

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA
PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE'DE TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE
YURTTAŞLIK**

**NERMİN KILIÇ AKOĞLAN
14716016**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ESTER RUBEN**

**İSTANBUL
2021**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA
PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE'DE TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE
YURTTAŞLIK**

**NERMİN KILIÇ AKOĞLAN
14716016**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. ESTER RUBEN**

**İSTANBUL
2021**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER DOKTORA
PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE’DE TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE
YURTTAŞLIK

NERMİN KILIÇ AKOĞLAN
14716016

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:
Tezin Savunulduğu Tarih: 29.06.2021
Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ester Ruben	
Jüri Üyeleri	: Doç. Dr. Fuat Aksu	
	Doç. Dr. Özge Gökdemir Dumludağ	
	Doç. Dr. Çiğdem Nas	
	Prof. Dr. H. Emre Bağce	

İSTANBUL
HAZİRAN 2021

ÖZ

TÜRKİYE'DE TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE YURTTAŞLIK

Nermin Kılıç Akoğlan

Haziran, 2021

Tüketim kültürü olgusu, kapitalizmin tarihsel gelişimi içerisinde, yapısal dönüşümleri ve üretim tarzındaki gelişmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın ana sorunsalı, kapitalist üretimdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ve şekillenen, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD'den dünyaya yayılan tüketim kültürünün Türkiye'deki gelişimi sürecinde siyasi iktidarın ne şekilde ve nasıl bir rol oynadığıdır. Bu bağlamda Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimi sürecinde siyasi iktidarın rolünün 1950'li yıllara odaklanan bir incelemeyle ortaya konulması amaçlanmaktadır. Tüketim kültürünün yayılabilmesinin temel şartlarını geniş bir pazarın yaratılması ve tüketimcilik niteliklerine sahip tüketici kitlenin varlığı oluşturmaktadır. Çalışmanın perspektifi hem Türkiye'deki sosyo-politik duruma hem de uluslararası kapitalist sistemin İkinci Dünya Savaşı sonrası aşamasına odaklanmaktadır. Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimini çok boyutlu uluslararası etkileşimler, takip edilen iktisat politikaları ve bunlara eşlik eden hâkim söylem belirlemiştir. Bu çerçevede çalışma Türkiye'de tüketim kültürünün gelişme sürecindeki iç ve dış politik etkenleri bir arada okumasının yanında söylemlerin incelenmesiyle fikir odaklı bir analiz sunmaktadır. Çalışmada öncelikle tüketim kültürü ve tüketimciliğe dair kavramsal çerçeve sunulmuş, kuramsal yaklaşımlara yer verilmiş ve tüketim kültürünün gelişiminin tarihsel bağlamı ortaya konulmuştur. Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimi modernleşme ve kapitalistleşme sürecine paralel bir süreç olarak değerlendirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerikan hegemonyasının ABD'nin ilişki kurduğu ülkelerde modernleşme ve kalkınma anlayışlarının şekillenmesinde belirleyici olması bağlamında ABD ile ilişkilerin seyrine yer verilmiştir. Çalışmada önerilen kuramsal çerçeveye göre, siyasi iktidarın modern yurttaş anlayışı tüketim kültürünün gelişimindeki rolünü ortaya koymakta çözümleyici bir araç işlevi görmektedir. Bu bağlamda Demokrat Parti (DP) döneminde modernleşme ve kalkınmaya dair egemen söylemde içerilen ideal modern yurttaş anlayışına dair somut veriler sunduğu düşüncesinden hareketle Adnan Menderes'in konuşmaları incelenmiştir. Menderes'in kalkınma, refah ve medeniyete tüketim artışı ile ulaşılacağına ve yurttaşların hayat standartlarının yükseltilmesine dair konuşmalarında somutlaşan yönlendirici nitelikteki söylemlerinin tüketim kültürüne katılımı destekleyici unsurlar içerdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tüketim Kültürü, Tüketimcilik, DP, 1950'li Yıllar, Modern Yurttaş

ABSTRACT

CONSUMER CULTURE AND CITIZENSHIP IN TURKEY

Nermin Kılıç Akoğlan

June, 2021

The phenomenon of consumer culture has emerged as a result of structural transformations and developments in the mode of production within the historical development of capitalism. The main question of this study is in what way and how the political power played role in the consumer culture, which emerged and was shaped depending on the developments in the capitalist production and which spread from the USA to the world after the 1945 period, in the development process in Turkey. In this context, it is tried to reveal the development process of consumer culture in Turkey through an examination focusing on the role of political power in the 1950s. The basic conditions for the spread of consumer culture are the creation of a wide market and the existence of consumer group with consumerist qualities. The study focuses on both the socio-political situation in Turkey and the international capitalist system after the World War II. The development of consumer culture in Turkey has been established by international and multi-dimensional interactions, economic policies followed, and the accompanying dominant discourse. In this framework, the study offers an idea-oriented analysis by examining discourses as well as dealing with the internal and external political factors together in the development process of consumer culture in Turkey. In the study, first, the conceptual framework of consumer culture and consumerism is presented. Then, theoretical approaches are included, and the historical context of the development of consumer culture revealed. The development of consumer culture in Turkey is a parallel process of modernization and capitalization. In the study, the course of the relations between the USA and Turkey is mentioned in the context of the determination of American hegemony in shaping the understanding of modernization and development in the countries with which the USA had relations in the period after the war. According to the theoretical framework suggested in this study, the modern citizen understanding of the political power reveals its role in the development of consumer culture and serves as an analytical tool. In this context, Menderes' speeches are analyzed as they provide concrete data on the ideal-modern understanding of citizenship in the dominant discourse on modernization and development in the DP period. It is seen that Menderes' guiding discourse, which were concretized in his speeches on the fact that development, prosperity and civilization could be reached with an increase in consumption and on raising the living standards of citizens, include elements that support participation in the consumer culture.

Key Words: Consumer Culture, Consumerism, DP, 1950s, Modern Citizen

ÖN SÖZ

Günümüz kapitalist toplumları geniş bir yelpazedeki çalışma alanlarından araştırmacılar tarafından ekseriyetle tüketim toplumu olarak nitelendirilmektedir. Tüketim toplumu ve içerdiği değerler, çevresel krizlerden intiharların artmasına kadar çok boyutlu sorunların nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Tüketimin kendisinin bir kültür haline geldiği ve gündelik yaşamda tüketim pratiklerinin büyük bir yer kapladığı söz konusu toplum yapısı, tarihsel gelişimi içerisinde homojen ve evrensel bir nitelik kazanmış olan tüketim kültürünün yerleşmiş olduğu bir toplumu ifade etmektedir. Kapitalist Batı toplumlarında kapitalizmin tarihsel gelişim seyri içerisinde üretimdeki gelişmeler ve sistemin yapısal değişimleri sürecinde en karakteristik özellikleriyle ABD’de ortaya çıkmış olan tüketim kültürü, İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayi ürünleri ve kültür endüstrisi ürünleri aracılığıyla dünyanın geri kalanına yayılmıştır. Kapitalist blokta yer alan Türkiye de tüketim kültürünün yayıldığı ülkelerden biri olmuştur. Tüketimciliğin ana niteliği olan “daha fazla” tüketime yönelik eğilimler 1950’lerden itibaren Türk toplumunun da temel özelliklerinden biri haline gelmiştir. Günümüz Türkiye’si, alışveriş merkezi sayısında dünyada ilk sıralarda yer alması örneğinde en somut halinin görülebileceği bir tüketim toplumu durumundadır. Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimi sürecinde siyasi iktidarın rolünün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışma söz konusu süreçte siyasi iktidarın rolüne odaklanması açısından önemli bulunmakta ve çalışmanın Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimine dair literatüre siyaset bilimi alanından bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Araştırmada Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimi sürecinde siyasi iktidarın modern yurttaş anlayışı ile nasıl bir rol aldığı ve tüketimciliğe dair değerlerin toplumda yayılmasındaki etkisi üzerinde durulmuş, gerekli verilerin elde edilmesi amacıyla 1950’li yıllarda Adnan Menderes’in söylemlerine yoğunlaşarak bir analiz yapılmıştır.

Bu çalışma tüketim kültürü ve siyaset arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusundan yola çıkmıştır. Tüketim kültürü konusuna dair sorularım ve merakım her şeyden önce yaşadığımız toplumu anlama çabasına dayanmaktadır. Ortaokul yıllarından itibaren merakımın yoğunlaştığı sosyal bilimler alanında okumalar yapmaya dair duyduğum heves akademiye yönelmemin sebebini oluşturmuş ve akademik eğitim sürecinin gerektirdiği çalışmalarım da bu emeğin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır. Araştırma konusu olarak tüketim kültürünün seçilmesi lisans yıllarından itibaren belirginleşen tüketim ve tüketim kültürüne dair akademik ilgimin bir sonucudur. Söz konusu akademik yönelimim “Yeni Kapitalizm ve İnsan: Tüketim Toplumunda Yaşam Pratikleri” başlıklı Yüksek Lisans tezimin çerçevesini belirlemiştir. Yüksek Lisans tezi çalışmalarım sırasında temel soruları oluşturan tüketim kültürü ve siyaset ilişkisi Doktora sürecinde de odaklandığım konuyu belirlemiştir. Söz konusu süreçte yaptığım okumalar ışığında araştırma sorularım belirginleşmiştir. Buna ek olarak tüketim konusunun disiplinlerarası niteliği ilgimi perçinleyen önemli bir unsur olmuştur.

Bu çalışmada tez danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Ester Ruben'e, sosyal bilim alanında daha çok farklı disiplinlerin ilgili alanında olan tüketim gibi konular üzerindeki çalışmaları sürdürmemde beni desteklediği ve yüreklendirdiği için çok teşekkür ederim. Tez izleme komitemde yer alan kendinden çok şey öğrendiğim, karşılaştığım sorunların çözümünde bana yol gösteren ve yapıcı eleştirileri ile çalışmamın eksiklerini kapatmama yardım eden Doç. Dr. Fuat Aksu'ya, tez izleme komitesi toplantılarındaki yapıcı yaklaşımıyla önerilerde bulunan ve tez yazma sürecinde tökezlediğim anlarda beni yüreklendiren Doç. Dr. Özge Gökdemir Dumludağ'a çok teşekkür ederim. Tezin tasarım sürecinde bağlamın belirlenmesinden çalışmanın sonuna kadar her aşamada bana yol gösteren, önerilerde bulunan, çalışmamın ilk okumalarını yapan, zamanını esirgemeyen ve ilgisini eksik etmeyen Dr. Ece Öztan'a minnet borçluyum.

Lisans yıllarımda akademiye ilgimin oluşmasında bana rol model olan ve iyi insan olmanın her şeyden önce geldiğini hatırlatan hocalarım, Prof. Dr. H. Emre Bağce ve Doç. Dr. Yücel Demirer'e saygılarımı sunarım. Tüm eğitim hayatım boyunca eleştirel düşünmeyi öğrenmeme vesile olan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Doktora ders döneminde ve tez çalışmamın başlangıç aşamalarında İstanbul'da bulunduğum süre boyunca faydalandığım, sunduğu çalışma ortamını her zaman özlemle yad edeceğim İSAM kütüphanesi ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Yüksek Lisans döneminde sınıf arkadaşım olarak tanışmamızdan bu yana bana yarenlik eden, tez yazma sürecinin tüm zorluklarını benimle birlikte yaşayan, her anımda desteğini yanımda hissettiğim canım arkadaşım Canan Aydın'a teşekkürlerimi kelimelerle ifade etmek zor. Arkadaşlarım Arş. Gör. Mücahit Bektaş ve Dr. Ayşe Küçük'e bu süreçteki destek ve yardımları için teşekkür borçluyum.

Tez yazma süreci benim için uzun bir süreç olmasının yanında hayatımda çok büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem oldu. Canım kızım, Esin'im, dünyaya geldi. Hayatın yeni güzellikleri ve tabii yeni zorluklarıyla tanışmama vesile oldu. Bu süreçte kızımın bakımına yardımcı olarak çalışmamı sürdürmeme olanak sağlayan kayınvalidem, kayınpederim ve Sümeyra'ya çok teşekkür ederim.

Tüm hayatım boyunca attığım her adımda en büyük destekçim olan, karşılaştığım zorlukları aşma konusunda model olan, sabrı, sevmeyi ve hayata dair bildiğim her şeyi öğreten canım annem ve babama, aramızda hep mesafeler olsa da varlıklarına her zaman şükrettiğim ablam ve abime çok teşekkür ederim.

Beni her zaman destekleyen, moral veren, motive eden, en yakınım, arkadaşım, dostum, canım eşim Fatih'e, bu süreçte yaşadığım tüm iniş çıkışlarda yanımda olduğu için çok teşekkür ederim.

İzmit; Haziran, 2021

Nermin Kılıç Akoğlan

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	11
2.1. Temel Kavramlar ve Kuramsal Yaklaşımlar.....	12
2.1.1. Kapitalizm, İnsan ve Kültür	13
2.1.2. Üretim, Tüketim, Tüketim Kültürü ve Tüketim Toplumu.....	26
2.1.3. Tüketimcilik ve Tüketici Yurttaşlık.....	35
2.2. Tüketim Kültürünün Temelleri, Yaratılması ve Yayılması	40
2.2.1. Üretici-Tüketici Ayrımı	41
2.2.2. Üretici ve Tüketicinin İnşası	42
2.2.3. Bilinç, Davranış Tarzları ve Zihniyetin Belirlenmesi	48
2.2.4. İhtiyaçların Yaratılması.....	50
2.2.5. Tüketim Malları, Mekân ve Medya Aracılığıyla Tüketim Kültürünün Yaratılması ve Yayılması.....	52
2.2.6. Küreselleşme Aracılığıyla Tüketim Kültürünün Yayılması	58
2.3. Yurttaşlık Bağlamında Siyaset ve Tüketim Kültürü İlişkisi	60
2.3.1. Siyaset ve Tüketim Kültürü İlişkisini Okumak.....	61
2.3.2. Yurttaşlık ve Tüketim Kültürü Konusunun Birlikte Ele Alınması	61
2.3.3. Siyasetin Tüketim Kültürünün Gelişimindeki Rolü: İktisat Politikaları ve Siyasi İktidarın Söylemleri.....	63
3. TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN YAYILMA SÜREÇLERİ VE TÜRKİYE.....	66
3.1. Tüketim Kültürünün Tarihsel Gelişimi ve Dünyaya Yayılması	67
3.1.1. Kapitalist Üretim ve Tüketimdeki Gelişmeler	68
3.1.2. İngiltere'nin Egemen Olduğu Dünya Ekonomisi Dönemi ve Açık Kapı Politikası: Kapitalist İlkelerin Dünyaya Yayılması.....	73
3.1.3. Fordizm, Refah Devleti ve Yurttaşlık Söylemi: Tüketim Kültürünün Gelişim Dinamikleri.....	75
3.1.3.1. Fordizm ve Refah Devleti	75
3.1.3.2. Refah Devleti ve Yurttaşlık Söylemi: Tüketici Yurttaşlığın Doğuşu.....	79
3.1.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Hegemonyası: Tüketim Kültürünün Dünyaya Yayılması	83
3.2. Türkiye'de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Tarihsel Arka Planı.....	88
3.2.1. Kapitalizmle Karşılaşma: Kapitalist Ekonomi ve Ticaretin Osmanlı'ya Girişi.....	88

3.2.2. Kapitalistleşme Süreci: Batılılaşma, Modernleşme ve Tüketim Kalıplarının Değişimi.....	94
3.2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi	100
3.3. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Dış Politik Bağlamı	104
3.3.1. Dünyadaki Gelişmeler ve Uluslararası Konjonktür: Soğuk Savaş, Kapitalizmin Altın Çağı ve Amerikan Hegemonyası	104
3.3.2. Bir “Tüketici Cumhuriyeti” Olarak ABD ile İlişkiler: Yardım Siyaseti, Raporlar ve Yansımaları	108
4. TÜRKİYE’DE TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİNDE SİYASİ İKTİDARIN ROLÜ	122
4.1. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin İç Politik Bağlamı: Düşünsel Temeller ve DP’nin Aldığı Miras	125
4.1.1. Osmanlı’nın Modernleşme Tecrübesi: Kapitalizme Eklemlenme, Modernlik Anlayışı ve Tüketim	125
4.1.2. Muasır Medeniyete Ulaşma Hedefi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modernlik ve Kalkınma Anlayışı.....	129
4.1.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Yurttaş Anlayışı	133
4.1.4. Erken Cumhuriyet Döneminde İktisat Söyleminde Yurttaş Anlayışı: Tasarrufçu Yurttaş.....	136
4.1.5. İkinci Dünya Savaşı Sonrası CHP’nin İktisat Söyleminde Yurttaş Anlayışı	142
4.2. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Maddi Boyutları.....	148
4.2.1. İktidar Değişimi ve 1950 Türkiye’sinin Toplumsal Görünümü	148
4.2.2. DP Döneminde Sosyo-Ekonomik Gelişmeler.....	154
4.2.3. Amerikan Yaşam Tarzı Sunumu: Tüketim Toplumunun İdealleştirilmesi	172
4.2.4. 1950’li Yıllarda Tüketime Dair Değişimler: Tüketim Kültürünün ve Tüketimciliğin Görünümleri	179
4.3. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Söylemsel Boyutları	187
4.3.1. İktisat Anlayışı	188
4.3.2. Modernleşme ve Kalkınma Anlayışı.....	194
4.3.3. Muasır Medeniyet Anlayışı: Bir Modernleşme ve Kalkınma Modeli Olarak Amerika Söylemi.....	197
4.3.4. Tüketicileştirme Politikası ve Modern Yurttaş Anlayışı.....	202
4.3.4.1. Zenginleşme, Tüketim Gücünün Artırılması ve Yaşam Standartlarının Yükseltilmesi Söylemi	202
4.3.4.2. Piyasa Değerleri, İmar-İnşa, Modern Yaşam Tarzı, Refah ve Tüketim Söylemi	208
5. SONUÇ.....	224
KAYNAKÇA	237

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1950-1960 Döneminde Türkiye’de Tarımsal Üretim Göstergeleri	161
Tablo 2: Türkiye’de 1950-1960 Dönemine Ait Bazı Ekonomik Göstergeler	163
Tablo 3: İthalatın Ana Mal Gruplarına Göre Dağılımı (% Olarak).....	165

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Age	: Adı geçen eser
BM	: Birleşmiş Milletler
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
Haz.	: Hazırlayan
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
OEEC	: Organisation for European Economic Co-operation (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

1. GİRİŞ

Bir araştırma konusu olarak tüketim ve tüketim kültürüne olan ilgi tüketimi ön plana çıkaran tarihsel gelişmelere bağlı olarak artmıştır¹. Tüketimin gündelik hayattaki önemi arttıkça geçmişte yalnızca iktisat alanına ait bir konu olarak görülen tüketim birçok disiplinin araştırma alanına dahil olmuştur. Türkiye’de 1980’li yıllardan itibaren farklı bilim dallarından araştırmacılar tüketim, tüketim kültürü ve tüketim toplumuna dair çalışmalar yapmışlardır. Ulusal literatürde tüketim kültürü konusu; iktisat, reklamcılık, işletme, sosyoloji, iletişim bilimleri, gazetecilik, radyo-televizyon, tarih, siyaset bilimi, pazarlama, halkla ilişkiler, İngiliz dili ve edebiyatı, Türk dili ve edebiyatı, mimarlık, ilahiyat, gastronomi, güzel sanatlar, eğitim gibi geniş bir yelpazeyi teşkil eden alanlarda çalışılmaktadır. Bu bağlamda bir araştırma konusu olarak tüketim kültürünün disiplinler arası bir nitelik arz ettiği görülmektedir. Söz konusu çalışmalar tüketim kültürünün özelliklerine, niteliğine, farklı alanlardaki yansımalarına, farklı kesimler üzerindeki etkilerine ve tüketim kültürünün temel bağlam olarak alındığı süreç ve gelişmelerin incelenmesine yoğunlaşmaktadır².

Tüketime dair tutumlar ve değerleri ifade eden tüketim kültürü olgusu anlamını kapitalizmin tarihsel gelişim süreci içerisinde kazanmıştır. Bu bağlamda tüketim kültürünün tarihsel gelişimi kapitalizme dair dönüşümler kapsamında gerçekleşmiştir. Coğrafi olarak ABD’de temellenen kapitalist üretim tarzındaki birtakım gelişmeler tüketimin öne çıkmasının ana sebebini oluşturmuştur. Fordist seri üretim metotları kullanılarak gerçekleştirilen tüketim mallarının kitlesel üretimi ilk olarak 20. yüzyılın başlarında ABD’de gerçekleşmiştir. Söz konusu üretim tarzı,

¹ Bocoock’un belirttiği üzere, 1980’leri yıllardan itibaren sosyal bilimlerde tüketim kavramına yönelik akademik ilginin artışı, kapitalizmin post-modern olarak tanımlanabilecek şekilde bir değişime uğrayıp uğramadığı tartışmasının kapsamı içinde söz konusu olmuştur. Bu tartışma kısaca; modern toplumda insanların benlik duygularını oluşturmaya yardımcı olan sabit değerlerin yerini post-modern toplumda sürekli bir değişim halinin almasına odaklanmış, bu çerçevede post-modern dönemin daha esnek benlik duygularını talep ettiğine dair görüşler ileri sürülmüştür. Buna göre modern toplumda insanın üretimdeki rolü yaşamının ve kimlik duygusunun odak noktasıyken, post-modern toplumda insanların tüketim olgusu içindeki rolleri daha fazla önem kazanmıştır. Robert Bocoock, **Tüketim**, çev. İrem Kutluk (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997), 14.

² Tüketim kültürü çalışmaları üzerine ulusal ve uluslararası literatüre dair bir tarama için bkz. Ali Emre Aydın, Mehmet Marangoz, AYTEKİN FIRAT, “Tüketim Kültürü Çalışmaları Üzerine Bir Literatür Taraması”, **Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi**, c. 7, s. 1 (2015): 23-40.

kitlesel tüketimin ve yeni tüketici gruplarının oluşumuna neden olmuştur. Kitlesel tüketim ürünlerinde ve üretim tekniklerinde ortaya çıkan gelişmeler tüketimciliğin başlangıcını oluşturmuştur. ABD’de 1920’li yıllarda otomotiv ve inşaat sektörü öncü sektörler olarak büyük miktarlarda emek istihdam etmişlerdir. Alım gücü yüksek ya da borçlanabilir nitelikte olan tüketicilere bağımlı sektörlerin gelişiminin bir sonucu olarak, tüketim kültürünün temel bileşenini oluşturan “daha fazla” tüketime yönelik bir yaşam tarzını güçlendiren tutum ve değerler anlamında tüketimcilik olgusu ve buna bağlı olarak şekillenen “Amerikan yaşam tarzı” ortaya çıkmıştır³.

ABD’de bir aşırı üretim krizi olarak ortaya çıkan ve “büyük bunalım” olarak tarihe geçen 1929 krizi kendini artan iflaslar, işsizlik ve satılmayan mallar sorunu olarak göstermiş⁴, krizin uluslararası sonuçları ise ticarete genel bir içe kapanma, korumacılık artışı ve gümrük vergilerinin arttırılması şeklinde olmuştur⁵. Söz konusu koşullarda iki savaş arası dönemde kapitalizmin dünya ölçeğinde bütünleşme hızı yavaşlamıştır. Kapitalizmin tüketim mallarını çalışan kesimlere ulaştıramadığı dönemler olarak ifade edilen iki dünya savaşı ve savaşlar arası dönemi 1950’li yıllarda ileri kapitalist ülkelerde söz konusu dönemin belirleyici özelliklerinden biri olarak öne çıkan kitlesel tüketimin artması izlemiştir⁶. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Batı kapitalizminde ayakta kalan tek güç olarak ABD, dünya ekonomisini yeniden düzenleyen ülke olmuş ve uluslararası ekonomi savaş boyunca yükselen üretim fazlasını eritme ihtiyacıyla karşı karşıya olan ABD’nin liderliğinde dizayn edilmiştir. Bu süreçte en karakteristik özellikleriyle ABD’de ortaya çıkmış olan tüketim kültürü dünyaya yayılmıştır⁷.

³ Douglas Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih**, çev. Cihan Gerçek, 2. bs. (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 147-148.

⁴ Melda Yaman Öztürk, “Kapitalizmde Krizler: Dünden Bugüne”, **Yapıcılar Türkü Söylüyor I: Kapitalizmi Anlamak**, haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2006): 110-112.

⁵ Maxime Lefebvre, **Amerikan Dış Politikası**, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 27-28.

⁶ Bocoock, **age**, 21.

⁷ Don Slater, tüketim kültürünün ana hatlarını ortaya koyan niteliklerini şu şekilde özetlemektedir: Tüketim kültürü tüketmenin kültürü olarak pazar toplumunun bir kültürüdür. Tüketim kültürü ilke olarak evrensel niteliktedir. Tüketim kültürü özgürlüğü özel yaşam ve seçim olarak tanımlar. Tüketici ihtiyaçları ilke olarak sınırsızdır. Tüketim kültürü modern toplumlarda kimlik oluşturma ve statü belirlemede ayrıcalıklı bir ortamdır. Tüketim kültürü çağdaş güç deneyiminde kültürün kazandığı önemi temsil etmektedir. Don Slater, **Consumer Culture & Modernity** (Cambridge: Polity Press, 1997), 24-31’den aktaran Özgür Velioğlu, “Türkiye’de Değişen Tüketim Kültürünün Türk Sineması Güldürü Filmlerine Yansıması” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 17.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970'lere kadar devam eden, kapsamı ve derinliği açısından "kapitalizmin en sürekli genişlemesi" olarak ifade edilen dönemde üretim ve tüketim konusunda dünya çapında muazzam artışlar söz konusu olmuştur⁸. Bu canlılığın temelini oluşturan "kitlesel üretim" ve "kitlesel tüketim"e dayanan Fordizm'in Avrupa'ya yayılması 1950'lerde gerçekleşmiştir. Fordist üretim sürecine uygun olan tüketim kalıpları, refah devletinin yüksek ücret politikası ve sosyal güvenlik harcamalarının yanında tüketim kültürünü öne çıkaran ideolojik-kültürel yapılarla oluşturulmuştur⁹. Tüketimin üst sınıfların bir ayrıcalığı olduğu 19. yüzyıl kapitalizminin aksine, Amerikan hegemonyasının belirlediği düzlemde kapitalizmin ayırt edici özelliği mal bolluğu olmuş, refah devleti uygulamalarının eşlik ettiği süreçte geniş kitlelerin satın alma gücü artmış ve kitlesel ürünleri talep eden tüketici kesimler genişlemiştir.

Kapitalist tüketim kültürünün ayırt edici özelliği, ürün ve hizmetlerin bir kültür oluşturması ve geleneksel tüketim kalıplarını değişime zorlamasıdır. Tarihsel gelişim seyri içerisinde tüketim bir yaşam tarzı haline gelerek toplumu, kültürü ve bireyi şekillendirmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan hegemonyası altında biçimlenen tüketim kapitalizmi koşullarında gelişen tüketim kültürü, ithal edilen mallar aracılığıyla diğer toplumlara da yayılırken, "daha fazla tüketim"i toplumsal statü kazanımıyla ilişkilendiren tüketimcilik değerleri ve ideolojisi de yayılmış, yurttaşlar tüketmeye yönlendirilmiştir. Tek yönlü olmayan ve etkileşim ile gerçekleşen bu "yayılm" sürecinde söz konusu değerlerin "kendiliğinden" toplumda yaygınlaşmasına dair fikre mesafeli yaklaşan bu çalışma, tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü sorunsallaştırmaktadır. Siyasi iktidarın tüketim kültürünün gelişimi sürecindeki yerini ve dolayısıyla müdahale pratiğinin tarihsel bir perspektif ışığında ve konuya dair kuramsal yaklaşımların sağladığı olanaklar çerçevesinde değerlendirilmesi çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın konusu, tüketim kültürünün yayıldığı ülkelerden biri olan Türkiye'nin tüketim kültürüne dahil olması sürecini iç ve dış politik bağlamı içerisinde değerlendirerek söz konusu süreçte siyasi iktidarın rolünün ortaya çıkarılmasıdır. Tüketim kültürünün gelişiminin nedenleri yalnızca emperyalist yayılma, uluslararası ekonomik düzen gibi yapısal etkenlerde ve çok partili hayata

⁸ Dowd, age, 187.

⁹ Alev Özkazanç, **Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası** (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007), 17.

geçiş, liberalleşme gibi iç etkenlerde aranmamalıdır. Bu olgunun gelişiminde düşünceler, ideolojiler, zihinsel yapılar, tahayyüller gibi öznel etkenlerin de rolü vardır. Hem tüketim kültürü konusunun disiplinler arası yapısı hem de Türkiye'deki gelişiminin çok yönlü bağlarıyla bu tez siyaset, iktisat, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler literatüründen beslenmiştir.

Metodolojik açıdan çalışmanın amacı, tüketime dair tutumların değiştiği toplumsal düzlemde tüketim kültürünün toplumda yaygınlaşmasını sağlayan davranış değişiminde “teşvik” unsuru bağlamında siyasetin rolünü somutlaştırmak ve görünür kılmaktır. Diğer etkenleri de göz ardı etmeyen bir yaklaşımla birlikte, siyasetin rolüne odaklanarak, tüketim kültürü olgusunun Türkiye’de belirmiş olan niteliklerinin daha iyi kavranabileceği düşünülmektedir. Tezdeki savların güçlü niteliksel kanıtlara dayanılarak tartışılması adına siyasi iktidarın söylemine odaklanılmıştır. Siyasi iktidarın tüketim kültürünün gelişimi sürecindeki rolüne ulaşmak amacıyla siyaset ve tüketim kültürü ilişkisinin nasıl ele alındığına dair kurulan teorik bir çerçeve önerisinden hareket edilmiştir. Buna göre, siyasi iktidar modernleşme ve kalkınmaya dair söylemlerinde içerilen modern yurttaş anlayışıyla tüketim kültürünün gelişiminde etkin bir rol oynamaktadır. Türkiye’de tüketime dair dönüşümlerin kendi iç dinamikleri ile başlamamış olduğu tespitinden hareketle tüketim kültürünün gelişiminin değerlendirildiği bu çalışmada aşağıdaki başlıca sorulara yanıt aranacaktır:

- Tarihsel olarak kapitalizm ve insan ilişkisi nasıl gelişmiştir ve hangi tarihsel dönemlerde hangi özelliklere sahip insan tipi idealize edilmiştir?
- Kapitalizmin idealize ettiği insan tipinin devlet-toplum-birey ilişkisine yansımaları nasıl olmuştur?
- Siyaset ve tüketim kültürü arasında nasıl bir ilişki vardır ve bu ilişkiyi değerlendirme yöntemleri nelerdir?
- Tüketim kültürünün gelişiminde rol alan parametreler nelerdir?
- Tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolü nasıl tespit ve analiz edilebilir?
- Tüketim kültürünün gelişimine etki eden politik faktörler nelerdir?
- DP döneminde üretim-tüketim-iktidar ilişkisi nasıl işlemiştir?
- DP döneminde modern yurttaş olmanın gerekleri hâkim söylemde nasıl kurulmuştur?

- DP döneminde yurttışa yönelik mesajların içeriği önceki dönemle ne gibi farklılıklar içermiştir?
- Tüketim eğilimlerinin değiştii düzlemde “tüketimcilik” DP’nin modern yurttış anlayışında işaret edilen ideal davranış biçimleri arasında mıdır?

Yukarıdaki araştırma soruları bağlamında yürütülecek olan çalışmanın hipotezleri ise şu şekildedir:

- Tüketim kültürünün gelişimi kuramsal düzeyde kapitalist sistemin kendini gerçekleştirmesi amacı taşırken, uygulamada siyasi iktidarın temsil ettiği çıkarlar doğrultusunda belirlenen siyasi kaygıları yansıtır.
- Sanayileşmemiş bir ülkede tüketim kültürünün gelişimi modernleşme/kapitalistleşme sürecine içkindir ve kapitalist dünya ekonomisiyle entegrasyon sürecinin bir çıktısıdır.
- Sanayileşme sürecini tamamlamamış bir ülkede tüketime dair zihniyet değişiminde ve tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın izlediği politikalar belirleyicidir.
- Siyasi iktidarın modernleşme ve kalkınmaya dair söylemi modern yurttış anlayışını da kapsar.
- Siyasi iktidarın modern yurttış anlayışının içerdii nitelikler yurttışların düşünce ve davranış biçimlerini etkiler.
- Uluslararası pazar ekonomisine geçiş sürecinde iç pazarın oluşturulması çabası dahilinde iktisat politikaları ve bunlara eşlik eden yönlendirici nitelikteki söylemler bu değişimi geçiren toplumun tüketim davranışlarını belirleyen kültürü üzerinde etkilidir.
- Söylemleri aracılığıyla “siyasi iktidarın tercihi”ni yansıtan siyasi aktörlerin değişim, modernleşme ve kalkınmaya dair topluma sundukları düşünceleri, tüketim kültürünün gelişimine dair süreci hem hızlandırır hem de derinleştirir.

Literatür incelendiğinde tüketim kültürü kavramının nasıl tanımlandığı ve hangi bağlam içerisinde kullanıldığına tüketim kültürü üzerine yapılan çalışmalar arasındaki farkları meydana getiren ana unsur durumunda olduğu görülmektedir¹⁰.

¹⁰ Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimine dair literatürde tarihsel dönemselleştirme genellikle Mustafa Orçan’ın, söz konusu gelişime etki eden unsurlar ise Abdülkadir Zorlu’nun çalışmalarında sunulan çerçevelerden temellenmektedir. Orçan, tarihsel bağlam içerisinde “geleneksel Türk tüketim kültüründe” gözlenen değişimleri “toplumsal değişme üzerinde tüketimin etkisini ve belirleyiciliğini” ortaya çıkarma amacındaki çalışmasında “batılılaşma ve modernleşme olgusu üzerinde tüketimin oynamış olduğu rol” ve sonuçlarını incelemiştir. Orçan Türkiye’de tüketim kültürünün gelişim

Türkiye’de tüketim kültürünün tarihsel gelişiminin söz konusu edildiği çalışmalarda¹¹ tüketim kültürü genellikle, geleneksel (İslami) yaşam tarzıyla karşıtlığı üzerinden ele alınmaktadır. Söz konusu çalışmaların bağlamını, önceleri Avrupa ülkelerinden 1945 sonrası itibariyle de ABD’den yayılan tüketim davranışlarını değiştiren tüketim kültürünün gelişimi ve “Türk tüketim kültürü”nde meydana gelen tarihsel değişimler oluşturmaktadır. “Daha fazla tüketim” mottosu çerçevesinde söz konusu olan tüketimciliğin tüketime geleneksel bakışı yansıtan kanaatkarlık anlayışının yadsınmasından temellenmesi, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı modernleşme sürecinde ortaya çıkan tüketim kalıplarına ve davranışlarına dair değişimlerin temel bağlam olarak belirmesinin nedenini oluşturur.

sürecini içeren Lale Devri’nden başlayarak günümüze kadarki uzun tarihsel dönemi kapsayan çalışmasında “batılı tüketim kültürünün aşamaları”nın Osmanlı dönemine ait periyodunu “nüveleşme dönemi”, “hareketlenme dönemi” ve “dönüşüm dönemi” şeklinde bir dönemleştirmeyle ele alır. “Modern tüketim kültürünün serpilmesi ve yerleşmesi” olarak değerlendirdiği cumhuriyet dönemini ise “inkılaplar ve yoksulluk dönemi”, “kitleleşme dönemi” ve “küreselleşme dönemi” başlıkları altında inceler. Mustafa Orçan, **Osmanlı’dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü**, 3. bs. (Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2014), 13-18. Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimini dönemleştiren diğer bir çalışma da Zorlu’ya aittir. Zorlu’nun tüketim kültürünün doğuşu ve gelişimini geleneksel yaşam tarzındaki değişimler bağlamında ele aldığı çalışmasında Tanzimat’tan günümüze bir dönemleştirmeyle “Osmanlı son dönemi” tüketim kültürünün doğuşu ve batılı yaşam tarzının oluşması, “cumhuriyet dönemi” batılı yaşam tarzının kurumsallaşması, “1950-80 arası dönem” tüketim kültürünün ve ürünlerinin yayılması, “1980 sonrası dönem” tüketim kültürünün yoğunlaşması başlıkları altında incelenmiştir. Abdülkadir Zorlu, “Tüketici Davranışlarını Etkileyen Sosyo-kültürel Faktörler: Ankara Hipermarketler Örneği”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002). Söz konusu dönemleştirme de konuya dair literatürde kullanılmaktadır. Zorlu, tüketim kültürünün iç ve dış etmenlerin etkisiyle Türk toplumunda gelişimini ele aldığı diğer bir çalışmasında da tüketimi “batılı bir yaşam tarzı” olması bağlamında değerlendirir ve uluslararası ekonomik faaliyetler, teknolojik gelişmeler, popüler kültürün ihracı gibi dışsal unsurların yaşam tarzını ve ülkenin ekonomik yapısını etkilediklerini vurgular. Bu bağlamda Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimini, takip edilen iktisadi politikalar ve popüler kültür ihracı hızlandırmıştır. Zorlu, “tüketim ürünlerinin ve kültürünün yayılmasına etki eden unsurlar”ı turizm, göç, kitle iletişim araçları, popüler kültürün ihracı ve uluslararası ticari ilişkiler olarak özetlemektedir. Abdülkadir Zorlu, “Batılı Bir Yaşam Tarzı Olarak Tüketim: Türkiye’de Tüketim Ürünleri ve Kültürünün Tarihi Gelişimi”, http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/zorlu_makale.pdf [22.05.2018].

¹¹ Türkiye’de tüketim kültürünün tarihsel gelişiminin ele alındığı Orçan ve Zorlu’nun çalışmaları dışında diğer başlıca çalışmalar şunlardır: Mehmet Ali Aydemir, “Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma: Türkiye’de Modern Tüketim Kültürü’nün Tarihsel ve Toplumsal Gelişim Seyri”, **SÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, s. 16 (2006): 201-214; Gülnihal Topay, Ramazan Erdem, “Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişimine Dair Kavramsal Bir İnceleme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 35 (2019): 162-183; Çiğdem Başfıncı, “Modern Türk Tüketim Kültürüne Yönelik Bir Araştırma”, **Millî Folklor**, s. 91 (2011): 115-129; Hasan Terzi, “Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişim Süreci ve Türk Tüketicilerin Tüketim Davranışları Üzerine Etkisi: Karabük İli Örneği” (Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Yasin Söğüt, “Türkiye’de 1909-2017 Yılları Arasında Tüketim Kültürünün Oluşumunda Magazin Dergilerinin Rolü”, (Doktora Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Esat İlter, “Tüketim Kültürünün Tarihsel Gelişim Süreci ve Bireysel, Toplumsal ve Kültürel Etkilerinin İncelenmesi”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 12, s. 2 (2019): 461-476; Şahinde Yavuz, “Türk Toplumunun Tüketim Toplumuna Dönüşümünde Reklamcılığın Rolü”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, s. 36 (2013): 219-240; İlker Bıçakçı, “Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Tüketimin Evrimi ve Türkiye’deki Yansımaları”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, c. 5, s. 1 (2008): 1-25.

Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimini açıklayan literatür içinde yer alan bir çok çalışmada, Osmanlı modernleşme sürecinden itibaren değişmeye başlayan tüketim kalıplarının ve kültürünün, 1950’li yıllarla birlikte refah seviyesinin eskiye oranla artışının bir sonucu olarak tüm topluma yayılmaya başladığına dair görüşün paylaşıldığı görülmektedir. Bu yıllarda tüketim kültürü iç-dış etmenlerin etkisi ile gelişmiş ve yayılmıştır. Türkiye tarihinde birkaç farklı bağlamda dönüm noktası olduğuna dair değerlendirmelerin yapıldığı 1950’li yıllar, Türkiye’nin tüketim toplumu olması yolunda önemli kırılma noktalarından birini teşkil eder. Tüketim toplumunun ihtiyaçları sadece etkili kitle üretimi ve dağıtım sistemlerine sahip olmasından ibaret değildir. Tüketim toplumunun varlığı aynı zamanda “tüketimi olumlayan zihniyetlere ve yorumlama şemalarına” ihtiyaç duymaktadır¹². 1950’li yıllarda değişen tüketim anlayışı, sanayileşmiş ülkelerde söz konusu olduğu gibi üretim sonucunda gelişmemiş, yüksek yaşam standartlarına sahip olma motivasyonunun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde geniş kesimler için tüketim eğilimleri gösterişçi bir hal almaya başlamış ve statü özellikleri ön planda olan ürünlere yönelik ilgi artmıştır.

Amerikan tarzı tüketim kültürünün çeşitli araçlar vasıtasıyla dünyaya ihracı İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan bir olgudur. Bu çalışmada “Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimi” ile modern anlamda tüketim pratiklerine katılan toplumsal kesimlerin genişlemesi, Türkiye pazarında özellikle Amerikan mallarına yönelik talebin artması, Amerikan tarzının idealleştirildiği siyasal-toplumsal düzlemde tüketim kültürünün belirlediği davranış ve zihniyet biçimlerinin söz konusu kesimlere doğru yayılması kastedilmektedir. Türkiye bağlamında tüketim kültürünün gelişiminin böyle bir çerçevede anlaşılması araştırmanın kapsamını ve sınırlarını belirlemiş, çalışmada 1950’li yıllara odaklanılmasının ana sebebini oluşturmuştur. Bu dönemde Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimini belirleyen ana unsur Amerikan hegemonyası olduğundan, söz konusu gelişim sürecinin değerlendirilmesine yönelik bir çaba ABD ile ilişkilere eğilmeyi gerektirmektedir. Bu süreçte ABD’den alınan yardımlarla sadece mallar değil, yeni davranış kalıpları ve tüketim eğilimleri-zihniyeti ithal edilmiştir. Çıkış noktasını siyaset ve tüketim kültürü ilişkisinin oluşturduğu bu çalışmada, Türkiye’de tüketim kültürünün

¹² Yavuz Köse, **Dersaadet’te Tüketim (1855-1923)**, çev. Tefik Turan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 24.

yayılması sürecine etki eden unsurlar arasına hem maddi imkanları sağlayarak tüketim kültürünün gelişimine zemin hazırlaması hem de hâkim söyleminde geleneksel tüketim anlayışını eleştiri konusu ederek tüketiciliği teşvik etmesi bağlamında “siyasi iktidar”ın eklenmesi önerilmektedir.

İlgili literatürde 1950’li yıllara dair değerlendirmelerde konunun somut siyasal-iktisadi boyutlar ve değişme süreçlerini göz önüne alarak araştırıldığı görülmektedir. Aşağıda tekrar ele alınacağı üzere bu yönelimin temel nedeni, Türkiye’de tüketim kültürünün gelişmiş kapitalist toplumların aksine üretimdeki gelişmeler sonucunda değil de iktisat politikaları yoluyla değişmiş olmasıdır. Bu bağlamda 1945 sonrası itibariyle başlayan süreçte tüketimde meydana gelen değişimleri hazırlayan etmenler olarak siyasal, ekonomik, toplumsal ve uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan gelişmeleri ele alınmaktadır. Literatürde konuyla bağlantılı çalışmalar incelendiğinde siyaset ve tüketim kültürü ilişkisini sorunsallaştıran, konuyu siyasal iktidarın tüketim kültürünün gelişimine etkisi bağlamında kavramsallaştıran ve buraya odaklanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Siyasi iktidarın rolünün ortaya konulmasının Türkiye’de tüketimin geldiği boyutların ve tüketim kültürünün özgül yanlarının anlaşılmasında faydalı olacağı, literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

DP döneminde pazar oluşturulmasına yönelik uygulanan politikalar sonucunda önceki dönemde varlıklı kesimlerden ibaret olan tüketici kesimler genişlemiştir. Bu bağlamda “tüketici” olma niteliklerinin üst sınıflardan toplumun geneline yayıldığı ve tüketim kültürüne katılımın yaygınlaştığı “tüketicileşme”¹³ süreci de başlamıştır. Bu dönemde tüketim kültürünün toplumun geneline doğru yayılım göstermesi, tüketime dair kanaatkarlığın erdem aşırı tüketimin israf olarak görüldüğü geleneksel bakışın ve tutumun köklü bir şekilde dönüşmeye başladığı anlamına gelmektedir. 1950’li yıllarda satın alma gücü artan kesimlerin tüketicileşmesinin, ancak tüketime bakış konusunda bir zihniyet değişiminin gerçekleşmesiyle mümkün olabileceği düşünülmektedir. Söz konusu zihniyet değişiminde siyasi iktidarın etkinliği bağlamında çalışmanın odak noktasını, 1950’li yıllarda tüketim ürünlerine ve Amerikan yaşam tarzına yönelik ilgi artışında DP iktidarının rolü oluşturmaktadır. 1950’li yıllarda tüketim davranışları ve zihniyeti konusunda yaşanan değişimlerin önemi, günümüzün tüketim toplumuna varan dönüşümlerin başlangıcını

¹³ Bu çalışmada “tüketicileşme” terimi basit anlamıyla yani “tüketici haline gelme, tüketici olma” anlamında kullanılmaktadır. Benzer şekilde çalışmada kullanılan “tüketicilik” terimi “tüketici olma durumu”nu ifade etmektedir.

oluşturmasıdır. 1950'lerdeki gelişmeler bu dönemle sınırlı kalmamış, gelecek nesillerin yaşam tarzlarını da yörüngesine alarak bugünü büyük ölçüde belirlemiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, tüketim kültürü gelişmiş kapitalist ülkelerin tarihsel deneyimini yansıtmaktadır. Tüketim kültürünün gelişiminde batının gelişmiş kapitalist ülkelerinin deneyimleriyle tüketim kültürünün yayıldığı ülkelerin tarihsel koşullarından kaynaklanan deneyimleri farklılık arz eder. Bu açıdan Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimini analiz ederken gelişmiş kapitalist ülkeler üzerine yapılan çalışmalardan yararlanılsa da bunların Türkiye bağlamında yeniden yorumlanması ve özgün süreçlerin değerlendirmeye dahil edilmesi gerekmektedir. Bir toplumda tüketimin gelişimini üretim ve uluslararası ticaret olmak üzere iki unsur belirler. Bu anlamda sanayileşmiş ülkelerde tüketim ve tüketim kültürünün gelişmesini temelde üretim etkilerken, sanayileşme sürecini tamamlamamış ülkelerde tüketimin gelişmesini daha çok uluslararası ticaret etkilemektedir¹⁴. Sanayileşmiş ve sanayileşmemiş ülkeler arasında tüketim kültürünün gelişimine dair bu temel fark çalışmada odaklanan noktaları belirlemektedir. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerika'dan yayılan tüketim kültürüne yönelik değerlendirmemiz Türkiye'de siyaset, iktisat ve toplum ilişkisine dair çok yönlü ilişkilere eğilen bir yaklaşımı içermektedir.

Çalışmada kültürel değişim sürecinde siyasi iktidarın değişime dair algısı, tutumları ve tavırlarının toplumu yönlendirebileceği düşüncesinden hareketle, 1950'li yıllarda DP'nin tüketim eğilimlerinin değiştiği düzlemde nasıl bir tutum takındığına ve sürece nasıl dahil olduğuna ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Menderes'in konuşmaları DP'nin modern yurttaş anlayışını temsil etmesi ve sunması bağlamında temel kaynak olarak ele alınmıştır. Menderes'in konuşmalarına; Haluk Kılıçık tarafından yayına hazırlanmış olan, geniş kapsamlı bir arşiv taramasına dayanan ve Menderes'in 4 Aralık 1933-26 Mayıs 1960 yılları arasındaki tüm konuşma, demeç ve makalelerini içeren "Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri" adlı 9 ciltlik kitap dizisinden ulaşılmıştır. Söz konusu konuşmalar, tüketime yönelik tutumu içeren hegemon söylemi açığa çıkarma potansiyeline sahip oldukları düşüncesi çerçevesinde incelenmiştir. Tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünün ortaya çıkarılmasında modern yurttaş anlayışının analitik/çözümleyici bir araç işlevi

¹⁴ Abdülkadir Zorlu, **Üretim Kapitalizminden Tüketim Kapitalizmine Üretim ve Tüketim Teorileri** (Ankara: Altınordu Yayınları, 2016), 16.

göreceği düşüncesi temelinde bir yaklaşımla, tüketim kültürünün gelişiminde DP'nin oynadığı rolü somutlaştırmak için Menderes'in modernleşme ve kalkınmaya dair konuşmaları analiz edilmiştir.

Üç ana bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde, tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü anlamak adına kuramsal bir zemin inşa edilmeye çalışılacaktır. Bu bölüm kapsamında, çalışmada kullanılan başlıca temel kavramların hangi anlamda ve bağlamda kullanıldıkları konuya dair kuramsal yaklaşımları içerecek bir çerçevede sunulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde, tüketim kültürünün niteliklerinin anlaşılması için tarihsel gelişiminin bilinmesi gerektiği düşüncesinden hareketle, 1945 sonrası dönemde ABD'den dünyaya yayılan tüketim kültürünün tarihsel arka planı üzerinde durulacak, yine bu dönemde yurttaşların tüketiciler olarak teşvik edildiği söylemin yükselişine yol açan tarihsel koşullar analitik bir perspektif ışığında ele alınacak ve tüketim kültürünün Türkiye'ye yayılması sürecine odaklanılacaktır. Bu bölümde son olarak Türkiye'de tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamı değerlendirilecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde öncelikle Türkiye'de tüketim kültürünün gelişiminin iç politik bağlamı değerlendirilecektir. Sonrasında ise tüketim kültürünün yayılmasının araçları olmaları bağlamında 1950'li yıllarda üretim, dolaşım ve tüketim alanlarında ne gibi değişimler yaşandığı tüketim kültürünün gelişiminin maddi boyutları başlığında ele alınacaktır. Son olarak tüketim kültürünün gelişiminin söylemsel boyutları başlığı altında DP iktidarının modernlik ve kalkınma söyleminde içerilen modern yurttaş anlayışına Menderes'in söylemlerinin incelenmesi yoluyla ulaşılmaya çalışılacak, böylelikle siyasi iktidarın tüketim kültürünün yayılabileceği davranışlara “yönlendirici” ve “teşvik” edici olması bağlamındaki rolü ortaya konulacaktır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Bocock, milyonlarca insanın yapmaktan hoşlandıkları tüketim faaliyetlerine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmanın gerekliliğini, günümüzdeki tüketimin 19. yüzyılı analiz eden çalışmalardan farklı ve son yüzyıl boyunca şekil değiştirmiş bir nitelikte söz konusu olmasıyla açıklar. Bocock'a göre bu da "tüketimin toplumsal olarak oluşturulan ve tarihsel olarak değişen bir süreç olduğu anlamına" gelmektedir. Kapitalizmin tarihsel gelişim süreci içinde tüketim olgusu değişmiştir, bu gelişim sürdüğü sürece de değişmeye devam edecektir. Analizin yüzeysel kalmaması için tüketime eleştirel temele dayanan bir görüş noktasından yaklaşmak gerektiğine dair argümanından hareket eden Bocock'a göre, tüketime dair değişimlerin neden olduğu "toplumsal, kültürel ve felsefi sonuçların felsefe temeline dayanan sosyolojik bir çerçeve içinde incelenmesi gerekir"¹⁵. Benzer şekilde "tüketici" de bugünkü anlamını son yüzyıl boyunca kazanmıştır. Eskiden yalnızca toplumsal yapının üst basamaklarında konumlanan kesimlere ait olan "tüketici" olma hali, kapitalizmin gelişim süreci içerisinde giderek toplumun neredeyse tüm kesimlerini kapsamaya başlamıştır. Söz konusu tüketici seçim yapabilen, temel ihtiyaçlar dışında harcama yapabilen, tüketim alışkanlıkları gösteriş ve israf olarak eleştirilebilen tüketicidir. Bu çalışmada tüketim, tüketici ve tüketim kültürü olguları konusunda analizlerinden faydalanılan teorisyenler Bocock'un tarif ettiği türden bir bakış açısından hareketle konuyu ele alanlardan oluşmaktadır.

Bocock'a göre gelişmiş kapitalist ülkeler dışındaki ülkelere kapitalizmin çekici gözükmesinin nedeni, bu sistemin insanlara arzuladıkları malları sunuyor olması veya öyle gözükmesidir¹⁶. Dowd, sebep olduğu sorunlara rağmen kapitalizmin revaçta ve karşı konulamaz olmasının nedenlerinden birinin kapitalist gücün kaynaklarında ve kullanımında olduğunu söyler. "Bu güç, varlığımızın iktisadi, politik ve kültürel boyutlarında ifadesini bulup teknolojik gelişmelerle büyür." Söz konusu gelişmelerden en önemlisi de düşünce ve duyguları tüketimcilik yönünde

¹⁵ Bocock, *age*, 52-53.

¹⁶ *age*, 12.

biçimlendirmede etkisi olan iletişim alanındaki gelişmelerdir¹⁷. Medyanın büyüyen gücüyle beraber tüketimciliğin yükselişi söz konusu olmuştur. Dowd'un vurguladığı gibi, ideoloji pazarlamanın bir yolu olarak reklamcılıkla gerçekleştirilen zihinlerin yönetimi olmadan tüketimcilik de var olamaz¹⁸.

Bocock, kapitalist toplumlarda insanların çoğunun yalnızca yaşamlarını sürdürmek için değil, reklamı yapılan tüketim mallarını almaya güçleri yetsin diye çalıştıkları tespitinden hareketle, günümüzde satın alma eylemi kadar tüketme fikrinin kendisinin çoğunluk için bir güdü haline gelmiş durumda olduğuna dikkat çekmektedir¹⁹. Sunulan bu kısa çerçeve temelinde, bu bölüm kapsamında kapitalizm ve insan ilişkisine dair belli başlı yaklaşımları ele almak tüketimcilikle ilgili bu sonuca nasıl varıldığına dair bir görüş sağlayacaktır. Kapitalizm ve insan ilişkisi, kapitalizmin insanların yaşam pratiklerini ve bilinç biçimlerini etkilemesi/yönlendirmesi bağlamında bir okumayla, yani eleştirel yaklaşımlara yer vererek değerlendirilmektedir. Eleştirel perspektifin görevi olguları yalnızca tarihsel gelişimleri içinde anlamak değil, olgunun ortaya çıkışının arka planını görebilmektedir²⁰. Buradan hareketle, kapitalizmin idealleştirdiği insan tipleri tarihsel gelişimi bağlamında bir yaklaşımla incelenmeye çalışılmıştır. Tüketim kültürü olgusunun ortaya çıkışı, gelişimi, yayılımı ve Türkiye bağlamındaki gelişimine dair bir kavrayış edinmek bu bölümün temel amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda tüketim kültürünün temelleri, yaratılması ve yayılması konusunda açıklayıcı olduğu düşünülen analizler söz konusu edilecektir. Bölümün son kısmında siyasi iktidarın tüketim kültürünün gelişimindeki rolünün ortaya konmasında işlevsel olacağı düşünülen kuramsal çerçeveye yer verilecektir.

2.1. Temel Kavramlar ve Kuramsal Yaklaşımlar

Bu başlık altında sosyal bilim literatüründe konuya dair kavramsal araçların farklılıklarını belirtmeye ve yorumlamaya, yöntemsel sorunu aşmak adına çalışma içerisinde hangi bağlam ve anlamda kullanıldıklarına dair bir çerçeve oluşturulmasına yönelik bir çaba gösterilecektir. Farklı toplumsal, ekonomik ve

¹⁷ Dowd, **age**, 17.

¹⁸ **age**, 207.

¹⁹ Bocock, **age**, 61.

²⁰ Kemal Çiftçi, **Tarih, Kimlik ve Eleştirel Kuram Bağlamında Türk Dış Politikası** (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2010), 27.

siyasal ortamlarda gelişmiş olan kavramlar tarihsel temelleri göz önüne alınarak değerlendirilecektir. Tüketim kültürünün gelişimine dair temel kavramlar ve kuramsal yaklaşımların inceleneceği bu bölümde, kavramların ele alınması, makro bir perspektifin gereklerinden olan kavramlar arasında ilişki kurularak yapılacaktır.

2.1.1. Kapitalizm, İnsan ve Kültür

Bocock'un belirttiği üzere yakın, geçmişin bir analizini yapabilmek için kuramsal olarak elde edilmiş bir dizi kavram gereklidir. Modern ve bazı değerlendirmelere göre post-modern olarak adlandırılabilen toplumsal yapıların analizi için temel zemin "kapitalizm"dir. Dolayısıyla kapitalizm üzerine Karl Marx ve Max Weber'in yaptığı kuramsal çalışmalar kapitalist toplum yapısının anlaşılması için temel kavramsal çerçeveyi oluşturdukları için önemlerini korumaktadırlar²¹. Tüketim kültürü olgusuna ve gelişimine dair yapılacak herhangi bir araştırma da kapitalist toplumun anlaşılmasına dair yapılan çalışmalar kapsamında yer aldığından, her iki düşünürün analizleri ve bunlardan temellenen yorumlar çalışma içerisinde yeri geldikçe söz konusu edilecektir. Burada Marx ve Weber'in kapitalizmin ayırt edici özellikleri olarak neleri gördüklerine değinmek, kapitalizm üzerine okumaların beslendikleri temel kaynaklar olmaları bağlamında anlamlı olacaktır.

Alan Macfarlane'nin belirttiği üzere, çeşitli toplumsal formasyon tiplerinden biri olarak kapitalizm, Marx'ın analizine göre bir "üretim tarzı" (alt yapı) ve bir üst yapıdan oluşmaktadır. Analizinde özellikle üretim tarzı ile ilgilenen Marx'a göre, kapitalist üretim tarzı, Batı Avrupa'da 15. ve 18. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış olan tarihsel olarak özgül bir altyapıdır. Bu analizde "üretim ilişkileri" (insanların üretim süreci içerisinde birbirleriyle nasıl ilişki kurdukları) ve "üretim araçları" (üretim sürecinde kullanılan aletler, insanların başkalarıyla kurdukları ilişkiler, üretimin örgütlenmesi, uzmanlaşma) çerçevesi içinde gerçekleşen değişimler kapitalist üretim tarzının temel özelliklerini oluşturmaktadır. Kapitalist toplumsal formasyonda mallar satılmak amacıyla üretilir; nesnelere ve emek dahil "her şey pazarda işlem görebilecek bir metadır" ve "her şeye parasal bir değer verilmiştir." Bu çerçevede Marx'ın kapitalizm analizinde "bireysel özel mülkiyetin ve yaygın ücretli emeğin ortaya çıkması" kapitalizmin ayırt edici özellikleridir. Kapitalizmin bu karakteristikleri kapitalistler ve işçilerin ortaya çıkmasına olanak verir. Kullanılan

²¹ Bocock, *age*, 40-41.

aletler, insanların birbirleriyle olan ilişkileri, üretimin örgütlenmesi, uzmanlaşmanın az olduğu bir dünyadan giderek farklılaşan bir dünyaya doğru bir değişim yaşanır. Weber de özgür emek gücünün varlığı ve iş bölümünün giderek artmasını merkezi önemde görür. İşin hanehalkından ayrılması “hanehalkı üretim tarzı”nın yıkılmasına neden olmuş, kamusal-özel alan ayrımının başlangıcını da bu gelişme oluşturmuştur. Weber için kapitalizmin merkezi özelliği “zihinsel tavırlarda, bir işlemdeki kâr olasılığını hesaplama isteğinde” yatmaktadır. Weber’in analizinde kapitalizmin ayırt edici özelliği para, zaman, emek ve biriktirmeye dair tavır değişikliğinden kaynaklanır. Kapitalizm öncesi toplumlarda kâr peşinde koşmak kabul edilmeyen bir eylem olarak kodlanmışken, kapitalizmle birlikte cazip hale gelmiştir. Bu yaklaşımda “bir araç değil de amaç olarak sonsuz biriktirme ahlakı, kapitalizmin merkezi ayırıcı özelliği” olarak ele alınmaktadır²².

Marksist gelenekten gelen yazarlar kapitalizmin gelişimi bağlamında tüketim kültürünün değişimini genel itibariyle Fordizm ve Post-Fordizm tartışmaları üzerinden yürütürler. Weberci gelenekten gelenler ise modernizm ve post-modernizm kavramsallaştırmaları üzerinden analizler geliştirirler. İki gelenek arasında gerçekliğin ne olduğu ve nasıl kavranabileceği, diğer bir deyişle ontolojik ve epistemolojik farklılıklar bulunur. Tüketicinin mal ve hizmetleri satın alma arzusu ile bu malların üretilmesi ve satılması yoluyla kâr elde edilmesi gibi ekonomik hareketler, daha geniş toplumsal ve kültürel bağlam içinde oluştukları için, tüketim kültürünün gelişimine dair bir inceleme de kapitalizm ve kapitalist kültür zemininde yapılmalıdır. Hem iktisadi hem de sosyal süreçler ve ilişkiler bütünü²³ olması bağlamında kapitalizmin sadece iktisadi bir sistem değil, sosyal bir sistem olduğuna dikkat çekmek, kültür boyutunun tartışılmasını gerektirir. Tüketim kültürü perspektifindeki kuramcılara göre, kapitalizmin kendisi hemen her şeyin tüketime tabi kılındığı bir çeşit kültürdür²⁴. Kapitalizm aynı zamanda bir yaşam biçimidir. Kapitalizmin ticaret, tüketimcilik ve kar maksimizasyonu gibi değerleri kültür,

²² Alan Macfarlane, **Kapitalizm Kültürü**, çev. Remzi Hakan Kır (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 260-263.

²³ Dowd, **age**, 19.

²⁴ Arthur Asa Berger, **Kültür Eleştirisi: Kültürel Kavramlara Giriş**, çev. Özgür Emir (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 64.

çalışma hayatı ve boş zaman etkinliklerine kadar hayatın her alanına nüfuz etmektedir. Sistem bunu dev şirketler aracılığıyla gerçekleştirir²⁵.

Kültür, bu çalışmada insan ve faaliyetlerinden hareket eden bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Belirli bir zamanda belirli bir toplumda yaşayan insanların gündelik yaşam deneyimlerindeki edimleri onların kültürü olarak anlaşılmaktadır. Burada kültür kavramı geniş anlamında, yani “yaşam tarzı”na denk düşecek şekilde kullanılmaktadır. Erbaş, böyle bir kavramsallaştırmaya uygun düşen yaklaşımın, siyasal ekonomi veya ekonomi politik yaklaşımı olduğu ifade etmektedir. Bu bakış açısına göre, kültür sadece ideolojik bir anlam taşımaz, aynı zamanda kültürün kendisi de meta olarak gelişim gösterir. Dolayısıyla üretim sürecinin de ele alınması gerekir²⁶.

İnsan, yaşamı içerisinde fiziksel ve sosyal anlamda kendi varlığını sürdürmek amacıyla zorunlu faaliyetlere girer. Bu faaliyetler yoluyla sosyal olanı da biçimlendirir. Kültür yaşamın bir parçası olarak bu biçimlendirmenin ifade şeklidir. “İnsan kendini ve çevresini nasıl yapıyorsa, kuruyorsa, inşa ediyorsa; bu yapma, inşa etme, kurma biçimi onun yaşam tarzı ve kültürüdür. Bu nedenle kültür sosyaldır, ekonomiktir ve siyasaldır”²⁷. Günümüz gerçekliğinde kültürün günlük pratiğin pazar çıkarı için yönlendirilmesinde etkin olduğu düşüncesinden²⁸ hareket edilmektedir. Berman’ın deyişiyle, “modern kültür, insanı, aklını ve duyarlılığını, ‘dünyaya egemen olmak’ için kullanmaya cesaretlendirmiştir”²⁹. Kültürün ticarileşmesi olarak kültür endüstrisinin gelişimi bağlamında kapitalizm kültür alanını tahrip etmiş ve kültür, endüstriyel sistemin bir parçası ve manipülasyon aracı haline gelmiştir³⁰. Erdoğan ve Alemdar’ın vurguladığı üzere, kapitalizm ve kapitalist kültür, tarihsel gelişimi içerisinde karşılaştığı sorunlar karşısında kendini sürekli tamir eden, yenileyen ve dayandığı tabanı ve kapsamını genişleten yani sürekli bir mücadele

²⁵ Martin Slattery, **Sosyolojide Temel Fikirler**, yay. haz. Ümit Tatlıcan, Gülhan Demiriz, 6. bs. (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014), 241.

²⁶ Hayriye Erbaş, **Küreselleşme, Kapitalizm ve Toplumsal Dönüşümler** (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009), 142.

²⁷ İrfan Erdoğan, Korkmaz Alemdar, **Popüler Kültür ve İletişim: Halk Kültürü, Kitle Kültürü ve Popüler Kültürün Üretim Dağıtım Tüketim Pratiklerinin Doğası**, 2. bs. (Ankara: ERK, 2005), 359.

²⁸ **age**, 22.

²⁹ Marshall Berman, **Özgünlüğün Politikası: Radikal Bireycilik ve Modern Toplumun Ortaya Çıkışı**, çev. Nursel Yıldız (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011), 133.

³⁰ Sezgin Kızılcıkelik, **Frankfurt Okulu** 2. bs. (Ankara: Anı Yayıncılık, 2008), 444.

içerisinde olan bir özelliğe sahiptir³¹. Bu bağlamda tüketim kültürünün egemen olduğu kapitalist toplumlara dair kültür analizlerinde tüketim ve tüketim kültürü merkezi bir konuma yerleştirilmektedir.

Tekniğin egemenliği altında olan bir dünya olarak tarif edilen modern toplum Baudrillard'ın ifadesiyle: “Her şeyi kısa yoldan kavramsallaştırıp soyut bir anlam atfeden bir hesap kitap dünyasıdır. Bu doğa üstü bir güç tarafından yaratılmış bir dünya değil, egemenlik altına alınmış, güdümlenebilen, sınıflandırılıp denetlenebilen, yani üretilen, satın alma ve kullanma üstüne oturan bir dünyadır”³². Baudrillard'a göre, söz konusu bağlamda modern dünya üretim, hesap ve işlevsellik üzerine oturur ve “piyasa kategorileri tüm insani deneyimleri çevrelemiştir”³³. Berman'ın ifadesiyle, “piyasa, bireyi salt göreceli ve devamlı değişen koşullarda, başkalarıyla kurduğu rekabetçi ilişkilerinin bir işlevi olarak tanımlamıştır”³⁴. İnsanlar arasında mülkiyet için rekabet yoğunlaştıkça, modern insan piyasanın yönlendirdiği amaçlara yönelmiş ve kendilerini giderek sahip olduklarıyla tanımlamaya başlamışlardır³⁵. Amerikan yaşam tarzının ana unsuru olarak kapitalist üretimdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ve şekillenen, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyaya yayılan tüketim kültürü, yayıldığı ülkelerde insanların tüketim konusundaki düşüncelerinin ve davranış biçimlerinin bu kültüre göre dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Kapitalizmin tarihsel gelişimi süreci içerisinde her bir aşamada egemen olan birikim rejimi ya da üretim tarzlarında belirli nitelikleriyle öne çıkarılan ve sistem için işlevsel olan insan tipi söz konusu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren tüketici nitelikleri öne çıkan bir tip karakterize olmuştur. Bu bağlamda kapitalizmin insan anlayışına dair kuramsal yaklaşımlar söz konusu gelişimi anlamak ve kapitalizm-insan ilişkisine dair bir kavrayış edinmek için işlevsel olacaktır.

Kapitalizmin kültürel ve ideolojik ortamını liberalizm biçimlendirmiştir. Buradan hareketle kapitalizmin insan tasavvuru liberal iktisadın insan anlayışına bakılarak anlaşılabilir. Klasik liberalizmde devletin gücünün sınırlı kalması savunulur ve bu anlayışta özgürlük ön plandadır. “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” formülü bireyin salt ekonomik çıkarını temel alır ve burada yurttaşın çok “ekonomik insan”

³¹ Erdoğan ve Alemdar, *age*, 284.

³² Jean Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010), 37.

³³ Baudrillard'a göre işlevsellik modernleşmeyle birlikte saygınlık kazanan bir kavramdır. Bütün sistem işlevsellik üstüne oturur ve bütün nesnelere işlevsel olmaya çalışır. *age*, 80.

³⁴ Berman, *age*, 145.

³⁵ *age*, 147.

söz konusudur³⁶. Kapitalizm ana amacı olan kâr elde etmeye yönelik olarak, farklı tarihsel dönemlerde farklı kişilik özelliklerini idealize eder. İktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith'in düşünceleri kapitalizmin insanı nasıl tanımladığına dair bilgi verir. Marx ve Weber'in çalışmaları sistemin insana dair kavrayışının sonuçları üzerine yoğunlaşmıştır. Weber "kapitalist ruh" olarak adlandırdığı ve kapitalizmin gelişiminde etkili olduğunu söylediği Protestan etiğın sermaye birikiminin oluşmasını sağladığını belirterek, kapitalistlerin yaşam tarzı konusunda çözümler yapmıştır.

Weber'in analizine göre 17. ve 18. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıktığı haliyle kapitalizm için ideal tip, püriten kişilik özellikleridir. Endüstriyel kapitalizm döneminde başlıca kurum olan fabrikada çalışan işçilerle ilgili analizler de Marx'a aittir. Bocock'un vurguladığı gibi Weber'in incelemesini Marx'ın yerini alabilecek bir çalışma olarak değil de birbirlerini tamamlayan çalışmalar olarak görmek gerekir. Marx ve Weber'den sonra, "tüketim kapitalizmi" olarak adlandırılan dönemde insana dair yaklaşımlardan Frankfurt Okulu teorisyenlerinin analizlerine yer verilecektir. Çalışmanın bu kısmında Marx, Weber ve Frankfurt Okulu düşünürlerinin görüşlerinin ele alınmasının sebebi konuya dair sonraki çalışmalara bir temel oluşturduklarının düşünülmesidir. Çok genel bir şekilde ifade edecek olursak; Marx, kapitalizm ve insan ilişkisi okumamıza "işçi ya da üretici" bağlamında, Weber "kapitalist" bağlamında, Frankfurt Okulu kuramcıları ise "tüketici" bağlamında bir katkı sağlar. Bu genel çerçevede burada öncelikle iktisadın insan anlayışına dair kısa bir değerlendirme sunulacak, sonrasında Marx, Weber ve Frankfurt Okulu düşünürlerinin analizlerine yer verilecektir.

Bu çalışmada "iktisat" derken yerleşik, ortodoks veya ana akım olarak adlandırılan ve neoklasik temel üzerine kurulu literatür kastedilmektedir³⁷. Neoklasik iktisat teorisinin esasını oluşturan fikirler; toplumun bağımsız, eşit ve özgür bireylerden oluşan bir bütün olarak anlaşılması ve piyasanın "bireylerin faaliyetleri arasında bir ahenk sağlama aracı" olarak belirleyici bir konumda bulunması olarak ifade

³⁶ Artun Ünsal, "Yurttaşlık Anlayışının Gelişimi", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, ed. Artun Ünsal (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 7.

³⁷ Neoklasik iktisat teorisi iktisadi öğretilerden temellenmiştir. 20. yüzyılın başlarından itibaren iktisat politikaları ana akım (neoklasik/ortodoks) iktisat görüşlerinin hakimiyetinde şekillenmiştir. İktisat biliminde hâkim paradigma neoklasik paradımadır. Ana akım görüşe göre, bireyler faydalarını maksimize edecek şekilde hareket ederler. Birol Erkan, "Anaakım (ortodoks-neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heterodoks Yaklaşım İhtiyacı", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, c. 8, s. 14 (2016): 26-27.

edilmektedir³⁸. Bu anlamda neoklasik iktisat teorisi toplumun tek tek bireylerden oluştuğu fikrine, yöntemsel bireyciliğe dayanır ve bireylerin rasyonellik ilkesine uygun hareket ettikleri fikrinden yola çıkar. Söz konusu anlayışa göre, karar birimi bireydir ve piyasa bireylerin sosyalleşmesini sağlar³⁹.

Neoklasik iktisat teorisi klasik iktisadın atomize olmuş birey kavrayışından temellenir. Bu anlayış bireylerin mekanik birimler gibi birbirinden bağımsız bir şekilde davranabildikleri bir modeli ifade etmektedir. Dolayısıyla birey-toplum arasındaki karmaşık ilişkiler göz ardı edilmektedir⁴⁰. Kazgan'a göre, kapitalizm halihazırda yerleştiği için neoklasik iktisatçılar kurdukları teorilerin arkasındaki felsefi düşünce üzerinde durmamış, teorik sistemlerini ardındaki felsefi görüşten bağımsızlaşmasına evrensel geçerli görmüşlerdir⁴¹.

İktisadın insan anlayışı, en temelde, insanı ekonomik aktör olarak ele alır ve insanın iki özelliği üzerinde durulur. Bunlar bencillik ve akılcılıktır. Bencillik, insanın doğuştan bencil bir varlık olduğu fikrinden temellenir. Akılcılık ise insanın her durumda kendi çıkarını maksimize edecek tercihi ortaya koyacağı fikrini ifade eder. İktisat söz konusu bu iki özelliği, insanın en belirgin doğal özellikleri olarak yani bir "gerçeklik" olarak kabul eder⁴². İktisadın insan anlayışının yarattığı sonuçlar bağlamındaki önemi şu şekilde özetlenebilir: Varoluşumuzun tüm yönleri toplumsal ilişki ve yapılar tarafından belirlenir. Bu anlamda kapitalist toplumda iktisadi yapılar ve ilişkiler yaşamsaldır. Fikirler iktisadi, kültürel, siyasi ve bilimsel boyutları içeren toplumsal değişimlerden doğmasının yanında bu süreçlerde değişime yol açar. Dolayısıyla kapitalist toplumun düşünsel dünyası iktisadi tezlerin egemenliği altındadır⁴³. Bu anlamda kapitalizm ve iktisat teorisi arasındaki bağ, kapitalizm ve insan ilişkisini anlamada önemli bir başlangıç noktası işlevi görür. Roscoe'nin ifadesiyle, "dünyada ekonomik varsayımlar o kadar normalleştirildi ve ders müfredatları aracılığıyla, popüler edebiyatla, çeşitli konuşmalarla öylesine etkin

³⁸ Bernard Guerrien, **Neo-Klasik İktisat**, çev. Ertuğrul Tokdemir, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 8.

³⁹ **age**, 9.

⁴⁰ Ümit Erol, **Eleştirel Bir Gözle Serbest Piyasa** (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997), 33.

⁴¹ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 17. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012), 62.

⁴² Ester Biton Ruben, **İktisadın Unuttuğu İnsan**, 2. bs. (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2013), 24.

⁴³ Dowd, **age**, 17-18.

olarak aktarıldı ki artık nasıl davranmamız gerektiğine dair bir kılavuz haline geldi”⁴⁴.

Bir sistem olarak kapitalizm, insan davranışına dair belirli özgün varsayımlara dayanmaktadır. Kapitalizmin insana dair temel varsayımı; ekonomik çıkarları konusunda rasyonel, bencil ve kişisel çıkar güdüsüyle hareket eden insan, yani “homoeconomicus”tur. İktisadın insan anlayışını ifade eden ve ekonominin temelini oluşturan unsur olan, etkin biçimde kendi amacının peşinde koşan, her zaman için “daha fazla” ve “daha iyi”sini arayan rasyonel aktörün kendisi ekonomi biliminin bir ürünüdür: “Ekonomi bilimi, lisanı ve araçları aracılığıyla hakkında teori oluşturduğu unsuru vücuda getirir: çıkarıcı, hesapçı ve hatta güvenilmez insanı”⁴⁵.

Rasyonel ve kişisel çıkarını düşünen birey fikri aydınlanma dönemi düşünürlerince ortaya atılmıştır. Kişisel çıkarıyla hareket eden kilise ve devletten soyutlanmış “iktisadi insan”ın doğuşu kapitalizmin 19. yüzyıldaki dönüşümleri sırasında gerçekleşmiştir⁴⁶. Roscoe’nin ifadesiyle, “iktisadi insan, modern ekonomik teoride etkin biçimde rasyonel olan solipsist insan, ekonominin laboratuvarlarında üretilmiş, hatta belki de tasarlanmış yapılmış bir varlıktır”⁴⁷. Bu bakış açısına göre, insan iktisadi idarenin kurallarına uyar, kurumları ve araçları içerisinde hareket eder ve onun beklentilerini içselleştirirken, iktisat teorisinin üzerine inşa edilmiş olduğu iktisadi insana dönüşür⁴⁸. “Ekonomik ve toplumsal güçler ‘doğanın kör güçleri’ biçimini alır; insan bu güçlere uyum sağladıkça onlar da insana hâkim olurlar. Akıl, giderek bu güç yığımına uyarlanma potansiyeliyle özdeşleşir”⁴⁹.

Liberal ideolojinin iktisat politikası kısaca “laissez-faire (bırakınız yapsınlar)” olarak ifade edilir. Söz konusu liberal iktisadi öğretisi, 18. yüzyıl sonunda Fransa ve

⁴⁴ Philip Roscoe, **Harcıyorum Öyleyse Varım: Ekonominin Gerçek Maliyeti**, çev. Aydın Çavdar (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 180.

⁴⁵ **age**, 20-21.

⁴⁶ **age**, 41. Modern iktisadın kişisel çıkarı insanın en büyük motivasyonu olarak gören düşüncesi belirgin tarihi köklere sahiptir. İktisatta motive edici bir güç olarak kişisel çıkar fikri, 18. yüzyıl İskoç Aydınlanma döneminden Adam Smith’in “Ulusların Zenginliği” eserinde öne sürülmüştür. **age**, 33. Klasik iktisadın kurucusu ve bir ahlak felsefecisi olan Smith’den başlayarak birçok iktisatçı, “insanları pür rasyonel ajanlar olarak” betimlemiştir. Erkan, **age**, 29. Smith’e göre her birey kendi çıkarının en iyi yargıcısıdır. Dolayısıyla insan çıkarını izlemekte özgür olmalıdır. Her birey kendi çıkarı için hareket ederken görünmeyen bir el tarafından toplum yararına hizmete yönlendirilir ve böylece bireysel arayış sosyal refaha dönüşür. Kazgan, **age**, 59. Roscoe’ye göre, ahlaki ve kişisel özgürlük için rasyonel bireysel çıkarı temel alan düşünceler 17. yüzyıl filozofları Hobbes ve Locke’un çalışmalarında da yer bulan düşüncelerdir. Roscoe, **age**, 32.

⁴⁷ Roscoe, **age**, 72-73.

⁴⁸ **age**, 104-115.

⁴⁹ Jan Spurk, **Toplumsal Akılın Eleştirisi: Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi**, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Versus Kitap, 2008), 110.

İngiltere’de merkantilizme tepki olarak ve sınıai kapitalizmin sözcülüğünü yaparak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda iktisadi liberalizm bir dünya görüşünü ifade eder⁵⁰. İktisadi liberalizmin toplumun işleyiş biçimi hakkındaki görüşü ve bireysel davranışlarla ilgili varsayımları kaynağını tabii kanun felsefesinden alır⁵¹. Sanayi çağında, liberal ideoloji, kişisel çıkarı toplumun işleyişinin temeli olarak ilan etmiştir⁵². İktisadi liberalizm dahilinde uygulanan politikalar bir süre sonra kişisel çıkarına düşkün iktisadi insanı ortaya çıkarmıştır⁵³.

Marx’ın “yabancılaşma” kavramı kapitalizm ve insan ilişkisine dair kavrayışımızı geliştirmek açısından kullanılışlı bir kavramdır. Marx’ın yabancılaşma araştırması kapitalizmin insanların duyguları ve benlik imgeleri üzerinde yarattığı sosyal ve psikolojik etkilere ilişkin bir araştırmadır⁵⁴. Marx’a göre, kapitalizm insanları kendi emeğinin ürünlerinden koparan ve piyasa ortamında diğer insanlarla karşı karşıya getiren bir sistemdir⁵⁵.

Marx “1844 Elyazmaları”nda dört temel yabancılaşma biçiminden söz eder⁵⁶. Marx’ın yabancılaşma kavramına yüklediği birinci anlam, işçinin kendi emeğinin ürünleri üzerindeki kontrolünü yitirmesidir. İşçinin ürettiği şey yasal olarak kendine değil, işverene aittir. İşçi bu şekilde kendi ürettiği ürüne yabancılaşır. İkincisi, fabrikalardaki iş bölümü neticesinde işçinin üretim süreciyle bağlantısının kesildiğini hissetmesidir. Bu şartlar altında işçi yaptığı işten alacağı doyumunu kaybeder ve yaptığı işin karşılığı alacağı ücretin geçici doyumunu yaşar. Üçüncüsü, işçiler arasındaki ilişkinin rakipler arasındaki ilişkiye dönüşmesi ve işçinin işverenle arasındaki

⁵⁰ Kazgan, **age**, 51. İdeoloji, genellikle toplum ve toplumsal hayatın nasıl olması gerektiğine dair geliştirilmiş fikirleri ifade eder. İdeolojiler sistematik düşünceler bütününe anlatabilir ya da siyaset ve toplumsal düzenle ilgili temel duyguları yansıtabilirler. Slattery, **age**, 249. İdeoloji terimine iktisatla ilgili kullanılışındaki anlamını veren ve onu negatif anlamda ele alan Marx ve Engels, fikirler ve fikirler sistemini toplumun temel iktisadi yapısının belirlendiği bir üst yapı kurumu olarak görmüşlerdir. Bu düşünceye göre herhangi bir toplumda yaygın olan fikirler o toplumdaki egemen sınıfların çıkarlarını savunmak ve davranışlarını haklı çıkarmak üzere geliştirilmişlerdir. Bu nitelikteki fikirler sistemi Marx ve Engels tarafından ideoloji olarak nitelendirilmiştir. Kendi dönemlerindeki iktisadın yani klasik iktisadın burjuvazinin çıkarlarını yansıttığını ve bunları haklı göstermek amacıyla kurulduğunu belirtmişlerdir. Kazgan, **age**, 399. Bu anlamda ideoloji, belirli bir sınıfın belirli bir çağdaki toplumsal düşünce sistemini ifade etmektedir. Var olan düzeni savunan hâkim sınıf ideolojisi anlamında kapitalist toplumun ideolojisi ise “iktisadi liberalizm”dir. Liberal ideoloji, sanayi kapitalizmi aşamasındaki ülkelerde hâkim sınıf çıkarlarını savunanların ideolojisi olmuştur. **age**, 35.

⁵¹ **age**, 55.

⁵² Spurk, **age**, 106.

⁵³ Roscoe, **age**, 32.

⁵⁴ Marx’ın yabancılaşma ile ilgili metinlerden oluşan bir derleme için bkz. Karl Marx, **Yabancılaşma**, 4. bs, der. Barışta Erdost (Ankara: Sol Yayınları, 2010).

⁵⁵ Slattery, **age**, 125.

⁵⁶ Marx’ın eserlerinde yabancılaşmayla ilgili pasajlar için bkz. T. B. Bottomore, Maximilien Rubel, **Marx’ın Sosyolojisi**, çev. Zühal Bilgin (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2006), 211-223.

ilişkinin eşitler arasında bir ilişki olmamasıdır. Tüm bunların sonucunda dördüncü olarak ise işçi kendi insani doğasını tanıyamaz hale gelir, kendini yalnızca iş aracılığıyla ifade eder yani kendine yabancılaşır. Marx'a göre işçi üretim faaliyetlerinde bulunurken kendi kendini de meta olarak üretir: "İnsanların, dünyasının değersizleşmesi, nesnelere dünyasının değer kazanması ile orantılı olarak artar. Emek yalnızca meta üretmekle kalmaz; genel olarak meta ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de meta olarak üretir"⁵⁷. Marx'ın ifadesiyle, "insanın kendi emek ürününe, kendi yaşamsal etkinliğine, kendi cinsil varlığına yabancılaşmasının dolaysız bir sonucu da şudur: insan insana yabancılaşmıştır"⁵⁸. Kısaca ifade etmek gerekirse Marx'a göre yabancılaşma, insanı kendi emeğine, kendi emeğinin ürünlerine, içinde yaşadığı doğaya, kendine, insani doğasına, diğer insanlara yabancılaştıran bir eylemdir⁵⁹. Yabancılaşma; toplumsal, politik, ekonomik düzenlemelerin ve fabrika sisteminin sonucudur. Marx'ın söz konusu eserinde tartıştığı yabancılaşmanın üç ögesi; nesneleşme, uzaklaşma ve yaratıcı etkinliğin kaybıdır⁶⁰.

Marx'a göre, bir sınıfsal yapı ve sömürü ilişkileri içeren bütün ekonomik sistemler yabancılaşmaya yol açsalar da, kapitalizm de bu çok daha belirgindir. Çünkü kapitalist sistemde piyasa güçleri bireyleri birbirinin yerine ikame edilebilen metallerden herhangi biri gibi görmektedir⁶¹. Çeşitli boyutlarıyla yabancılaşma, işi işçi için bir işkenceye dönüştürür, böylece insanlar rahatlama duygusu için tüketim gibi başka şeylere yönelirler⁶².

Marx'a göre, kapitalist toplumda işçi sınıfı en yabancılaşmış sınıf olsa da aslında kapitalistler de yabancılaşmış bir toplum içinde yaşarlar. Bu sınıf içerisindeki ilişkiler de insani olmaktan uzaktır. Marx'a göre yabancılaşma aynı zamanda "meta

⁵⁷ Karl Marx, **1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe**, çev. Kenan Somer, 4. bs. (Ankara: Sol Yayınları, 2011), 140.

⁵⁸ **age**, 148.

⁵⁹ **age**, 145-148.

⁶⁰ Bocoock, **age**, 55.

⁶¹ Slattery, **age**, 126.

⁶² **age**, 126. Marx yabancılaşmanın ortadan kaldırılması ile ilgili görüşlerini "Alman İdeolojisi"nde aktarır. Marx'a göre, sadece üretim araçlarının herkesin ortak malı olduğu bir sınıfsız toplumda yabancılaşma tamamen ortadan kalkacaktır. Özel mülkiyetin, üretimin komünistçe düzenlenmesiyle birlikte ortadan kaldırılması insanın kendi ürününe karşı yabancı tutumunun ortadan kalkmasıyla sonuçlanır. Böylece "arz ve talep ilişkisinin kudretini buharla dönüştürür ve insanlar mübadeleyi, üretimi, karşılıklı davranış biçimini yeniden kendi denetimleri altına alırlar." gücü hiçe iner ve insanlar, değişimi, üretimi ve karşılıklı ilişki tarzlarını yeniden kendi denetimleri altına alırlar." Karl Marx, Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, 2.bs. (İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 2013), 43.

fetişizmi”ne yani şeylere sahip olma ve “şeyleştirme” takıntısına neden olarak toplumun insanın kontrol alanı dışında bir şey olduğu inancını yaratır⁶³. Bocoock’a göre yabancılaşma toplumsal ve tarihsel bir olgu olarak ele alındığında, Marx’ın yabancılaşma kavramı tüketim süreçlerine de genişletilebilir. Tüketim yabancılaşmanın bir parçasıdır, çünkü üretimin bir sonucudur. Kapitalizm insanlar için yabancılaşma yaratmaktadır⁶⁴. Bu bağlamda yabancılaşma kavramı tüketim kültürü içinde idealize edilen tüketiciliğin anlaşılmasında işlevseldir.

Weber’in kapitalizmin gelişiminde kültürel değerlerin önemi ile ilgili analizi kapitalizm ve insan ilişkisine dair kavrayışımıza yardımcı olabilir. Weber, kapitalizmi, “çağdaş yaşamımızın kaderini en derinden etkileyen güç” olarak tanımlar. Sahip olma güdüsünün ya da kazanç hırsının tek başına kapitalizm ile doğrudan bir ilişkisi olmadığını söyler. Çünkü bunlar her zaman ve her yerde var olmuştur, kapitalizme özgü değildirler. Kapitalizmde bu kazancın verimliliği, sürekliliği ve sınırsız birikim ana amaçtır. Bu anlamdaki kapitalizm, yalnızca Batı’da söz konusu olmuştur. Kapitalizm burada “biçimsel özgür emeğin rasyonel kapitalist örgütlenişi” anlamına gelir⁶⁵. Kapitalisti tanımlayan özellik kazanç isteğini sınırlandırmaması ve daha çok biriktirme isteği ile harekete geçmesidir⁶⁶. Weber’e göre kapitalizm, amacı kârını maksimize etmek olan, bu amaç için kullandığı aracı işin ve üretimin rasyonel örgütlenmesi olan kapitalist işletmelerin varlığıyla tanımlanır. Kapitalist işletmeyi mümkün kılan unsurlar ev ve işin ayrılması ve ayrıntılı defter tutma pratiğinin ortaya çıkmasıdır. Weber ayrıca Batı dışında hiçbir yerde burjuvazi ve proletarya kavramlarının gelişmediğini vurgular. Emeğin örgütlenmesi ve büyük sanayi de başka bir yerde söz konusu değildir. Weber’e göre, ekonomik rasyonellik, insanların yaşam tarzına ve düşünce biçimlerine tamamen bağımlıdır⁶⁷.

Weber, protestanların ekonomik rasyonalizme özel bir eğilim göstermiş olduklarını ve Protestanlık ile kapitalizm arasında bir bağ olduğunu söyler⁶⁸. Weber’in 17. yüzyıl

⁶³ Slattery, **age**, 127.

⁶⁴ Bocoock, **age**, 54.

⁶⁵ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Gülistan Solmaz (Ankara: Alter Yayıncılık, 2009), 9-11. Weber kapitalizmin karakteristik özellikleri olarak özgür emeğin rasyonel biçimde örgütlenmesi, işyerinin evden ayrılması, muhasebe, hukuk ve yönetim sistemlerinin rasyonelleştirilmesini görmektedir. M. Atilla Arıcıoğlu, Giriş, “Weber ve Düşünce Dünyası”, Max Weber, **Bürokrasi ve Otorite**, çev. H. Bahadır Akın, 5. bs. (Ankara: Adres yayınları, 2012), 14.

⁶⁶ **age**, 20.

⁶⁷ Weber, **Protestan Ahlakı**, 12-17.

⁶⁸ **age**, 25-31.

burjuva kapitalistlerin dünya görüşlerini analizinde söz konusu ettiği kapitalistler, ilk rasyonel, Kalvinci ilkelere bağlı, püriten ahlaka sahip kapitalistlerdir. Weber, püriten kültürel değerlerin 18. yüzyılda İngiliz kapitalizminin gelişimine yardımcı olduğunu öne sürer ve püriten etiği bu yüzyılda kapitalist sistemin kurucu unsuru ve kültürel etkeni olarak ele alır. Weber için Kalvenist değerler kapitalizmin niçin dünyanın herhangi bir başka yerinde değil de Avrupa’da ortaya çıktığını açıklar. Kalvenizm bir ahlak kuralları dizisi geliştirmiş ve ilk püriten kapitalistler çok çalışmayı öğütleyen bu ahlak kuralları kapsamında çok çalışmış, kazançlarını da lükse ve tüketime harcamadan yeni yatırımlar için kullanmışlardır. Kalvenist kapitalistler kendi tüketim modellerini kısıtlayan böyle bir ahlaki sistem içerisinde yaşadıklarından dolayı, işletmeleri kapitalizmin gelişiminde son derece etkili olmuştur⁶⁹.

Weber’e göre tüketimin sınırlandırılması ile kâr peşinde koşma birlikte ele alındığında ortaya çıkan sonuç, bu ahlakın tasarrufu zorlaması ile biriken sermayedir. Kazanılmış olanın tüketilerek harcanmamasına karşı olan ahlaki engeller “sermayenin üretken kullanımı”nı sağlamıştır⁷⁰. Dolayısıyla kâr elde etmek için rasyonel biçimde çalışmak ve kârı harcamamak, kapitalizmin gelişmesi için zorunlu bir davranış olarak ortaya çıkmaktadır⁷¹. Kapitalizm ve insan ilişkisini ele alan bu kısım için Weber’in kapitalizmin insanı etkileme biçimi üzerine olan fikirlerine yer vermek işlevsel olacaktır. Weber’in ifadesiyle⁷²;

“Bugünkü kapitalist ekonomik düzen bireylerin içine doğdukları ve bireylere, en azından birey olarak, içinde yaşamaları gereken ve değişmez alışveriş ilişkileri içinde oldukları sürece, onları ticari ilişkilerin kurallarına uymaya zorlar. Kendini bu kurallara uydurmayan ya da uydurmak istemeyen işçi nasıl sokağa atılırsa, bu kurallara karşı eylemde bulunan fabrika sahibi de ekonomik savaşın dışına itilir. Ekonomik yaşamı idaresi altına alan bugünkü kapitalizm, ekonomik özneleri -işveren ve işçi- eğitir”.

İktisadi süreçlerin birey üzerindeki etkileri ya da bireysel eylemlerin iktisadi alan üzerindeki etkilerinin her ikisi de iktisadi ve sosyal etkinliğe bir bütünlük kazandırmaktadır. Weber’e göre rasyonelleşmeyle birlikte dünyanın büyüü bozulmakta yani geleneklerin yerini akılcı hesaplama almaktadır. Böylece rasyonelleşme; kapitalizm, bürokrasi ve hukuk devletinin ortaya çıkışının temelini

⁶⁹ Bocoock, *age*, 46-47. “Bir toplumsal yapıda ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için bir veya birden fazla neslin çok çalışmaya ve elde edilen artı değeri tüketmemeye güdülenmiş olması gerekir.” Artı gelirin ekonomik gelişme için yatırıma harcanması ve tüketimin ertelenmesi gerekir. Bocoock’un değerlendirmesine göre daha sonraki süreçte bunun birçok toplum için gerçekleştirilmesi çok zor bir şey olduğu ortaya çıkmıştır. Tüketimin ertelenmesi için tüketimi erteleyebilecek püriten disipline benzer bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. *age*, 46-47.

⁷⁰ Weber, *age*, 141.

⁷¹ Arıcıoğlu, *age*, 27.

⁷² Weber, *age*, 40.

oluşturmuştur⁷³. Çalışmalarının ana temasını oluşturan rasyonalite Weber için modern çağın ruhunu teşkil eder⁷⁴. Weber için bürokrasi kapitalist toplumlarda temel bir organizasyon biçimidir. Bireysel inisiyatif ve yaratıcılığı baskı altına alındığı için şahsiliğini rasyonel kurumlar içerisinde kaybeden birey de bir “demir kafes”e hapsolmuş gibidir. Weber, demir kafes metaforu ile kapitalizmin birey üzerindeki olumsuz etkisini vurgular. Demir kafes, otomasyonun bir sonucu olarak üretilen malların birey üzerindeki iktidarı sonucu ortaya çıkmaktadır. Kapitalizm rasyonel ilkeler üzerine yükselirken, birey rasyonel bürokratik kurallar içerisinde şahsiliğini kaybederek bir demir kafese hapsolmuş gibi olur. Bu anlamda Weber demir kafes metaforu ile modern rasyonalitenin çelişkilerini ortaya koyar⁷⁵.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin görüşlerinin genel adı olan eleştirel teori, bir tüketim toplumunun ihtiyaç duyduğu kişilik tipi hakkında güçlü bir psikolojik analiz içermektedir. Eleştirel teori; Marksizmi Freudcu kavramlarla, felsefeyi psikanalizle ve ekonomik araştırmayı tarihsel ve kültürel analizlerle birleştirmeye çalışan disiplinler arası bir yaklaşımdır⁷⁶. Frankfurt Okulu kuramcıları kapitalizmin çalışan sınıfı bir maddi tatmin duygusu içinde etkisiz kılmak için tüketimcilik ve bireycilik gibi ideolojilere başvurduğunu söylemişlerdir. Bu bağlamda Marx’da yabancılaşma, Weber’de demir kafes metaforu gibi eleştirel teorisyenler de modern dünyada insanın özgürlüğünün tehlike altında olduğunu ve bastırıldığını vurgulamışlardır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, modern toplum rasyonel ve özgür olmaktan uzaktır. Aksine, insani özgürlüklerini baskıladığı ve zayıflattığı için irrasyoneldir. Weber’e benzer bir şekilde Frankfurt Okulu kuramcıları da insanın teknik rasyonalitenin güçleri tarafından sindirildiğini söylemişlerdir. Marcuse’a göre işçi sınıfı rasyonel üretim süreçleri ve kitlesel tüketimle asimile edilmektedir⁷⁷. Adorno ve Horkheimer’in sözleriyle⁷⁸;

“Arz-talep mekanizması günümüzde maddi üretim alanında çözülmeye yüz tutarken, üstyapı da egemenlerin yararına işleyen bir denetim mekanizması olarak iş görmeye devam eder.

⁷³ Cengiz Yanıklar, **Tüketimin Sosyolojisi** (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2006), 171.

⁷⁴ Slattey, **age**, 41.

⁷⁵ Derya Güler Aydın, “Kapitalizmde Bireyin Sorgulanması: Yabancılaşma ve Demir Kafes”, **Amme İdaresi Dergisi**, c. 43, s. 2 (2010): 25-30.

⁷⁶ Slattey, **age**, 203-204. Frankfurt Okulu’nun önde gelen temsilcileri Max Horkheimer, T. W. Adorno, Herbert Marcuse ve Erich Fromm, kapitalist toplumlarda ekonominin neden olduğu çelişkileri yalnızca ekonomi açısından çözümlememiş kültür boyutunun önemini vurgulamışlardır. Kızılcılık, **age**, 29-30.

⁷⁷ Slattey, **age**, 206-207.

⁷⁸ Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar**, çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010), 178-179.

Tüketiciler işçiler ve memurlar, çiftçiler ve küçük burjuvalardır. Kapitalist üretim bedenlerini ve ruhlarını öyle bir kuşatmıştır ki, önlerine konulan her şeye direniş göstermeden kapılıverirler. Hükmedilenlerin, hükmedenlerden gelen ahlakı onlardan fazla ciddiye alması gibi, günümüzün aldatılan kitleleri de başarı mitosuna gerçekten başarılı olmuş kişilerden çok daha fazla kapılmaktadır. Kitlelerin kendi istekleri vardır. Onları köleleştiren ideolojide şaşmaz biçimde ısrar ederler. Halkın kendisine yapılan kötülüğe karşı beslediği habis sevgi yetkili mercilerin kurnazlığını bile geride bırakır.”

Adorno ve Horkheimer kültür endüstrisi terimini 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa’da ve ABD’de yükselen eğlence endüstrisinin kültürel biçimleri metalaştırılmaları anlamında kullanmışlardır. Buna göre eğlence endüstrilerinin kapitalist işletme olarak yükselmeleri; kültürel biçimlerin standartlaşması ve rasyanolize edilmesiyle sonuçlanmıştır. Adorno ve Horkheimer’a göre eğlence, çalışmanın uzatılması anlamına gelir. Bu anlayışa göre eğlence, insanın mekanik hale getirilmiş üretim süreciyle baş edebilmek için ondan kaçmak için aradığı bir şey durumundadır⁷⁹. Frankfurt Okulu teorisyenleri kapitalist sistemle beraber kültürün endüstri ve ticaretin mantığına göre biçimlendiğini iddia ederler. Jay’in ifadesiyle⁸⁰:

“Eleştirel teorisyenler ekonomi ve siyaseti nasıl tek başına fetiş haline getirmemeye özen göstermişse, kültür alanını da toplumda ayrı ve kendine özgü bir alan olarak ele almamaya büyük çaba sarfetmişlerdir. Eleştirel teoriye göre toplumdaki öteki alanlarla kültürel alan karşılıklı ilişkilidir. Hatta bu ikisi arasındaki ilişki, ilkinin hiçbir zaman ikincideki yetersizlikleri açıklayamayacağı türdendir.”

Okulun kültür endüstrisi analizinde kültür endüstrisi, kitlesel yönlendirmenin temel biçimi olarak görülür. Modern kültür, kültür endüstrisiyle birlikte artık bir toplumsal eleştiriden yoksundur ve reklamcılık sektörü aracılığıyla tüketicileri kontrol biçimine dönüştürülmüştür. Kültür endüstrisince üretilen ürünler piyasada alınıp satılmak, kitleleri eğlendirme yoluyla kontrol altına almak amacıyla kitlesel olarak üretilirler. İlerleyen sayfalarda ele alınacağı üzere Marcuse, kültür endüstrisi ile tüketimciliğin sürdürülmesi ve sisteme karşı hoşnutsuzlukların engellemesi için “yanlış ihtiyaçlar”ın yaratılması süreçlerine odaklanır. Modern insan haz ve lükse yönlendirilir ve her şey kitlesel tüketim malı haline getirilir. “Modern toplum, onlara göre, bir tam yönetim, kitlesel tüketim ve kitlesel duyarsızlık çelik kafesi” haline gelmiştir⁸¹. Adorno ve Horkheimer şöyle der⁸²:

“(…) bugün belirleyici olan şey, sistemin içindeki, tüketicinin iplerini elden bırakmama, tüketicieye bir an olsun direnişin mümkün olduğun sezdirme gerekliliğidir. İlke, bir yandan tüm tüketici gereksinimlerinin kültür endüstrisi tarafından giderilebilmesini dayatır, öte yandan da bu gereksinimleri önceden insanın hep bir tüketici, sadece kültür endüstrisinin bir nesnesi

⁷⁹ age, 183.

⁸⁰ Martin Jay, **Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi 1923-1950**, çev. Ünsal Oskay (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989), 256-257.

⁸¹ Slattery, age, 207-208.

⁸² Horkheimer ve Adorno, age, 189.

olarak yaşamasını sağlayacak biçimde düzenlemektir. Kültür endüstrisi bu aldatmacayı tüketiciye doyum diye yutturmakla kalmaz, bunun da ötesinde tüketicinin zihnine, ona ne sunuluyorsa onunla yetinmesini kazır.”

Frankfurt Okulu kitle toplumu ve kültürünü, “oldukça rahat” ve “yarı refah toplumu” olarak niteler. Bu toplumda geleneksel bağlar erir, insan kendisi tüketici olur. Kendisi mallar gibi kitle halinde üretilir. Kitle iletişim araçlarıyla üretilen fikirler de bu toplumu onaylar ve destekler⁸³. Horkheimer’a göre toplum, insanı oluşturur ve özünü belirler. Bu bağlamda toplumsal değişim aynı zamanda bireysel değişimdir⁸⁴. Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre kültürün kendisi bir tüketim malı haline gelmektedir⁸⁵.

Kültür endüstrisi bilinen şeyleri yeni bir nitelikte birleştirir ve kültür endüstrisince üretilen kitleler tarafından tüketilmeye uygun olan ve bu tüketimi de büyük ölçüde belirleyen ürünler, az çok planlı bir biçimde üretilir⁸⁶. Bu bağlamda müşteri ya da tüketici “kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi, kral değildir; kültür endüstrisinin öznesi değil nesnesidir”⁸⁷. Adorno ve Horkheimer’a göre “konumu sağlamlaştıkça, kültür endüstrisi tüketici gereksinimleriyle istediğini yapabilir hale gelebilir; bu gereksinimleri üretebilir, yönlendirebilir, denetim altına alabilir”⁸⁸.

2.1.2. Üretim, Tüketim, Tüketim Kültürü ve Tüketim Toplumu

Mal ve hizmetlerin yaratılması ve arttırılması anlamında üretim, temelde “insanın ihtiyaçlarını doğrudan ya da dolaylı biçimde karşılayacak yararlı nesnelere doğanın dönüştürülmesi yoluyla elde edilmesidir”⁸⁹. Tüketim, en basit anlamıyla ihtiyaç ve isteklerin karşılanması için şeylerin kullanılıp bitirilmesini ifade eder. Fuat Ercan’a göre, ihtiyaçların karşılanmasının tüketim kavramı ile tanımlanmasıyla birlikte “aslında üretimin ‘verilmiş ihtiyaçlara karşılık veren nesnelere’, yani ürünlerin yaratılması anlamına geldiğini anlamış” oluruz. Ercan, üretim sonucunda ortaya çıkmış olan ürünün tüketiminin “bireysel/özel” olduğuna dikkat çekmektedir⁹⁰.

⁸³ Erdoğan ve Alemdar, *age*, 287.

⁸⁴ Spurr, *age*, 155.

⁸⁵ *age*, 80.

⁸⁶ Kızılçelik, *age*, 328.

⁸⁷ *age*, 329.

⁸⁸ Horkheimer ve Adorno, *age*, 192.

⁸⁹ Sungur Savran, **Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı** (İstanbul: Yordam Kitap, 2013), 188.

⁹⁰ Fuat Ercan, **Toplumlar ve Ekonomiler**, 7. bs. (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013), 107. Tüketim kavramı içerdiği öznellik dolayısıyla yalnızca maddi bir tüketim olarak algılanamaz. Bu bağlamda örneğin modernizm ve post-modernizm yazınında tüketim kavramı birçok analizin odaklandığı

Ekonomik faaliyetler dizisinin son aşamasını oluşturan tüketim aynı zamanda, zaman ve mekâna bağlı toplumsal ve ekonomik bir ilişki biçimidir. Dolayısıyla tüketim yalnızca ekonomik değil, sosyal ve kültürel bir olgu olduğundan daha geniş bir çerçevede ele alınması gereken bir konudur⁹¹. Tüketim üzerinden statü elde etmek gibi tüketimin ilk anlamını aşan boyutları, tüketim olgusunun Veblen, Simmel, Baudrillard, Bauman, Ritzer, Bocoock, Featherstone gibi birçok sosyal teorisyenin çalışmalarında odaklandıkları başlıca konu olmasının nedenini oluşturur.

Tüketimin ait olduğu kuramsal çerçeveye bağlı olarak değişen çeşitli anlamları vardır. Bocoock, tüketim kavramının anlamının farklı kuramsal yaklaşımlara göre değişebilmesinin yanında, aynı kuramsal görüş içerisinde analiz edilen tarihsel döneme bağlı olarak da farklılık gösterebileceğine dikkat çekmektedir⁹². Tüketim olgusuna belli başlı sosyolojik yaklaşımlar Marx, Weber, Simmel gibi klasik yazarlar ve Bourdieu, Baudrillard gibi modern yorumcular tarafından geliştirilmiştir⁹³.

Tüketim derken, kapitalist bir toplumsal yapıda tüketimden bahsediyoruz. Bu nedenle Bocoock'un tüketim kavramının daha geniş bir sosyal kuramsal çerçeve içerisine yerleştirerek tanımlanması gerektiğine dair uyarılarını takip ederek, çalışmadaki tüketim kavrayışımız söz konusu temelde şekillenmiştir. Burada vurgulanması gereken temel husus, mal ve hizmet tüketiminin kâr elde etmeye yönelik olan bir ekonomik sistemin parçası olduğudur. Dolayısıyla "tüketimin, endüstriyel kapitalizmin üretim modelleri içinde yer alan bir olgu olarak görülmesi gerekir"⁹⁴. Tüketime yalnızca ekonomik değil, sosyal ve kültürel bir süreç olarak yaklaşanlardan Bocoock'a göre, tüketim insanların kimlik duygularını belirleme noktasında önemli bir olgu haline gelmiş durumdadır. Dolayısıyla tüketim ekonomik olduğu kadar sosyal, psikolojik ve kültürel bir olgudur⁹⁵. Kapitalizmin geliştiği merkez ülkeler dışındaki Türkiye gibi ülkelerde tüketim olgusuna yönelik bir değerlendirme için de bu tür unsurları vurgulayan bir perspektifin işlevsel olacağı düşünülmektedir.

unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Oğul Zengingönül, **Küresel Put: Tüketim Ekonomisi, Yeni Sapkınlık: Sosyal Bilinç** (Ankara: Nobel Kitap, 2012), 36.

⁹¹ Yanıklar, **age**, 204.

⁹² Bocoock, **age**, 42.

⁹³ **age**, 9.

⁹⁴ **age**, 42-43.

⁹⁵ **age**, 10.

Özgün Biçer, tüketimdeki dönüşümü kapitalizmin bütünsel mantığı içinde değerlendirmek ve üretim-tüketim arasındaki ilişkiyi koparmamak gerektiği düşüncesinden hareketle, günümüz kapitalist toplumlarının gerçekliğini yalnızca tüketim toplumu kavramı üzerinden açıklamanın bir “yanılsama” olduğunu ifade etmektedir⁹⁶. Bu bağlamda tüketim kültürünün anlaşılması açısından temel sağlayacağı düşünülen üretim ve tüketim ilişkisi dair kuramsal analizler, üretim ve tüketim arasındaki ilişkiyi koparmadan ele alan yaklaşımlar çerçevesinde ele alınacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, üretim-tüketim iç içeliğini vurgulayan söz konusu yaklaşımlarda üretim derken kapitalist toplumlarda sermaye birikimi amacıyla piyasa için yapılan üretim kastedilmektedir. Piyasa mantığının hakimiyetinde, değişim değeri üretiminin sürekliliği için tüketimin üretimin hızına yetişmesi gerekir. Söz konusu bu zorunluluk da yeni ihtiyaç tanımlarının yaratılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır⁹⁷.

Bocock’a göre, Marx’ın çalışmaları kapitalizm analizinde daima entelektüel bir temel oluşturur. Marx’a göre, bir üretim modeli olarak kapitalizmin ayırt edici yanı tüketim malları üretimidir. Ancak onun ana ilgisi bu malların tüketimi değil üretimi üzerinedir⁹⁸. Bu durum Marx’ın kapitalizm analizinin tüketim sürecini kapsamadığı anlamına gelmez. Bu noktada, üretim ve tüketim ilişkisi konusunda bütüncül bir bakış açısı sunması bağlamında genellikle tüketim kültürünün ortaya çıkışı ve tüketim kültürünün belirlediği tüketim tarzının yaygınlaşmasına dair analizlerin beslendiği kaynak olduğu gözlemlenen Marx’ın görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Marx üretim-bölüşüm-değişim-tüketim ilişkisini şu şekilde açıklar⁹⁹:

“Üretim, gereksinimlere karşılık veren nesnelere yaratır; bölüşüm, bunları toplumsal yasalara uygun olarak bölüştürür; değişim, bu bölüştürülen şeyi yeniden bölüştürür, ama bu ikinci bölüşme bireysel gereksinimlere uygun olarak gerçekleşir; ve ensonu, tüketimde ürün, bu toplumsal hareketin dışına kaçar ve tatmin ettiği bireysel gereksinimin konusu ve doğrudan hizmetçisi olur. Üretim, böylece, hareket noktası olarak, tüketim ise bitiş noktası olarak belirir.”

Marx üretim ve tüketim arasında üç yönden özdeşlik ilişkisi olduğunu ileri sürer. Marx’a göre üretim ve tüketim arasında ilk olarak her bir sürecin içerisinde diğerini taşıması anlamında yani “doğrudan kendi karşıtı” olması anlamında bir ilişki vardır.

⁹⁶ Özgün Biçer, “Yanılsamalar Alanı Olarak Tüketim Toplumu”, **Yapıcılar Türkü Söylüyor I: Kapitalizmi Anlamak**, haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2006): 346.

⁹⁷ **age**, 339.

⁹⁸ Bocock, **age**, 42.

⁹⁹ Karl Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, 7. bs. (Ankara: Sol Yayınları, 2011), 244.

Üretim ve tüketim arasında “dolayimsız özdeşlik” olarak ifade ettiği söz konusu argümanına göre “üretim tüketimdir” (tüketici üretim) ve “tüketim üretimdir” (üretken tüketim). Marx’a göre üretim, nesnel ve öznel olması bakımından iki şekilde tüketimdir. Birey öncelikle “üretim eylemi içinde” geliştirmiş olduğu yeteneklerini “tüketir”. Aynı zamanda bu süreçte “kullanılan üretim araçları da tüketilmektedir.” Bu temel bağlamda Marx, üretimin kendisinin “bir tüketim eylemi” olduğunu söyler. Marx üretim ve tüketim arasında bir diğer ilişkiyi de aracılık ilişkisi olarak tespit eder: “Üretim, tüketimin aracıdır ve onun maddi öğelerini yaratır ki, bunlar olmadan tüketimin nesnesi olamazdı. Ama tüketim de ürünlere, uğrunda üretildikleri özneyi sağlamakla, üretimin aracıdır. Ürün, son tamamlanmasını ancak tüketimde bulmaktadır.” Üretimin amacı tüketim olduğu için tüketim üretimi üretmektedir. Tüketim bunu iki şekilde yapar. İlk olarak ürün ancak tüketildiğinde anlamını bulur ve gerçekten ürün olur. İkinci olarak tüketim yeni bir üretim ihtiyacını yaratır. “Üretimin tüketime nesnesini dışardan sağladığı ne kadar açıksa, üretimin konusunu, iç imge, gereksinim, dürtü ve amaç gibi düşünsel olarak ortaya koyanın tüketim olduğu da o kadar açıktır.” Tüketim ihtiyacı yeniden üretir ve söz konusu yeniden üretim üretimin temel koşuludur. Üretim ve tüketim arasındaki son özdeşlik ilişkisi de her birinin “kendisini tamamlarken” diğerini yaratması, “kendisini öteki olarak” yaratmasıdır. Buna göre üretilen şeyler sadece tüketimin nesnesi değil, aynı zamanda belirli bir tüketim tarzıdır. Marx bu tüketim tarzının yalnızca nesnel değil öznel de olduğunu belirtir ve bu bağlamda üretim tüketiciyi yaratmaktadır. Üretim aynı zamanda üretilmiş olan nesnelere yönelik ihtiyacı da sağlar. Marx bunu şöyle açıklar: “Sanat nesnesi -herhangi bir başka ürün gibi- sanattan anlayabilen ve güzelliğin zevkini duyan bir topluluk yaratır. Demek ki, üretim, yalnızca, özne için bir nesne yaratmakla yetinmez, aynı zamanda, nesne için bir özne de yaratır.” Kısaca özetlemek gerekirse; Marx üretim ve tüketim ilişkisini incelerken üretimin tüketimi üretmesi fikrini ortaya atar. Tüketimin üretilmesi yaklaşımına göre, üretim bunu üç yolla gerçekleştirir. Üretim ilk olarak tüketime nesnesini sağlayarak, ikinci olarak tüketim tarzını belirleyerek, son olarak da ihtiyaç yaratarak tüketimi üretir¹⁰⁰.

Bocock, kapitalist sistemde tüketim analizinde genel kuramsal bakış açısının Gramscici yaklaşım olduğunu belirtir. Bu yaklaşımın ayırt edici yanı; sistemin üretim biçimlerinin incelenmesini temel alan ancak “toplumun politik, kültürel ve dini

¹⁰⁰ age, 246-250.

yaşantısında veya tüketimle ilgili alanlarında gelişen olayların ekonomik üretim tarafından saptandığı şeklinde bir yaklaşımdan, yani ekonomizmden” kaçınan kuramsal bir bakış açısı olmasıdır. Gramsci’nin geliştirdiği “hegemonya” kavramı “bir toplumsal yapı içindeki askeri değil ama entelektüel, ahlaki ve politik liderlik” anlamına gelir. Hegemonya kavramı toplumsal, kültürel, politik ve ekonomik değişimlerin anlaşılması açısından geçerli bir kavramdır. Gramsci’den hareket eden analizlerde, tüketim ve tüketimcilik hegemonik kapasitede olgular olarak görülürler. Bu düşünce, tüketimin yaşamın tek amacı haline geldiği gözleminden temellenir¹⁰¹.

Mary Douglas ve Baron Isherwood tüketim fikrinin kendisinin toplumsal sürecin içine konumlandırılması gerektiğini ve tüketimin yalnızca çalışmanın amacı olarak görülmemesi gerektiğini vurgularlar¹⁰². Egemen görüşte mallar, çalışma ve tüketim, toplumsal bütünden yapay bir şekilde soyutlanmıştır. Douglas ve Isherwood’a göre, tüketim faaliyeti başka insanlarla ilişki kurmaya ve bu ilişkinin kurulabilmesi konusunda işlev gösteren şeylere sahip olmaya yönelik bir toplumsal ihtiyacın parçası olarak, çalışma güdüsünü açıklayan toplumsal sistemin bütüncül bir parçası olarak görülmelidir¹⁰³.

“Nesneler Sistemi” adlı eserinde nesnelere olan ilişkileri çeşitli düzeylerde ele alarak sistematik bir şekilde inceleyen Baudrillard, tüketimi sanayi toplumuna özgü bir biçim olarak görebileceğimizi söyler. Ancak bunun ön koşulu, tüketimi herkesin bildiği ihtiyaçları karşılama süreci olarak görme gibi bir tanıımı dışlamaktır:

“Çünkü tüketimi, üretim adlı aktif süreçle karşılaştırarak pasif bir boyun eğme ve satın alma biçimi gibi görmek ve buradan yola çıkarak basit davranış (ve yabancılaşma) şemaları oluşturmak doğru bir şey değildir. İlk baştan itibaren tüketimi, tüm kültürel sistemimizin üstüne oturduğu (yalnızca nesnelere değil aynı zamanda toplum ve dünyayla) aktif bir ilişki kurma biçimi, sistemli bir etkinlikler dünyası ve tüm sorulara yanıt verme biçimi olarak görmek gerekmektedir”¹⁰⁴.

Baudrillard’a göre tüketim, özel alanda bir özgürlük alanı değil, “etkin ve toplumsal bir davranıştır, bir zorlama, bir ahlak ve bir kurumdur. Tüketim tam olarak bir toplumsal değerler sistemi, bu terimin grup bütünleşmesi ve toplumsal denetim işlevi olarak içerimlediği bir toplumsal değerler sistemidir”¹⁰⁵. Aynı zamanda “...tüketim

¹⁰¹ Bocoock, *age*, 16-17.

¹⁰² Geleneksel görüş (Keynes) tüketime çalışmanın sonucu ya da amacı olarak yaklaşır. Mary Douglas, Baron Isherwood, **Tüketimin Antropolojisi**, çev. Erden Atilla Aytekin (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999), 40.

¹⁰³ *age*, 8.

¹⁰⁴ Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 240.

¹⁰⁵ Jean Baudrillard, **Tüketim Toplumu: Söylenceleri Yapıları**, çev. Nilgün Tural, Ferda Keskin, 9. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 95.

bir toplumsal çalışmadır. Tüketici, bu düzeyde de (günümüzde belki “üretim” düzeyinde olduğu kadar) emekçi olarak görülür ve harekete geçirilir”¹⁰⁶. Burada kısaca özetlenen yaklaşımlarda tüketimin sadece iktisadi değil, ahlaki ve siyasi bir sorun olarak ele alındığı görülmektedir.

Her türlü araç-gereç, giyim kuşam, inançlar, değerler, tutumlar bir kültürü oluşturan öğeler olarak¹⁰⁷ kabul edilirse; tüketim kültürü, tüketime dair tutumlar ve değerler şeklinde tanımlanabilir. John Tomlinson tüketim kültürünü şu şekilde tarif etmektedir¹⁰⁸:

“Kapitalizmin ekonomik adaletsizliklerini (tüketime erişimdeki farklılaşma) dile getirenler veya kapitalist “büyümenin” ekoloji üzerindeki tahripkâr sonuçlarına (kitlesele tüketimin sonuçları) itiraz edenler, genel olarak ekonomik düzeyde konuşmaktadırlar. Bu düzeydeki söylem kontrol, yoğunlaşma, dağılım ve maddi kaynakların kullanımını ele alır. Kültürel düzeyde konuşan eleştirmenlerin ilgilendiği konu ise, kapitalist toplumla yaşamakla daha doğrudan ilişkilidir -tüketim pratiklerine insanların atfettiği anlamla, bu pratiklerin insanların amaç, mutluluk, kimlik gibi duygularına yönelik etkisiyle ilişkilidir. Bu kaba ve kolaycı ayırımın açıklayamadığı pek çok çetin konu vardır fakat kapitalist kültürün geliştirmekte olan dünyaya sunulan belirsizliklerle dolu bir “armağan” olduğu hakkındaki bazı iddialar üzerine eğilebilmemizi mümkün kılar. Bütün kültürlerdeki bütün insanlar tüketicidirler: “Tüketim kültürü” veya “tüketicilik” fikrinde önemli olan, esas olarak tüketime kafasını takmış olan bir kültürdür.”

Tomlinson’un “tüketime kafasını takmış bir kültür” olarak tanımladığı tüketim kültürü, ekonomik düzey eksenindeki tarihsel gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmış bir olgudur. Kapitalist üretim tarzındaki tarihsel gelişmeler ayırıcı niteliği “ihtiyaç yaratan mallar” olan ürünleri ortaya çıkartmış ve buna koşut olarak tüketim tarzını da belirleyerek tüketim kültürünü yaratmıştır. Ritzer ve Jurgenson, tüketim kültürü ve tüketim toplumu terimlerinin temelde aynı fenomeni tanımlamak için kullanıldığına dikkat çeker. Tüketim kültürü kavramını kullananlar tüketim toplumunun yapısına odaklanmaktan ziyade normlar, değerler ve tüketimin hâkim olduğu bir toplumla ilgili anlamlar üzerinde durmaktadırlar¹⁰⁹. Literatürde tüketim kültürü kavramının iki farklı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Kavramın ilk kullanımında amaç, toplumların tüketim geleneğini ve tarzını belirtmektir. İkinci kullanımında ise kapitalist toplumların kültürünü ifade eder. Bu çalışmada tüketim kültürü terimi ikinci tanımlama üzerinden değerlendirilmekte ve kapitalist sistemde tüketim sürecinin geliştiği, kendini yaygınlaştırdığı bir süreç ve kapitalist toplumda

¹⁰⁶ age, 99.

¹⁰⁷ Emre Kongar, **Kültür Üzerine**, 2.bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 38.

¹⁰⁸ John Tomlinson, **Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş**, çev. Emrehan Zeybekoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 182-183.

¹⁰⁹ George Ritzer, Nathan Jurgenson, “Production, Consumption, Prosumption: The Nature of Capitalism in the Age of the Digital ‘Prosumer’”, **Journal of Consumer Culture**, c. 10, s. 1 (2010): 16.

egemen olan bir kültür olarak anlaşılmaktadır. Zorlu'nun belirttiği üzere, tüketim teorileri tüketim kültürünün pozitivist, çatışmacı-eleştirel ve yorumlayıcı olmak üzere üç farklı perspektifi üzerine odaklanmaktadır: Pozitivist perspektife göre, tüketim satın alarak ihtiyaç karşılamaya yöneliktir. Çatışmacı-eleştirel perspektife göre, tüketim kültürü sömürü aracıdır. Yorumlayıcı perspektif ise tüketimin arzulara yönelik biçimlerine yoğunlaşır¹¹⁰. Tüketim kültürünün yukarıda sunulan çerçeve içerisinde kavranması, çalışmada eleştirel perspektiften hareket eden literatürden faydalanılmasının temel nedenini oluşturmaktadır.

İkinci bölümde etraflıca ele alınacağı üzere, tüketim kültürü olgusunun tarihsel ortaya çıkışı, kapitalist üretim tarzındaki gelişmeler ve belirli bir sosyal yaşam biçiminin sonucunda gerçekleşmiştir. Tüketim kültürü, ABD dışındaki ülkelerde İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar yaygınlaşmamış olsa da tüketimle ilgili bir dizi kültürel değer ve normun tarihsel yükselişi modern çağın erken aşamalarına kadar uzanmaktadır. Bu çalışmada tüketim kültürü derken kastedilen; kapitalist üretimdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan, şekillenen ve 1945 sonrası dönemde ABD'den dünyaya yayılan bir kültürdür¹¹¹. Zorlu'nun belirttiği üzere, bir toplumda tüketimin gelişmesini üretim ve uluslararası ticaret olmak üzere iki unsurun etkilediği görülmektedir. Bu anlamda sanayileşmiş ülkelerde tüketimin gelişmesini üretim etkilerken, sanayileşmemiş ülkelerde tüketimin gelişmesini ise daha çok uluslararası ticaret etkilemektedir¹¹². Tüketim kültürünün gelişimi de bu süreçler dahilinde söz konusu olan bir olgudur. Tüketim kültürü, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki tarihsel gelişiminden sonra ticaret, medya, kitle iletişim araçları gibi çeşitli vasıtalarla dünyanın her yanına yayılan bir kültürdür.

Featherstone'a göre, tüketim kültürü terimini kullanmak “ürünler dünyasının ve ürünlerin yapılanma ilkelerinin günümüz toplumunun anlaşılması açısından merkezi bir yer işgal ettiğini vurgulamak” anlamına gelir¹¹³. Featherstone, tüketim kültürü

¹¹⁰ Zorlu, **Üretim Kapitalizminden**, 231-232.

¹¹¹ Bugünkü anlamda “tüketici” figürü yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda tüketim kültürü kavramı aynı zamanda “tüketici kültürü” anlamına gelir. Nitekim söz konusu olgu İngilizce yazında “consumer culture” olarak adlandırılır. Türkçe yazında ise aynı olgu yaygın bir şekilde “tüketim kültürü” terimiyle karşılanmaktadır. Dolayısıyla tüketim kültürü kavramı aynı zamanda tüketici kültürü anlamını da içermektedir. Söz konusu literatüre katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada da tüketim kültürü teriminin kullanılması tercih edilmiştir.

¹¹² Zorlu, **age**, 16. Abdülkadir Zorlu, **Modern Tüketimin Tarihinden Tüketim Araştırmalarına Tüketim Sosyolojisi** (Ankara: Glocal Yayınları, 2006), 12.

¹¹³ Mike Featherstone, **Postmodernizm ve Tüketim Kültürü**, çev. Mehmet Küçük, 3. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 152.

üzerine geliştirilen belli başlı üç perspektifi ele alır. İlk perspektife göre, tüketim kültürü kapitalist meta üretiminin genişlemesine dayanmaktadır:

“Bu durum, daha büyük bir eşitlikçilik ve bireysel özgürlük getirdiği gerekçesiyle kimileri tarafından selamlanan, ama başkalarına göre nüfusun alternatif bir ‘daha iyi’ toplumsal ilişkiler seçeneğinden ‘baştan çıkarılarak’ uzaklaştırılmasına ve ideolojik manipülasyonuna neden olan boş zaman ve tüketim faaliyetlerinin çağdaş Batı toplumlarında giderek öne çıkmasıyla sonuçlanmıştır.”

Featherstone’un ele aldığı ikinci perspektif insanların toplumsal bağlar veya ayrımlar yaratmak amacıyla ürünleri kullanırken izledikleri yollar üzerinde durur. Üçüncü perspektif ise rüyalar ve arzular sorunuyla ilgilenir¹¹⁴. İnsanlar modern tüketim ideolojisi ile ilgili uygulamalardan etkilendikten sonra kitle iletişim araçlarınca sergilenen malları arzularlar. Bu anlamda tüketim yalnızca ihtiyaçlara değil, giderek artan bir şekilde arzulara dayanan bir olgudur¹¹⁵.

Tomlinson’a göre, kapitalizmin aracı olarak kültür yaklaşımı kültürün ideolojik bir araç olarak görülmesinden kaynaklanır¹¹⁶. İşlevsel bakış açısına göre kültür, doğal çevreye uyum, toplumsal hayatın düzenini sürdürme ve ideolojik olarak bakış açısı sağlama gibi işlevlere sahiptir¹¹⁷. Tüketim kültürü söz konusu olduğunda kültürün bu işlevi daha görünür olmaktadır. Amerikan tüketim kapitalizmi koşullarında üretilen tüketim kültürü ithal edilen mallar aracılığıyla diğer toplumlara da yayılırken, tüketimciliğin değerleri ve ideolojisi de yayılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, tüketim malları kültürü değiştirmiştir. “Her giren mal ve eşyanın kendine has bir kullanım tarzının ve kültürünün olması, insan ilişkilerine yansyarak farklı bir kültüre kapı aralamıştır”¹¹⁸. Modern ya da kapitalist tüketim kültürünün oluşmasının ön şartı yani bu tarz bir tüketim kültürünün ayırt edici özelliği, ürün ve hizmetlerin bir kültür oluşturması ve geleneksel tüketim kalıplarını değişime zorlamasıdır.

Ercan’a göre, tüketim toplumu “nesnelere egemen olduğu bir toplum”u niteler. Bu anlamda “pazarda değişim amacı ile üretimin egemen olduğu kapitalist toplumlar” tüketim toplumu olarak değerlendirilmektedir¹¹⁹. Tüketim, bir toplumun üyesi olarak insanların toplumdaki konumlarını belirlemesi bağlamında ele alındığında tüketimin bir toplumun yapısını belirlediğini söyleyebiliriz. Nitekim bu noktadan temellenen yaklaşımlar sonucunda günümüz kapitalist toplumları için tüketim toplumu

¹¹⁴ **age**, 38-39.

¹¹⁵ Bocoock, **age**, 13.

¹¹⁶ Tomlinson, **age**, 201.

¹¹⁷ Zorlu, **Modern Tüketimin**, 105.

¹¹⁸ Orçan, **age**, 55.

¹¹⁹ Ercan, **age**, 109.

nitelemesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Bauman'a göre, tüketim toplumu kavramı tüketim toplumunda tüketici olmanın özel bir anlamı olduğunu vurgular. Her toplum tüketici toplumdur. Dolayısıyla Bauman'a göre, toplumumuzun bir tüketim toplumu olduğunu söylediğimizde söz konusu toplumun tüm yurttaşlarının tükettiğine dair sıradan bir gerçekten daha fazlasını düşünüyor olmamız gerekir: "Günümüz toplumunun üyelerini şekillendirme biçimi her şeyden önce tüketici rolünü oynamaları gereksinimince belirlenir ve toplumumuzun üyelerine gösterdiği örnek norm, bu rolü oynama yeteneği ve arzusudur." Bauman'ın dikkat çektiği üzere, modern sanayi toplumunun üretici rolünü yükseltmesi ve günümüzde tüketici rolün öne çıkması birinin yerine diğerinin geçmesi şeklinde ifade edilebilecek bir kökten değişim değildir:

"Aradaki fark bir vurgu farkıdır, ama bu vurgu değişikliği gerçekte toplumun her alanında, kültürde ve bireysel yaşamda çok büyük bir farklılık yaratıyor. Farklar o kadar derin ve yaygındır ki, bizim toplumumuzdan apayrı bir tür olarak bir tüketim toplumu olarak bahsetmemizi tamamiyle haklı kılıyor"¹²⁰.

Bu bağlamda tüketim toplumu yaşam projelerinin çalışma, mesleki uzmanlık ve işten daha çok tüketim tercihleri etrafında şekillendiği bir toplumu ifade eder¹²¹. Bauman'a göre, tüketim toplumunun üyelerine dayattığı norm tüketici rolünü oynama yeteneği ve isteğidir. Tüketim toplumu, üyelerini tüketici rolünü oynama görevinin emrettiği şekilde biçimlendirir¹²². Tüketim toplumunun yol gösterici ilkesi, mutluluğun insanların her istediğini istediği zaman elde edebilmesinde yattığına dair inançtır¹²³.

Tüketim toplumunun özellikleri kısaca şu şekilde ifade edilebilir: İnsanların ürettiklerine göre değil de tükettiklerine göre tanımlanması, tüketimin hareketli olması, tüketicilerin kitlesel olarak hareket edebilmesi, tüketicilerin ön plana çıkması¹²⁴. Baudrillard'a göre, tüketim toplumunun nihai amacının "tüketiciye bir işlevsellik kazandırmak, tüm gereksinimleri psikolojinin egemenliği altına almak; üretimin güdümleyiciliği ve nüfusları giderek artan kentlerle uyumlu, herkesi içine alan bir tüketim evreni oluşturmak olduğu söylenebilir"¹²⁵. Bu bağlamda tüketim toplumu, tüketim kültürünün egemen olduğu bir toplum şeklinde tanımlanabilir.

¹²⁰ Zygmunt Bauman, **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**, çev. Ümit Öktem (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 40-41.

¹²¹ **age**, 10.

¹²² Zygmunt Bauman, **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, çev. Abdullah Yılmaz, 3. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010), 92-93.

¹²³ Roscoe, **age**, 252.

¹²⁴ Erbaş, **age**, 150-153.

¹²⁵ Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 225.

2.1.3. Tüketimcilik ve Tüketici Yurttaşlık

Sosyal bilimler literatüründe tüketimciliğin farklı alanlar içerisinde farklı anlamlar taşıyan kullanımları vardır. Bazı çalışmalarda tüketimcilik bir tüketici hareketi olarak “tüketicinin piyasayı etkileme çabası” şeklinde tanımlanır. Özellikle işletme ve pazarlama alanındaki söz konusu çalışmalar¹²⁶ tüketimciliğin 1960'lara kadar sözlükte anlamı olmayan yeni bir kelime olduğuna dikkat çeker. Bu anlamda tüketimcilik yeni bir özne olarak tüketici, tüketici ihtiyaçlarını ve çıkarını ön plana alan tüketici örgütlenmelerini ifade etmek için kullanılan ekonomik bir hareket olarak tanımlanmaktadır¹²⁷. Tüketimciliğin bu kavranışı, yaygın kabul gören Philip Kotler'in tanımından temellenir. Bu tanıma göre tüketimcilik, tüketicilerin haklarını korumak amacıyla oluşturulan bir tüketici hareketini ifade eder¹²⁸.

Literatürde tüketimcilik kavramının bir diğer kullanımında ise tüketimcilik, tüketicilerin daha fazla tüketime yönlendirilmesi anlamında kullanılmaktadır. Ulusal literatürde tüketimcilik kavramının söz konusu bağlamdaki kullanımının “consumptionism” ve “consumerism” terimlerinin her ikisini de karşıladığı görülmektedir. Ritzer'in William Leach'ten aktardığı üzere tüketimcilik (consumptionism) kavramı ilk olarak ABD'li gazeteci ve siyaset felsefecisi Samuel Strauss tarafından ortaya atılmıştır:

“Strauss'a göre tüketimcilikte bir yıldan öbürüne daha fazla şey üretme (ve tüketme) taahhüdü vardı. Bütün öteki değerler bir kişinin yaşam standardını vurgulamada ikincil kalyordu. Tüketimcilik kavramında, iş dünyasının çıkarlarının insanları tüketmeye zorlamasına vurgu vardı. Daha önce iş dünyası tüketicilere istediklerini vermeye çalışmıştı. Şimdi tüketicileri iş dünyasının üretip sattığı şeyleri istemeye ve 'ihtiyaç' duymaya zorlamaya yönelik vurguya doğru kaydı. Gelenekler terk edilerek mal ve hizmetlerde yeni arayışına yönelindi. İş dünyası yalnızca 'standardizasyon, kitlesel üretim ve kitlesel dağıtım' ile ilgileniyordu ve tüketiciler 'kitle içinde birimler' ya da 'kitlesel tüketiciler' olarak görülüyordu.”¹²⁹

Tüketim kültürüne eleştirel yaklaşan ve ideolojik niteliğini vurgulayan literatürde tüketimcilik (consumerism) kavramı, insanların daha fazla tüketime özendirilmesi ve yönlendirilmesi anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu iki terimin de aynı olguyu karşıladığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda çalışmada

¹²⁶ İşletme ve pazarlama alanlarında tüketimcilik kavramının kullanımına dair literatür çalışması için bkz. Gökhan Yolaç, “Consumerism: Literatür Tarama”, **Öneri Dergisi**, c. 9, s. 35 (2011).

¹²⁷ Stewart M. Lee, Mel J. Zelenak, **Consumer Economics: The Consumer in Our Society**, 10. bs. (Ohio: Horizons Columbus, 1990), 7.

¹²⁸ Yolaç, *age*, 160.

¹²⁹ William Leach, **Land of Desire: Merchants, Power and Rise of a New American Culture** (New York: Pantheon Books, 1993)'den aktaran: George Ritzer, **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi**, çev. Şen Süer Kaya, 2. bs. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 58-59.

tüketimcilik kavramı pazarlama alanındaki yaygın kavranış ve kullanımıyla değil, tüketim kültürüne eleştirel yaklaşan ve ideolojik niteliğini vurgulayan sosyoloji literatüründeki anlamıyla ele alınmaktadır. Tüketimcilik terimi, kapitalist tüketim kültürü bağlamında daha fazla tüketime yönelik bir yaşam tarzı ve bu yaşam tarzını güçlendiren tutum ve değerler anlamında kullanılmaktadır.

Baudrillard'a göre günümüzde kapitalizmin temel sorunu, sınırsız bir üretkenlikle üretilen ürünlerin piyasaya sürülüp satılması zorunluluğu arasındaki çelişkidir. Bu aşamada tüketim talebinin denetlenmesi sistem açısından önemlidir¹³⁰. Ercan'a göre, kapitalizme özgü tüketim biçimi kapitalist topluma ait yeni bir yaşam biçimini tanımlar. Kapitalizmin üzerine yükseldiği piyasa için üretme mantığının devam etmesi için tüketimin üretimde gerçekleşen hıza yetişmesi gerekir. Bu zorunluluk da tüketimin çeşitli araçlar vasıtasıyla teşvik edilmesinin temelini oluşturur. Tüketim kültürü ve kredi kullanımı, yeni satış teknikleri gibi içerimleri de bir bütün olarak sistemin yeniden üretilme mekanizmasını destekler¹³¹.

Storey'e göre kapitalist ideoloji, hayatın anlamının tüketilen şeylerde bulunabileceğini öne süren "tüketim ideolojisi"dir¹³². Adnan Güriz'in belirttiği üzere kapitalist ideoloji, sosyal, politik, ekonomik, kültürel bir ideoloji ve şartların istediği değişimi gösteren bir ideoloji olarak pragmatik ve esnek olan yumuşak ideolojilerin bir örneğidir¹³³. Baudrillard'a göre, dur durak tanımayan değişim süreci tüketim toplumuna özgü ideolojinin ta kendisidir¹³⁴. Bu toplumda nesnelere veya mallara bir statü kazandıran şey ise yine toplumsal düzendir¹³⁵.

Tüketimcilik kavramı maddi imkanlar için yaygın ve vazgeçilemez bir arzuya işaret eder¹³⁶. Bocock'un tanımlamasına göre tüketimcilik, "yaşamın anlamının bir şeyler satın alma, önceden düzenlenmiş deneyimler yaşamak olduğunu öne süren etkin ideoloji"dir. Bocock tüketimciliğin hem ekonomik patlama dönemlerinde hem de

¹³⁰ Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, 82.

¹³¹ Ercan, **age**, 109-111.

¹³² John Storey, **Popüler Kültür Çalışmaları: Kuramlar ve Metodlar**, çev. Koray Karşahin (İstanbul: Babil Yayınları, 2000), 137.

¹³³ Adnan Güriz, **Kapitalist İdeoloji Üzerine Bir İnceleme** (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1995), 9.

¹³⁴ Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 172.

¹³⁵ **age**, 170.

¹³⁶ Güliz Ger, Russel W. Belk, "I'd like to buy the world a coke: consumptionscapes of the 'less affluent world'", **Journal of Consumer Policy**. s. 19 (1996): 276.

durgunluk dönemlerinde geçerliliğini koruyan bir ideoloji olduğuna dikkat çekmektedir¹³⁷:

“Bu tüketim ideolojisi hem kapitalizmi yasallaştırmaya, hem insanları fantezilerinde olduğu kadar, gerçekte de tüketici olmak için güdülendirmeye yaramaktadır. Bunun da ötesinde yabancılaşmanın artışına hizmet etmektedir. Örneğin, eğer evler, mobilyalar, arabalar, tatiller, giysiler, hatta pek çok çeşit yiyecek ve içecek alım gücünün dışında kalıyorsa işsizlik daha çok üzüntü veren bir durumdur. İşsiz kişi tüketimi hayal bile etme kapasitesini ve isteğini kaybedebilir. Yine de birçok kişiyi ücretli işlerde çalışırken ayakta tutan şey bu tüketim malları ve deneyimleri ile ilgili hayalleridir. Aynı hayaller işsiz durumda olanların da yıkılmasını engelleyecektir.”

Dowd’a göre tüketimcilik toplumsal bir patolojidir¹³⁸:

“Tüketim ve tüketimcilik, aynı sürecin iki formu olarak, yemek ve tıkmak gibi, görülebilir: Yaşamak için düzenli olarak yemek şarttır, ancak düzenli olarak tıkmak başa dert açar; öte yandan, yeme içgüdüsel ve zaruri iken, tıknama alışkanlığı bireysel açıdan bir patolojiye işaret eder. İşte tüketimcilik de, benzer şekilde, toplumsal bir patolojidir.”

Tüketimcilik bir borç birikimine dayalıdır. Kapitalist bir toplumda hayatını sürdüren insanların çok büyük bir kısmı tüketim düzeyini korumak ya da gerilemesini yavaşlatmak için giderek daha fazla borca batmaktadır¹³⁹. Tüketim bağımlılığının ya da tüketimciliğin nedeni her şeyden önce bir iyi yaşam fikri tartışmasının kamusal alanda gözden kaybolmasıdır¹⁴⁰. “İyi yaşam” olarak kodlanan yaşam tarzı topluma pompalanmaktadır. Gramsci’nin “burjuvazinin ideolojik hegemonyası” kavramına burada atıf yapmak gerekir. Gramsci bu kavramla iyi bir toplumu oluşturan şey hakkındaki görüşlerimizin tüm boyutlarıyla tamamen “öğrenilmiş” olduğunu kastetmektedir¹⁴¹.

Tüketim kültürüne eleştirel yaklaşan yazarlarca tüketimciliğin bir ideoloji olarak nitelenmesinin zemininde tüketimciliğin günlük yaşamı etkileme kapasitesinin olduğu söylenebilir. Tüketim faaliyetleri günlük hayatın ayrılmaz bir parçası durumundadır. Bu anlamda tüketimcilik bir tür yaşam tarzıdır. Tüketimcilik günümüz dünyasının bir ideolojisi olarak “daha fazla tüketim, daha fazla üretim ve dolayısıyla daha fazla refah demektir şeklinde düşünceleri kapsar”¹⁴². Ercan’ın belirttiği üzere;

“(…) ideoloji günlük yaşam pratiği içindeki bireyin kendi yaşam deneyimi ile zihinsel anlamda kurduğu bir ilişki olduğu gibi, bu zihinsel süreçte aynı zamanda bireyin var olan toplumsal

¹³⁷ Bocoock, *age*, 57-58.

¹³⁸ *age*, 206.

¹³⁹ Dowd, *age*, 246.

¹⁴⁰ Edward Skidelsky, Robert Skidelsky, **Ne Kadarı Yeterli? Para Sevgisi ve İyi Yaşam Mücadelesi**, Çev. Levent Konyar (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 149.

¹⁴¹ Dowd, *age*, 291.

¹⁴² Yavuz Odabaşı, **Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma**, 2. bs. (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2013), 18.

sistemle kurduğu bir ilişki, çok daha önemlisi verili toplumsal sisteme içkin olan iktidarla kurduğu bilinçli ya da bilinç dışı ilişkiler toplamıdır.”¹⁴³

Coşkun Adalı’ya göre günümüz gerçekliğinin esas tayin edici unsuru olan kapitalizmin yanında diğer önemli bir unsur siyasi iradedir. Siyasi irade bir üretim biçimine bağlı olarak var olabileceğinden dolayı, siyasi iradenin gerçeklik üzerindeki etkisi kapitalist ekonomiyle ilişkisi içerisinde aranmalıdır¹⁴⁴. Eroğul’un belirttiği üzere, siyasetin amacı ve devletin birincil işlevi, belirli bir üretim biçiminin varlığı ve gelişimi için gerekli koşulları sağlamaktır¹⁴⁵. Siyasi iktidar, devlet aygıtlarını yönetme hakkı anlamına gelmektedir¹⁴⁶. Bu bağlamda devlet, siyasi iktidarın yoğunlaşmış bir ifadesidir¹⁴⁷. André Gorz’a göre, siyasi iktidar seçmeni ticari reklama benzeyen bir seçim propagandası ile tüketici ve müşteri olarak kendine çeker¹⁴⁸. Tüketim kültürü üzerinde durmanın siyasal alanda taşıdığı potansiyelin boyutlarından biri burada ortaya çıkmaktadır.

Siyaset ile toplum, yani siyasal olgular ile toplumsal faktörler birbirlerini etkiler ve şekillendirir. Bu anlamda söz konusu karşılıklı etkileşim dahilinde toplumsal değişime yol açmada siyaset belirleyici bir faktördür. Ancak kültür kavramının içerdiği “nesnel toplumsal olgular ve ilişkiler, tarihsel oluş koşulları ve olağan toplumsal hayatın dokusunda tuttukları yer bakımından, kolayca politik yönlendirmelerden etkilenmeyecek bir kalıcılığa ve sağlamlığa sahip gibi görünürler.”¹⁴⁹ Ayrıca siyaseti yalnızca iktidarın ele geçirilmesi ya da korunması için yürütülen bir etkinlik olarak tanımlamak, gündelik yaşamda oynadığı rolü anlamayı zorlaştırır. Siyaset, “özellikle ‘özel çıkarı, genel çıkar olarak’ göstermeyi ve böylece yönetilenleri, yönetenlere benzer kılmayı -kendine yabancı olmadığı duygusunu yaratmayı- amaçlaması bakımından kültürle dolaysız olarak bağlantılıdır”¹⁵⁰. Baechler’in ifadesiyle, “her iktidar özü itibarıyla, bir kişi veya grubun diğerlerinin davranışı üzerinde, kendi iradesi doğrultusunda etki edebilme olanağı anlamına gelmektedir”¹⁵¹.

¹⁴³ Ercan, *age*, 138.

¹⁴⁴ Coşkun Adalı, **Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine** (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997), 10.

¹⁴⁵ Cem Eroğul, **Devlet Nedir?** (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1990).

¹⁴⁶ André Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 67.

¹⁴⁷ Manuel Castells, **Kent, Sınıf, İktidar**, çev. Asuman Türkün (Ankara: Phoneix Yayınevi, 2014), 256.

¹⁴⁸ Gorz, *age*, 67.

¹⁴⁹ Aydın Çubukçu, “12 Eylül ve Kültür”, **Praksis**, c 4 (2001): 267.

¹⁵⁰ *age*, 268.

¹⁵¹ Jean Baechler, **Kapitalizmin Kökenleri**, 2.bs, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994), 88.

Modern yurttaşlık en genel tanımı ile bir ulus-devlete üyelik şeklinde tanımlanır. Literatürde yurttaşlık kavramı; ulusal kimlik, evraklar, haklar ve görev temelinde tanımlanan dört farklı şekilde kullanılmaktadır¹⁵². Haklara vurgu yapan liberal görüşlerin zayıf olduğu durumlarda yurttaşlık kavramı ile bir dizi göreve işaret edilir. Yurttaşlık görevleri, genellikle, eğitim alanındaki yurttaşlık eğitimi üzerinden incelenir. Söz konusu görevler yurttaşların boş zamanlarını nasıl geçirmeleri gerektiğine kadar ayrıntı içermektedir. Türkiye’de yurttaşlık eğitiminin genel eğilimi, haklara yönelik söylemlerden ziyade itaat ve görev bilinci olan yurttaşlar yaratmaya çalışması olarak ifade edilmektedir¹⁵³. Türkiye’de yurttaşlık iktidar tarafından yukarıdan tanımlanan bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye’de Avrupa’dan farklı olarak bireyselliğe yönelik bir zihniyetin oluşmasından önce yurttaş inşa edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle görevi haktan daha önemli kabul eden bir yurttaşlık olgusunun ortaya çıktığı belirtilmektedir¹⁵⁴. Daha sonra tartışılacağı üzere, burada siyasi iktidarın yurttaşlık anlayışının yurttaşların gündelik hayatında belirli pratiklere yönlendirilmesinde etkili olduğu düşüncesinden hareket edilmektedir. İdeal modern yurttaşlığın içeriği ve yurttaşın beklentiler toplumların tarihsel gelişimleri içinde değişim göstermektedir. Dolayısıyla tüketici yurttaşlık kavramı tarihsel ve entelektüel(düşünsel) bağlamlarda değerlendirilmelidir. Bu çalışmada “tüketici yurttaşlık” terimi siyasi iktidarın modern yurttaş anlayışında içerilen “tüketici” olma boyutunu ifade etmek üzere kullanılmaktadır¹⁵⁵. Tüketimcilik ve tüketici yurttaşlık

¹⁵² Ayşe Kadioğlu, “Vatandaşlık: Kavramın Farklı Anlamları”, **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**, haz. Ayşe Kadioğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2005): 21.

¹⁵³ **age**, 28.

¹⁵⁴ Ayşe Kadioğlu, “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi”, **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**, haz. Ayşe Kadioğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2005): 174-181.

¹⁵⁵ Burada literatürdeki tüketici-yurttaş tartışmalarına kısaca değinmek gerekirse; bu tartışmalar genel itibarıyla tüketicinin özel bir yurttaşlık türü mü olduğu ve tarihsel olarak yurttaşlığın tüketici tarafından izole edilip edilmediği üzerinedir. Örneğin Artun Ünsal’a göre, “ekonomik “malîyet analizi”nden esinlenen ve “rasyonel tercih” kuramının ışığında, siyasal tutum ve davranışlarını “kayıp-kazanç” ilkesine göre ayarlayan özgür “tüketici yurttaş” kavramı, kamu yararı ilkesine ve gerçek yurttaş bilincine yabancıdır.” Ünsal, **age**, 8-9. Tüketici yurttaşlık, neoliberal dönemde ortaya çıkan yeni bir olgu olarak tarif edilmektedir. Bu anlamda neoliberal dönemde kamusalın gerilemesiyle birlikte tüketicinin öne çıktığına dair değerlendirmeler yapılmaktadır. John Urry’e göre yeni bir tür “tüketici yurttaşlık” gelişmektedir. Buna göre artık, “insanlar daha çok mal ve hizmet tüketme yoluyla yurttaşlardır – yurttaşlık, politik haklar ve görevlerden daha çok bir tüketim sorunudur.” Dahası farklı toplumlarda yaşayan insanların tümü mal ve hizmet çeşitliliğine ulaşmada aynı haklara sahip olmalıdır. Modern bir kişi uluslararası tüketim pratiklerinde bulunma hakkı olan ve “kendisini başka kültür ve yerlerin tüketicisi olarak görebilen biridir.” John Urry, **Mekânları Tüketmek**, çev. Rahmi G. Ögdül (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 226-227. Tüketici yurttaş kavramı “küresel sermayenin hizmetinde olan üst-orta sınıfların benimsediği yaşam tarzını ifade eden bir kavram”dır. Hürriyet Konyar, “Basında ‘Tüketici Yurttaş’ Kimliği Yaratma Çabaları”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, c.1, s. 12 (2002): 166. Yurttaş, devletle buluşmaktan çok pazarla buluşmakta ve kendini ifade etmektedir. Tüketici olmanın yurttaş olmanın karşıtı olduğuna dair görüşlerin yanında,

ilişkisi de modern yurttaş anlayışının tüketimcilğe dair değerler içermesi bağlamında kurulmaktadır.

2.2. Tüketim Kültürünün Temelleri, Yaratılması ve Yayılması

Burada öncelikle kapitalist tüketim kültürünün temellerine yani tüketim kültürünün ortaya çıkışına zemin hazırlayan unsurlara yer verilecek, bu kültürün şekillendirilmesi/tasarlanması anlamında yaratılması ve yayılmasına dair araçlar konusunda kuramsal yaklaşımlara değinilecektir. Bir toplumda tüketim kültürünün hangi dinamikler eşliğinde yaygınlaştığı ve diğer toplumlara hangi araçlar vasıtasıyla yayıldığı söz konusu edilecektir. Tüketim kültürünün geliştiği koşullar ve sonuçları üzerine bir değerlendirme, siyaset ve tüketim kültürü ilişkisine yönelik olarak sınırlandırılacak olan kuramsal çerçevenin belirlenmesine yardımcı olacaktır.

Kültürel değişim aşamaları kısaca şöyle ifade edilebilir: İktisadi değişimler toplumsal değişimlere neden olur. Kültürel değişimler de toplumsal değişimlerin içerisindedir¹⁵⁶. İnsan, toplumsal üretim tarzı ve ilişkilerindeki değişimle yaşam biçimini ve yaşam biçiminin ifadesini dolayısıyla da kültürünü değiştirir¹⁵⁷. Bu bağlamda kültürün değişimi ancak pratiklerin değişimiyle gerçekleşmektedir. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin kültür endüstrisi eleştirilerinde belirttikleri gibi topluma egemen güçler insanı, toplumu ve dünyayı açıklama biçimlerinde ve kültürün üretiminde baskın olurlar. Üretim tarzı içinde oluşturulan güç ilişkileri o örgütlü yaşamın ifade biçimleridir ve bunlar kültür olarak ortaya çıkar. Tarihsel süreçte toplumun değişimi, kültürün de değişimine neden olur¹⁵⁸. Kültürel değişim de değerler sistemi ve düşün dünyasında değişimlere neden olur. Burada, kültürün nasıl değiştiğine dair bu çok genel kavrayıştan hareketle, tüketim kültürünün nasıl geliştiği ve yayıldığı söz konusu edilecektir. Tüketim kültürünün yayılmasından kasıt, hem gelişmiş kapitalist ülkelerde geniş nüfusları içerecek şekilde yaygınlaşması hem de coğrafi olarak küreselleşme gibi çeşitli olgular aracılığıyla

tüketicilerin kitlesel olarak hareket edip bir baskı unsuru olarak siyasete katılımı ile ilgili tartışmalar da yürütülmektedir. Konyar, “tüketici yurttaş” kimliğini benimseyen toplumsal kategorinin 1970 sonrası küresel ekonomik yapılanma sonucunda ortaya çıkan yeni orta sınıflar olduğunu ve söz konusu kimliğin kazanılmasında küresel şekilde yeniden yapılanan medyanın çok önemli bir rolü olduğunu belirtir. Bu bağlamda medya aracılığıyla tüketici yurttaş yaratma uğraşı 1980 sonrasında ortaya çıkmıştır. Medyanın bu dönemde edindiği en önemli işlev “tüketimi teşvik ederek tüketici kitlelerin oluşmasını sağlamaktır.” **age**, 161-162.

¹⁵⁶ Dowd, **age**, 46.

¹⁵⁷ Erdoğan ve Alemdar, **age**, 14.

¹⁵⁸ **age**, 14-18.

gelişmişlik düzeyi olarak geride kalan ya da üretim toplumu olmadan tüketim toplumu nitelikleri sergileyen ülkelere yayılmasıdır. Tüketim kültürünün yayılması kısaca şu aşamalarla gerçekleşir: Öncelikle “yeni” kültür, Batı’dan gelen değerler üst sınıflar arasında yaygınlaşır. Söz konusu değerler daha sonra toplumun alt katmanlarına doğru yayılır¹⁵⁹.

2.2.1. Üretici-Tüketici Ayrımı

Üretici-tüketici ayrımı, tüketim kültürünün gelişmesinin ana zeminini oluşturur. Kapitalist sistemde işçiler, kendileri ya da başka işçiler tarafından üretilen ürünleri satın almak zorundadır. Bunu da maaşlarıyla ya da borçlanarak yaparlar. Bocoock’a göre işçiler bu şekilde tüketici olmak için zorlanmış olurlar¹⁶⁰. Literatürde sıklıkla dikkat çekildiği üzere, üretim toplumundan tüketim toplumuna geçiş olarak adlandırılan süreç içerisinde, üreticiler toplumundan tüketiciler toplumuna geçilmiştir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde tüketim kültürünün yaratılması ve yaygınlaştırılması üretici-tüketici ayrımına dayanmıştır.

Kapitalizmin üretici olarak insana bakışı ve tüketici olarak insana bakışı, kapitalizmde üretici-tüketici ayrımının görünümünden biridir. Sistem insanlardan üretici olarak farklı nitelikler, tüketici olarak farklı nitelikler bekler. Bunlar kapitalizmin tarihsel gelişimi içerisinde, üretim tarzının önceliklerine göre ihtiyaç duyduğu ve dolayısıyla idealize ettiği özelliklerdir. İlk fabrikaların kurulmasından itibaren işçi, sermaye birikimi için çok önemli bir konumda bulunmuştur. Aşağıda tekrar ele alınacağı üzere, Fordist üretim tarzının belirlediği düzenlemeler ile işçiden belirli özgül niteliklere sahip olması beklenmiştir. Dünya kapitalist sisteminin yeniden şekillendiği ve inşa edildiği 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise sistem insanları daha çok tüketici nitelikleriyle idealize etmektedir. Harcama ve tüketim yüceltilen nitelikler olarak öne çıkmaktadır¹⁶¹. Bu anlamda kapitalizmin ihtiyaçları

¹⁵⁹ Baudrillard’a göre tüketim alanında “yalnızca mallar değil, ihtiyaçların kendileri de, çeşitli kültür özellikleri olarak, örnek bir gruptan, yönetici bir elitten diğer toplumsal kategorilere (bu kategorilerin yaşam düzeyinin görece yükselmesi ölçüsünde) geçerler. “tüketici kitlesi” yoktur ve hiçbir ihtiyaç kendiliğinden tüketici tabanından doğmaz: İhtiyacın “standart ihtiyaçlar paketi”nde yerini alması, daha önce “seçkin paket”ten geçmesine bağlıdır.” Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, 70.

¹⁶⁰ Bocoock, **age**, 44. Storey de tüketicinin ortaya çıkışını Marksist yaklaşımdan hareketle açıklar. Kapitalist toplumda işçi karşılığında ücret almak üzere mal üretir. Dolayısıyla işçiler malları elde edebilmek için onları parayla satın almak durumunda kalırlar ve böylece tüketici olurlar. Storey, **age**, 137.

¹⁶¹ Erich Fromm, **Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum: Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde**, çev. Necla Arat, (İstanbul: Say Yayınları, 1981), 49-50.

doğrultusunda üretici ve tüketicileri idealize ettiği niteliklerde farklı unsurları vurguladığı görülmektedir.

Frank Trentmann'a göre tüketici bazen betimleyici/tanımlayıcı bir şekilde veya analitik çözümleyici bir kategori olarak bazen de normatif bir kategori olarak ele alınır. Ama yine de hepsi birden kamusal yaşamda bir özne ve nesne olarak tüketicinin özgüllüğüne dikkat çekerler¹⁶². Tüketici odaklı kapitalizmde tüketici geçmiştekinden farklı bir kategori olarak ortaya çıkmaktadır.

Üretici-tüketici ayrımının sonuçlarından biri de şöyle ifade edilebilir: Tüketici belirli bir anda belirli bir mekânda tüketim eyleminde bulunurken, genellikle satın aldığı ürünleri üretenlerle etkileşime geçebileceği ve üretim koşulları konusunda da fikir sahibi olabileceği bir ortamda değildir. Bir şekilde üretilmiş ve söz konusu mekâna getirilmiş ürünler ve etiketleriyle karşı karşıyadır. Roscoe'nin ifadesiyle; “bir malın üretim koşullarına karşı gözümüzü kör eden *etikettir*. Kararımızı şekillendirir, neyin önemli neyin önemsiz olduğuna dair bize yol gösteren o olur”¹⁶³. Baudrillard, tüketicinin üreticiyle doğrudan bir ilişkisi olmadığına dikkat çeker ve sistemle bütünleşmeyi sağlayan itici gücün üretici-tüketici ayrımı olduğunu söyler¹⁶⁴. Tüketim toplumunun üyeleri tüketicilerdir, bu toplumda harcama ya da satın alma işlemi çağdaş yaşamın belirleyici bir özelliğidir. Bauman'a göre, “tercih etmek, tercihen tercih etme tarikatına tahsis edilmiş ve ağızına kadar tercih müminleriyle dolu bir tapınağın içinde, diğer tercih ediciler topluluğuyla birlikte yerine getirildiği zaman çok daha tatmin edicidir”¹⁶⁵.

2.2.2. Üretici ve Tüketicinin İnşası

Üretici ve tüketicinin belirli türden özellikler yüklenerek inşası, tüketim kültürünün geliştiği zeminin niteliklerinden biri olan ve tüketim kültürünün temellerini oluşturan unsurlardandır. Üretici ve tüketicinin inşası, kapitalist sistemin insanları üretici ve tüketici olarak toplumsallaştırma mekanizmaları aracılığıyla gerçekleştirilir. Aşağıda ele alınacağı üzere, bu mekanizmalar üretim yoluyla toplumsallaşma ve denetim, tüketim yoluyla toplumsallaşma ve denetim süreçlerinden oluşmaktadır.

¹⁶² Frank Trentmann, “Citizenship and Consumption”, **Journal of Consumer Culture**, c. 7, s.2 (2007): 150.

¹⁶³ Roscoe, *age*, 113.

¹⁶⁴ Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 197.

¹⁶⁵ Bauman, **Çalışma, Tüketicilik**, 49.

Bauman'ın dikkat çektiği üzere üretim kolektif bir çabayken, tüketim tam tersine bireysel bir faaliyettir. İktisadın tüketici birey kavramının özü tüketicinin egemen bir tercih ortaya koyduğudur ve bu düşüncede tüketimin kişisel bir iş olduğunu varsayılır¹⁶⁶. Baudrillard'a göre nesnelere hızlı değişim sürecine ayak uydurmaya çalışan günümüz tüketicisi kişiselleştirilen tüketim eyleminde özne olmanın gereklerini yerine getirmeye çalışırken, aslında kendini ekonomik talebin nesnesi olarak ürettirmektedir¹⁶⁷. Bauman'ın belirttiği üzere, tüketim faaliyetleri tüketicilere katlanılması gereken bir görev olarak değil, zevk alınması gereken bir hak gibi görünmektedir¹⁶⁸. Tüketimin bireysel olması tüketim toplumundaki bu gereklilik için oldukça işlevsel olmaktadır. Tüketici satın aldığı şeyleri tüketip bitinceye değin onun tek sahibi olmasıyla ve yaşam standartlarını iyileştiren mal ve hizmetlere sahip olmakla çalışmalarının ödülünü aldığı hissiyle dolar ve sistemin onun tüketici niteliklerine bel bağladığı için bir tüketici olarak yüceltildiğini pek fark etmez. Bauman'a göre çağdaş toplum üyelerini öncelikli esasen tüketici olarak görür, ikincil olarak üretici olarak görür. Sosyal norma uyabilmek, toplumun idealize edilen bir üyesi olabilmek için tüketim piyasasının taleplerine uygun cevap vermesi beklenir. İdeal bir tüketici yurttaşın talebe katkıda bulunması ve iktisadi kriz döneminde tüketici önderliğinde iyileşme çabasının bir parçası olması gerekir¹⁶⁹.

Kitlesele tüketimin ortaya çıkışı Fordist üretim ve uygulamalar ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu anlamda tüketim kültürünün geliştiği ortamda çalışan sınıf için ne gibi niteliklerin idealize edildiği önemlidir. Gramsci'nin "Amerikan fenomeni" olarak adlandırdığı gelişim Amerikan kapitalizmini diğerlerinden farklı kılan unsurları barındıran yeni çalışma yöntemlerini içerir. Amerika'nın 20. yüzyıl başlarındaki "yeni sanayileşmesi" ve çalışma yöntemleri ilk olarak Gramsci tarafından "Fordizm" olarak adlandırılmış, daha sonra sosyal bilim literatürüne yerleşmiştir. Gramsci, söz konusu yeni yöntemin yeni bir işçi tipi yarattığını söyler. Gramsci, Amerikan fenomeninin "tarihte eşi benzeri olmayan öngörülemez bir hız ve amaç bilinci ile yeni bir işçi ve insan türü yaratmak için ortaya konmuş" olan "en

¹⁶⁶ Douglas ve Isherwood, *age*, 72.

¹⁶⁷ Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, 188.

¹⁶⁸ Bauman, *age*, 51.

¹⁶⁹ *age*, 132.

büyük kolektif çaba” olarak tanımlanabileceğini söyler. Bu anlamda Amerika’daki söz konusu gelişmelerin önemini ve anlamını vurgular¹⁷⁰.

Fordist düzenlemelerin ayırt edici nitelikleri, yüksek ücretler ve işçilerin özel hayatlarının denetim altına alınması olarak ifade edilebilir. İşgücünü tüketicileştirmeye yönelik genel stratejiler Fordizm’deki yüksek ücretlerde kendini göstermiştir. Gramsci’ye göre, işçilerin özel hayatlarının denetlenmesi yeni çalışma yönteminin bir gerekliliği olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda işin rasyonalizasyonu ve işçilere yönelik birtakım yasaklamalar (alkolizm ve cinsel hayata yönelik) birbiriyle ilişkili konulardır. İşçilerin baskı altına alınması ve denetlenmesi işçilerin Fordizm’in gereklerine göre şekillendirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Gramsci’nin “sadece bir emek aristokrasisine elverişli olduğu”na ve tüm işçileri kapsamadığına dikkat çektiği yüksek ücretler, çalışma yaşamında Taylor’un ilkelerinin uygulanması sonucu yaratılan işçi tipinin fizyolojik çöküşünü önlemek amacıyla fabrika dışında “bir psikomatik denge kurmak” gerekliliğinin niteliklerinden biridir. Gramsci bu bağlamda yüksek ücretlerin geçici bir ödül biçimi olduğunu söyler. “Yeni çalışma biçimlerine adaptasyon sadece zor yoluyla elde edilemez”¹⁷¹. Fordist üretim hattında çalışan işçiler aileleri ile zaman geçiren, televizyon ve otomobil gibi teknolojik ürünlere sahip, hafta sonu tatiline çıkan ve alışverişe giden işçilerdir. Daha ağır işlerde çalışan geleneksel işçiler ise bu tip özellikler göstermiyordu ve iki tip arasında 1950’lerde iki farkı yaşam tarzı ve tüketim modeli oluşmuştur¹⁷².

Pazar mekanizması içinde yer aldığı ölçüde bireyden işini ve çalışmasını sistemin dayattığı normlara uygun hale getirmesini istemektedir¹⁷³. Üretim yoluyla toplumsallaşma ve denetim konusunda çalışma etiği konusu önemlidir. Sosyo-ekonomik sistem bu yolla insanları üretici etkinliğe katılmak için zorlamıştır. Bu anlamda çalışma etiği için, üreticilerin üretilmesi yöntemi de denilebilir. Modern toplumun kapitalist versiyonunda¹⁷⁴ bireysel yaşam çalışmanın hakimiyetinde

¹⁷⁰ “Bir milyarderin hastalıktan ya da yaşlılıktan yatağa düşene dek aralıksız, hatta günde on altı saat çalışmaya devam etmesi: İşte bu, tipik Amerikan fenomenidir; bu, ortalama Avrupalı için en inanılmaz Amerikan niteliğidir.” Antonio Gramsci, **Hapishane Defterleri**, cilt 2, ed. Joseph A. Buttigieg, çev. Barış Baysal (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012), 238.

¹⁷¹ **age**, 235-240.

¹⁷² Bocoock, **age**, 34.

¹⁷³ Werner Sombart, **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008), 202.

¹⁷⁴ Bauman çalışmayla alakalı modern sloganların modern toplumun kapitalist ve komünist versiyonları için ortak olduğuna dikkat çeker. Bauman, **Çalışma, Tüketicilik**, 30.

şekillenmiştir. Modern toplumda çalışma, kimliğin de merkezindedir. Bauman'a göre, yaşamın tüm alanlarının çalışmaya göre biçimlendiği modern toplumda çalışma etiği, toplumsal düzeni kurmaktaydı. Bu anlamda işyeri de bir sosyal bütünleşme alanı olarak anlam kazanmıştır. Kurallara itaat ve disiplin gibi alışkanlıklar fabrikalarda öğretilmişti. Buradan hareketle Bauman, çalışmanın disipline edici modern güç olduğuna dikkat çekmekte ve fabrikayı modern toplumun başlıca panoptikon kurumu olarak nitelendirmektedir. Bauman'a göre, fabrikalar çeşitli ürün imal etmelerinin yanında "modern devletin uysal ve itaatkâr uyruklarını" da üretmişlerdir¹⁷⁵. Bauman'a göre çalışma etiğini ifade eden çalışmanın başlı başına bir değer ve asil bir faaliyet olduğu gibi fikirler karşısında başlangıçta geleneksel insani eğilimler vardı. İşçiler ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra çalışmayı anlamsız buluyordu. Fabrika düzeninin bu anlamda "kısmi" insanlara ihtiyacı vardı ve "tarihsel bellek himaye altına alındı"¹⁷⁶.

Toplumun üretimden ziyade tüketim etrafında örgütlendiği ve tüketim kültürünün egemen olduğu tüketim toplumunda gündelik hayatın daha çok tüketim pratikleri üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Bu toplumda tüketim faaliyetleri yoluyla toplumsallaşma olgusu ön plana çıkmaktadır. Gorz'a göre, tüketim pratikleri kişisel çıkarın peşinden gitmek ve özel alana geri çekilmek için bir teşvik oluşturur. Tüketim pratikleri bu şekilde toplumsal bütünleşme ve toplumsal bağlar çözücü etkide bulunur. "Tüketim yoluyla toplumsallaşmış birey, artık toplumsal olarak bütünleşmiş bir birey değildir"¹⁷⁷. Bauman gelişmiş kapitalist ülkelerin günümüzde işlerin düzelmesi için tüketiciye bel bağladıklarını söyler. Üretim toplumunda çalışmanın üstlendiği rol tüketim toplumunda tüketim faaliyetlerine devredilmiştir¹⁷⁸.

Birey tüketimi hangi zamanda ve mekânda yapıyor olursa olsun "kendisi, ailesi ve toplumsal çevresi hakkında bir şeyler söylemek için kullanır"¹⁷⁹. Douglas ve Isherwood'a göre insan toplumsal bir varlık olduğu için tüketim mallarına olan talep

¹⁷⁵ **age**, 31. Bauman çalışma etiğinin daha çok Avrupa'da işlev gördüğünü Amerika da ise girişimcilik ruhu ve yükselme arzusunun ön planda olduğunu söyler. Fabrikaya sonunda kendi hesabına çalışmaya giden yolda bir basamak olarak katlanıldığına dikkat çeker. Fabrikada çalışmak böylece özerklik tutkularının tek ifadesinin iktisadi kazançlar olması anlamına gelmiş ve bunun modern sanayi toplumunun gelişme sürecinde büyük etkisi oldu. İnsani itibari parasal ödüllerle ölçme eğilimi giderek yerleşti ve yaygınlaştı. "İnsanların özgürlüğe olan şiddetli isteğini ve güdüsünü sağlam ve kalıcı bir biçimde tüketim alanına yöneltti." **age**, 35-37.

¹⁷⁶ **age**, 15. Bauman, modern anlayışta ilerleme amacı için çalışmanın yalnızca iktisadi değil aynı zamanda ahlaki bir görev olma anlamıyla da yüklü olduğuna dikkat çeker. **age**, 20.

¹⁷⁷ Gorz, **age**, 65.

¹⁷⁸ Bauman, **age**, 44.

¹⁷⁹ Douglas ve Isherwood, **age**, 83.

yalnızca malların fiziksel özelliklerine bakarak anlaşılabilir. İnsan mallara başkalarıyla iletişim kurmak ve çevresinde olanları anlamlandırmak için ihtiyaç duyar. Bir tüketicinin ana hedefi “değişen kültürel sahneye ilişkin bir bilgi kaygısıdır”¹⁸⁰. “Toplumsal ilişkilerin meta mübadelesi ölçütlerine göre genelleştirilmesi, çok sayıda toplumsal kısıtlamadan kurtulmuş bireyi yaratır. Birey belli bir özgürlükte, pasif bir özgürlükten yararlanır çünkü kendi özgürlüğünü savunma gücünü yitirmiştir”¹⁸¹.

Buradan hareketle, insanlar arasındaki ilişkilerin de önceden belirlenmiş olduğuna yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Gorz’a göre, bireylerin işlevsel bütünleşmesi toplumsal bütünleşmeyi dışlar. Buna göre bireyler arasındaki ilişkilerin “işlevsel olarak önceden belirlenmesi”, ortak ölçütler ve amaçlar doğrultusunda iş birliği üzerinde temellenen karşılıklılık ilişkilerin kurulmasını yasaklayacak, görevlerin yerine getirilmesini “bir iş birliği ve bir gruba aidiyet olarak yaşamalarını engelleyecektir”¹⁸². Gorz’un belirttiği üzere kapitalist toplumda toplumsallaştırma, aynı anda iki yönde birden gerçekleşmektedir. Çalışan birey yaptığı işin karşılığında “önemli olan alacağım maaştır” şeklinde araçsal bir tavır benimsemesi için eğitilmekte ve aynı birey tüketici olarak da çabalarının hedefinin ve başarısının simgelerini oluşturan meta ve hizmetleri ele geçirmek için motive edilmektedir. Söz konusu eğitim işçi-üreticiyi işçi-tüketicieye dönüştürmektedir. Gorz bu noktada kırsal kökenli işçilerin yani kırdan kente çalışmak için gelmiş olanların tüketiciliğinin kışkırtmalarına daha açık olduklarına dikkat çekmektedir¹⁸³.

Gorz’a göre mal ve hizmetler işlevsel çalışmayı yani para karşılığında çalışmayı telafi etmek için istenir. Aynı şekilde mal ve hizmetleri karşılamak için de ücretli çalışma istenir. Tüketicileştirme yoluyla çalışmaya teşvik edici düzenleme bu şekilde başlangıçtaki işlevini aşan ve kültürel değişimi teşvik eden bir etkiye sebep olur¹⁸⁴. Çalışanlar çalışmalarını telafi edici tüketimden yararlanmak için bir araç olarak gördüklerinde “emekçilerin işlevsel bütünleşmesi mümkün olabilir ve çalışma zorlamaları yumuşatılabilir”¹⁸⁵. Gorz’a göre insanlar çalışma sürelerini ihtiyacı

¹⁸⁰ **age**, 108. Douglas ve Isherwood ayrıca malların enformasyon sistemi niteliğine dikkat çekerler. “Mallar nötrdür, kullanımları toplumsaldır; çit ya da köprü olarak kullanılabilirler.” **age**, 15.

¹⁸¹ Spurk, **age**, 93.

¹⁸² Gorz, **age**, 60.

¹⁸³ **age**, 61-62.

¹⁸⁴ **age**, 65.

¹⁸⁵ **age**, 61.

olduğunu düşündükleri gelire göre belirleme konusunda özgür olsalardı, ihtiyaçların ve düzeyinin dışarıdan belirlenmesi çok daha zor olurdu¹⁸⁶.

Bauman'a göre, modern üretim toplumunun fabrika gibi panoptik kurumlarında rutin ve tekdüze davranmak üzerine kitlelerin eğitimi tüketim toplumuna geçişle birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Çünkü bu tarz kurumlar tüketicilerin yetiştirilmesinde işlevsel değildir. Değerlendirmesinde Bauman, bunun tüketicinin niteliklerinden kaynaklandığını söyler. Tüketicinin özelliği, aralıksız tercih durumunda olması ve rutin yokluğudur. Panoptik kurumlar tüketim toplumunun ihtiyaçlarına uymamakta ve bu kurumların yetiştirdiği “karakter özellikleri ve yaşam tutumları ideal tüketicilerin üretiminde verimsiz kalmaktadır”¹⁸⁷. 20. yüzyılda işgünün aynı zamanda tüketici olarak da denetlenmesi gereği duyulmuştur. Böylece fabrika sahipleri ürünleri, reklamcılar da tüketicileri üretmiştir¹⁸⁸. Gorz reklamın işlevini şöyle açıklar¹⁸⁹:

“(…) tüketicilik eğitimi ne Parti-Devlet tarafından ne de herhangi bir politik otorite tarafından başarılabilir. Bireyleri, kendilerine sunulan tüketim maddelerinin, *bunları elde etmek için razı oldukları fedakarlıkları geniş ölçüde telafi ettiğine ve sürüden ayrılmalarını sağlayarak bireysel bir mutluluk yuvası* oluşturduğuna ikna etmek gerekir; işte ticari reklamın yaptığı iş tipik olarak budur.”

Ritzer, 1920'lerde modern reklamcılığın gelişiminin üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişte ilk aşamayı temsil ettiğini söylemekte ve reklamcılığın motivasyonları hakkında şu noktalara dikkat çekmektedir: “Tüketiciler kapitalizmde o kadar önemli bir rol oynamaya başladı ki, kendi kendilerine karar almalarına izin verilemezdi. Sonuçta insanların bu kararları almasına ‘yardımcı olmak’ üzere tasarlanmış modern reklamcılık geliştirdi”¹⁹⁰. Bu süreçte tüketicilerin inşasına dair Bauman şunları söylemektedir¹⁹¹:

“Tüketim piyasasının tüketicileri baştan çıkarttığı sık sık söylenir. Ama bunu yapabilmesi için baştan çıkartılmaya hazır ve istekli tüketicilere ihtiyaç vardır (tıpkı fabrika patronunun işçilerine emredebilmesi için, disiplinli ve itaatkâr alışkanlıklara sahip bir personele ihtiyaç duyması gibi)”.

¹⁸⁶ age, 144.

¹⁸⁷ Bauman, age, 41.

¹⁸⁸ Erdoğan ve Alemdar, age, 49.

¹⁸⁹ Gorz, age, 63.

¹⁹⁰ Ritzer, age, 51.

¹⁹¹ Bauman, age, 43.

2.2.3. Bilinç, Davranış Tarzları ve Zihniyetin Belirlenmesi

Marksizm'e göre toplumsal değişimi anlamak için önce üretimin ekonomik koşullarının gelişimi incelenmelidir. Bu inceleme sonucunda elde edilen veriler o dönemin ideolojik bilinç biçimlerinin açıklanmasına yardım ederler. Söz konusu bakış açısına göre kültür üstyapının bir ögesidir ve ekonomik ilişkiler tarafından tayin edilir. Yani üretim biçimi ve üretim ilişkileri değiştikçe kültür de değişir. Marx'a göre insanların bilinç biçimi onların maddi yaşam koşulları tarafından belirlenir¹⁹². Marx'ın ifadesiyle:

“Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır.”¹⁹³

Bocock'un belirttiği üzere, Marx ve Weber üretim-tüketimle ilgili ekonomik karar ve hareketlerin oluşabilmeleri için kültürel bir zemine ihtiyaç olduğuna dikkat çekmişlerdir. Klasik liberal iktisat kuramının varsayımı olan rasyonel iktisadi özne modelinde ise bunlar yalnızca ekonomik kararlardır¹⁹⁴. Bu varsayıma göre, insanlar her yerde ve durumda hesap yapan rasyonel insanlardır. Dolayısıyla sınıflar ve tarih gibi diğer her şey ekonomik kararların dışında yer alır. Fakat davranış tarzları ve sınırları, içinde yaşadığımız dünyanın inşa edilmiş organizasyonu tarafından belirlenir¹⁹⁵. Rasyonelleştirme ise rasyonel karar verme ölçütlerine tabi toplumsal alanların yaygınlaşmasını ifade eder¹⁹⁶.

Ahmet İnel'in belirttiği üzere, dünyada modernliğin gelişmesi ve yerleşmesiyle birlikte işin püf noktasının iktisat olduğu yaygın bir inanç haline gelmiş ve bu inanç sonucunda modern toplumda iktisadi kavramlar doğal olayları tanımlayan nesnel simgeler olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu algıya göre, iktisadi kavramların ardında doğal kanunlar vardır ve toplumsal gelişmeler de bunlara tabidir. “İktisat ideolojisi” gündelikleşme yoluyla kendini doğal ve sorgulanmaz bir gerçeğin

¹⁹² Erdoğan ve Alemdar, *age*, 278-281.

¹⁹³ Marx, *Ekonomi Politikin*, 39.

¹⁹⁴ Bocock, *age*, 47.

¹⁹⁵ Roscoe, *age*, 21.

¹⁹⁶ Jürgen Habermas, “İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim, çev. Mustafa Tüzel, 8. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 36.

yansıması olarak üretmektedir¹⁹⁷. Piyasa sistemi insanların önceliklerini de yeniden şekillendirir. Örneğin, neoliberal dönemde eğitim kurumlarının giderek şirkete benzemesi sonucunda öğrencilere müşteri rolü biçimlendirildiğinde onlar da müşteri gibi davranmaya başlarlar¹⁹⁸.

Sombart'a göre, ekonomik bir sisteme ait bir insanın davranışlarını belirleyen ve düzenleyen şey ekonomik zihniyettir. Sombart ayrıca ekonomik yaşamı belirleyen düşünce biçiminin daima değiştiği ve değişebileceği savını ileri sürer¹⁹⁹. Ekonomik zihniyet kişiden kişiye ve dönemden döneme değişir ancak bu farklılıklar belli bazı zihinsel unsurların egemenliği üzerine oturur. "Bir ekonomik dönemi belirleyen şey onu egemenliği altına almış olan ekonomik sistemdir." Zihniyetin içinde oluşmasını sağlayan şey pratik yaşam biçimidir²⁰⁰. Sombart hiçbir zihniyetin tek başına toplumun tüm üyelerine egemen olamadığını söyler. Ancak belirli türden bir ekonomik zihniyet toplum içinde çok yaygınlaşmışsa, egemen bir zihniyet olduğunu ve çoğu kişinin ekonomik faaliyetlerinde söz konusu fikirlerden hareket ettikleri taktirde bu zihniyetin belirleyici olduğunu vurgular²⁰¹.

Sombart'a göre ekonomik zihniyetin kaynağı ekonomik örgütlenmededir. Bu anlamda kapitalist zihniyetin kaynağı kapitalizmedir. Dolayısıyla bu bir nedensel ilişkiyi ifade eder²⁰². Sombart'ın ekonomik etkinliği yönlendiren zihniyetle ilgili çözümlerinden yola çıkarak, tüketimi yönlendiren zihniyetin gelişim aşamalarını, belirli bir kapitalist üretim tarzının ürettiği malların başka bir ülke pazarına girmesi ve beraberinde belirli bir tarz yaşam biçimini getirmesiyle birlikte tüketim zihniyetinin de değiştiği şeklinde özetlemek mümkün görünmektedir.

Sombart'a göre kapitalist zihniyet toplumda ekonomik yaşama katılan tüm kesimlerin düşünce yapısı ve eylemlerini yönlendirmeye çalışan bir zihniyettir.²⁰³ Bu zihniyet Amerika'da yaygınlaşmış daha sonra Batı dünyasının ortak malı haline almıştır. Sombart'ın sözleriyle²⁰⁴:

¹⁹⁷ Ahmet İnsel, "Siyaset, İktisat ve İktisat İdeolojisi", **Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler**, ed. Yüksel Taşkın, 3.bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 398.

¹⁹⁸ Roscoe, **age**, 133.

¹⁹⁹ Sombart, **age**, 16.

²⁰⁰ **age**, 18-20.

²⁰¹ **age**, 20-26.

²⁰² **age**, 298.

²⁰³ **age**, 31.

²⁰⁴ **age**, 158.

“Kapitalizmin en gelişmiş ve en belirgin evrelerine en hızlı ve kesin şekilde ulaşmış olduğu ülke Birleşik Devletleri’dir. Elimizdeki pek çok belge modern Amerikancılık fikirlerinin XIX. yüzyılın başında ortaya çıkmış oldukları ve o tarihten başlayarak yaşam stili üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olduklarını söylememize olanak tanımaktadır.”

Malların sürekli bir yenilenme ve çoğalma eğiliminde olmasının yarattığı sonuçlardan biri Baudrillard’a göre “insanların nesnelere ilişkiye geçiş süreçleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan insani ilişkiler ve davranışlar sistematığıdır”²⁰⁵. Kültürle üretilen şey belli tarzda bir maddi yaşam ve bu yaşamın ideolojisi ve bilincidir. Yaşam ideolojisi ve bilincin üretimi ise materyal kültürün üretim özellikleriyle birlikte gider, onun tarafından belirlendikten sonra onunla etkileşime başlar²⁰⁶.

Gramsci’nin hegemonya kavramı bilinç, davranış tarzları ve zihniyetin belirlenmesi konusundaki kavrayışımıza katkı sağlayabilir. Gramsci, hegemonyayı askeri olduğu kadar ideolojik bir yönetim olarak ve üretim araçlarının kontrolü kadar düşüncelerin kontrolü olarak tanımlar. Bu bağlamda kapitalizmin gücü sadece ekonomik sistem olarak egemen olmasından değil; aynı zamanda işçiler, tüketiciler ve yurttaşlar olarak insanların düşünme ve davranış biçimlerini kontrolünden kaynaklanmaktadır. Gramsci için ideolojik kontrol ne askeri güç ne de ekonomik egemenliktir ve en üst hegemonya biçimini de zorlamadan ziyade ikna olarak görür²⁰⁷. Toplumun kültürel yeniden üretimine odaklanan eleştirel teorisyenler, Keynesyen politikaların sonucu olarak üretimin artık kitleler için kitlesel bir şekilde olmasının etkileri daha geniş olacak büyük bir “standardizasyon” anlamına geldiğine dikkat çekmişlerdir. Buna göre kitlesel tüketime dayanan kapitalizmin ürünleri kitlelerin yaşam biçimlerini ve dolayısıyla dünyayı algılayışlarını olduğu gibi değiştirmiştir. Kültür endüstrisi kavramı çerçevesinde ele aldıkları değişim, kapitalist üretim tarzıyla popüler kültürün buluşmasını ifade etmektedir. Kitlesel üretim ve kitlesel tüketimin ortaya çıkardığı yapı bir denetim toplumdur²⁰⁸.

2.2.4. İhtiyaçların Yaratılması

Marx’ın üretim-tüketim ilişkisine dair analizden yola çıkan Biçer’e göre, “süreç, üretim aşamalarını bütünleyen toplumsal koşulların değişmesi ve üretim yöntemlerindeki yeniliklerle birlikte” yeni ürünlerin üretilmesi, yeni ihtiyaç tanımları

²⁰⁵ Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, 10.

²⁰⁶ Erdoğan ve Alemdar, *age*, 26.

²⁰⁷ Slattery, *age*, 241.

²⁰⁸ Ahmet Bekmen, “Marksizm: ‘Praksis’in Teorisi”, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, der: H. Birsen Örs, 8. bs. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 226-227.

ve tüketiciler yaratılması şeklinde ilerlemektedir. Tüketimin sürekli pompalanması, kapitalist ilişkilerin yeniden üretimi için gerekli bir koşul olarak ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte bireylerin tüketim tarzları da söz konusu mekanizmayı destekleyici niteliğe evrilir. Değişim değerinin egemen olduğu kapitalist toplumlarda metalar sadece kullanım değeri olarak görülmez, bunun yanında sembolik anlam da yüklenirler²⁰⁹.

Weber'e göre isteklerin gelişmesi ve ayrılması ekonomik araç ve kaynakların nicel gelişimiyle bağlantılıdır²¹⁰. Bu bağlamda ihtiyaçları kapitalist toplumla somut ilişki içinde incelemek gerekir. Spurk bunu şöyle ifade eder²¹¹:

“İhtiyaçların ‘aynısının benzeri’ üretime sabitlenmesi, maddi üretimin ve sınıflı toplumun istikrarının yansımasıdır. Bir yanda, gerçek ihtiyaçlar ile sözde ihtiyaçlar toplumsal bir karışım içinde bir araya gelmişlerdir; diğer yandan, üretimin ihtiyaçların tatminine yönlendirilmesi ihtiyaçlarda bir değişime yol açar.”

Spurk'a göre “baskı ve yaşamın yeniden-üretimi bir bütün oluşturur” ve buna ek olarak “üretici güçlerin teknik düzeyinin ihtiyaçların karşılanmasını ve bu ihtiyaçların yeniden-üretimini gerektirdiği fikri [...] fetişisttir.” Bundan dolayı da pazar aracılığıyla ihtiyaçların yeniden üretimi toplumsal entegrasyonun en etkili araçlarından biri durumundadır²¹².

Frankfurt Okulu kuramcıları ihtiyaçların doğal değil, toplumsal olgular olduklarını sık sık vurgular. Marcuse'a göre gerçek ve yanlış/sahte ihtiyaçları şu şekilde ayırt edebiliriz: Yanlış olan ihtiyaçlar bireye tikel toplumsal çıkarlar tarafından yukarıdan dayatılanlardır. Bu tür ihtiyaçların karşılanması bireye doyum verebilir ancak bu mutluluk “eğer (onun ve başkalarının) bütünü hastalığı anlama ve hastalığı iyileştirme şanslarını kavrama yeteneklerinin gelişimini durdurmaya hizmet ediyorsa, sürdürülmesi ve korunması gerekli bir koşul değildir”²¹³. Marcuse'a göre reklamlarla uyum içerisindeki ihtiyaçlar yanlış ihtiyaçlardır. Bu şekilde belirlenen ihtiyaçlar toplumsal bir içerik ve işleve sahiptir, bunun yanında bireyin denetiminde olmayan güçler tarafından belirlenirler:

“Bu tür gereksinimler ne denli bireyin varoluş koşulları tarafından yeniden-üretilen ve sağlaştıran kendi gereksinimleri olabilseler de, birey kendini ne denli onlarla

²⁰⁹ Biçer, *age*, 335-337.

²¹⁰ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 498.

²¹¹ Spurk, *age*, 75.

²¹² *age*, 75.

²¹³ Herbert Marcuse, *Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, çev. Aziz Yardımlı, 3. bs. (İstanbul: İdea Yayınevi, 1997), 17-18.

özdeşleştiriyor ve kendini onların doyurulmasında buluyor olsa da, bunlar başlangıçta oldukları gibi kalmayı sürdürürler-başat çıkarı baskı gerektiren bir toplumun ürünleri olarak.”²¹⁴

Marcuse’a göre gerçek ihtiyaçlar hayati olan biricik gereksinimlerdir ve bunlar beslenme, giyinme ve konut ihtiyacından oluşur. Ayrıca bu ihtiyaçların giderilmesi diğer tüm ihtiyaçların karşılanması için gereklidir. Marcuse’a göre gerçek ve yanlış ihtiyaçların neler olduğu bireylerin kendileri tarafından yanıtlanması gereken sorulardır. Ancak bunun şartı bireylerin özgür olmalarıdır. Dolayısıyla çeşitli şekillerde birtakım öğretilerle koşullandırılırlarsa bu onların kendi yanıtları sayılmaz. Buna ek olarak, aynı nedenle, başka hiç kimse ve hiçbir kurum ihtiyaçlar konusunda karar verme yetkisini alamaz. Marcuse çözümlemesinde, ileri sanayi toplumunda insanların kendi ihtiyaçlarını kendilerinin tanımlamadığına dikkat çeker. Bu toplumda yukarıdan dayatılan ihtiyaçlar söz konusudur²¹⁵.

Marcuse’a göre modern toplumun yetenekleri daha öncekilerle karşılaştırılmayacak derece büyüktür. Bu da toplumun bireyi denetleme alanının da aynı oranda büyük olduğu anlamına gelir. Bu gelişmelerin kökenlerini araştırmak eleştirel toplum kuramının amacının parçasıdır²¹⁶. Marcuse’a göre toplumsal denetim ileri sanayi toplumunun ürettiği yeni ihtiyaçlarda “demirlemiştir.” İnsanlar da giderek kendilerini sahip oldukları metallerle tanımlarlar, yeni “hayatı kolaylaştıran” araçlara ihtiyaç aracılığıyla toplumla ilişki kurarlar²¹⁷. Marcuse, bildiğimiz şeylerin de söz konusu araçlar vasıtasıyla bize sunulduğunu şu sözlerle ifade eder²¹⁸:

“(…) yerleşik söylem evreni baştan sona bir toplumun üyelerinin boyun eğdikleri belirli egemenlik, örgüt ve ayarlama kiplerinin izlerini taşır. Yaşamları için insanlar onları kendileri gibi konuşuran ve niyetlendiren patronlara ve politikacılara ve işlere ve komşulara bağımlıdır; toplumsal zorunluluk tarafından, “şeyi” (kendi benliklerini, anlıklarını, duygularını da kapsayarak) işlevleri ile özdeşleştirmeye zorlarlar. Nasıl biliriz? Çünkü televizyon izler, radyo dinler, gazete ve dergi okur, insanlarla konuşuruz.”

2.2.5. Tüketim Malları, Mekân ve Medya Aracılığıyla Tüketim Kültürünün Yaratılması ve Yayılması

Baudrillard’ın belirttiği üzere, günümüz üretim sisteminde nesnelere kullanılmak için değil, yalnızca üretilmek ve satın alınmak amacıyla oluşturulurlar, bu anlamda “bir üretim ve ideolojik kuşatma düzeni oluşturabilmek” amacına hizmet ederler²¹⁹. Bu

²¹⁴ age, 18.

²¹⁵ age, 18-19.

²¹⁶ age, 7.

²¹⁷ age, 20.

²¹⁸ age, 150.

²¹⁹ Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, 200.

bağlamda tüketim kültürünün gelişimindeki en önemli unsur üretim ve üretim tarzlarındaki değişimlerdir. Daha önce de belirtildiği gibi Fordist kitle üretim metodları, kitlesel tüketimin ve yeni tüketici gruplarının oluşumuna neden olmuştur. Sonuçta belirli tarz bir tüketim kültürü doğmuştur. Tüketim ve tüketim kültüründeki değişimlerin üretimdeki değişimlerden kaynaklandığı düşüncesinden hareketle, burada, kapitalist üretim tarzının yöntemleriyle üretilmiş olan malların bu kültürün gelişmesi ve yayılmasındaki ilk etken olması durumuna dikkat çekilmektedir. Daha önce ele alındığı üzere, Marx'a göre üretim; tüketimin nesnesini, tüketim tarzını ve tüketim ihtiyacını yaratmaktadır. Üretim bu şekilde tüketim tarzını ve tüketimin kendisini de bir ihtiyaç olarak yaratarak tüketimi üretmektedir²²⁰.

Tüketim malları aracılığıyla tüketim kültürünün yaratılması ve yayılması konusunda diğer bir etken ise ürünler arasındaki seçim eylemi olarak belirlemektedir. Douglas ve Isherwood'un vurguladığı gibi mallar arasında yapılan herhangi bir seçim kültürün sonucudur ve kültüre katkı yapar²²¹. Baudrillard seçme hakkının kolektif bir lütuf ve biçimsel bir özgürlük göstergesi olarak sunulduğundan söz eder²²²:

“Günümüzde neredeyse hiçbir nesne artık yalnızca kullanım amacıyla satışa sunulmamaktadır. Seçme özgürlüğü bizi ister istemez kültürel bir sistemin içinde yer almaya itmektir. Oysa bu bir aldatmacadan başka bir şey değildir: başka bir deyişle seçim yapmayı bir özgürlük biçimi olarak algılamamızın nedeni dayatılmış bir süreç olarak hissetmememiz ve genelde toplumun kendini bu süreç aracılığıyla dayatmasıdır. Şu araba yerine bu arabayı seçmekle işin içine bir miktar kişisellik katmış olabilirsiniz, ancak burada asıl önemli olan nokta bizi ekonomik bir düzene boyun eğmeye mecbur eden seçme eylemidir.”

Baudrillard'ın “toplumun kendini dayatması” ifadesine benzer şekilde, tüketim kültürünün de kendini ürünler aracılığıyla dayattığını söyleyebiliriz. Marcuse'un belirttiği üzere, kapitalist üretim dahilinde üretilen mallar ve hizmetler bir bütün olarak toplumsal sistemi satar ya da dayatırlar. Kitle iletişim araçları, konut, gıda ve giysi türündeki metalar, eğlence ve bilişim endüstrisinin ürünleri kendileri ile birlikte buyurulan tutum ve alışkanlıkları (belli duygusal tepkileri de) iletir ve bunlar tüketicileri bütüne yani sisteme bağlarlar²²³:

“Ürünler beyin yıkayıcı ve bilinç ayarlayıcıdır; kendi yanlışlığına karşı başışık olan yanlış bir bilinci geliştirirler. Ve bu yararlı ürünler daha çok toplumsal sınıf için ve daha çok birey için erişilebilir olurken, beyin yıkama reklam olmaya son verir, bir yaşam yolu olur. Bu iyi bir yaşam yoludur -öncekinden çok daha iyi- ve iyi bir yaşam yolu olarak, niteliksel değişime karşı direnir.”

²²⁰ Marx, **Ekonomi Politigin**, 249-250.

²²¹ Douglas ve Isherwood, **age**, 91.

²²² Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 173-174.

²²³ Marcuse, **age**, 22.

Böylece bir tek boyutlu düşünce ve davranış kalıbı ortaya çıkar. Yerleşik söylemleri aşan düşünceler ya püskürtülür ya da bu evrenin terimlerine indirgenir. Örneğin, günümüzde doğal yaşam yollarına yönelik atılan adımların medya dilinde “doğal yaşam trendi” gibi söylemlerle yer aldığı görülmektedir. Aynı şekilde kimyasal kullanılmadan ve doğal tarımla üretilen ürünler çok büyük bir organik tarım endüstrisinin gelişimiyle sonuçlanmaktadır.

Baudrillard’a göre kullandığımız nesnelere teknik özelliklerini terk ederek “ikinci bir anlamlandırma düzeni içinde yer almaya, yani teknolojik sistemden kültürel sisteme geçiş yapmaya çalışmaktadır”²²⁴. Baudrillard nesnelere kendi hızlı yaşam ritimlerini dayatmalarına ise şu sözlerle dikkat çekmektedir²²⁵:

“Yüzyıllar boyunca insan kuşakları değişmeyen nesnelere oluşan bir dünyada birbirlerini izlemişken, günümüzde tek bir kuşağın yaşam süresi içinde hızla birbirlerini izleyen nesne kuşaklarıyla karşılaşmaktadır. Eskiden nesnelere insanın yaşam ritmine boyun eğerken, günümüzde düzensiz bir şekilde ortaya çıkan nesnelere bu yaşam ritimlerini insanlara dayatmakta, düzensiz bir şekilde ve aniden ortaya çıkabilmekte, bozulmakta ya da eskimeye bile zaman bulamadan başka nesnelere işlevlerini yerine getirebilmektedirler.”

Kapitalist üretim düzeninde üretilen tüketim malları, söz konusu nesneyi satın alan kişiyi teknolojiyle haşır neşir olan bir toplumun üyesi olduğunu hisseder ve bu normlara göre üretilmiş olan bir nesneye sahip olmak onu bir sanayi toplumu yurttaşına dönüştürür²²⁶. Baudrillard’a göre tükettiğimiz mallar ya da nesnelere aracılığıyla uyum sağladığımız şey toplumsal bir teknolojik ve politik düzenin kendisidir. Buna göre tüketici toplumsal süreç ve normları tüketim eylemi yoluyla içselleştirmektedir. Dolayısıyla toplumsal politikayı kabul ettirmek için baskıya gerek kalmaz. Bu görüş çerçevesinde üretimin tüketim düzenini dayatması söz konusu olmaktadır²²⁷.

John Fiske’ye göre “kapitalizmi metalar aracılığıyla “yaşarız”; yaşayarak da onu geçerli kılıp güçlendiririz.” Fiske, metaların kendilerini üreten sistemi yeniden üretme gücünde olduklarını şu şekilde ifade etmektedir²²⁸:

“Kot pantolon üreticileri olsun dağıtıcıları olsun kendi ürünleri aracılığıyla kapitalist ideolojiyi ilerletmeyi amaçlamazlar. Bilinçli propagandacılar değildir. Kitlesele üretimi ve kitlesele tüketimi belirleyen ekonomik sistem kendini daha çok kendi metalarında ideolojik olarak yeniden üretir. Her meta, kendisini üreten sistemin ideolojisini yeniden üretir: İdeolojiyi maddileştiren metadır. Bu ideoloji, tabilerin toplumdaki konumlarına ilişkin yanlış bir bilinç üretmeleri için çalışır.”

²²⁴ Baudrillard, *age*, 14.

²²⁵ *age*, 196.

²²⁶ *age*, 206.

²²⁷ *age*, 214-215.

²²⁸ John Fiske, *Popüler Kültürü Anlamak*, çev. Süleyman İrvan (Ankara: Ark, 1999), 23-26.

Tüketim kültürünün yaratılması ve yayılması konusunda etkin rol oynayan diğer bir unsur da tüketim pratiklerinin gerçekleştirildiği ortamla ilgilidir. Tüketim kültürünün gelişiminin mekâna dair boyutlarını Georg Simmel'in metropol yaşamı analizinden faydalanarak değerlendirmeye başlamak yerinde olacaktır. Simmel'e göre metropol hayatı insanların yaşam tarzını etkilemektedir. Simmel metropol hayatını sürekli haz peşinde koşulan hayat olarak tarif eder, metropolün yarattığı bireysellik tipi ve psikolojik koşullardan söz eder. Metropol insanlardan rasyonellik talep eder, bunun sebebi de metropolü hükmü altına alan para ekonomisidir. Sonuçta kentteki insanların hayatını hesaplama faaliyetleri doldurmuştur. Modern insanın zihni gittikçe daha hesapçı hale gelmiştir. Modern tüketim kalıpları da metropollerde yaşamanın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Kentsel yaşam bireysel seçimi yansıtabilecek tüketim faaliyetlerini artırır ve birey bir kimlik duygusu yaratabilmek için tüketir. Simmel'e göre bu yolla metropol yaşamı yeni tip bir bireyin doğmasına neden olmuştur²²⁹.

Kent hayatındaki yaşam koşulları ve gündelik pratikler, alıcı ve satıcı arasındaki ilişkileri değiştirmiştir. Simmel'in yukarıda atıf yapılan 1903 tarihli makalesinde sözünü ettiği gibi, ileri kapitalist ülke koşullarında alıcı ve satıcının birbirini tanıdığı sipariş usulü üretim, kentsel yaşamın gelişimiyle birlikte azalmıştır. Üretici ve tüketicinin birbirini tanımadığı türden ilişkilerin gelişmesi de yeni bir tüketim kültürünün ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Buradan hareketle kent yaşamının gerekliliklerinin tüketim tarzı üzerinde etkisi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Mekân aracılığıyla tüketim kültürünün yaratılması ve yayılması konusu mikro bağlamda alışveriş mekânları özelinde örneklenebilir. Belirli kurallara tabi olan ve belirli tarzda davranışlar talep eden kurumsallaşmış alışveriş mekânları aracılığıyla tüketim kültürü yaygınlaşmaktadır. Örneğin, bir ekonomik faaliyet alanı olarak süpermarket, burada alışveriş yapan insanların da bir ekonomik aktör gibi faaliyet göstermesini talep eder. Bu açıdan bu mekânın kendisi aldığımız kararları şekillendirir. Roscoe'nin belirttiği gibi süpermarket raflarındaki etiketler o mekânda bulunma amacımızın ilgi alanlarıdır ve çalışma koşulları, üretim koşulları gibi

²²⁹ Georg Simmel, **Bireysellik ve Kültür**, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 317-329.

konular etiketin gerisinde kalır²³⁰. Bauman'a göre alışveriş merkezlerinin düzenlenme biçimi, orada bulunan insanların yalnızca sergilenen mallara bakmalarına neden olan ve birbirleriyle iletişim kurmalarına imkân tanımayan şekildedir²³¹. Sonuç olarak kentleşme ve kentteki mekânlar tüketim pratiklerinin belirlenmesinde ve değişiminde, dolayısıyla tüketim kültürünün gelişiminde etkili olmaktadır.

Tüketim kültürünün yaratılması ve yayılması konusunda medyaya odaklanan yaklaşımlar özellikle medya ve tüketim ilişkisi ile ilgili literatürde önemli bir yer kaplamaktadır. Bu çerçevedeki görüşler medyanın ve özellikle reklamların, tüketim kültürünün gelişiminde talebi teşvik etmek için kullanıldığına yönelik vurgular içermektedir. Tüketim kültürü reklam ve pazarlama stratejileriyle denetlenen bir kültür olarak, medya ve iletişim araçlarıyla toplumlara pompalanan ve yaşamın her anına sızan dünya çapında yayılım gösteren bir kültürü ifade eder²³². Reklamın ve genel olarak medyanın tüketim kültürünün yayılmasındaki işlevi, bireylerin ikna edilmesi ve yönlendirilmesi şeklinde kendini göstermektedir. Burada işlevsel bir yaklaşımın söz konusu olduğuna dikkat çekmek gerekir. Fakat bu yalnızca medya araçlarına belirleyicilik atfedip, bireyin özgüllüğü ve seçimlerinin yok sayılmaları anlamına gelmez. İlhan Tekeli'nin bireylerin eylemlerinin bir nedene dayandığı kabul edilmeden bir sosyal bilim kurulamayacağına dair görüşü²³³ dikkate alındığında tüketim kültürünün gelişimini etkileyen faktörlere odaklanırken, bu kültürel ortamı deneyimleyen bireylerin gündelik yaşam pratiklerini etkileyen medya araçları gibi unsurlar öne çıkmaktadır.

Tomlinson'un dikkat çektiği üzere; kültür eleştirisi alanında çok yaygın olan bir yaklaşım, kapitalizmin bir tüketim kültürü yarattığı ve kültür faaliyetlerinin bu kültür içinde metalaştığına dair görüşlerdir²³⁴. Yukarıda ele alınan Frankfurt Okulu teorisyenlerinin kültür endüstrisi yaklaşımı, medya aracılığıyla tüketim kültürünün yaratılması ve yayılması konusunda yaygın kavrayışlara önemli bir temel eleştiri bağlamı sağlamaktadır. Tüketim kültürünün yayılması konusunda yaklaşımlar,

²³⁰ Roscoe, *age*, 113-114.

²³¹ Bauman, *Küreselleşme*, 33-34.

²³² Biçer, *age*, 346.

²³³ "Kişilerin eylemlerinin bir nedene dayandığını kabul etmeden bir toplum bilim kurulamaz. Toplum bilimin yapması gereken bu nedenlerin neler olduğuna açıklık kazandırmaktır." İlhan Tekeli, *Gündelik Yaşam, Yaşam Kalitesi ve Yerellik Yazıları* (İstanbul: Tarif Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 27.

²³⁴ Tomlinson, *age*, 154.

kültürel emperyalizm ve medya emperyalizmine yönelik görüşlerin içerisinde konumlandırılabilir. Kültürel emperyalizm terimi modern Batı tipi bir yaşam tarzının yaygınlaşmasını ifade etmek için kullanılmaktadır²³⁵. Wood'un belirttiği üzere, kapitalist emperyalizm, ekonomi dışı zor araçlarını kullanan eski sömürgeci imparatorlukların aksine yönetimini ekonomik araçları kullanarak sürdürür²³⁶. Kültürel emperyalizm, “teknoloji ve sermaye ile birlikte, fikir, ideoloji, simge ve anlamlar ihraç eden gelişmiş/emperyalist ülkelerin kültürel hegemonyalarını dünyanın geri kalan bölgelerine yaymaları”²³⁷ anlamına gelmektedir. Bu bağlamda kültür emperyalizmi, eleştirel düşünürlerce Batı medyasının bütün dünyaya yayılmasının etkilerini anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Bu yaklaşıma göre medya dünyaya kapitalist değerleri aşılamanın bir aracıdır²³⁸. Tomlinson'un belirttiği üzere, Schiller gibi bazı kültürel emperyalizm eleştirmenleri, kültürel emperyalizmi, “kültürel tahakküm biçimi” olarak ele alır. Schiller medyayı, kapitalist kültürün yayılması için çalışan bir aracı olarak görür²³⁹. Schiller'e göre kültürel üretim, tüketim malları üretimi gibi kendi siyasal ekonomisine sahiptir ve dolayısıyla kültürel ürün olarak nitelendirilen şeyler aynı zamanda ideolojiktir. Bu anlamda kültür ve ekonomik alanlar beraberce ele alınabilir²⁴⁰. Tomlinson'a göre medya emperyalizminden bahsetmek kültürel emperyalizmden bahsetmenin bir yoludur. Kültürel emperyalizm tartışmalarında en çok medya üzerine odaklanılır²⁴¹. Bu temelden hareketle, tüketim kültürünün gelişmiş kapitalist ülkelerden dünyaya yaygınlaşmasında medya etkili bir faktör olarak önem kazanmaktadır. Medyanın kitle kültüründe değişimler konusunda nasıl çalıştığıyla ilgili olarak Frankfurt Okulu teorisyenlerinden Marcuse şu noktalara dikkat çekmektedir²⁴²:

“Tek boyutlu düşünce politika tasarımcıları ve onların kitle bilişim pazarlamacıları tarafından dizgesel olarak geliştirilir. Bunların söylem evrenleri kendini-doğrulayan varsayımlar

²³⁵ age, 12. Tomlinson kültürel emperyalizm konusunu “bazı ortak yanları olan bir ifade biçimi” olarak düşünmeyi önerir. Bunu ifade etmenin yolu da kültürel emperyalizm söyleminden söz etmektir. Söylemden bahsetmek kültürel emperyalizmin kavramsallaştırılmasının çeşitli versiyonları olduğuna gönderme yapar. age, 23.

²³⁶ Ellen Meiksins Wood, **Sermaye İmparatorluğu**, çev. Sami Oğuz (Ankara: Epos Yayınları, 2006), 24.

²³⁷ Sibel Özbudun, **Kültür Halleri: Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde** (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2003), 268.

²³⁸ Berger, age, 70.

²³⁹ Tomlinson, age, 154-155.

²⁴⁰ İrfan Erdoğan, Korkmaz Alemdar, **Öteki Kuram: Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi** (Ankara: ERK, 2002), 465.

²⁴¹ Tomlinson, age, 39-45.

²⁴² Marcuse, age, 24.

tarafından kalabalıklaştırılır ve bunlar aralıksız olarak ve tekelci bir biçimde yinelenerek hipnotize edici tanımlar ya da buyruklar olurlar.”

Erdoğan ve Alemdar’ın belirttiği üzere, Neomarksist emperyalizm yaklaşımlarında kitle iletişimi kültürel emperyalizmin bir parçası olarak ele alınmıştır. Bu tarz yaklaşımlara göre, gelişmiş kapitalist ülkelerden transfer edilen teknolojik araçlar-ürünler ekonomik ve kültürel sonuçlara neden olur. Teknolojik araçların yanında kurumsal yapıların, tekniklerin, değer ve ideolojilerin transferi yoluyla kitle pazarına uygun siyasal, ekonomik ve bilinç yapılarının yaratılması ve desteklenmesi sağlanmaktadır²⁴³. Bu bağlamda Smyte, kitle iletişim endüstrisini bilinç endüstrisi olarak adlandırır. Söz konusu yaklaşıma göre, kitle iletişim endüstrisinin amaçları insanları yeni modelleri satın almaya ve vergileri ödemeye hazır bir halk üretmektir²⁴⁴. Kitle iletişim araçları ve ürünlerine egemen olan ülkeler tarafından diğer ülkelere satılan yalnızca söz konusu araç ve ürünler değil, “kapitalist pazarın dünya görüşü ve tüketime yönelik motivasyonudur”²⁴⁵.

Reklam, bireye aracısız hitap etme özelliği ile kişiye özel ikna edici bir işlev görür. Reklam gibi araçların kullanımının sonucunda “yeni” olan şey bir şekilde zorunlu bir mal haline gelir. Douglas ve Isherwood’a göre buna karar verme değil de daha çok bir sürüklenme duygusu eşlik eder ve söz konusu yeni şey kendini sahip olunması zorunlu olan olarak dayatır. İnsanları kendisi olmadan daha ilkel bir çağa çekilecekleri yönünde tehdit eder²⁴⁶. Douglas ve Isherwood, insanların istedikleri şeyleri neden istiyor olduklarının yanıtının tamamen kontrole ilişkin olduğuna dikkat çekmektedir. Söz konusu cevaplarının “başka insanların kontrolüne dönük kapsayıcı, temel bir insan ihtiyaçları dizisinin bulunduğu” varsayımına dayandığını belirtmektedirler. Douglas ve Isherwood’a göre “kontrole odaklanma, siyasi kültürleri çevrime katmanın yolunu açar”²⁴⁷.

2.2.6. Küreselleşme Aracılığıyla Tüketim Kültürünün Yayılması

Küreselleşmenin genel nitelikleri; mal ve hizmetlerin dolaşım hızının artması, teknolojik gelişmeler vasıtasıyla zamansal ve mekânsal mesafelerin sıfırlanması, hareketlilik ve ulusal sınırların aşılması olarak özetlenebilir. Günümüzde mal ve hizmetleri sağlayan küresel bir piyasaya dayanan küresel bir ekonomide yaşadığımız

²⁴³ Erdoğan ve Alemdar, **Öteki Kuram**, 446.

²⁴⁴ Erdoğan ve Alemdar, **Popüler Kültür**, 302.

²⁴⁵ Erdoğan ve Alemdar, **Öteki Kuram**, 459.

²⁴⁶ Douglas ve Isherwood, **age**, 34.

²⁴⁷ **age**, 28.

fikri yaygındır. Küreselleşme ekonomik olduğu kadar siyasal ve kültürel bir olgudur. Anthony Giddens'in değerlendirmesine göre, küreselleşme sadece dışsal bir olgu değil, insanların hayatlarını ve kişisel yönlerini de etkilemektedir²⁴⁸. Bu da bazı kültürel değişimlerin yaşandığını gösterir. Bazı görüşlere göre küreselleşme emperyalizmin yerini alan bir olgudur. Tüketim kültürünün küreselleşmesi olgusu, ulaşım ve iletişim alanındaki teknolojik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Yukarıda söz edilen medya araçları vasıtasıyla da gelişmiş kapitalist ülkeler dışındaki yerlere de tüketim kültürü yayılmıştır.

Küreselleşme ideolojisi olarak "Washington Consensus", 1980 sonrası dünya ekonomisindeki değişikliklerin kaynağını oluşturur. Küreselleşme yeni sağ olarak anılan temelde yeni neoklasik okulun ideolojisinden temellenen kavramları güçlendirerek uygulanan iktisat politikalarıdır. Küreselleşmenin doğuş kaynağı; 1970'lerde kapitalizmin krizi, bazı Uzakdoğu ülkelerinin batının rekabet gücünü zorlaması, petrol ihracatçısı ülkelerin petrol fiyatlarını yükseltmek yoluyla batının siyasal gücünü sarsması olarak özetlenmektedir. Küreselleşme Keynes Okulu, kalkınma iktisadı ve bunlarla ilgili iktisat politikalarını gündemden inmesine neden olmuştur²⁴⁹.

1870-1913 yılları arası kimilerince küreselleşmenin ilk dalgası olarak ele alınır. Bu dönem İngiltere hegemonyası altında malların, insanların ve paranın serbest dolaşımının piyasa güçlerinden ziyade askeri araçlarla sağlandığı bir dönem olmuştur²⁵⁰. İki dünya savaşının ardından İngiltere'nin yerini Amerika almış ve "gelişme" Amerika'ya göre anlamlandırılmaya başlanmıştır. 1950'li yıllardan itibaren gelişmiş ülkeler dışında kalan yerler için Amerika prototip olmuştur. Bu dönemde Amerika'nın ekonomik yardımları aracılığıyla ve kültürler arasında dostluk kurmak adına Amerikan yaşam tarzı tanıtılmış ve gelişme amacındaki ülkelere ulaşılması gereken hedef olarak görülmeye başlanmıştır. Bu açıdan bazı yorumculara göre, küreselleşme süreci, Amerikan yaşam tarzı ve tüketim kültürünün dünyaya yayıldığı bir süreçtir. Bu süreçte kültürel alışveriş ve yardım teması da ekonomiden siyasete ve kültüre uzanmıştır.

²⁴⁸ Anthony Giddens, **Elimizden Kaçıp giden Dünya: Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Şekillendiriyor?**, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 23-24.

²⁴⁹ Kazgan, **age**, 172.

²⁵⁰ Ha-Joon Chang, **Sanayileşmenin Gizli Tarihi**, çev. Emin Akçaoğlu, 6. bs. (Ankara: Efil Yayınevi, 2015), 35.

Neoliberal küreselleşme 20. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış olan bir olgudur. Bu dönemde devletin ekonomiyle ilişkisi konusunda neoliberal görüşler gelişmiş kapitalist ülkelerden dünyaya çeşitli ekonomik yapısal dönüşüm reçeteleri olarak önerilmiştir. Sonuçta 1980'lerden itibaren neoliberal ekonomi politikaları birçok ülke için uygulanması zorunlu politikalar olarak ele alınmıştır. Bu sürecin meydana getirdiği sonuçlardan biri de tüketim kültürünün küreselleşmesinin tamamlanması olarak karşımıza çıkar. Birçok marka ve ürünleri bu dönemde tüm dünyada yaygınlaştırmıştır. Giddens'a göre küreselleşme "Amerikanlaştırma"nın damgasını taşır: Küreselleşmenin en görünür kültürel ifadelerinin çoğu -CocaCola, McDonald, CNN gibi- Amerikan menşelidir²⁵¹.

Ha-Joon Chang'e göre küreselleşme kaçınılmaz değildir ve serbest ticaret, genelde gelişmekte olan ülkeler tarafından tercih edilmekten ziyade onlara dayatılmıştır. Bu bakış açısına göre, küreselleşmeyi yönlendiren teknolojiden çok siyasettir²⁵². Yönlendirici olanın siyaset olması da siyasi iktidarı elinde bulunduranların tercih ve kararlarının önemine dikkat çekmeyi gerektirir. Yukarıda tüketim kültürünün yayılmasının araçları olmaları bağlamında ele alınan ve güncel boyutlarına da değinilen unsurlar -tüketim malları, mekân, medya, küreselleşme- çalışmada incelenen dönem bağlamında günümüzdeki düzeyi kadar etkin araçlar olmamışlardır. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'den yayılan tüketim kültürünün Türkiye'deki gelişimini inceleyen bu çalışmada siyasetin rolünün daha görünür olabileceği düşüncesinden hareket edilmiştir. Bu noktada çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturacak olan siyaset ve tüketim kültürü ilişkisine yaklaşımımızın ortaya konması yerinde olacaktır.

2.3. Yurttaşlık Bağlamında Siyaset ve Tüketim Kültürü İlişkisi

Bu başlık altında siyaset ve tüketim kültürü arasındaki ilişkinin hangi bağlamda değerlendirildiği ve söz konusu ilişkinin ele alınma biçiminin içerdiği unsurlar söz konusu edilecektir. Burada öncelikle siyaset ve tüketim kültürü ilişkisinin nasıl okunduğu sunulacak sonrasında yurttaşlığın tüketim kültürü konusuyla birlikte ele alınmasına dair yaklaşımımız ve siyasi iktidarın tüketim kültürünün gelişimindeki rolünün anlaşılmasına olanak sağladığı düşünülen çerçeve ortaya konacaktır.

²⁵¹ Giddens, *age*, 26-27.

²⁵² Chang, *age*, 50.

2.3.1. Siyaset ve Tüketim Kültürü İlişkisini Okumak

Siyasetin tüketim kültürünün gelişimindeki rolü ve bunun yurttaşlık anlayışı üzerinden okunması bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Siyaset ve tüketim kültürü ilişkisi iki yönlü kurulabilir. İnceleme siyasetin tüketim kültürüne etkisi üzerinden yapılabileceği gibi, tüketim kültürünün siyaset üzerindeki etkisine dair de yapılabilir. Açıktır ki burada iki farklı yöntem, bakış açısı ve konu söz konusudur. Bu çalışmada birinci türden bir inceleme yapılmıştır. Siyasi iktidarın yurttaşlık anlayışı siyaset ve tüketim kültürü ilişkisini anlamakta çözümleyici bir araç işlevi görebilir. Aynı zamanda bu yöntemin, tüketim kültürünün kendi kapitalist formasyonu içerisinde üretimdeki gelişimler sonucunda değil de ithal edilen mallar ve siyasi, kültürel etkileşimle geliştiği Türkiye gibi ülkelerin incelenmesinde işlevsel olduğu düşünülmektedir. Tüketim kültüründeki değişim sürecinin farklı ülkelerde nasıl işlediği ve deneyimlendiği somut araştırmalara dayalı çözümler aracılığıyla anlaşılabilir. Bu bağlamda özgül ülke koşullarının değerlendirilmeye alınması gerekir.

Çalışmanın bu kısmında tüketim kültürünün siyaset ile ilişkisi bakımından değerlendirilmesine hizmet etmesi amacıyla bir çerçeve geliştirilmeye çalışılacaktır. İlerleyen sayfalarda söz konusu edilecek olan tarihsel süreci ve güncelliği içinde siyaset-tüketim kültürü ilişkisine dair tartışmaya ve siyasi iktidarın yurttaşlık anlayışına bakıp tüketim kültürüyle ilgili sonuçlar çıkarılabileceğine dair savımızın geliştirilebilmesine uygun teorik zemin sunulacaktır. Burada çalışmadaki bakış açısının bireyi tamamen edilgen kabul etmediğini, fakat kültürel değişim sürecinde bireylerin rolüne odaklanmanın çalışmanın kapsamı dışında olduğunu belirtmek gerekir.

2.3.2. Yurttaşlık ve Tüketim Kültürü Konusunun Birlikte Ele Alınması

Modern ulus-devletin toplum-bireyle ilişkisi yurttaşlık temelinde kurulmaktadır. Siyasi iktidar, sosyo-kültürel değişimleri belirli bir çerçeveden görür ve gördüğü şeyi yurttaşlık anlayışı aracılığıyla topluma aktarır. Dolayısıyla yurttaşların belirli pratiklere ve düşünce-davranış biçimlerine yönlendirilmesinde siyasi iktidarın modern yurttaşlığı nasıl kavradığı ve modern yurttaş anlayışının içerdiği nitelikler önemli bir rol oynar. Bu bağlamda siyaset ve tüketim kültürü ilişkisinin izlenebileceği bir düzlem ve tüketim kültürünün gelişiminde siyasetin rolünün

gözlemlenebileceği alan olarak modern yurttaş anlayışı öne çıkmaktadır. Söz konusu çerçeveden hareketle, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye’de tüketim kültürünün gelişim süreci siyasi iktidarın modern yurttaş anlayışı aracılığıyla dahil olduğu bir sosyo-kültürel değişim süreci kapsamında bir gelişme olarak ele alınabilir.

Literatürde tüketim ve yurttaşlık konusunun birlikte ele alınması önceki sayfalarda sözü edilen tüketici-yurttaş tartışmaları dahilinde söz konusu olmaktadır. Frank Trentmann’ın belirttiği üzere son yıllarda “yurttaş-tüketici” bağlaşımı ya da birlikteliği tarafından sembolize edilen, siyaset ve tüketim kültürü arasında bir yaklaşma görülmektedir. Trentmann, bir nesil önce bile tüketim ve yurttaşlık konusunda özel alan ve kamusal alana ait olmaları anlamında bir ayırım varken, bugün artan bir şekilde geçişken tanımlanmakta olduklarına dikkat çekmektedir. Ayrıca araştırma ve metodun rakip gelenekleri ile “kökensele olarak akademinin ayrı koridorlarında bulunan tüketici/tüketim kültürü ve yurttaşlık konusuyula ilgilenen araştırmacılar” günümüzde daha yakın iletişime ya da diyaloga geçmektedir. Bu değişim günümüzdeki siyasi, kültürel ve akademik yönelimleri yansıtmaktadır. Trentmann’a göre siyaset modern dönemdeki tüketici kültürleri ile ilgili tartışmalarda her zaman mevcut olmasına rağmen; tüketimi oluşturan arzular, ihtiyaçlar ve uygulamalarla sürekli, açık bir bağlantı/angajman sunmaktan ziyade gizli bir el rolü oynama eğilimindedir²⁵³. Tüketim kültürü ve yurttaşlık üzerine tartışmalarda dikkat odağı daha çok etkileşim ve örtüşme üzerinedir. Bu tüketimcilik ve yurttaşlık arasında kurulan bağdaşım ile ifade edilmektedir.

Çalışmada yurttaşlık ve tüketim kültürü konusu; siyasetin tüketim kültürüne dair değişimlerdeki rolünü görebilmek amacıyla siyasi iktidarın modern yurttaş anlayışı temelinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla tüketici-yurttaş teriminin siyasi iktidarın yurttaşlara seslenme biçimi anlamıyla sınırlı bir çerçevede kullanıldığının altını çizmek gereklidir. Bu bağlamda tüketici-yurttaş tartışmaları, tüketicilerin yeni toplumsal hareketler dahilinde tüketici boykotları gibi yollarla siyasete katılımı ve tüketimin yurttaşla dair dinamikleri çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

²⁵³ Trentmann, *age*, 147.

2.3.3. Siyasetin Tüketim Kültürünün Gelişimindeki Rolü: İktisat Politikaları ve Siyasi İktidarın Söylemleri

Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimi ve toplumun tüketime yönlendirilmesi sorunsalından hareket eden bu çalışmada perspektifin siyasal iktidara odaklanması, tüketim kültürünün gelişmesinde ve yaygınlaşmasında koşulların siyasi iktidar tarafından oluşturulduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayım tüketimi ve tüketim kalıplarında değişimi olumlayan zihniyetin söz konusu kültürün yayılmasında etkili olduğu düşüncesinden temellenmektedir. Daha önce ele alındığı üzere, tüketim kültürünün gelişimi birçok faktörün bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir olgudur. Özellikle kitle iletişim teknolojilerindeki gelişmeler tüketim kalıpları ve zihniyetinde değişimleri hızlandırmıştır. Böyle bir ortamda politik faktörler görünmez olmuş ya da çok fazla dikkate alınmaya değer sorunsallar olarak ele alınmamıştır. Amerikan yaşam tarzında ifadesini bulduğu anlamda tüketim kültürünün Türkiye’de gelişiminde siyasi iktidarın rolü, modernleşme ve kalkınma söyleminde içerilen modern yurttaş anlayışı üzerinden analiz edilebilir.

Siyaset-ekonomi-kültür ilişkileri temelinde bir tartışma yürütülmesi, siyasetin tüketim kültürünün gelişimindeki rolünü anlamak adına bir zemin sağlayabilir. Siyasetin tüketim kültürünün gelişimindeki rolü ilk olarak, değişim için maddi imkanları sağlaması bağlamında uyguladığı iktisat politikalarına bakarak ortaya konabilir. Siyasetin tüketim kültürünün gelişimi konusundaki rolü ikinci olarak, siyasi iktidarın tutumunun nasıl olduğu bağlamında devlet-yurttaş ilişkisi çerçevesinde siyasi iktidarın yurttaşlık tahayyülü incelenerek anlaşılabilir. Burada insan-toplum-iktidar ilişkisinin iktidarın yurttaşlık anlayışı üzerinden analiz edilebileceği düşüncesinin yanında, söz konusu yurttaşlık anlayışının da siyasi iktidarın söylemlerine içkin olduğu düşüncesinden hareket edilmektedir. Söz konusu söylemler de modernleşme ve kalkınma söylemleri ile sınırlandırılmıştır.

Siyasi iktidarın yurttaşlık algısı ya da yurttaş görme biçimi tarihsel süreçte değişmektedir. Örneğin neoliberalizmin hakimiyetinde, “iyi yurttaş” olmanın kıstası tüketici ya da yatırımcı olmaktır. Devlet-toplum-birey ilişkileri çerçevesinde yurttaşların bir dizi istenen özellik açısından nasıl oluşturulduğu siyasi iktidarın idealize ettiği yurttaşın niteliklerine dair söyleminde bulunabilir. Söylem kitlelerin gündelik deneyimlerini anlamlandırarak onlara yön verebilecek hegemonik bir güce sahiptir. Foucault’nun söylem ve iktidarla alakalı fikirleri; siyasetin yurttaşlık

anlayışı, modernlik ve kalkınmaya dair söylemleri ile insanları yönlendirerek, tüketim kültürünün gelişiminde rol oynadığına dair tezimizi derinleştirmek açısından yardımcı olabilir. Foucault'ya göre davranışlar üzerinde işleyen bir eylem kümesi olarak somutlaşan iktidar, sınırlamalar getirip engeller çıkartma kadar kısıktarak, teşvik ederek, kolaylaştırarak, genişleterek yönlendirici fonksiyonunu yerine getirmektedir. Foucault, söylem terimini iktidar ve toplumsal yapı kuramının temeli olarak kullanmıştır. Foucault'ya göre güç ve bilgi birbirinden ayrılması imkânsız olan iki olgudur. Ayrıca gücü elinde tutanlar bilgiyi de kontrol ederler²⁵⁴. Foucault için söylem gücün yaratılma, kontrol ve dağıtım aracıdır. Bilgiyi elinde tutan güçler tartışmanın gündemini belirlerler, böylece hukuki gücün yanında ideolojik güce de sahip olurlar²⁵⁵. Foucault, iktidarın bilgide oynadığı oluşturucu role artan bir vurguda bulunmuştur²⁵⁶. Buradan yola çıkarak siyasi iktidarların politik kaygıları veya dünya görüşlerinden kaynaklanan tahayyüllerinin toplumun üyeleri olarak yurttaşları yönlendirme gücüne sahip olduğu fikrini temellendirebiliriz.

Siyasal, ekonomik ve kültürel süreçler toplumsal hayatın birbirinden ayrılmaz parçaları olarak birbirlerini etkilerler. Burada kültürel olan siyasal ve ekonomik olan için hayati önemdedir. Kültür değerler, yargılar, tutum ve davranış tarzlarını taşıyan düşünsel bir süreç olmasının ötesinde yaşanmış ve yaşanandır²⁵⁷. Kültür-ekonomi ilişkisine ve birbirlerini nasıl etkilediklerine dair bu çalışmadaki bakış açısı, ekonomik yapı ve kurumların değişiminin kültürü değiştirdiği yönündedir. Chang'ın dikkat çektiği üzere, ekonomik kalkınma büyük oranda ihtiyaç duyduğu bir kültür de oluşturur, dolayısıyla ekonomik yapıdaki değişimler o toplumun üyelerinin yaşamını ve birbirleriyle olan ilişkilerini değiştirir²⁵⁸.

Benzer şekilde, ekonomi ve ekonomik kalkınma bazı davranışsal özellikleri gerektirir. Ekonomik kalkınma için yararlı olan davranış özelliklerinin teşviki için ideolojik telkin ve ekonomik kalkınmanın önünü açacak politika önlemlerinin ve istenen kültürel değişimleri hızlandıracak kurumsal değişikliklerin bir kombinasyonu gerekir. Ekonomi politikaları, kurumların inşası ve ideolojik kampanyalar ya da telkinler yoluyla kültür kasıtlı bir biçimde değiştirilebilir. Bu bağlamda kültür;

²⁵⁴ Slattery, *age*, 477.

²⁵⁵ *age*, 480.

²⁵⁶ Quentin Skinner, **Çağdaş Temel Kuramlar**, çev. Ahmet Demirhan (Ankara: Vadi Yayınları, 1991), 75.

²⁵⁷ Erdoğan ve Alemdar, **Popüler Kültür**, 22.

²⁵⁸ Chang, *age*, 330-331.

ekonomik kalkınma, ideolojik yönlendirme ve belirli tarz davranışları özendirmek için politikalar ve kurumlar aracılığıyla teşvik edildiğinde değiştirilebilir. Sözü edilen davranış tarzları zamanla kültürel özelliklere dönüşür²⁵⁹. Dolayısıyla kültürel anlamlar sosyal yapıyla bağlantılı olduğu için, bunlar ancak güç ilişkileri yani üretim biçimi ve ilişkileri açıklanırsa anlaşılabilir. Söz konusu yaklaşımdan hareketle kısaca ifade etmek gerekirse; ekonominin liberalleşmesi yolunda adımlar atan ve bu amaçla politikalar üreten bir siyasi iktidarın aldığı iktisadi kararlar ile pazarın yaşam koşullarının söz konusu kültüre eklenmesinin başlangıç noktasını oluşturduğu söylenebilir. Ekonomik gelişme yapısal iktisadi değişimler ve kurumsal-toplumsal süreçlerde değişime neden olur²⁶⁰.

Galip Yalman'a göre liberalizasyon süreçleri, özgül tarihsel koşullarda belirli toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde işlev görmeleri bakımından hegemonya stratejileri olarak da nitelendirilebilir. Böyle bir yaklaşım toplumsal aktörlerin toplumsal gerçekliği kavrayış biçimlerine ışık tutar. Çünkü uyum stratejilerinin yanında devletin konumunu yeniden tanımlamaya yönelik söylemler, insanların günlük yaşam deneyimlerinde doğrulandıkları oranda bir değerler sisteminin oluşturulmasına etki ederler. Söz konusu söylemlerin hegemonik nitelik kazanması kurulan anlamlar ve değerler sisteminin toplumda yaşayanların önemli bir kısmı için gerçekliğin ifadesi olmasıyla doğru orantılıdır²⁶¹.

²⁵⁹ **age**, 331-332.

²⁶⁰ Dowd, **age**, 188.

²⁶¹ Galip Yalman, "Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya", **İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armağan**, yay. haz. Burak Ülman, İsmet Akça (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006), 36.

3. TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN YAYILMA SÜREÇLERİ VE TÜRKİYE

Bu bölümün temel amacı, en karakteristik özellikleriyle ABD’de ortaya çıkan, İkinci Dünya Savaşı sonrası ileri kapitalist ülkelerde genelleşen haliyle tüketim kültürünün Türkiye’ye yayılmasının tarihsel arka planını ve Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamını sunmaktadır. Tüketim kültürünün tarihsel gelişimi, gelişmiş kapitalist ülkelerinin deneyimleri, üretim tarzlarındaki gelişmeler ve kapitalist sistemin yeniden yapılanmasına dair bir çerçeve dahilinde değerlendirilecektir. Tüketim kültürünün ana niteliği serbest piyasa ilişkilerine dayalı olan kapitalist toplumun bir ürünü olmasıdır. Bu anlamda tüketim kültürü, kapitalizmin temel kültürel formlarından birini oluşturur ve kapitalizmin kültürel olarak yeniden üretilmesi konusunda bir araçtır²⁶².

Bölümün hedeflerinden bir diğeri ise çalışmanın arkasında yatan perspektifi ifade eden, gelişmiş kapitalist ülkelerde tüketim kültürünün değişim dinamikleri ile Türkiye’de değişim dinamiklerinin farklılığının ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda tüketim kültürünün dünyaya yayılmasının tarihsel arka planı, kapitalizmin gelişimi ve tüketim kültürünün ortaya çıkışı üzerinden okunacaktır. Tüketim kültürünün tarihsel gelişimi, kapitalist üretim tarzında söz konusu olan gelişmeler odağında ele alınacaktır. Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin tarihsel arka planı incelemesi de yine kapitalist ilişkilerin dünyaya yayılması çerçevesinde, Batı kapitalizminin Osmanlı ile ilişki kurduğu 19. yüzyıldan itibaren başlatılacaktır. Türkiye’de kapitalizmin gelişimi bağlamında bir okumayla, tüketim kültürünün gelişim dinamiklerinin tarihsel kökleri açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bölümde yapılan tarihsel arka plan incelemesiyle, Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan tüketim kültürünün geliştiği ortamın tasvir edilmesi amaçlanmaktadır. Bölümün son kısmında ise Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamı değerlendirilecektir.

²⁶² Douglas ve Isherwood, *age*, 52-53.

3.1. Tüketim Kültürünün Tarihsel Gelişimi ve Dünyaya Yayılması

Çalışmanın bu kısmında tüketim kültürünün tarihsel arka planını ve gelişim seyrini görebilmek amacıyla, tüketim kültürünün gelişimi için önemli olan tarihsel dönüm noktalarına odaklanılacaktır. Tüketim kültürünün gelişim sürecinin ekonomik, siyasal ve sosyokültürel alanlardaki oluşumların ilişkilendirilmesi yoluyla kavranabileceği düşüncesi²⁶³ çerçevesinde, tüketim kültürüne dair tarihsel gelişimin açıklanmasında kapitalizmin gelişim aşamalarını üretim ve tüketime dair değişimlere odaklanan bir şekilde inceleyen Düzenleme Okulu'nun analizlerine odaklanan literatürden faydalanılmıştır. Aşağıda ele alınacak olan Fordizm ve refah devletinin tüketime dair gelişmelerdeki rolü Düzenleme Okulu'nun yaklaşımlarından temellenmiştir. Oğuz Topak, Düzenleme Okulu'nun yaklaşımını, ekonomi ve siyaset arasında indirgemeci olmayan bir ilişki kurarak kapitalizmin değerlendirmesinin yapılabileceğini savunan bir yaklaşım olarak ifade etmektedir. Kapitalizmin farklı evrelerini birbirinden ayırt eden bu yaklaşım “dünya kapitalizminin verili bir evresinde farklı birikim rejimleri ile düzenleme biçimlerinin, kurumların ve davranışların toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğini açıklamaya yönelik olarak kendine has bir kavram seti geliştirmiştir”²⁶⁴. Üretimdeki gelişmelerin kapitalist ilkelerin, üretim-tüketim tarzının ve tüketim kültürünün farklı coğrafyalara genişlemesine temel oluşturduğu düşüncesiyle kapitalist ilkelerin dünyaya yayılmasının aracılığını İngiltere'nin üstlendiği 19. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın ortalarına kadarki süreç değerlendirilecektir. Bu kapsamda Fordizm'in gelişimi ve refah devleti ile ilişkisi de ele alınacaktır.

Bu başlık altında ayrıca, siyasi iktidarın yurttaş anlayışının kapitalizmin yapısal dönüşümlerinin gerektirdiği ihtiyaçlarına paralel şekilde biçimlenmesi söz konusu edilecektir. Tüketim kültürünün geliştiği dönemde nasıl bir yurttaşlık profili çizildiğine bakılacaktır. Kapitalizmin insan anlayışı, devlet-yurttaş ilişkileri bağlamında ortaya çıkan siyasi iktidarın ideal yurttaş anlayışını da biçimlendirmektedir. Diğer bir ifadeyle, siyasi iktidarın yurttaş anlayışının kapitalizmin ideal insan tipinin dile getirilişi olduğu söylenebilir. Kapitalist sistemin gelişim seyrini belirleyen merkez ülkelerdeki birtakım gelişmeler, yurttaşa bakışı ya

²⁶³ Erbaş, *age*, 160.

²⁶⁴ Oğuz Topak, *Refah Devleti ve Kapitalizm: 2000'li yıllarda Türkiye'de Refah Devleti*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 106.

da yurttaş anlayışını bu paralelde değiştirmiştir. Türkiye gibi kapitalizmin gelişim seyrini belirlemeyen ama bu gelişmelerden etkilenen ülkelerde ise (modern) yurttaş anlayışının, dönüşümün yönünü belirlemede etkili olduğu düşünülmektedir.

3.1.1. Kapitalist Üretim ve Tüketimdeki Gelişmeler

Burada ilk olarak ilerleyen sayfalarda ele alınacak olan tüketim kültürüne dair tarihsel gelişmelere zemin oluşturması adına, Batı Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkışı ve özellikleri üzerinde durulacaktır. Fuat Ercan’a göre, çok kabaca bir varsayım ile tarım toplumları birbirlerine benzer kabul edilirse, 18. yüzyılda Batı Avrupa’da ortaya çıkan yeni dinamiklerle tamamen farklı özelliklerde toplumların doğuşundan (sanayi toplumu) söz edilebilir. Söz konusu farklılığa yol açarsa, yeni bir toplumsal yaşam biçimi ve üretim biçimi yani kapitalizmdir. Polanyi, bu dönüşümü mucizevi bir dönüşüm olarak nitelendirir²⁶⁵.

Kapitalizme özgü sosyal ilişkiler; teşebbüs özgürlüğü, pazarlara ulaşma özgürlüğü ve özel mülkiyetin dokunulmazlığı olarak özetlenebilir²⁶⁶. Kâr amacı güden bir meta üretim sistemi olarak kapitalizmin merkezi özelliklerini ise bireysel özel mülkiyet ve ücretli emek oluşturur. Büyük bir çoğunluğun yaşamını sürdürmek için, kâr sağlamak ve sermaye birikimi sağlamak için üretilmiş olan mal ve hizmetlere ihtiyaç duyduğu bir toplum “kapitalist ilişkilerin hâkim hale geldiği bir toplum” olarak tanımlanır²⁶⁷. Bir üretim tarzı aracılığıyla var olan ve mal üretimine dayalı bir sermaye birikim mantığı olarak kapitalizm, önce İngiltere’de sonra Avrupa’nın diğer ülkelerinde ve Amerika’da gelişmiştir²⁶⁸. Kapitalizmin ayırt edici yanı, üretim araçları mülkiyetinin kapitalist sınıfa ait olması ve bu sınıfın emeğin yarattığı artı değere el koymasındır. Kapitalist üretim tarzında sermaye, asli üretim aracı olarak toprağın yerini almıştır ve üretim artık değer üretimine yönelmiştir²⁶⁹. Kapitalist sistemin kritik noktası, kendini yeniden üretebilme mekanizmalarına sahip

²⁶⁵ Fuat Ercan, **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, 6. bs. (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2012), 25. Polanyi’nin kapitalizmin dönüşümünü incelediği eseri için bkz. Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, çev. Ayşe Buğra, 12. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

²⁶⁶ Samir Amin, **Liberal Virüs: Sürekli Virüs ve Dünyanın Amerikanlaştırılması**, ed. Fikret Başkaya (Ankara: Maki Basın Yayın, 2004).

²⁶⁷ Georg Fülberth, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta (İstanbul: Yordam Kitap, 2010), 24.

²⁶⁸ Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi**, çev. Fikret Başkaya (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 147.

²⁶⁹ Sencer Divitçioğlu, **Marksist “Üretim Tarzı” Kavramı: Devlet ve Artık-Değer (İki Deneme)**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1971), 30-38.

olmasıdır²⁷⁰. Jean Beachler, kapitalizmin kökenlerine dair incelemesinde kapitalizminin en özgün karakterinin ve onu diğer ekonomik sistemlerden ayrılan yanının “etkinliği” olduğunu söyler. Bu anlamda kapitalizm “üretim, dolaşım ve tüketimdeki kitlesel artışla nitelendirilebilecek olan ilk sistemdir”²⁷¹.

Kapitalizmin büyük atılımının temelini sanayi devrimi oluşturur ve kapitalizmin sanayi alt yapısı 16-18. yüzyıllar arasında hazırlanmaya başlanmıştır²⁷². Sanayi devrimi²⁷³, bilgideki ilerlemeler sayesinde üretimdeki verimde sürekli bir artışın tetiklendiği hızlı bir ekonomik büyümenin ilk kez ortaya çıkışını ifade eder²⁷⁴. Sanayi devriminin teknolojik altyapısını 1769’da buhar makinesinin icadı oluşturur. Buhar makinesinin kullanımı üretimde verimliliği ve mal üretimini arttırmıştır. Buhar makinalarının kullanımı üretim maliyetlerini hızla düşürmüştü ve pamuklu tekstildeki gelişimin temelini oluşturmuştur. Teknik buluşlar alanındaki gelişmeler yerleşmekte olan yeni üretim mantığı temelinde gelişen üretimi artırma kaygısına dayanmış ve çeşitli makinelerin kullanıma geçtiği bir ortamda yeni bir üretim biçiminin ifadesi olan fabrikalar ortaya çıkmıştır. Fabrikalarda makinelerin kullanılmasının bir sonucu olarak üretim organizasyonu ve çalışma düzeni de değişmiştir. Böylece üretimin kapitalist dönüşümü başlamıştır²⁷⁵. 18. yüzyılda fabrikaların kurulmasıyla birlikte kendine uygun üretim tarzıyla kapitalizm yerleşmeye başlamış ve ilk olarak İngiltere’de ortaya çıkan fabrikalar zamanla diğer Avrupa ülkelerinde de yaygınlık kazanmıştır. Bu açıdan fabrika, kapitalist üretim mantığının giderek genelleşmesine neden olmuştur²⁷⁶. Sanayi devriminin iktisadi alt yapısını ise Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* (1776) adlı eseri hazırlamıştır.

1789 Fransız Devrimi’yle birlikte ortaya çıkan ve kapitalist sanayi toplumuna en uygun yapı olan ulus-devlet modeli sanayi devriminin siyasi alt yapısını

²⁷⁰ Mehmet Türkay, *Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik: Türkiye Üzerine Notlar* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009) 131.

²⁷¹ Baechler, *age*, 83.

²⁷² Divitçioğlu, *age*, 99.

²⁷³ Sanayi devrimine kadar çeşitli uygarlıkların gelir düzeyleri arasında büyük farklılıklar yoktur. 1870’te en zengin ülkelerin kişi başına düşen geliri en yoksul ülkelerin 11 katıdır. 1995’te ise en zengin ülkeler en yoksul ülkelerden 50 kat daha fazla zengindir. Bu veriler ışığında ülkeler arasındaki eşitsizlik olgusunun yeni ve son iki asırda gelişmiş bir olgu olduğu söylenmektedir. Bu açığın genişlemesi ise ekonomik gelişmenin bir kuralı olarak anlamlandırılmaktadır. Daniel Cohen, *Dünyanın Zenginliği Ulusların Fakirliği*, çev. Dilek Hattatoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 27.

²⁷⁴ Gregory Clark, *Fukaralığa Veda: Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi*, çev. Egemen Demircioğlu (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 9.

²⁷⁵ Beaud, *age*, 85.

²⁷⁶ *age*, 142.

oluşturmuştur. Sınırları kontrol edilebilir bir pazar yaratarak kapitalizmin gelişiminde önemli bir rol oynayan ulus-devlet ayrıca, kapitalizmin ihtiyaç duyduğu toplumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi adına ve kapitalizmin istediği istikrar ve öngörülebilirliği sağladığı için önemli bir gelişmedir. Ulus-devlet bu yönüyle kapitalizmin gelişimiyle doğrudan ilişkili bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Ulus-devlet aynı zamanda, kapitalist ilkelerin yaygınlaşması sürecinde vazgeçilmez bir araçtır. Uluslaşma kapitalizmin tarihine paralel olarak ortaya çıkan bir kategoridir²⁷⁷. Tarihsel ve toplumsal bir sistem olan kapitalizmin ortaya çıkışına paralel bir gelişme gösteren uluslaşma süreçlerindeki ortak payda “sermaye birikiminin tanımlanmış tek bir egemenlik çerçevesinde sürdürülecek olmasıdır”²⁷⁸.

Dış pazarlar İngiliz tekstil sanayinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. 19. yüzyılın başlarında sanayi devrimi Kıta Avrupa’sına yayılmış, bu ülkeler yerli sanayilerini İngiliz mallarına karşı korumaya çalışırken makine kullanan fabrika dönemine geçmeye başlamışlardır. Sanayi devrimi Avrupa ülkelerini düşük maliyetlerle büyük miktarda mamul mal üretebilen ekonomiler haline getirmiştir. Kısa süre içinde de İngiltere ve diğer sanayi ülkeleri dikkatlerini dünyanın geri kalan coğrafyalarına çevirmişlerdir²⁷⁹.

Sanayi devrimi aynı zamanda sanayi ülkelerinde maddi tüketim imkanlarını değiştirmiştir²⁸⁰. Bu bağlamda modern anlamda tüketicilik sanayi devrimiyle ilişkilendirilir²⁸¹. Modern dönem öncesi toplumlarda katı bir sosyal sınıf hiyerarşisinden dolayı tüketicilik üst sınıfların kendilerini ifade etmelerine yardımcı olmuştur. Bu anlamda modern dönem tüketiciliğinin en önemli özelliği tarihsel süreç içerisinde üst sınıfların ötesinde hemen tüm kesimlere ulaşmasıdır²⁸².

İngiltere’de kapitalist ekonomik yapı içinde ilk tüketim modelleri 17. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kapitalist üretim biçimleri püritanizmden etkilenecek gelişmiştir. Weber’in analiz ettiği dönemin Püriten kapitalistleri lüks ve israf karşıtıydılar ve kazançlarını yeniden yatırım olarak kullanıyorlardı. Gösterişçi

²⁷⁷ Türkay, *age*, 137.

²⁷⁸ *age*, 200.

²⁷⁹ Şevket Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, 4. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 84-85.

²⁸⁰ Clark bu noktada sanayi devriminin bütün toplumları refaha kavuşturmadığını, sanayi ülkelerinde bu tarz bir değişimin yaşandığına dikkat çekmektedir. Clark, *age*, 3.

²⁸¹ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, çev. Hülya Tufan, 5. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004).

²⁸² Zengingönül, *age*, 39.

tüketim ve gereksiz harcamalar pürütenizmden kaynaklanan kültürel değerler içerisinde kabul görmüyordu. Dolayısıyla bu kültürel değerlerin ve dünya görüşünün hakimiyetinde insanlar gösterişten ve fazla tüketimden uzak “tüketiciler”dir²⁸³.

Bocock’a göre İngiltere’de 18. yüzyılda insanların mal çeşitliliğini satın alabilme güçlerinin artmasıyla birlikte bir “tüketim devrimi” gerçekleşmiştir²⁸⁴. İnsanların temel ihtiyaçlarının ötesindeki mal çeşitliliğini satın alabilme güçlerinin artması, bir tüketim devriminin gerçekleştiği savının temelini oluşturur. 19. yüzyıl sonlarından Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar tüketim modellerinde oluşan değişimleri, Veblen’in tüketim sosyolojisi ve Simmel’in metropolitan yaşam tarzıyla ilgili analizlerinden izlemek mümkündür. Endüstriyel kapitalizm geliştikçe tüketimin yaşamlarında önemli bir rol oynadığı ve toplumdaki diğer statü gruplarından kendilerini ayırt edebilme yolları sağladığı tüketim grupları yani tüketiciler oluşmaya başlamıştır. Bu gruplardan biri Veblen’in analiz ettiği gösterişçi tüketimin özneleri, diğer bir grup Simmel’in analiz ettiği 19. yüzyıl Berlin’inde yaşayan tüketicilerdir. Veblen ve Simmel 19. yüzyılın sonlarında kapitalist toplumlarda ortaya çıkan yeni yaşam tarzını incelemişlerdir. Veblen bu yüzyılda Amerika’da türeyen çalışmayan yeni zenginlerle ilgilenmiş, çalışan sınıfı incelememiştir. Simmel döneminin metropolünde yaşayan insanların yaşam tarzlarına odaklanmıştır. Bu yaşam tarzı, giyim kuşam için ve daha çok zevk için yapılan alışverişlerden oluşan bir tüketim tarzının ön plana çıkışıyla betimlenmektedir²⁸⁵. Daha sonraki süreçte bu yaşam tarzı, aşağıda bahsedileceği üzere kimi zaman kesintilere uğrasa da giderek yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kapitalizmin gelişim sürecinde ortaya çıkan krizlerin sistem için dönüm noktaları olduklarına dair yaklaşımdan hareket eden Melda Yaman Öztürk’e göre, kapitalizmin tarihi krizlerle beraber ilerlemektedir. Krizler sonrası yeniden yapılandırılan emek-sermaye ilişkileri söz konusudur. Krizler bir ekonomik patlama dönemi sonrasında gelen bir durgunluk, çöküş görüntüsü sergilemektedir. Bu anlamda kapitalizm krizler aracılığıyla ve krizleri aşarak varlığını sürdürmektedir²⁸⁶. Kapitalizmin ilk büyük krizi 1873 krizidir. Talep yetersizliğinden dolayı ortaya çıkan bu krizle beraber piyasalar büyük bir yıkıma uğramıştır. Fülberth’e göre kapitalizmin

²⁸³ Bocock, *age*, 21-22.

²⁸⁴ Bocock, *age*, 24.

²⁸⁵ *age*, 25.

²⁸⁶ Yaman Öztürk, *age*, 101-102.

ana aşaması bu krizle başlamıştır. Söz konusu krizin kapitalizmin ana aşaması olarak adlandırılmasının sebebini, krizden sonra kapitalizmin “örgütlenmiş kapitalizm” olarak adlandırılan bir biçim olarak “başkalaşmış” olması ve büyük bir güçle kendini dayatmaya başlaması oluşturmaktadır²⁸⁷.

1873 krizinden sonra “büyük bunalım” olarak tarihe geçen 1929 krizi sonuçları itibariyle bir aşırı üretim krizi olarak ortaya çıkmıştır. Kriz kendini artan iflaslar, büyüyen işsizlik ve yoksulluk, satılmayan mallar sorunu olarak göstermiştir. Kriz o dönemde Marksist yazında tüketim eksikliği ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda eksik tüketimci tezler ön plana çıkmıştır²⁸⁸. Liberal iktisatçılar ise kapitalist üretimin devamı için tüketimi yeniden değerlendirmeye başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı’nın 1873 krizinin sonuçlarından olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. Ticarete genel bir içe kapanma, korumacılık artışı ve gümrük vergilerinin arttırılması 1929 krizinin başlıca uluslararası sonuçlarını oluşturmuştur²⁸⁹. İki savaş arası dönemde kapitalizmin dünya ölçeğinde bütünleşme hızı yavaşlamıştır.

1930’larda büyük bunalımın ardından Keynesyen politikalar ön plana çıkmıştır. Baechler’e göre, kapitalizm en yüce değer olarak “yaşam düzeyini yükseltme”yi kabul ettiğinden dolayı bu sistemde ekonomik durağanlık çatışmaların sertleşmesi anlamına gelir. “Çünkü, bu durumda her grup payını ancak diğerlerinin aleyhine arttırabilecektir. Bu durumda siyasal iktidar uyumu devam ettirebilmek için bütün olanaklarıyla ekonomik büyümeyi teşvik etmeye mahkumdur”²⁹⁰. Keynes’in krize önerdiği çözüm, efektif talebi geliştirmek üzere geçici eksik istihdam dengesinin devletin ekonomiye aktif katılımı ile kurulmasıdır. Kriz sonrası yeni dönem kitlesel üretim ve kitlesel tüketim dönemi olarak ifade edilen Fordizm’in egemen olduğu dönemdir. Tüketimin üst sınıfların bir ayrıcalığı olduğu 19. yüzyıl kapitalizminin aksine, geç dönem kapitalizmin ayırt edici özelliği meta bolluğudur²⁹¹.

1945 sonrası ortaya çıkan küresel genişleme dönemi bir emek süreci olarak Fordizm’in ABD’den diğer ülkelere yayılmasına yol açmıştır²⁹². İlerleyen sayfalarda ele alınacak olan Fordizm ve refah devletine dair gelişmeleri kapitalist üretim ve tüketimdeki gelişmeler başlığı altında bir bütünlük sağlamak adına burada çok genel

²⁸⁷ Fülberth, **age**, 175-180.

²⁸⁸ Yaman Öztürk, **age**, 110-112.

²⁸⁹ Lefebvre, **age**, 27-28.

²⁹⁰ Baechler, **age**, 158.

²⁹¹ Özbudun, **age**, 273.

²⁹² Topak, **age**, 121-122.

bir şekilde özetleyecek olursak, Keynesyen yaklaşıma göre krizin çözümü olacak ekonomik canlılığı tüketim getirecektir. Bunun gerçekleşmesi için de toplumda ilk adım yatırımları gereklidir. Verilen ücretler piyasaya talep olarak çıkacaktır. Keynes'in tüketimi kamçıl原因an ekonomik yaklaşımı, ABD'de, krizden dolayı artan işsizliğe çözüm olarak istihdam sağlayan "New Deal politikası" olarak vücut bulmuştur. Refah devleti yaklaşımı da aynı mantığın bir sonucu olarak gelişmiştir²⁹³. Roosevelt'in New Deal politikasının Amerikan ekonomisine asıl katkısı ise işçi sınıfının tamamını tüketim sistemine dahil etmesidir. Bundan sonra "Generals Motors için iyi olan Amerika için de iyidir" anlayışı yerleşmeye başlamıştır²⁹⁴.

3.1.2. İngiltere'nin Egemen Olduğu Dünya Ekonomisi Dönemi ve Açık Kapı Politikası: Kapitalist İlkelerin Dünyaya Yayılması

Sanayi devrimi Avrupa'sının amacı, sanayi üretiminde gerekli olan hammaddelerin bol ve ucuza sanayi ülkelerine akması ve Avrupa'da üretilen malların yabancı pazarlara özgürce girmesidir. İngiltere'nin öncülük ettiği bu tutum "açık kapı politikası" olarak tanınmaktadır²⁹⁵. Dowd'un vurguladığı üzere "iktisadi büyüme, yaygın ve yoğun bir *coğrafi* yayılma süreciyle iç içedir"²⁹⁶. Buna göre kapitalizmin ilerlemesi ülke içi ve dışında iktisadi yayılmanın gerçekleşmesine bağlıdır. Kapitalizmde ekonomi-siyaset ayrımı kapitalist ilkelerin farklı coğrafyalara yayılmasında önemli bir işlev görmüştür. Kapitalizmin ekonomik ve siyasal alanı kendine özgü biçimde birbirinden ayırması Wood'a göre, sermayenin ekonomik erişim alanını, siyasal olarak elinde tutabildiğinden çok daha öteye genişletebilmesini mümkün kılmıştır²⁹⁷.

19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ülkeleri ürettikleri mallara yeni pazarlar ve kendileri için de ucuz gıda ve hammadde arayışı içine girmiştir. Böylece Avrupa ve çevre ülkeler arasında mamul mallar ticareti genişlemeye başlamıştır. Bu açıdan 19. yüzyıl ilk küreselleşme dönemi olarak adlandırılmaktadır. Avrupa kapitalizminin diğer ülkelerle ilişkisi yalnızca ticaret yoluyla olmamış, Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazanmıştır. Sermaye ihracı çevre ülkelere verilen borçlar ve

²⁹³ Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisi Tarihi (1900-1960)** (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 228-229.

²⁹⁴ Beaud, **age**, 208.

²⁹⁵ Ali Gevgilili, **Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**, 2. bs. (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1990), 27.

²⁹⁶ Dowd, **age**, 21.

²⁹⁷ Wood, **age**, 36.

sermaye yatırımları şeklinde gerçekleşmiştir. Söz konusu sermaye ihracı kapsamında Avrupalı sermayedarlar demiryolu ve limanlar gibi ticareti geliştirmeye yönelik yatırımlar yapmışlardır. Dış ticaretin genişlemesi ve buna yönelik yabancı yatırımlar, çevre ülkelerde yeni uzmanlaşma ve üretim kalıplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sırada çevre ülkelerde tarımsal faaliyetler geçimlik üretimden dış ticarete yönelik üretime kaymış, çeşitli zanaat kolları da Avrupa'dan gelen mamul mallar karşısında gerilemiş ya da yok olmuştur. Çevre ülkeler bu yollarla uluslararası iş bölümünün içine çekilmiştir²⁹⁸. 19. yüzyılda Osmanlı o dönemin başlıca sanayi ülkesi olan Britanya ile ticaret yapmanın “sanayisizleştirme” etkisini yaşamış ve sanayi zeminini kaybetmiştir²⁹⁹.

İngiltere'nin önderliğinde tüm dünyaya yayılan altın standardı, 19. yüzyıl liberal uluslararası düzeninin simgesi bir kurum olmuştur³⁰⁰. İngiltere'nin ticari üstünlüğü ve mallarının dünyaya yayılmasıyla karakterize edilebilecek, İngiltere'nin egemen olduğu dünya ekonomisi döneminde diğer ülkelerin İngiliz mallarına karşı koruyucu önlemler alması söz konusu olmuştur. Merkantilist politikalar izleyen Avrupa devletlerinin öncelikleri ise ulusal serveti dış ticaret yoluyla arttırmaktır. Bu amaçla ihracatı arttırmaya, ithalatı ise sınırlandırmaya çalışmışlardır³⁰¹. İngiltere yerli üretimini korumak için gerektiğinde korumacı politikalar uygulamıştır. Örneğin 18. yüzyılda Hindistan'ın pamuklu kumaşlarının İngiliz pazarlarına girişi engellenmiştir³⁰².

Sombart, Avrupa dışındaki ülkelere kapitalist zihniyetin kaynakları konusunda, kapitalist zihniyetin yabancı kapitalist girişimciler tarafından ticaret yapmak ya da şirket kurmak amacıyla gittikleri ülkelere dayatılmış ve yerleşik hale getirilmiş olduğu değerlendirilmesini yapar³⁰³. Baudrillard, sistemin kendini kültür aracılığıyla dayattığını ileri sürer. Sistem bunu kendini toplumsal bir ilerleme modeli olarak sunarak yapar³⁰⁴. Kapitalist gelişmenin egemen ideolojisi olan “ilerleme” insanların maddi yaşamlarını iyileştirmek şeklinde ifade edilir³⁰⁵.

²⁹⁸ Pamuk, **age**, 86.

²⁹⁹ Cohen, **age**, 47-48.

³⁰⁰ Pamuk, **age**, 145-146.

³⁰¹ **age**, 56-57.

³⁰² **age**, 84.

³⁰³ Sombart, **age**, 197.

³⁰⁴ Baudrillard, **Nesneler Sistemi**, 36.

³⁰⁵ Spurr, **age**, 32.

3.1.3. Fordizm, Refah Devleti ve Yurttaşlık Söylemi: Tüketim Kültürünün Gelişim Dinamikleri

3.1.3.1. Fordizm ve Refah Devleti

Fordizm, refah devleti uygulamaları ve yurttaşlık söylemi tüketim kültürünün gelişiminde önemli rol oynamıştır. Fordizm kavramı ilk olarak Ford motor şirketindeki üretimin örgütlenmesi ve emek süreçlerine odaklanan Gramsci tarafından Amerikan endüstriyel yaşam biçimini belirtmek için kullanılmıştır. Fordizm, üretim süreçlerinin küçük birimlere bölüdüğü bir emek örgütlenme şekli olan Taylorizm'e dayalı olarak şekillenmiş, bant sistemi üzerinde çalışanların standartlaşmış işlemleri yaptığı bir üretim tarzını ifade eder. Dolayısıyla Fordist emek süreçlerinin ayırt edici özelliği, üretim sürecinde seri üretim hattının kullanılmasıdır³⁰⁶.

Adalı'nın belirttiği üzere, sermaye kârı maksimize etmek üzere hareket eder ve bunu da belirli bir birikim tarzı temelinde gerçekleştirir³⁰⁷. İkinci Dünya Savaşı sonrası, ileri kapitalist ülkelerde "kitle tüketimine dayalı yoğun sermaye birikimi modeli" olarak Fordizm, Fransız Düzenleme Okulu tarafından analiz edilmiştir. Düzenleme Okulu'nun yaklaşımına göre kapitalizmin tarihsel gelişiminde birikim rejimleri kendine özgü bir "düzenleme biçimi" doğurmaktadır. Devletin aldığı biçim ve söylemi burada düzenleme biçiminin öğeleri olarak anlam kazanır. Düzenleme Okulu'nun yaklaşımına göre, Keynesyen refah devleti Fordizm'e özgü bir düzenleme biçimidir. Bu bakış açısına göre, refah devleti Fordist sermaye birikim rejiminin ihtiyaçlarına uygun olarak emeğin kontrolünü sağlamaya yönelik olarak şekillenmiştir³⁰⁸. Bu bağlamda Fordist düzenleme biçiminin en önemli unsuru bu dönemin devlet biçimidir.

Sanayileşmiş toplumlarda ortaya çıkan refah devleti politikaları devletin ekonomik ve toplumsal alanlara müdahalesini savunan bir paradigmadır. Söz konusu politikaların ardındaki düşünce yapısında yatırımları ve üretimi teşvik etmenin öncelikli yolu tüketimin yaygınlaştırılması olarak görülür. Tüketim artışı da istihdamın ve ücretlerin artırılmasıyla mümkündür. Baudrillard'ın tüketim kuramına göre refah devleti ve tüketim toplumunun "tüm politik oyunu, niceliksel olarak

³⁰⁶ Erol Taymaz, "Kriz ve Teknoloji", *Toplum ve Bilim*, s. 56-61 (1993):28.

³⁰⁷ Adalı, *age*, 41.

³⁰⁸ Topak, *age*, 28.

otomatik bir eşitleme, ve herkes için bütünsel bir refah anlamına gelen nihai bir *denge* düzeyi perspektifinde, mal yoğunluğunu arttırarak çelişkilerini aşmaktan ibarettir”³⁰⁹.

Kitle tüketimini Fordizm’in tanımlayıcı unsurlarından biri olarak ele alan Düzenleme Okulu’na göre kitle tüketiminin sağlanması işçi ücretlerinin arttırılmasıyla sağlanabilir. Bu bakış açısına göre, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomik büyüme ve istikrar yüksek ücretler ve kamu harcamaları sayesinde gerçekleşmiştir. Fordizm ile devreye sokulan sadece işin örgütlenmesinden ibaret değildir, aynı hareket içinde yeni bir kapitalist mal üretim modelinin uygulanması da söz konusudur. Bu uygulamalar; işçi sınıfının bir kesimi için görece yüksek ücretler, rasyonalizasyon ve kitle üretimi sayesinde verimliliğin kayda değer düzeyde artması ve böylece yaratılan değer gerçekleşmesi (satılması) işçi sınıfının bir kesimini de içine alarak kitle tüketiminin artması şeklinde ifade edilebilir³¹⁰. Beaud’a göre, Fordist dönem; kitlesel üretim, rasyonel iş örgütlenmesi, işçilerin bir bölümünün kitlesel tüketime katılması şeklinde betimlenebilir³¹¹.

Savran’ın belirttiği üzere Düzenleme Okulu, 20. yüzyılın başlarından itibaren sermayenin emek sürecine getirdiği yeni düzen olan Fordizm’in bir birikim rejimi haline gelmesi için, kitle üretimi ürünlerine yeterli bir pazar sağlayacak bir kitle tüketiminin gerekli olduğunu öne sürer³¹². Bu bakış açısında Keynesyen politikalar ve refah devleti toplam talebi ve tüketimi arttırmayı sağlayan birer araç olarak görülmektedir. Fordizm, temelini kitlesel seri üretimin oluşturduğu bir sanayi dönemi olarak kitlesel tüketimi önceden varsayar. Bu üretim tarzından ürünlerin niteliği üretici tarafından belirlenmekte ve standartlaştırılmaktadır. Standartlaştırılmış ürünleri satın alması için ücretli-tüketicileri ikna etmek adına ise kitlesel reklam

³⁰⁹ Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, 53.

³¹⁰ Beaud, **age**, 202. Harvey’e göre, Ford “kitle üretiminin kitle tüketimi, emek gücünün yeniden üretiminde yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve psikoloji, kısacası rasyonalleştirilmiş, modernist, popülist yeni tür bir demokratik toplum demek olduğunu” görmüştü. David Harvey, **Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri**, çev. Sungur Savran, 5. bs. (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 148. Ford işçilerin otomobilleri satın almasını istediği açıklamasıyla ücretleri iki katına çıkarmıştır. Ancak Ford’un satışlarında işçilerin otomobil alımları önemsiz bir orandaydı. Ford için ücret artışlarının maliyetler içindeki payı çok daha fazlaydı. Ford’un ücret artışıyla çözmeye çalıştığı asıl mesele işçi giriş çıkışının yüksek oranda olmasıydı. Bu sorunu çözmek için ücretler arttırılmıştı. Cohen, **age**, 72.

³¹¹ Beaud, işçilerin bir bölümünün kitle tüketimine katılması konusunu Ford’un 1929’da yaptırdığı anketi örnek göstererek somutlaştırır. Söz konusu anketin sonucuna göre her yüz işçi ailesinden 98’i elektrikli ütü, 76’sı dikiş makinesi, 51’i çamaşır makinesi, 49’u gramofon, 47’si otomobil, 36’sı radyo ve süpürge sahibidir. Beaud, **age**, 204.

³¹² Savran, **age**, 202.

devreye girer. Fordizm geniş ve istikrarlı pazarlara ve standart tüketim kalıplarına ihtiyaç duyar. Fordist birikim modelinin ücretlerde artışı gerektirmesi sonucunda 1950'ler itibariyle işçilerin alım gücü yükselmiş, sosyal politikalar aracılığıyla işçiler dolaylı bir şekilde de gelir sağlamış olmuştur. Bu da pazarı genişletmiştir. Fordist seri üretim ve kitlesel tüketim dönemi yüksek ücretli işlerde çalışan kadın ve erkeklerin oluşturduğu yeni tip tüketicileri yaratmıştır.

Gramsci çalışma yaşamındaki değişimlerle gündelik hayat arasında bir ilişki olduğuna dikkat çeker. “Yeni çalışma yöntemleri ve gündelik yaşam, ayrılmaz parçalardır: Bir alandaki başarılar bir diğerinde zorunlu olarak birtakım sonuçlara yol açar”³¹³. Fordist üretim tarzı tüketim kalıpları dahil tüm yaşam alışkanlıklarını kendine tabi kılan ve gündelik hayatı belirleyici bir güce sahiptir. Buradan hareketle Ahmet Alpay Dikmen Fordist üretimin toplumsal yaşamın temel çerçevesini belirlediğine dikkat çeker³¹⁴. Fordist üretim tarzı üretim ve tüketim kalıplarını tümüyle değiştirerek refah devletlerini olanaklı kılmıştır. Fordizm'in insanların gündelik hayatlarına yaptığı etki burada da ortaya çıkar³¹⁵. Kitlesel üretim-kitlesel tüketim dengesini sağlamanın en etkili yolu talep yaratmak yani tüketimi kışkırtmaktır. Dolayısıyla Fordist üretim sistemi refah devletlerini zorunlu kılmıştır. Bu düşünce şu şekilde özetlenebilir: Talep eksikliğinden doğduğu düşünülen krize çözüm olarak tüketimi kışkırtmak amacıyla devlet devreye sokulmuş, böylece devletin harcamaları ve istihdam politikaları ortaya çıkacak olan tüketim toplumlarının motoru olmuştur³¹⁶.

Erbaş'ın dikkat çektiği üzere Fordist dönemin siyasal boyutu Fordizm'in bir düzenleme biçimi olmasıdır³¹⁷. Belirli bir üretim modeli ile tüketim modelini uygun bir devlet müdahalesi ile uyumlu hale getiren bir düzenleme tarzı olarak Fordizm, kitlesel standart mallar üretmek üzere tasarlanmış (seri üretim ve montaj hattı) büyük ölçekli sanayi işletmelerine dayanmıştır. Özkazanç'ın belirttiği üzere, bu tür bir üretim sürecine uygun olan tüketim kalıpları, refah devletinin yüksek ücret politikası ve sosyal güvenlik harcamalarının yanında tüketim kültürünü öne çıkaran ideolojik-kültürel yapılarla oluşturulmuştur. “Sermaye ile emek arasındaki bu uzlaşma

³¹³ Gramsci, *age*, 236.

³¹⁴ Ahmet Alpay Dikmen, *Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan*, 3. bs. (Ankara: Nota Bene Yayınları, 2015), 34.

³¹⁵ *age*, 92.

³¹⁶ *age*, 122.

³¹⁷ Erbaş, *age*, 35.

sayesinde giderek genişleyen üretim-tüketim sarmalının yarattığı refah” ileri kapitalist ülkelerin yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki görünümünü yansıtmaktadır³¹⁸.

Modern zamanların belirleyici karakteri olarak tarif edilen tüketim mallarının kitlesel üretimi 1860 ve Birinci Dünya Savaşı arasında mümkün olmuştur³¹⁹. 1880’lerle 1920’ler arasında ortaya çıkan seri üretim metotları ilk olarak ABD’de kullanılmıştır. Kitlesel üretimde kilit unsur birçok parçadan oluşan ürünlerdeki ikame edilebilir nitelikteki standart unsurları mümkün kılan teknikler olarak ifade edilmektedir. Böyle bir standardizasyon ise kitlesel üretimi gerektirir³²⁰. Ürünlerde ve üretim tekniklerinde doğan teknolojik gelişme dalgası da tüketiciliğin başlangıcını oluşturmuştur. Otomotiv ve inşaat sektörü 1920’li yılların öncü iki sektörü olmuş ve büyük miktarlarda emek istihdam edilmiştir. Her iki sektör de alım gücü yüksek ya da borçlanabilir nitelikte olan tüketicilere bağımlıdır. Söz konusu tüketicilerin borçlanmasıyla birlikte de tüketimci Amerikan yaşam biçimi de ortaya çıkmıştır³²¹.

1940’ların sonundan 1970’lere kadar olan dönem, kapsamı ve derinliği açısından kapitalizmin en sürekli genişlemesi olarak ifade edilmektedir. Bu genişleme iktisadi alanların tamamında kendini göstermiş, üretim ve tüketim konusunda dünya çapında muazzam artışlar söz konusu olmuştur³²². Bu dönem dünya ekonomisi bakımından, seri üretime ve özellikle tüketim malları bakımından seri tüketime dayanan “eşi görülmedik bir büyüme dönemi” olarak nitelendirilmektedir³²³. Bu bağlamda 1945-78 arası kapitalizmin büyük atılım dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu canlılığın temelini de Fordizm oluşturmuştur. Fordizm’in Avrupa’ya yayılması 1950’lerde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda kitlesel üretim ve tüketimin tam manasıyla gerçekleşmesi Amerika dışındaki ülkeler için İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra söz konusu olmuştur. Harvey’e göre devletin rolü ne olacak sorusu 1945’ten itibaren çözüme kavuşmuş ve 1970’lerin krizine kadar bir canlılık dönemi söz konusu olmuştur. Bu dönemde gelişmiş kapitalist ülkelerde hayat standartları yükselmiştir.

³¹⁸ Özkazanç, **age**, 17.

³¹⁹ Dowd, **age**, 74.

³²⁰ **age**, 80.

³²¹ **age**, 147-148.

³²² **age**, 187.

³²³ Christopher Pierson, **Modern Devlet**, çev. Dilek Hattatoğlu (İstanbul: Çiviyazıları, 2000), 192.

Savaş sonrası dönemde otomobil, ulaşım, çelik, lastik, elektrikli ev aletleri, inşaat gibi sanayi dallarının yükselişi söz konusudur³²⁴.

Christopher Pierson, savaş sonrası yeni ekonomik düzenin çerçevesi şöyle özetlemektedir: İlk olarak talebi sürdürmek, tam istihdamı güvenceye almak ve ekonomik büyümeyi teşvik amacıyla uygulanan Keynesyen ekonomi politikaları; ikinci olarak piyasa ekonomisinden kaynaklanan bozukluklarla ilgilenecek ve bir asgari ücret belirleyecek, kitlesel tüketim normlarını genelleştirecek, sermaye ve tüketim malları sektörlerini koordine edecek bir refah devletinin genişlemesi; son olarak ise sermaye ve emek arasında dönemin sosyal temel kurumları olan yönetilen bir piyasa ekonomisi ve refah devleti aracılığıyla çatışan çıkarların uzlaştırılmaya çalışılması³²⁵. Bu dönemin karakteristik devlet oluşumu Keynesçi refah devleti olarak adlandırılmaktadır. Bu gelişmelerle birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrasında yurttaşların geçinme haklarının sağlanması devletlerarası sistem üyelerinin izleyecekleri başlıca amaç haline gelmiştir. Bu dönemde Amerikan hegemonya ideolojisinin bütün yurttaşların refahını (kitlesel tüketim) mülkiyet ve yönetime dair diğer tüm haklardan üstün gördüğü belirtilmektedir³²⁶. Harvey, savaş sonrası dönemde refah devletinin üstlendiği yükümlülükleri şu şekilde özetlemektedir³²⁷:

“Kitle üretimi sabit sermayeye büyük yatırım gerektirdiği, bu ise karlılığı görece olarak istikrarlı talep koşullarına bağladığı ölçüde, devlet savaş sonrası dönemde sanayi çevrimleri maliye ve para politikalarının uygun bir bileşimiyle kontrol altına almaya çalışıyordu. Bu tür politikalar kamu yatırımlarının, hem kitle üretiminin hem de kitle tüketiminin büyümesi için yaşamsal önem taşıyan alanlarına (ulaştırma, su, elektrik vb. sektörler) yönelikti ve görece olarak tam istihdamı güvence altına almaya yarıyordu. Benzer biçimde, hükümetler sosyal sigortayı, sağlığı, eğitimi, konutu ve benzeri alanları kapsayan harcamalar aracılığıyla toplumsal ücreti güçlü biçimde destekleyici adımlar da atıyordu. Buna ek olarak, devlet gücü, doğrudan ya da dolaylı biçimlerde, ücret sözleşmelerini ve işçilerin üretimdeki haklarını etkilemek amacıyla da kullanılıyordu.”

3.1.3.2. Refah Devleti ve Yurttaşlık Söylemi: Tüketici Yurttaşlığın Doğuşu

Refah devletinin ortaya çıkışı gelişmiş kapitalist ülkelerde devlet-toplum ilişkilerine ve bireyin toplumdaki konumuna dair bakışlarda radikal bir dönüşüme işaret etmektedir³²⁸. 1950’ler kapitalist ülkelerdeki işçilerin alım güçlerinin arttığı ve birer tüketici haline geldikleri yıllardır. Bu yıllardan itibaren politikacıların yurttaşları

³²⁴ Harvey, *age*, 152.

³²⁵ Pierson, *age*, 192-193.

³²⁶ Giovanni Arrighi, *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, çev. Recep Boztemur (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 111.

³²⁷ Harvey, *age*, 158.

³²⁸ Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, 3. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 65.

daha çok tüketiciler olarak gördükleri ve öyle seslendikleri görülmektedir. Örneğin Bocoock'un belirttiği üzere, İngiltere'de Muhafazakâr Parti üçüncü kez kazandığı 1959 seçimleri sürecinde seçim kampanyalarında halkın artan alım gücünü vurgulamış ve seçimi kazanmıştır. İşçi sınıfının alım gücünün artması Muhafazakâr Parti'ye seçimi kazandırmıştır. Muhafazakâr Parti'nin seçim sloganı olan "hiçbir zaman bu kadar iyisine sahip olmamıştınız" da görülebileceği üzere tüketimi vurgulayan söylemlerle seslenen nüfusun üçte ikisini oluşturan çalışan kesimlerin tercihi İşçi Partisi değil de Muhafazakâr Parti olmuştur. Bocoock'a göre bu durum "giderek halinden daha memnun hale gelmekte olan ve Muhafazakârlara oy veren çalışan sınıf için tüketimciliğin yönlendirici olduğunu" göstermektedir. Bu bağlamda tüketimciliğin ideolojik çekiciliği, oy veren kitleyi halinden memnun tutmaya yardımcı olan önemli bir etkidir. Söz konusu dönemde İşçi Partisi'nin bir daha seçim kazanıp kazanamayacağı dahi tartışılmıştır³²⁹.

Wood'un belirttiği üzere, kapitalizm, yaşamın giderek artan bir şekilde metalaşması ve toplumsal ilişkilerin de pazarın yasaları tarafından düzenlenmesine neden olur. Toplumsal hayat artan bir şekilde ekonominin yasaları tarafından düzenlenmektedir ve bundan dolayı da "ekonominin gerekleri sadece mal ve hizmetlerin üretimi ve dağıtımını değil, kaynakların dağıtımını, emeğin kullanımı ve zamanın örgütlenmesi de dahil, yaşamın her yönünü biçimlendirir"³³⁰. Fordizm'in körüklediği kitlesel üretim, yurttaşları fabrikaları doldurarak çalışan bir sınıf haline getirmiş ve refah devleti uygulamalarıyla alım gücü artan yurttaşlar kitlesel ürünleri talep eden tüketiciler haline gelmiştir. Bu bağlamda kitlesel tüketim, merkezi üretimin şekillendirdiği bir yurttaş modeline dönüşmüştür³³¹. Modern dönemde gelişen yurttaşlık imgeleri ve

³²⁹ Bocoock, *age*, 32-33. Burada tüketicilik ile refah devletinin karşıt amaçları ifade ettiklerini öne süren bir yaklaşımdan söz etmek gerekir. Bauman'a göre refah devleti aynı nitelikteki şeyleri tüm yurttaşlarına sunar. Refah devleti kurumu insanların tercih haklarıyla betimlenen tüketim toplumuna uygun düşmez. Tüketicilik tercih etmeyi teşvik eder. İdeal tüketici ise tercih etme hakkını sahiplenir. Bu anlamda tercihsizlik durumu tüketim toplumunun karşıt değeri olarak konumlanır. Bu nedenle Bauman'a göre tüketicilik ve refah devleti karşıt amaçları ifade eder. Bauman, **Çalışma, Tüketicilik**, 86-88.

³³⁰ Wood, *age*, 23.

³³¹ Beachler tarihsel olarak işçi ve tüketicinin oluşumunu iki eş gelişme olarak görür. Buna göre işçi ve tüketici aynı anlama gelir. "...toplum bir arzunun nesnesi olabilecek malları çeşitlendirip çoğalttıkça, doğaları gereği sınırsız, ama kültürel olarak sınırlı olan ihtiyaçlar artacaklardır. Bundan çıkan sonuç, ihtiyaçları karşılama zorunluluğu olarak çalışmadan hareket edilirse, bunlar arzulara orantılıdır. Böylece, bu şaşırtıcı durumda, yani insanın doğaya egemenliğinin ve üretim teşviklerine de sahip olmasının artmasıyla, buna paralel olarak çalışmaya ayrılan zamanın artmasında herhangi bir esrar yoktur. İşçi ve tüketici iki eş anlamlı kelimedir. Buna bağlı olarak, endüstriyel sistemin kendine gereken işçileri bulabilmiş olmasının derindeki nedeni, ihtiyaçların serbest bırakılmış olmasıdır. Sistemin derin mantığı Marx'ın sandığı gibi, büyük sayıda insanın fakirleşmeleri ve köleleşmelerinde

tutumları ekonomik merkezli olmuş ve “18. yüzyılda burjuvazi vergi ödeyen ‘mülk sahipleri’ olarak, 19. yüzyılda işçiler ‘üretici güç’ olarak, 20. yüzyılda ise refah hakkını talep eden vatandaşlar ‘tüketiciler’ olarak” siyasi temsil talep etmişlerdir³³².

Söz konusu tarihsel gelişimi ışığında refah devletinin yurttaşa bakışta bir dönüşüme neden olduğu söylenebilir. Bu değerlendirmenin temelinde Keynesyen ekonomi politikalarının krizin çözümünü tüketimin ya da talebin arttırılmasında görmesi bulunmaktadır. Talebin arttırılması kaygısı sonucunda yurttaşların tüketicilik nitelikleri ön plana çıkarılmıştır. Bu anlamda İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, tüketimin iktisadi gelişim konusundaki yerinin öne çıkarılmasından dolayı yurttaşın tüketici olarak keşfinin gerçekleştiği dönem olarak nitelendirilebilir.

Refah devleti kavramı, yurttaşlarının refahını sağlamanın devletin yükümlülüğü olduğu düşüncesini ifade eder. Bu düşünceye göre, kamu refahını yerine getirmek devletin görevidir. Söz konusu kamu refahı fikri, onurlu bir yaşam hakkını ekonomik performanstan ziyade bir siyasal yurttaşlık meselesi haline getirmiştir³³³. Refah devleti toplumsallaşmaya, ücretli çalışmaya ve tüketime ayrılacak zamanı da arttırır. Tüketim ihtiyaçlarına yönelik çalışmayı Gorz “işlevsel çalışma” olarak adlandırır. Gorz’a göre, işlevsel çalışmanın gelişimini hızlandıran ve “ancak kısmen devlet tarafından üstlenebilecek telafi edici yeni ihtiyaçları ortaya çıkaran telafi edici tüketimlerin artmasını gerektirir.” Söz konusu yeni ihtiyaçların “devlet tarafından üstlenilmesi işlevsel çalışmanın ve telafi edici tüketimlerin gelişimini teşvik eder, dayanışma ağlarının çöküşünü hızlandırır”³³⁴.

Özkazanç’ın vurguladığı üzere refah devleti projesi kitlesel ve standart olarak üretilen refah hizmetlerinin eşitleyici etkisi ile toplumda çıkar çatışmalarından çok çıkar birliğini vurgulayan bir projedir. Refah devleti farklı toplumsal tabakaları aynı ulusun eşit haklara sahip vatandaşları olarak birleştiren bir deneyimi ifade eder³³⁵.

asla olmayıp, tersine, giderek daha fazla sayıda ve daha müferreh tüketicilerin meydana getirilmesidir. İhtiyaçların serbestleştirilmesinin, tatmini sürekli olarak uzağa itmesi ve paralel olarak tatminsizliği arttırması olgusu karşısında, eğilim ihtiyaçların serbestleştirilmesine doğrudur.” Baechler, **age**, 154-155.

³³² Özkazanç, **age**, 261.

³³³ Bauman, **age**, 67-68.

³³⁴ Gorz, **age**, 68.

³³⁵ Özkazanç, **age**, 259.

Marcuse “sınıf ayrımlarının eşitlenmesi” denilen şeyin ideolojik işlevini şu şekilde özetler³³⁶:

“Eğer işçi ve patronu aynı televizyon izlencesinden haz duyuyor ve aynı dinence yerlerine gidiyorlarsa, eğer sekreter işyerinin kızı denli çekici bir makyaj yapabiliyorsa, eğer Negro bir Cadillac alabiliyorsa, tümü de aynı gazeteyi okuyorlarsa, o zaman bu benzeşme sınıfların yitişini değil, ama kodamanların korunmasına hizmet eden gereksinim ve doyumların altta yatan nüfus tarafından paylaşıldığı düzeyi belirtir.”

Keynesçi dönemde iktidarlar devletin hizmet sunduğu yurttaşların yaşamlarını, bilinç, arzu ve taleplerini kontrol edip, yönlendirmiş ve bu şekilde kendine bağımlı hale getirmiştir³³⁷. İlerleyen süreçte ortaya çıkacak olan tüketicilerin piyasaya yansıyan talepleri aracılığıyla üretimi belirlemesi “tüketici egemenliği” olarak adlandırılır³³⁸. Tüketici egemenliği, tüketici ihtiyacının bir ekonominin en önemli işlevi olduğu fikridir. İktisadın yaklaşımına göre tüketici bu anlamda kral rolündedir ve tüketicinin işi mal ve hizmetlerin üretiminde ekonomiye rehberlik etmek olarak tanımlanır. Bu modele göre üretimin temel amacı tüketici refahının sağlanmasıdır³³⁹. İktisadi rasyonalite, tüketim ihtiyaçlarını mal ve hizmet üretimiyle aynı hızda arttırmıştır. Bu tüketimin üretimin hizmetine konulmasını ifade eder. Bu aşamada üretim artık var olan ihtiyaçları tatmin etme işlevinde değil; tersine, ihtiyaçlar giderek daha fazla üretimin yayılmasını sağlama işlevi görmektedir³⁴⁰.

Bu başlık altında son olarak, kitlesel üretim ve tüketimin genel olarak mekân özel olarak ise kent bağlamındaki gelişimine değinmek gerekir. Castells’e göre “sermayenin yoğunlaşması, üretim araçlarının ve yönetim birimlerinin, aynı zamanda da gerekli işgücünün yoğunlaşmasına yol açmaktadır. İşçilerin mekânsal olarak yoğunlaşması, bunların gerek duyduğu tüketim araçlarının da yoğunlaşmasını belirlemektedir”³⁴¹. Castells’in ortak tüketim araçları olarak adlandırdığı taşınmaz mal ve hizmetler, kamu kaynakları ve hizmetleri özel tüketim araçlarının örgütlenmesinde önemli bir rol oynar. “Örneğin otomobil sanayinin gelişimi tümüyle kent içinde hızlı bir ulaşım ağının örgütlenmesine bağlıdır”³⁴². Özel sermaye için gereken talep artışı krediler, mali politikalar, reklamlar gibi mekanizmaya bağlıdır.

³³⁶ Marcuse, **age**, 20.

³³⁷ Erbaş, **age**, 130.

³³⁸ Nalan Ölmezoğulları, **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**, (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2008), 15.

³³⁹ Lee ve Zelenak, **age**, 14.

³⁴⁰ Gorz, **age**, 143.

³⁴¹ Castells, **age**, 256.

³⁴² **age**, 257.

Bu mekanizmalardan biri de kamu hizmetlerinin sağlanması ile ortaya çıkan tüketimdir. Castells burada Amerikan banliyölerinin özel tüketimin teşvik edilmesi için önemli araçlardan birini oluşturduğunu belirtmektedir. Ayrıca banliyöler ve buna bağlı olarak gelişen tüketim modelinin belirli bir kent politikası aracılığıyla gerçekleştiğine ve bu süreçte devletin en önemli rolü oynadığını söylemektedir³⁴³.

3.1.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Hegemonyası: Tüketim Kültürünün Dünyaya Yayılması

Tüketim kültürünün tarihsel gelişimiyle ilgili burada söz konusu edilen analizler esas olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya yayılan tüketim kültürünün niteliklerini belirleyen ABD ile ilgilidir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik anlamda kırılmalı bir uluslararası ortamda her ulus kendine özgü bir yol izlemiştir. Bu dönemde Amerika'da bir kitle üretimi ve tüketimi ortaya çıkmıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Amerika'nın en büyük ekonomik güç olarak ortaya çıkışının sebebini bu süreç oluşturmaktadır. 1896 yılında ABD'nin sanayi üretimi Fransa, Almanya ve İngiltere'nin toplam üretiminden fazladır, ticaret dengesi ilk kez fazlalık vermiş ve Amerika dünyanın birinci ekonomik gücü olmuştur³⁴⁴. 1920'li yıllar dünya ekonomisi açısından özellikle ABD için umut yılları olarak tanımlanır. Ancak 1920-21 yıllarından başlayarak ABD ekonomisinde bir üretim fazlası sorunu şeklinde beliren 1929 krizinden sonra 1932'ye kadar üretim yarı yarıya azalmıştır³⁴⁵. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ABD'de devlet ekonomiyi düzenlemiş, fiyatları ve gıda maddeleri alanını denetlemiştir. Savaşın başı ve sonu arasında GSMH iki kat artmış ve böylece İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte ABD artık bir süper güç olmuştur. ABD bu dönemde 140 milyonluk nüfusuyla dünya GSMH'nin yarısını oluşturmuştur³⁴⁶. Savaş sonrası dönem ayrıca radyo, sinema, otomobil vb. alanların piyasaya çıktığı yıllardır. Çavdar'ın belirttiği üzere bu değişiklikler, Amerika ile ticari ilişkileri bulunan diğer ülkelerde dışa bağımlı tüketimin kamçılanmasına neden olmuş ve ithal edilen lüks tüketim malları aslında piyasanın ithali anlamına da gelmiştir³⁴⁷.

İki dünya savaşı ve savaşlar arası dönem ekonomik durgunluk dönemidir ve kapitalizmin tüketim mallarını çalışan kesimlere ulaştıramadığı dönemler olarak

³⁴³ *age*, 258.

³⁴⁴ Lefebvre, *age*, 17.

³⁴⁵ *age*, 25-27.

³⁴⁶ *age*, 31-34.

³⁴⁷ Çavdar, *age*, 220-224.

ifade edilmektedir. Bu dönemi 1950’li ve 1960’lı yıllarda tanımlandığı haliyle ileri kapitalist ülkelerde kitlesel tüketimin artması izlemiştir. Kitlesel tüketim söz konusu dönemin belirleyici özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır³⁴⁸. Daha önce belirtildiği üzere, Fordist dönemde kitle üretiminin gereklerine uygun bir tüketim seviyesini sürdürme çabalarıyla birlikte üretim ve tüketim arasında yeni bir ilişki oluşturulmuştur. Bu dönemde tüketim asli ekonomik pratik olarak doğmuştur³⁴⁹.

Wood’un kapitalist güçler arasında ekonomik amaçları için toprak genişletme arzusunun yönlendirdiği ikinci savaş olarak nitelendirdiği İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Batı kapitalizminde ayakta kalan tek güç olarak Amerika, dünya ekonomisini yeniden düzenleyen ülke olmuş ve ekonomi kendini ABD önderliğinde dönüştürmüştür. 1945’teki sanayi üretimi 1939’daki üretiminin iki katı³⁵⁰ olan ABD 1945 sonrası dönemde savaş boyunca yükselen üretim fazlasını eritme ihtiyacıyla karşı karşıya kalmıştır³⁵¹.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni düzenin temel dinamiğini uluslararasılaşma oluşturmuştur³⁵². Birleşmiş Milletler (BM)’in 1944’te Bretton Woods’ta düzenlediği Para ve Finans konferansında yeni iktisadi düzen belirginleşmiştir. Uluslararası Para Fonu (İMF) ve Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası adıyla Dünya Bankası kurulmuş ve bu kurumlara özel işlevler verilmiştir. Bretton Woods’ta alınan kararlarla Amerikan dolarının merkezinde olduğu bir sabit kur düzeni getirilmiştir. Bretton Woods sistemi (uluslararası Keynesyen sistem) dünya para sisteminin değiştirilmesi kararını ifade eder. Önceden her bir para biriminin belirli bir gram altın karşılığı bulunurken, Bretton Woods sistemi ile altın karşılığı olan tek para Amerikan doları olmuştur. Bunun anlamı ABD merkez bankası ne kadar para basarsa basın bunun bir altın karşılığı olduğudur. Diğer paraların değeri ise dolar üzerinden belirlenmektedir³⁵³.

ABD için sosyoekonomik istikrarın devamı bir iktisadi genişlemeyi gerekli kılmıştır. Bu ise tüketiciliğin ABD’de gelişip yaygınlaşmasını sonrasında ise tüm gelişmiş

³⁴⁸ Bocoock, age, 21.

³⁴⁹ Kathi Weeks, **Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşısı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller**, çev. Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 74.

³⁵⁰ Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, cilt:VI, **20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Aranişında**, 4. bs. (İstanbul: Adam Yayınları, 2002), 302.

³⁵¹ Dikmen, age, 165.

³⁵² R. Funda Barbaros, “Editörden”, **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye**, haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher (Ankara: Efil Yayınevi, 2021): 6.

³⁵³ Dikmen, age, 167.

kapitalist ülkelere yayılması, bunun yanında Türkiye gibi daha küçük ekonomilerde de tekrar edilmesine neden olmuştur. Bunun için uygun zemini de Soğuk Savaş sağlamıştır³⁵⁴. Bocoock'un vurguladığı üzere, Amerika dışındaki kapitalist toplumlarda genel nüfus içerisinde tüketim faaliyetlerinin yaygınlaşması 1950'lerden önce söz konusu olmamıştır. Bu dönemde insanlar kitlesel olarak satın alabilmek için ücretli işlerde çalışmak zorundadır ve tüketim Veblen'in analiz ettiği dönemdeki gibi bir çalışmayan sınıfa dayanmamaktadır. Bu anlamda kapitalizmde tüketimin gelişmesi açısından en önemli yıllar 1950'lerdir³⁵⁵. 1950'lerden itibaren sosyo-ekonomik bir etkinlik olarak tüketim ve ideolojisinin toplum hayatında egemen bir konuma geçtiği gözlemlenmektedir³⁵⁶.

Harvey, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Fordizm'in büyük ölçüde uluslararası bir olgu olduğuna dikkat çeker. 1970'lere kadar olan canlılık dönemi dünya ticareti ve yatırım alanlarında büyük bir artışa temelden bağlı olmuştur. Savaş öncesi ABD dışında çok yavaş gelişen Fordizm, savaş ertesinde Avrupa ve Japonya'da güçlü bir biçimde yerleşmeye başlamıştır. Savaş sonrası dönemde Fordizm'i yaygınlaştıran araçlar ise doğrudan dayatılan politikalar ya da Marshall yardımları gibi dolaylı yollar olmuştur. Daha önce dikkat çekildiği üzere, bu dönemde ABD'de büyük şirketler ülke içi efektif talebin sınırlılığını aşmak için dışarıda pazar arayışındadır. ABD dışı yatırımlarla fazla üretim kapasitesinin diğer ülkelere emilmesini sağlamıştır. Baechler'e göre Marshall Planı, ortak pazarın kurulması ve Amerikan pazarının dışa karşı liberalleştirilmesiyle dış ticaret konusunda siyasal engeller ortadan kalkmış ve bu da bir cins ekonomik patlamaya neden olmuştur³⁵⁷. 1946-55 yılları arasında ABD cari ödemeler dengesi 38 milyar dolar fazla vermiştir. Dolayısıyla Amerikan yardımı ABD'nin ticari ilişki içinde olduğu ülkelerin ekonomik yapılarının yeniden inşası ve canlandırılması için ve Amerikan ihracatının devamlılığı için gerekli görülmüştür³⁵⁸.

Marshall yardımları ile ABD'nin iki temel amacı, yardım yapılan ülkelerde sosyalizmin önüne geçmek ve Amerikan ürünlerine alışmış uluslararası bir tüketici kitlenin yaratılması olarak ifade edilmektedir³⁵⁹. Yardım ve krediler üretim ve

³⁵⁴ Dowd, *age*, 190.

³⁵⁵ Bocoock, *age*, 15.

³⁵⁶ *age*, 17.

³⁵⁷ Baechler, *age*, 115.

³⁵⁸ Beaud, *age*, 254.

³⁵⁹ Dikmen, *age*, 169.

tüketim olanaklarını canlandırmış ve böylece ABD kendine yeni pazarlar açmıştır³⁶⁰. Wood kapitalist kuralların ekonomik yollarla yayılmasına dikkat çeker. Wood'a göre kapitalist emperyalizmin temel fonksiyonlarından biri yalnızca doğrudan zor yoluyla değil, katı koşulları olan kredi ve yardımlar gibi araçlarla toplumsal dönüşümleri gerçekleştirmektir. Kredi alan ülkeler ekonomik baskı ile yeniden yapılandırılmaktadır³⁶¹. Savaş sonrası dönemde kapitalist bloğun lideri olarak ABD bütün dünyada “neredeysse dinsel bir vizyonla liberal demokrasinin değerlerini egemen kılmıştır”³⁶².

Harvey'e göre 1945 sonrası Fordizm'ini sadece bir kitle üretimi olarak değil, bütünsel bir yaşam tarzı olarak ele almak gerekir. Buna göre Fordizm kitle üretimi ve tüketiminin yanı sıra ürünün standartlaşması demektir; bu da kültürde bir metalaşma anlamına gelmiştir³⁶³. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem, nüfusun geniş kesimini içine alan tüketiciler etrafında düzenlenmiş kapitalist sistem olarak ifade edilebilir. 1950'lerde mal ve hizmetler daha geniş nüfuslar için ulaşılabilir hale gelmiştir. Tüketim olgusu sosyal, kültürel ve ekonomik uygulamalar halinde ve tüketim ideolojisi ile birlikte milyonlarca insanın gözünde kapitalizmin saygın hale getirilmesine yardımcı olmuştur³⁶⁴. Dikmen'in dikkat çektiği üzere, savaş sonrası dünyanın Amerikanlaşmasını sadece ekonomik temelli algılamak gerekir. Bu değişim aynı zamanda kültürel ve az gelişmiş ülkelerde yeni bir elit kitlenin yaratılmasını öngörmüştür. Bu amaçla, örneğin Türkiye'de Menderes hükümetleri öncülüğünde Amerikan kültürüyle yakın temas kurulmuş ve Amerikalı öğretmenlerin görev aldığı okullar açılmıştır³⁶⁵.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Batı kapitalizminin gelişiminde tüketim önemli bir rol oynamıştır. Teknolojik gelişme ve devamlı artan tüketici borçları, savaştan günümüze kadar yaşanan ekonomik genişlemenin büyük bir kısmını açıklayıcı unsurlar olarak ele alınmaktadır³⁶⁶. 1950'lerde Amerika'da halihazırda yerleşmiş olan kitlesel tüketimin İngiltere ve Batı Avrupa'nın diğer ülkelerinde de

³⁶⁰ Senatör McGovern'nin 1964'te yaptığı konuşma yardım ve kredilerden beklenen konusunda açıklayıcı niteliktedir: “Geleceğin büyük gıda pazarı (bugün) Amerikan ürünlerini yiyerek barışı gıda yolunda öğrenen büyük insanın topluluklarının bulunduğu yerde kurulacaktır. Bugün yardım ettiğimiz insanlar yarın bizim müşterilerimiz olacaktır.” Dikmen, *age*, 169.

³⁶¹ Wood, *age*, 33.

³⁶² Lefebvre, *age*, 7.

³⁶³ Harvey, *age*, 158.

³⁶⁴ Boccock, *age*, 12.

³⁶⁵ Dikmen, *age*, 176.

³⁶⁶ Dowd, *age*, 27.

gelişmeye başlamasıyla gelir düzeyi yüksek sınıflar dışındaki kesimleri oluşturan, ücretli çalışmak zorunda kalan kitleler tüketici olmuşlardır. Yani temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir gelire sahip ve harcama güçleri olanlar, beyaz eşya gibi yeni tüketim mallarına karşı daha duyarlı olmaya başlamışlardır. Bunun yanında reklamlar da bu kitleye yönelmiş, kitleler reklamlara cevap verebilecek şekilde sosyalleşmişlerdir³⁶⁷.

Amerika ürünleri ve yaşam tarzının dünyaya yayılmasının erken dönemlerinde Avrupa’da “Amerikanizm” tartışmaları söz konusu olmuştur. Gramsci, dönemindeki Amerikan yaşam tarzı ve kültürünün Avrupa’yı istila ettiğine dair Amerikanizm tartışmalarına karşılık asıl sorunun şu olduğunu söyler³⁶⁸:

“İktisadi üretim alanındaki bastırılmaz hakimiyetiyle Amerika, Avrupa’yı, sosyoekonomik yapısında halihazırda düşük hızda da olsa gelişmekte olan -ancak şu anda görünen, Amerikan “zorbalığının” bir yan etkisi gibidir- bir değişime zorlayacak mıdır ya da zorlamakta mıdır? Diğer bir deyişle, uzun vadede (aslında uzun vadede değil, zira çağımızda her şey eski çağlardan daha hızlı ilerlemektedir) eski uygarlığı yerinden edip yeni birinin doğmasını sağlayacak şekilde uygarlığın maddi temellerinde bir dönüşüm olacak mıdır?”

Gramsci Amerikan ürünleriyle yayılmakta olan yaşam biçimlerinden söz eder. Amerikanizmin Paris’te karşılaştığı muhalefet ve Berlin’de gördüğü ilgi arasındaki fark Gramsci’ye göre bir nitelik farkı değil, seviye farkıdır³⁶⁹:

“Berlin’de, orta sınıflar halihazırda, savaş ve enflasyon yorgunudur ve Alman endüstrisi, Fransız endüstrisinden daha gelişmiştir. Öbür yandan, Fransız orta sınıfları, ne Almanya’daki enflasyon gibi (arada sırada beliren) krizler, ne de yeni bir üretim tarzının (hızla) yayılmasından ötürü normalin üzerinde hızlanmış bir organik kriz yaşamıştır. Bu nedenle, Paris’te Amerikanizmin bir nevi makyaj, bir yabancı moda gibi olduğu doğrudur.”

Özetleyecek olursak; İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sermayenin uluslararasılaşması yeniden hızlanmış ve kapitalist üretimin uluslararası boyutlar kazanmaya başladığı bir dönem başlamıştır. Dünya kapitalizminin genişleme evresinde olduğu bu döneme Amerikan hegemonyası damga vurmuştur. Üretimin uluslararasılaşması artık değer üretiminin coğrafi kapsamını genişletmesinin yanında kapitalist üretim ilişkilerini de yaygınlaştırmıştır. Böylece kapitalist üretim ilişkileri yayıldığı ülkelerde de egemen üretim ilişkileri olmaya başlamış ve üretimin coğrafi kapsamının genişlemesi geç kapitalistleşen ülkelerde işçi sınıfının oluşumunu hızlandırmıştır³⁷⁰.

³⁶⁷ Bocock, *age*, 30-31. Bu dönemde Amerika’nın ardından İngiltere ve Batı Avrupa’da genç nüfus yeni bir pazar olarak ortaya çıkmış ve reklamcıların hedef kitlesi gençlik olmuştur. *age*, 37.

³⁶⁸ Gramsci, *age*, 29-30.

³⁶⁹ *age*, 30.

³⁷⁰ Özgür Öztürk, “Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması”, **Yapıcılar Türkü Söylüyor I: Kapitalizmi Anlamak**, haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2006): 232-233.

3.2. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Tarihsel Arka Planı

Türkiye’de tüketim kalıplarının değişimi kapitalistleşme süreci paralelinde gerçekleşmiştir. Bu değerlendirmede Türkiye’nin modernleşme sürecini kapitalistleşme süreci olarak okumanın mümkün olduğu düşüncesinden hareket edilmektedir. Kapitalist modernleşme süreci, kapitalizmin ve kültürünün dünyaya yayılması perspektifinden okunmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin tarihsel arka planı konusu kapitalist toplumun inşası süreçlerini içeren bir şekilde ele alınmaktadır. Burada tarihselleştirmeye temel alınan değişkenler, genel olarak kapitalizmin gelişimine içkin ekonomik gelişmelerin Türkiye’ye etkileri ve bu etkiler karşısında Türkiye’nin gösterdiği reaksiyon ve uyguladığı politikalaradır. Bu bağlamda 19. yüzyılda Osmanlı’nın kapitalizmle karşılaşması başlangıç noktası olarak alınmıştır. Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı ertesini haliyle tüketim kültürünün gelişimi incelenirken esas odak noktamız bu süreçte siyasetin rolü olduğundan dolayı burada, uygulanan politikalar üzerinden bir okuma yapılmıştır. Türkiye’nin yeni bir hayat tarzı ve ihtiyaç sistemleriyle ilişkiye geçmesinin başlıca tarihsel dönüm noktaları; 19. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa kapitalizmi ile ilişki ve 1945 sonrası Amerikan hayat tarzıyla tanışma şeklinde ifade edilebilir. Bu çerçevede burada ilk olarak kapitalist ilişkilerin Osmanlı’ya girişi, tüketim malları ithalatının yaygınlaşması ve Osmanlı modernleşme süreci ele alınacaktır. Sonrasında erken Cumhuriyet döneminde kapitalist modern bir toplum yaratma adına atılan adımlar söz konusu edilecektir.

3.2.1. Kapitalizmle Karşılaşma: Kapitalist Ekonomi ve Ticaretin Osmanlı’ya Girişi

Tarihsel olarak Osmanlı’nın Batı ile olan ilişkisi Levent Ünsaldı’nın ifadesiyle, “kendine yeterlilik ve güvenden büyülenmeye giden bir mantığı takip eder”³⁷¹. 17. yüzyılın sonundan itibaren askeri yenilgilerle birlikte Batı’ya duyulan ilgi şekil değiştirmeye başlamıştır. Ünsaldı’ya göre, Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet döneminde de süren Batı’yı takip etme ve yenilikleri gitme-getirme takıntısının kökeni Avrupa’nın kapitalist gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. Söz konusu gidip-

³⁷¹ Levent Ünsaldı, **Bir Ekonomizm Eleştirisi: Türkiye’de Kalkınma Fikri** (Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014), 33.

getirme fikri, her türlü toplumsal ve kültürel bağlamından soyutlanmış tekniğin gidip getirilmesi amacıyla ifadesini bulmuştur³⁷².

Kapitalizmin en önemli sorunu, “üretken ve kârlı hale getirilmesi gereken büyük miktardaki sermayenin hızına yetişebilen yeni pazarların bulunması”dır³⁷³. 19. yüzyıl kapitalizmi için de yeni pazarların bulunması zorunluluğu diğer toplumlarla ticari ilişkiler geliştirilmesinin temel sebebini oluşturmuştur. Daha önce ele alındığı üzere, 19. yüzyıl kapitalizmin genişleme dönemidir ve bu yüzyıl içerisinde Batı Avrupa kapitalizminin ilişki kurduğu ve kapitalist ilişkileri topraklarına taşıdığı coğrafyalardan biri de Osmanlı topraklarıdır. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi önemli dönüşümler geçirmiş, ekonomi kapitalizme açılmıştır. Osmanlı'nın dünya ekonomisine açılış süreci toplumsal kesimlerin rolüyle değil, Avrupalı devletler ile Osmanlı yöneticileri arasındaki ilişkilerle gerçekleşmiştir.

Batı toplumlarındaki modernleşme süreçlerinin iç dinamiklerce, bu toplumlar dışındaki ülkelerde ise dış dinamiklerin etkisiyle oluştuğuna dair görüşler ileri sürülmüştür³⁷⁴. Osmanlı-Türkiye tarihinde kapitalizmin gelişimine bakıldığında, kapitalizmin gelişmesi ve sanayileşmenin içsel değil, dışsal zorlamalara bir cevap olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kapitalizmin gelişimine dair itici gücün yerel unsurlardan kaynaklanmadığını tespiti, söz konusu sürecin dünya kapitalist gelişiminin etkileri bağlamında okunmasının sebebini oluşturur. Savaş gibi dışsal tehditler harekete geçirici temel nedeni teşkil etmiştir³⁷⁵.

Batıda feodalizmden kapitalizme geçiş burjuvazinin devrimi ile betimlenir. Feodal sınıfın gücüne karşı çıkabilecek bir sınıf olarak burjuvazi, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin kapitalist dönüşümünde etkili sınıfı oluşturmuşlardır. Rusya ve Osmanlı gibi toplumlarda böyle bir sınıfın olmayışı kapitalizme geçişin neden Avrupa'da olduğu gibi olmadığını açıklamak için yaygın şekilde kullanılır. Feroz Ahmad, Osmanlı'nın ekonomi politikasını belirleyen üç ilkeyi; İstanbul ekonomisini düzenli tutarak ordunun, bürokrasinin ve sarayın ihtiyaçlarının sağlanması, vergiler yoluyla gelir elde edilmesi, etkin kontroller aracılığıyla statükonun sürdürülmesi şeklinde

³⁷² *age*, 34-35.

³⁷³ Castells, *age*, 257-258.

³⁷⁴ İlker Kılıç, “Türkiye’de Kapitalist Gelişme ve Yurttaşlık”, *Çankaya University Journal of Law*, c.7, s.1 (2010): 50.

³⁷⁵ Baechler’e göre “durağanlığı önleyen yegâne sürekli ve etkin faktör ilişkidir. Savaş yoluyla, fikir aktarımıyla, taklitle ve mübadeleyle.” Bir toplumda durağanlığı önleyen ve değişime neden olan faktör ilişkidir. Bu ilişki savaş yoluyla, fikir aktarımıyla, taklitle ve mübadeleyle kurulur. Baechler, *age*, 112.

ifade etmektedir. Osmanlı'da ayrıca tüccar sınıf din temelinde ayrılmış dolayısıyla Osmanlılar “ekonomi açısından ticaretin önemini kavrasalar da hiçbir zaman sadece ticaret sınıflarının çıkarlarıyla” ilgili olmamışlardır. Bunun yanında “ekonominin hızlı büyümesine dair bilinçli bir algı” göstermemişlerdir. Ahmad'ın belirttiği üzere, ticaretle ilgi düzeyi bu şekilde olsa da “en önemli görevlerinden biri, çarşı ve pazarlarda fiyatları, malların kalitesini, ölçü ve ağırlıkları denetleyerek tüketicinin aldatılmadığından emin olmakla görevli muhtesip”lerin görevlendirilmesi yoluyla tüketicinin hakkının korunmasına yönelik önlemler alınmıştır. Ahmad'a göre tek başına tüketicinin korunuyor olması bile “kendi özünde kapitalizmin ve bir pazar ekonomisinin gelişmesini” engellemiştir³⁷⁶.

Ercan, kapitalist modernleşme sürecinin genişlemeci ve yayılcı özelliğine dikkat çekmektedir. Gelişmiş kapitalist ülkelerin diğer toplumlarla ilişki kurmaları konusunda belirleyici olan hususlar; sürekli üreten bir makine haline gelen Batı Avrupa kapitalizminin daha fazla üretim gerçekleştirmek için hammaddeye gereksinim duyması ve ürettiği malların satış zorunluluğudur. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda kurulan ilişkiler neticesinde gelişmiş kapitalist ülkelerdeki dönüşümler kısa sürede diğer toplumlara yayılmıştır. Bunun en önemli göstergesi de dünya pazarlarını birbirlerine bağlayan ulaşım endüstrisinin gelişimidir³⁷⁷. Kapitalistleşmenin/modernleşmenin genişleme sürecinde diğer ülkeler üzerinde yaptığı etkilerden biri borçlandırmadır. Borçlandırma, merkez kapitalist ülkelere çevre ülkelere sermaye aktarımı, çevre ülkelere merkeze kaynak aktarımı şeklinde gerçekleşmektedir³⁷⁸.

Keyder'in ifade ettiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu esas olarak 19. yüzyılın başlarına kadar dünya ekonomisinin dışında kalsa da imparatorluğun Kuzey Afrika ve Balkanlar gibi çeşitli parçaları İstanbul'un denetiminden bağımsızlaşarak ekonomik bakımdan dünya ekonomisinin iş bölümü içerisine girmeye başlamışlardır. 19. yüzyıl başlarında ise Mısır, Suriye ve Lübnan dünya ekonomisine dahil olmuştur. Ticaret anlaşmalarıyla birlikte ise İzmir ve Çukurova bölgeleri ve sonrasında

³⁷⁶ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, çev. Sedat Cem Karadeli, 5. bs. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 18-19.

³⁷⁷ Ercan, **age**, 63.

³⁷⁸ **age**, 70. “Ontolojik olarak yaşanan bu süreç aslında epistemolojik süreçlere de yansımakta ve tek tek ulusların zihinsel/düşünsel yapıları kapitalist/modernleşmenin ortak mülkü haline gelmektedir. Kapitalist modernleşmenin panoptikon disiplini edici gücü maddi olarak ilişkiye girdiği “öteki” ülkeler üzerine abanan ve böylece “öteki” denen toplumlara dönüştüren bir güç/iktidara sahip olması meşrulaştırıcı işlevleri ile birlikte gider.” **age**, 70.

Anadolu'nun tamamı kapitalist sistemin parçaları haline gelmiştir³⁷⁹. Kapitalizm ve kültürünün Osmanlı topraklarına yayılması ve kapitalist ekonominin yasalarının yaygınlaştırılması ticaret anlaşmalarıyla söz konusu olmuştur. Wood'a göre "kapitalizmin siyasi ve askeri hakimiyet sınırlarının ötesine genişlemesinin ilk ve en temel koşulu, pazar zorlamalarının henüz giremediği yerlere ekonomik ilkelerin empoze edilmesiyle götürülmesi ve bulunduğu alanlarda da varlığını devam ettirmesidir"³⁸⁰.

Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki dönüşüm sürecinin yönünü kapitalist ilişki ağı belirlemiştir. Osmanlı'nın kapitalist Avrupa sermayesinin ilişki ağı içerisine çekilmesinin somutlaştığı tarih, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Anlaşması'dır³⁸¹. Bu anlaşma Osmanlı'daki mülkiyet yapısının kapitalistleşmenin gereklerine hizmet edecek şekilde dönüşmeye başlamasının ve kapitalizmin Osmanlı topraklarına girmesinin başlangıcını oluşturur³⁸². Söz konusu ticaret anlaşması pek çok kaynakta Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak nitelendirilmektedir. Bu tarih aynı zamanda Osmanlı'nın gümrükler üzerindeki egemenliğinden vazgeçtiği tarih olması bağlamında da önemlidir³⁸³. Ahmad'ın belirttiği üzere, Osmanlı'nın doğmakta olan sanayi uygarlığının ekonomik ve siyasi ağına dahil edilmesi İngiltere'nin yeni pazarlara ihtiyaç duyması sonucunda gerçekleşmiştir. Yahya Tezel'e göre, imparatorluğun dış iktisadi ilişkilerinde 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkan hızlı değişimlerin kapitalist dünya ekonomisinin bütünü içerisinde ele alınması gerekmektedir. 18. yüzyıl itibariyle İngiltere'nin diğer ülkeler ile iktisadi ilişkileri yaygınlaşmaya başlamış ve bu süreç kapsamında Osmanlı da İngiltere nazarında önem kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda İngiltere'nin Osmanlı'ya yaptığı ihracat ve Osmanlı'dan yaptığı hammadde ve tarımsal ürün ithalatı artmıştır. Tezel'in belirttiği üzere İngiltere'nin Osmanlı'ya yaptığı ihracatın 24 yılda 12 kat artması ticaretle alakalı mevcut kurum ve

³⁷⁹ Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 104.

³⁸⁰ Wood, **age**, 32.

³⁸¹ Sözleşmenin tam metni için bkz. <http://www.urunlu.com/1-1838-ticaret-sozlesmesi> [01.01.2020].

³⁸² Mehmet Türkay, "Türkiye'de Kapitalist Sermaye Birikiminin "Ulusal" Dönüşümü", **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi**, haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, vd. (Ankara: Dipnot Yayınları, 2006), 22-23.

³⁸³ Koruyucu gümrük politikaları pek çok ülke tarafından kendi sanayisini geliştirme yolunda kullanılan başlıca araç konumundadır. Gümrük politikalarını belirleme yetkisinin yokluğunda ithal edilen malların ülke içinde üretilenden daha ucuz olması halinde ülke sanayisinin gelişimi zarar görmekte kimi dallarda ise durmaktadır.

düzenlemelerin söz konusu ticaret için engel sayılacak bir konuma düşmesine yol açmış ve 1838 ticaret anlaşmasıyla yeni kurum ve düzenlemeler getirilmiştir³⁸⁴. Anlaşma koşulları genel hatlarıyla şöyledir: İhracata uygulanan vergiler yüzde 12, ithalata uygulanan vergiler yüzde 5 olarak belirlenmiştir. Yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam edecek, yabancı tüccarlar iç gümrük ödemeyecektir³⁸⁵. Bu anlaşmayla birlikte ayrıca, devlet tekelleri ortadan kalkmış ve İngiltere'ye imparatorluk çapında mal alma hakkı tanınmıştır. Anlaşmadan kaynaklı olarak harç ve vergilerin Osmanlı tarafından belirlenememesinden dolayı vergi ve harçlar sanayileşebilmek için korumaya ihtiyacı olan iç pazarı koruyamamıştır³⁸⁶.

Anlaşmanın imzalanma nedenleri ise şöyle özetlenebilir: İngiltere 1820'de sanayi devrimini tamamlamıştır ve bu dönemde dünya pazarlarında rakipsiz durumdadır. Bu sırada sanayi devrimini yaşayan Avrupa ülkeleri korumacı politikalarla İngiliz mallarının kendi pazarlarına girmesini engellemişlerdir. ABD, Almanya ve Japonya gibi sanayileşmeye İngiltere'den sonra başlayan ülkeler serbest-ticaret politikaları izlememiş, korumacı politikalar yoluyla sanayileşmelerini gerçekleştirme yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı İngiltere diğer ülkelere yönelmiştir. İngiltere 1820-1840'larda birçok ülkede iktidarlarla anlaşma yoluna giderek ya da şiddet yolunu kullanarak birtakım serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Bu noktada Osmanlı ile İngiltere arasında imzalanan anlaşmanın hangi koşullarda imzalandığına dair bir parantez açmak gerekir. Balta Limanı Anlaşması'nın imzalanmasından önce Osmanlı'ya serbest ticaret yönünde İngiliz baskısı söz konusudur. Yine bu sırada Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanı ve Rusya'nın artan nüfuzu Osmanlı'ya yönelik tehdit unsurlarıdır. İşte bu koşullar içerisinde Osmanlı yöneticileri İngilizlere verdiği iktisadi ödünler karşısında İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyacağını ummuştur. Bu anlaşma sonucunda 19. yüzyıl boyunca dış ticaret hızla genişlemiş, iç pazarlar ithal mallarla dolmuştur³⁸⁷.

Diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan benzer anlaşmalar sonucunda Osmanlı Avrupa için açık pazar haline gelmiştir. Bu sürecin devamında Osmanlı'nın ithalatı ihracatından çok hızlı genişlemiş ve dolayısıyla dış ticaret açıkları görülmeye

³⁸⁴ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 5. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), 63. Tezel ayrıca söz konusu anlaşma ile İngiltere'ye ticari ayrıcalık tanınmasının sadece dış politika endişeleri ile açıklanmasının yetersiz olduğunu, yerli varlıklı kesimlerin de bu politikaya destek olduklarını belirtmektedir. **age**, 65.

³⁸⁵ Pamuk, **age**, 97-98.

³⁸⁶ Ahmad, **age**, 32-33.

³⁸⁷ Pamuk, **age**, 99.

başlanmıştır. Pamuklu kumaş ithali 1825-60 arası yıllarda tüm ithalatın yüzde 80'inin oluşturmuştur, geri kalan ithalat kalemleri arasında geniş bir tüketim malları çeşitliliği vardır. Bunların yanında yatırım malları ithalat değeri ise yalnızca yüzde 3-4'lerde kalmıştır. 1913 yılına gelindiğinde dokumalar ve giyim eşyaları ithalinin toplam ithalat değeri içindeki payı yüzde 31, gıda ürünlerinin yüzde 35, yatırım mallarının ise yüzde 11'dir³⁸⁸. 1838 ticaret anlaşması Osmanlı'nın bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırmıştır. Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret anlaşmasıyla dışa açık tutulmasının sonuçlarından en önemlisi de yerli üretimin ithal malların rekabetinden korunamamasıdır. El tezgahlarına dayalı Osmanlı üretim yapısı sanayi devrimini tamamlamış Avrupa ile rekabet edememiştir.

Osmanlı'yı bütünüyle Batı pazarına açan 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret anlaşması kapitalist ilişkilerin Osmanlı ülkesine girişinin başlangıç noktasıdır. Kapitalist üretim ilişkileri önce ticaret yoluyla sonra da yabancı sermaye yatırımlarıyla yaygınlaşmıştır³⁸⁹. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa sermayesi Osmanlı devleti içinde yatırım yapmaya başlamıştır. Söz konusu yabancı sermaye yatırımları ise doğrudan üretim sektörlerine değil, dış ticareti geliştirmeye yönelik ulaşım gibi alanlara yapılmıştır. Ulaşım alanında yapılan yatırımlar ise demiryollarıdır. Demiryollarının yapımıyla birlikte tarımsal üretim genişlemiş ve demiryolunun ulaştığı bölgelerdeki zanaatlar ithal mallar karşısında gerilemiştir³⁹⁰. Bu dönemde yabancı yatırımlarla inşa edilen demiryolları tarım bölgelerini limanlara bağlayacak şekilde inşa edilmiştir. Ulaşımın modernizasyonu sanayileşmenin gelişmesi ve emperyalizmin gücüne kadar pek çok gelişim için büyük öneme sahiptir³⁹¹.

Tarımın modernleşmesi ve üretimin pazara yönelmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu olmuştur. Tarımın modernizasyonu sürecini, siyasi iktidarın kendi pazarlarının emperyal sermayeye açılmasına zorlanması olarak okumak mümkündür. Wood bu konuda “geçimlik tarımın yerini ihracat için ekilen ürünlerde uzmanlaşmanın alması nedeniyle köylülerin pazara-bağımlı çiftçilere dönüşmesi gibi belirli toplumsal dönüşümlerle bağımlı ekonomilerin kapitalist pazarın emirlerine karşı savunmasız hale getirilmeleri”nden söz etmektedir³⁹². 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında tarımsal faaliyetlerdeki en önemli değişiklik pazar için üretimin

³⁸⁸ Tezel, **age**, 70.

³⁸⁹ Tevfik Çavdar, **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)** (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992), 9.

³⁹⁰ Pamuk, **age**, 104-105.

³⁹¹ Dowd, **age**, 45.

³⁹² Wood, **age**, 33.

yaygınlaşması ve tarım nüfusunun da kapitalist ilişkiler içerisine çekilmesidir. Bu süreçte yeni üretim yapıları ortaya çıkmıştır. Pazar için üretimin yaygınlaşmasının nedenleri; Avrupa pazarlarına yapılan ihracatın artması (Avrupa'ya ihracatın yüzde doksandan fazlası tarımsal ürünlerden oluşmuştur) ve yüzyıl boyunca Anadolu'nun ve kentlerin nüfusunun artmasıdır³⁹³. İthal malı kullanan kapitalist sanayi işletmeleri konusunda ise ilk dalga 1830-40'larda ve ikinci dalga 1880'lerde gerçekleşmiştir.

Batı kapitalizminin Osmanlıdan aldığı ödümler; kapitülasyonlar ve İngiltere'den sonra diğer Batı Avrupa ülkeleriyle de imzalanan ve de İngiltere ile imzalanan anlaşmayla benzer koşulları içeren ticaret anlaşmalarıdır. Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasıyla birlikte Batı Avrupa sermayedarları ve tüccarlar Osmanlı'ya mal ihraç etme, mal satın alma ve satma konusunda tamamen özgür kılınmıştır. Bu bağlamda kapitalist ilişkilerin Osmanlı'ya ticaret yoluyla girdiği görülmektedir³⁹⁴. Kapitalist ilişkilerle ticaret yoluyla tanışılması ise toplumda önce tüketim kalıplarının değişimi ve tüketim pratikleri aracılığıyla sisteme entegre olunmasını açıklayıcı niteliktedir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın ithal ettiği malların yarısından fazlası mamul mallardan oluşmuştur. Bu yıllarda nüfusun neredeyse tamamı ithal pamuklu kumaş ya da ithal iplik kullanılarak dokunmuş kumaşlar kullanmaktadır³⁹⁵.

Batı Avrupa ülkelerinin sanayicileri için yeni pazarlar bulmalarındaki en önemli sorunlardan biri Osmanlı'nın geniş bir alanda egemen olmasıdır. Osmanlı bu özelliği ile kapitalizmin uluslararası gereksinimleriyle çelişmekteydi. Bu durumda Batı Avrupa ülkelerinin seçeneklerinden biri Osmanlı'nın yapacağı reformlar yoluyla kapitalizmin pazar sorununun çözülmesidir³⁹⁶. Batı kapitalizminin yeni pazar arayışlarına Osmanlı Batılılaşma çerçevesinde cevap vermeye çalışmıştır.

3.2.2. Kapitalistleşme Süreci: Batılılaşma, Modernleşme ve Tüketim Kalıplarının Değişimi

Osmanlı 19. yüzyılda kapitalistleşme sürecine girmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere bu süreç 1838 ticaret anlaşmasıyla kristalize olmuştur. Türkay'ın dikkat çektiği üzere bu süreç içerisinde kritik olan, taraflar arasında asimetrik güç ilişkisinin

³⁹³ Pamuk, *age*, 127.

³⁹⁴ Çavdar, *Türkiye Ekonomisi*, 53.

³⁹⁵ Pamuk, *age*, 103.

³⁹⁶ Gevgilili, *Türkiye'de Yenileşme*, 28.

olmasıdır. Kapitalizmin yayılma dinamiğinin sonucunda Avrupa kapitalizminin farklı coğrafyaları içirme süreci söz konusudur³⁹⁷.

Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu olan Batılılaşma çabalarını kapitalistleşme çabası olarak okumak mümkündür. Alain Touraine'e göre modernist ideoloji yalnızca fikir alanında değil, kapitalizmin biçimine de bürünerek iktisadi alanda da egemen olmuştur. Bu anlamda kapitalizm "modernliğe ilişkin Batı ideolojisinin iktisadi biçimi" olarak tanımlanmaktadır³⁹⁸. Modernleşme, tarihsel olarak Batı Avrupa'da gelişen toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlere doğru bir değişme süreci olarak tanımlanabilir. Modernleşme her şeyden önce belli bir değişmeyi işaret eder. Etimolojik kökeni itibariyle "modern" kelimesi "yaşadığımız zamana ait veya uygun" anlamına gelir. Modernleşme sanayileşmemiş toplum tipinden sanayileşmiş toplum tipine doğru bir değişimi ifade eder³⁹⁹. Ercan'a göre modernliğin baskı aracına dönüşmesi kapitalist toplumsal ilişkiler içinde yaşamayan toplumlar için daha anlamlı bir gelişmedir. Baechler'e göre azgelişmiş ülkelerde her siyasetin ekonomik sonuçları daha görünürdür. "En genel soyutlama düzeyinde, azgelişmişlik Batı'yla temas olgusundan ötürü geleneksel dengelerdeki kopuş (biyolojik, ekonomik, siyasal ve zihinsel) olarak tanımlanabilir"⁴⁰⁰.

Pamuk'un belirttiği üzere, 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasını sağlayan kurumsal değişiklikler Osmanlı'nın önceliklerinden çok, Avrupa devletlerinin gücünü yansıtmaktadır. 1838 ticaret anlaşması ve 1854'te başlayan borçlanma süreci ekonominin dışa açılışı ve maliyenin Avrupa sermayesinin denetimine girmesi süreçlerinde en önemli dönüm noktalarıdır. Ekonomi için önemli dönüm noktalarında Osmanlı hükümetinin askeri, siyasal ve ekonomik anlamda sıkıntılarla karşı karşıya bulunması, yöneticilerin aldığı kararların uzun vadeli sonuçlarından ziyade söz konusu güçlükler konusunda Avrupalı devletlerden destek sağlamayı düşünmelerine neden olmuştur⁴⁰¹.

³⁹⁷ Türkay, **Sermaye Birikimi**, 134.

³⁹⁸ Touraine, **age**, 39-41.

³⁹⁹ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 8. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 227-228.

⁴⁰⁰ Baechler, **age**, 159-160.

⁴⁰¹ Pamuk, **age**, 150.

Çavdar'ın vurguladığı üzere Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren iktisadi düşünce ve yaklaşımlar liberalizm doğrultusunda biçimlenmiştir. Çavdar'ın ifadesiyle⁴⁰²:

“Batı Avrupa ülkelerinin gücünün, teknolojisinin hatta bir yerde yaşam biçiminin altındaki nedenin sanayileşme ve kapitalizm olduğunu sezen iktidarda olanlar da her dönemde kapitalist bir ülke olmanın özlemini hissetmişlerdir. Ülke çıkarlarını kapitalist olmakla özdeşleştirmişlerdir. İktisadi düşünce ve politikalar bu doğrultuda biçimlenmiştir.”

Osmanlı'nın kapitalistleşme sürecinde ekonomik kararlar açısından iki ana akım söz konusudur. 19. yüzyılın ikinci yarısında kapitalistleşme genel eğiliminde birleşen Osmanlı aydınları, söz konusu hedefe giden iki model önermişlerdir. Bunlar ekonomik yaşam üzerindeki kısıtlamaları reddeden serbest ticaret yaklaşımı yani liberal yaklaşım, diğeri ise kapitalist ilişkilerin geliştirilmesini kabul etmekle beraber Osmanlı gibi toplumların liberal ekonomi uygulamasından önce yerli sanayinin geliştirilmesi amacıyla korumacı bir iktisat politikasının uygulanmasından yana olan yaklaşımdır. Söz konusu iki yoldan liberal iktisat politikası öne çıkmıştır. Bu iki yaklaşımda kapitalist bir toplum düzenini kalkınmanın gerekli şartı olarak kabul etmiştir. Söz konusu yaklaşımların altında yatansa Batı Avrupa'nın gelişmişlik nedeninin kapitalizm olduğunun farkında olunmasıdır. Buradan hareketle devleti kurtarmanın yolunun kapitalistleşmek olduğu fikri üzerinde birlik sağlanmıştır. Osmanlı'nın geleceği kapitalistleşme sürecine bağlı olarak düşünülmüştür. Böylece kapitalist düzen için gerekli ekonomik ve toplumsal kurumların kurulması amaçlanmıştır⁴⁰³.

1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeni kurumlar ve yaklaşımlar⁴⁰⁴ Batı Avrupa tüccarları için yasal ortamı sağlamıştır. 1854 tarihli Kırım Savaşı⁴⁰⁵ Batı Avrupa ülkelerinin Osmanlı'yı ekonomik kontrolü açısından daha köklü adımlar atılmasına

⁴⁰² Çavdar, *age*, 9.

⁴⁰³ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, 40-41. Çavdar, *Türkiye Ekonomisi*, 21.

⁴⁰⁴ Tanzimat Dönemi'nde 1830-40'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan makineler ithal etmiş, devlet mülkiyetinde olan ve ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için fabrikalar kurulmuştur. Bu fabrikalarda üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan mühendisler ve fabrikada çalışması için de işçiler getirilmiştir. Ürettikleri mallar devlet tarafından satın alınmasına rağmen bu fabrikalar işletilememiş ve kapatılmıştır. Pamuk, *age*, 92-93.

⁴⁰⁵ Kırım Savaşı'nın sebebi, Rusya'nın imparatorlukta Ortodoksların koruyucusu olmak yönündeki isteğinin Osmanlı hükümetince reddedilmesidir. Osmanlı bu konuda İngiltere ve Fransa tarafından desteklenmiş, 1853'te savaş ilan edilmiş, İngiltere ve Fransa da savaşa katılmıştır. Savaş sonunda Rusya barış yapmayı kabul etmiş, 1856'da Paris Anlaşması imzalanmıştır. Bu süreçte Avrupa orduları İstanbul yakınlarında konuşlanınca batı malları ticaretinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı Avrupa uyumuna dahil edilmiş ve Avrupa'nın büyük güçleri Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını garanti etmiştir. Ahmad, *age*, 36.

neden olmuştur⁴⁰⁶. 1856 tarihli Islahat Fermanı ise Tanzimat Fermanı ile kabul edilen ilkelerin tamamlayıcısı olmuştur. Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni kararlar; yıllık bütçelerin yapılması, ekonomik gelişmeyi sağlamak için Avrupa ülkelerinden uzmanların davet edilmesi, gerekirse bunlara üst düzeyde sorumluluklar verilmesi ve karma mahkemelerin kurulmasıdır. Böylece Batı Avrupa ülkelerinin istediği doğrultuda dönüşümler için girişimde bulunulmuştur. 1856 Islahat Fermanı'nı takip eden yasal dönüşümlerden biri miri toprakların özel mülke dönüştürülme sürecini kolaylaştıran hükümler içeren ve 19. yüzyılın önemli kurumsal değişimlerden birini oluşturan 1858 Arazi Kanunnamesi'dir. Diğer yasal girişimler; Ticaret Mahkemeleri Nizamnamesi (1862), Deniz Ticaret Yasası (1864), yabancıların toprak sahibi olmasına izin veren yasa (1867) olarak özetlenebilir. Söz konusu yasalar kapitalist ilişkilerin ihtiyaç duyduğu ortamın yaratılmasına yönelik çabaları ifade etmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı sivil-asker bürokrat kesimden oluşan aydınları da liberal düşüncelerle tanışmıştır⁴⁰⁷. 19. yüzyılda ekonomi alanındaki kurumsal yeniliklerden biri de dünya ekonomisiyle bütünleşmek adına parasal istikrarın sağlanması amacıyla bankaların kurulması ve kredi kurumlarının oluşturulmasıdır. 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası orta ve büyük ölçekli işletmelere kredi sağlamıştır.

Tanzimat Fermanı'yla somutlaşan Batılılaşmaya yönelik çabalar "Batı ile ancak onun gibi olduğunda baş edilebileceğine" dair bir anlayışta ifadesini bulmuştur⁴⁰⁸. Çavdar, Tanzimat Dönemi devlet adamlarının ve aydınlarının görüşlerinde çağdaşlaşmak-Avrupalılaşmak özdeşliğinin ortaya konduğunu belirtmektedir. Amaçlanan Avrupalı bir Osmanlı Devleti'dir. Demiryolu ulaşım ağı bu dönemde en büyük hedeflerden biri olarak belirlemiştir. Tanzimat Dönemi paşalarından Fuat ve Ali Paşa padişaha hitaben yazdıkları vasiyetnamelerinde özel sektörün önünün açılmasını önermişlerdir. Paşaların önerdikleri iktisadi tedbirlerin arka planında liberal ekonomi kuralları bulunmaktadır. Çavdar'ın belirttiği üzere, padişah ve sadrazamların hisse sahibi olduğu Şirket-i Hayriye (1850) padişah ve bürokratların kapitalistleşme yönünde düşünce birliği içerisinde olduklarını göstermektedir⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ 1854'te ilk dış borç alınmış, 1877'de borçlar ödenemez duruma gelmiştir. 1881'de Duyun-u Umumiye (borçlar yönetimi) kurulmuştur. Bu kurum zamanla birçok vergiyi kendi toplar hale gelmiş ve sonuçta Osmanlı maliyesi iki başlı bir yapıya bürünmüştür. Çavdar, **Türkiye Ekonomisi**, 56-60.

⁴⁰⁷ Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm**, 12-14.

⁴⁰⁸ Türkay, **age**, 199.

⁴⁰⁹ Çavdar, **age**, 30-39.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da kültürel ve politik değerler ve kurumlar köklü bir şekilde değişim geçirmiştir. Batılılaşma, modernleşme/kapitalistleşme bir devlet politikası olarak ele alındığı için uygulamalar da “yukarıdan aşağıya” olmuştur. “Tepeden modernleşme” Türkiye'nin kapitalist sisteme dahil olma tarzını ifade eder. Modernleşme süreci içerisindeki değişim ve dönüşümlerden biri de tüketim kalıplarındaki değişimlerdir. Hem Osmanlı son dönemi hem de Cumhuriyet için modernleşme süreçlerinde ulaşılması gereken ideal olarak çağdaş Batı belirlenmiştir. Batı aynı zamanda modern yaşam tarzıyla da idealize edilmiş ve modern bir yaşamın nasıl olması gerektiği buna paralel bir şekilde kodlanmıştır. Tüketim kalıpları söz konusu yaşam tarzının belirleyici özelliği olarak ön plandadır. Erbaş'a göre Batı kültürüne dair ürünler daha çok işlevsel oldukları için değil, batılı yaşam tarzı olarak tanıtıldıklarından dolayı tüketilmektedir⁴¹⁰.

Osmanlı son döneminden itibaren aydınların ve elitlerin öncülüğünde batılı bir yaşam tarzı ve tüketim kalıpları benimsenmiştir. Tanzimat'tan başlayarak Osmanlı paşaları, bürokratları, Batılılaşmayı Avrupa tüketim kalıplarını benimsemek olarak algılamışlardır. Çavdar'a göre yeni yaşam tarzı aydınlar tarafından toplumun modernizasyonu olarak nitelendirilmiş ve batılı yaşam tarzının unsurlarını oluşturan mobilyalar ve giyim tarzları yaygınlaşmaya başlamıştır. Çavdar'a göre yöneticiler ve aydınların Batı'ya ve kapitalizme öykünme dönemi olarak adlandırılabilir 19. yüzyılda ilginç olan, kapitalizmin teknoloji ve sanayi alanlarındaki hızlı ilerlemesinden çok tüketim kalıplarına özenilmesidir. Ancak Batılılaşma olarak nitelendirilen bu değişim çabalarının yalnızca belirli bir azınlığın yaşam tarzını değiştirdiğine de dikkat çekmek gerekir⁴¹¹. Osmanlı sarayı ve bürokratları batılı yaşam tarzına öykündükçe “tüketici” olmuşlardır. Söz konusu kesimlerin tüketim kalıpları kendi ekonomik koşulları içinde biçimlenmekten çıkmaya başlamış ve toplumun üretim olanaklarını aşan bir “tüketicilik eğilimi” ortaya çıkmıştır⁴¹².

Osmanlı 19. yüzyıla kadar geleneksel yapılarda üretimin karakteristiğini oluşturan pazarın kent ya da yöre ile sınırlı olduğu yerel nitelikte bir üretim yapısına sahiptir. Mal çeşitliliği az ve gelir düzeyleri düşüktür. Fizyolojik ihtiyaçlar önceliklidir. Yönetici sınıftan olanlar dışında kalan toplum kesimleri seçim olanaklarından mahrumdur. 19. yüzyıla kadar bu çerçevede bir üretim yapısına sahip Osmanlı'da

⁴¹⁰ Erbaş, *age*, 135.

⁴¹¹ Çavdar, *Türkiye Ekonomisi*, 10.

⁴¹² *age*, 55.

geleneksel üretim normlarının çözülüşüyle beraber reklam anlam kazanmış ve kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Osmanlı reklam tarihi de Tanzimat ile birlikte başlamıştır. Ekonominin parasallaşması geleneksel dengeleri bozmuş ve Osmanlı'da yeni bir toplumsal katman olarak orta sınıfın doğuşu söz konusu olmuştur. Reklamın ana hedefi de parasal anlamda gücü olan bu yeni sınıftır. Aynı zamanda ithal mal örüntülerinin de bu doğrultuda biçimlendiğini belirtmek gerekir⁴¹³.

1850'lerden itibaren Osmanlı'nın büyük kentlerinde Avrupalı perakendeciler büyük mağazalar açmıştır. Bu büyük dükkanlar alışverişe yeni bir deneyim katmıştır. Yeni olan deneyim, malların yalnızca ihtiyaçları karşılamak için değil, müşterilerin estetik gereksinimlerini de karşılamak için satılmasıdır. Zamanla bu mağazalara alışverişe gitmek özel bir etkinlik haline almış, vitrin bakmak ve sokaklarda dolaşmak 19. yüzyıl sonu İstanbul'unda bir eğlence haline gelmiştir⁴¹⁴. Söz konusu büyük mağazalar olarak Bonmarche'ler 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelmiştir. Bu mağazalar Kırım Savaşı sonrası Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisi ile bütünleşmesi sonucu doğmuştur. Avrupa ile yakın temasla birlikte Batı tüketim normları hâkim olmaya başlamıştır. Yeni tüketim örüntüleri benimsenmiştir. Tanzimat sonrasında tüketim normlarında ikilik söz konusudur. İki farklı zihniyet, tüketim örüntüsü ve dünya görüşü görülmektedir. 19. yüzyıl sonları parasallaşma ve ticarileşme geleneksel dengeleri bozmuştur. Yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticaretinin 8-10 kez katlanmasında somutlaşan Osmanlı ekonomisinin Batı ile bütünleşmesine dair gelişmeler sonucunda parasal göstergeler giderek toplumun ana eksenini oluşturmaya başlamıştır⁴¹⁵.

İmzalanan ticaret anlaşmaları Batı Avrupa ülkelerine çeşitli imtiyazlar sağlamıştır. Bu anlaşmalar Batı ülkelerinin tüccar ve sanayicilerine özgür bir iş ortamı sunmuş ve böylece 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı toprakları “yabancı mallarıyla dolu, tüketim kalıpları Batı Avrupa kaynaklı ürünlere göre değişmeye başlamış” bir duruma gelmiştir⁴¹⁶. Bu gelişmelerin diğer bir sonucu da dış ticaret dengesinin sürekli açık vermeye başlaması, yani ithalat-ihracat dengesinin bozulmasıdır. 20. yüzyılın başında Osmanlı ithal ve ihraç mallar kalemleri şu şekildedir: Üzüm, tütün,

⁴¹³ Zafer Toprak, “Tüketim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları”, *Cogito*, s.5 (1995): 25-26.

⁴¹⁴ Ayşe Durakbaşa, Dilek Cindoğlu, “Tezgâh Üstü Karşılaşmalar: Toplumsal Cinsiyet ve Alışveriş Deneyimi”, *Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, haz. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: Metis Yayınları, 2003): 87.

⁴¹⁵ Toprak, *age*, 26.

⁴¹⁶ Çavdar, *age*, 60.

incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, pamuk, zeytin yağı gibi tarım ürünleri temel ihraç mallarını oluşturmuş, ithal edilen mallar ise ağırlıklı olarak mamul mallardan oluşmuştur. Bunlar pamuklu ve yünlü tekstil ürünleri, askeri malzemeler, demiryolu malzemeleri, makineler, çeşitli gıda maddeleridir⁴¹⁷. Pamuk, 19. yüzyıl öncesi Osmanlı'yı tarıma dayalı bir imparatorluk olarak değerlendirmenin mümkün olduğunu söyler. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun iaaşeye verdiği öncelik, ithalat ve ihracata dair tavırlar arasında önemli bir farklılığa yol açmış, ithalat desteklenmiş ve özendirilmiştir. Pamuk'a göre iaaşe sorunundan dolayı Osmanlı yerli üretimi ithal mallara karşı korumak için büyük bir çaba göstermemiştir. Bunun yanında ihracata ise ancak iç talep karşılandıktan sonra izin verilmiştir⁴¹⁸.

Pamuk'un vurguladığı gibi 19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmeyi destekleyen ve buna yönelik politikalar izleyen bir devlet olamamıştır. Mamul mallar üretiminin ekonomi içerisindeki yeri de ithal malların karşısında iyice daralmıştır. 19. yüzyıldaki gelişmeler sonucunda 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı göstermektedir⁴¹⁹. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ekonomisi kendi içine kapanmış, savaşın ortaya çıkardığı yeni koşullar dahilinde dış ticaret durma noktasına gelmiştir. 1914'te yabancı ülke vatandaşlarına birtakım imtiyazlar sağlayan kapitülasyonlar kaldırılmıştır⁴²⁰. Böylece Osmanlı vatandaşları yabancı tüccarlarla eşit duruma gelmiştir. Osmanlı'nın dış borç ödemeleri durdurulmuş, Duyun-u Umumiye askıya alınmıştır⁴²¹.

3.2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi

Wood'un belirttiği üzere, ulus-devlet, kapitalist ilkelerin yaygınlaşması sürecinde vazgeçilmez bir araçtır. Bu hem gelişmiş kapitalist ülkeler hem de diğer ülkeler için

⁴¹⁷ **age**, 61-65.

⁴¹⁸ Pamuk, **age**, 55. Pamuk, 19. yüzyılda mamul mallar ithalatının hızla genişlemesi sonucunda yerli üretimin dış rekabete karşı korunması konusunda diğer kesimlerden de talep olmadığına dikkat çeker. Bunun sebebi 19. yüzyılın sonuna kadar yatırım yapacak bir sermayedar sınıfın olmamasıdır. Bu yüzden yerli sanayinin korunmasına yönelik düşünceler yüzyıl sonunda gündeme gelmeye başlamıştır. **age**, 93.

⁴¹⁹ **age**, 153-158.

⁴²⁰ Osmanlı'nın Avrupalı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklar (kapitülasyonlar) 17. yüzyıldan itibaren genişlemeye başlamıştır. Bu genişlemenin boyutları Avrupalı tüccarların anlaşmazlıkları çözmek için kendi mahkemelerini kurmaları ve yerli tüccarlardan daha az vergi ödemelerine kadar varmıştır. Pamuk, **age**, 56-57.

⁴²¹ **age**, 163-164.

geçerlidir. Avrupa ulus devletleri sermayenin belirleyici gücünü tüm dünyaya taşıırken, bağımlı ülkelerde kapitalizmin taşıyıcısı durumundadır⁴²². 1923'te ulus-devletin kuruluşu kapitalist dünya ekonomisinde yer almak ve kapitalizmin gelişimi için gerekli kurumsal değişimlerin gerçekleştirilmesi adına önemli bir adımı oluşturur. Bu dönemde Batı'da gelişmiş olan ulusal kapitalist devletin üst yapı kurumları topluma aşılannmıştır. Çeşitli yasalardan giyim kuşam tarzlarına atılan tüm adımların hepsi kapitalist ulus-devlete geçiş çabalarını ifade etmektedir. Bu anlamda Cumhuriyet'in ilk döneminde Batı uygarlığı üst yapısal güdümlerle yakalanmaya çalışılmıştır⁴²³.

Erken Cumhuriyet döneminde Batı kurumlarının yanında zihinlerin de yeniden yapılandırılması faaliyetine girişilmiştir. Ünsaldı'ya göre kuruluş yıllarında yönetici kadrolar için "batılı davranış, değerlendirme ve sınıflandırma kategorilerinin (yeme, konuşma, hüküm verme, davranma, giyinme vs) bireysel düzlemde tam anlamıyla içselleştirilmesinin kurumsal dünyada gerçekleştirilen radikal düzenlemelerden bile daha önemli olduğu ifade edilebilir"⁴²⁴. Bu dönemde hayat tarzına ilişkin alanlarda da modern bir yaşamın tesisiyle sonuçlanacak köklü değişiklikler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Dönemin ilerleme (kalkınma) anlayışı büyük oranda kültürel ve politik temelli dönüşümü ifade eder. Kalkınma henüz ekonomik terimlerle ifade edilen bir süreç olmaktan uzaktır⁴²⁵. Erken Cumhuriyet döneminde Batı'ya öykünen kimi dönüşümler gerçekleştiğinde, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde yaşayan yurttaşlar arasında benzer tüketim eğilimleri güçlenmiştir. Kültürel reformların sonucu olarak yaygınlaşan batılı yaşam tarzı kapsamında tüketim kalıplarında değişim söz konusu olmuştur⁴²⁶.

Cumhuriyet, Osmanlı'nın Avrupa'nın denetiminde yaşadığı kapitalistleşme sürecinin aktörlerinin değiştiği yeni bir dönemin başlangıcıdır. Türkay, Cumhuriyet'in kuruluşuyla toplumsal bir ilişki olan kapitalist sermaye birikiminin sürekliliğini koruduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre kapitalistleşme sürecine giren birikim

⁴²² Wood, *age*, 35.

⁴²³ Kongar, **Kültür Üzerine**, 48-49.

⁴²⁴ Ünsaldı, *age*, 41-42.

⁴²⁵ *age*, 43.

⁴²⁶ Murat Metinsoy, "İki Savaş Arası Türkiye'de Sanayi, İthalat ve Ekonomik Kısılcında Zanaatkarlar", **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, haz. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015): 319.

ulusal bir dönüşüm geçirmiştir⁴²⁷. 1923 itibariyle ulusal bir kapitalistleşme söz konusudur ve yeni bir ekonominin inşası hedeflenmiştir. Erken Cumhuriyet dönemindeki siyasal, ekonomik, kültürel ve hukuksal -Türkiye hukuksal yapısını 1920'lerde kapitalizmin kendini geliştirebileceği bir forma dönüştürmüştür- alanlardaki müdahaleler sürecindeki temel ilişkiler bütünü kapitalist bir toplumsal yapı ve işleyiş temelinde biçimlenmiştir. Bu bağlamda Türkay'a göre Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren yaşanan gelişmeler kapitalizmin yapısal işleyişi temelinde anlaşılmalıdır. Kapitalistleşme sürecinin değerlendirilmesi, birikimin farklı tarihsel koşullardaki gereklilikleri çerçevesinde anlam kazanmaktadır⁴²⁸.

Cumhuriyet'in ilan edilişi "bir tür müdahale süreciyle ileriye dönük olarak kapitalist bir toplum yaratma projesi olarak"⁴²⁹ adlandırılmaktadır. Cumhuriyet'in amacı yeni sınırlar içinde milli bir ekonomi oluşturmak olarak belirlenmiştir. "Müslümün-Türk bir müteşebbis sınıfın yaratılması ve sanayileşme, milli ekonominin gelişmesi için temel unsurlar olarak" görülmüştür⁴³⁰. 1920'lerde iktisat politikalarının temel yaklaşımı, özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliğidir. Sanayileşme ve devlet eliyle bir girişimci sınıfın yaratılması dönemin iktisat politikalarında hâkim yönelimdir. Pamuk'un belirttiği üzere, 1920'lerde izlenen ekonomi politikalarının simgesi İş Bankası'dır. 1924'te kurulan bankanın misyonu özel sektörün desteklenmesidir⁴³¹.

Lozan'da kapitülasyonların kalkması Cumhuriyet'e ekonomide dış etkilerden bağımsız bir politika yürütmek için gerekli ortamı sağlamıştır⁴³². Fakat Lozan Anlaşması'na göre Türkiye 1917'deki gümrük tarifelerini 1929'a kadar değiştiremeyeceğinden dolayı 1929'a kadar Türkiye dışa açık bir ekonomiye sahiptir⁴³³. İzmir İktisat Kongresi'nde serbest piyasa ekonomisi ana politika olarak kabul edilmiştir. Özel kesime yönelik teşvikler konusunda 1913'te kararnameyle

⁴²⁷ Türkay, **Türkiye'de Kapitalist Sermaye**, 26.

⁴²⁸ **age**, 32.

⁴²⁹ Türkay, **Sermaye Birikimi**, 138. Türkay ayrıca bu projenin o dönemde birkaç farklı kavramla ifade edildiğine dikkat çekmektedir. Buna göre muasır medeniyet ve batılılaşma, modernleşme gibi kavramlar aslında kapitalizm anlamına gelmek üzere kullanılan kavramlardır.

⁴³⁰ Pamuk, **age**, 180.

⁴³¹ **age**, 181-182.

⁴³² Çavdar, **Türkiye Ekonomisi**, 13. Lozan'da üç temel konuda düzenleme yapılmıştır. Bunlar kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı'nın tek taraflı olarak değiştiremediği serbest ticaret anlaşmalarının sona erdirilmesi (gümrük tarifelerinin belirlenmesi için 1929'a kadar beklenmesi şartı getirildi), Osmanlı dış borçları yeniden yapılandırılmasıdır. Pamuk, **age**, 175.

⁴³³ Türkay, **Sermaye Birikimi**, 145.

yürürlüğe konulan Sanayiye Teşvik Yasası 1927’de yasalaşmıştır⁴³⁴. İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararların ana hatları; sanayi ve ticareti geliştirmek, özel sektöre öncelik vermek, mülkiyet haklarını koruyan bir düzeni yasal çerçevesi ve kurumlarıyla oluşturmaktır⁴³⁵. 1929’da Türkiye Osmanlı’nın son döneminde yitirilen gümrük kambiyo rejimini düzenleme yetkisine sahip olmuştur. Bu bağlamda 1929-46 dönemi bağımsız iktisadi kararların alındığı dönem olarak ifade edilmektedir⁴³⁶. İki savaş arası dönemde kendi kendine yeterli Türkiye’nin ekonomi politikalarında temel önceliklerdir⁴³⁷.

1929 krizi sanayi ülkelerinde işsizlik yaratmıştır. Türkiye tarımsal malların fiyatlarının düşmesi nedeniyle bu krizden etkilenmiştir. 1930’lu yıllarda krizden dolayı devletin ekonomi içindeki yeri genişlemiş, Türkiye de bu eğilimin dışında bir seyir izlememiştir. Nitekim 1930’lu yıllar, 1929 buhranının yol açtığı yeni ekonomik adımların gerçekleştiği yıllar olarak karşımıza çıkar. Söz konusu kriz liberal iktisat politikalarından kuşku duyulmasına neden olmuştur. Bu dönemde dış ticaret politikasında iki kavram gündeme gelmiştir. Bunlardan biri yurtdışından gelen malların yurtiçinde üretilmesini ifade eden ithal ikamesi yaklaşımı, diğeri ise bu yaklaşımın paralel bir süreci olarak okuyabileceğimiz yerli malı tüketiminin özendirilmesidir⁴³⁸. 1930’larda iktisadi milliyetçilik yaklaşımı egemendir. Milli çiftçi, milli sanayici, milli tüccar gibi nitelermelerle sık karşılaşıldığı belirtilmektedir. Bu dönemde yerli mallar haftaları ve yerli mallar sergileri gerçekleştirilmiş ve tüketiciyi yerli ürünleri kullanmaya özendiren politikalar uygulanmıştır⁴³⁹. 1930’lu yılların başında etkin denilebilecek bir “yerli malı kullan” kampanyasının başlatılmasının sebebi ithal tüketim mallarının önünün kesilmesi ve ikameyi yaratacak sanayinin de hemen kurulamamasıdır. Bu koşullar altında tasarruf teşvik edilmeye başlanmıştır. Türkiye böylece “kontrollü bir ekonomik politika” aşamasına girmiştir⁴⁴⁰. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye savaş boyunca silahlı bir tarafsızlık politikası izlemiştir. Askeri harcamaların artması, ithalatın düşmesi, azalan üretim ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Refik Saydam hükümeti döneminde 1940 Milli Korunma Kanunu ve Şükrü Saraçoğlu hükümeti döneminde 1942 Varlık

⁴³⁴ Çavdar, *age*, 13.

⁴³⁵ Çavdar, *Türkiye’de Liberalizm*, 203.

⁴³⁶ Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi*, 2. bs. (Ankara: Odtü Yayıncılık, 2009), 4.

⁴³⁷ Pamuk, *age*, 174.

⁴³⁸ Çavdar, *Türkiye Ekonomisi*, 245.

⁴³⁹ *age*, 13-15.

⁴⁴⁰ *age*, 245.

Vergisi uygulamaları Türkiye’de savaş yıllarının “katı müdahalecilik dönemi” olarak nitelendirilmesinin sebebini oluşturmaktadır.

Tanıl Bora’nın belirttiği üzere, 1920-30’ların politik fikir tartışmalarında Batı, Avrupa ile eş anlamlıdır. Bu anlamda söz konusu dönemde Batı derken Almanya, İngiltere ve Fransa kastedilmektedir. Ancak Bora, ders kitaplarında Amerika’nın, “dünyanın en medeni, en kuvvetli, en mamur, en müterakki, en yüksek diyarı” şeklinde tasvir edildiğine de dikkat çeker. İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası kapitalist sistemin hegemon gücü haline gelen Amerika’nın, Türkiye için “yeni garp” olarak doğuşu söz konusudur⁴⁴¹. Burada Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin bütünsel bir politik bağlam içerisinde anlaşılmasına yönelik yaklaşımımızın bir gereği olarak, Amerikan hegemonyasının temel unsurlarından birini oluşturduğu Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamına yönelik bir değerlendirme sunulacaktır. Söz konusu gelişimin iç politik bağlamına ise bir sonraki bölümde yer verilecektir.

3.3. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Dış Politik Bağlamı

Bu başlık altında sunulacak olan Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamına dair değerlendirme, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası güç yapısında Batı ve Doğu Bloku olarak karakterize olan dönüşüm, Soğuk Savaş ortamı, Amerikan hegemonyası altında gelişen ikili ilişkiler, Amerikan yardımları ve ekonomi politikalarını etkileyen uzman raporları çerçevesinde ele alınacaktır.

3.3.1. Dünyadaki Gelişmeler ve Uluslararası Konjonktür: Soğuk Savaş, Kapitalizmin Altın Çağı ve Amerikan Hegemonyası

Değişen ekonomi politik konjonktür, Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan tüketim kültürünün gelişiminin ana sebebini oluşturur. Savaştan sonra uluslararası güç yapısında dönüşüm, SSCB ve ABD’nin liderliğinde iki blokla karakterize olmuştur. 1950-60 arası dönem, uluslararası ilişkiler literatüründe Soğuk Savaş’ın en yoğun yaşandığı yıllar olarak ifade edilir. Politik ve ekonomik anlamda iki kutba ayrılmış dünyada, kapitalist blokta, ABD önderliğinde yeni bir düzen arayışı söz konusudur. Dönemin dış politik bağlamının en önemli ögesini “dünya

⁴⁴¹ Tanıl Bora, “Türkiye’de Siyasi İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi: “En” Batı ve “Başka” Batı”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 149.

ekonomisi”nin yapısı oluşturur. Dünya ekonomisi kavramı burada, “dünyada çeşitli birimlerin tek bir pazar çerçevesinde ve o pazarın gerektirdiği iş bölümüne uygun olarak üretim yaptıklarını”⁴⁴² ifade etmektedir. Dünya ekonomisinin yapısına dair değerlendirmelerde İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin “sermaye birikiminin altın çağı” olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bu dönemde eş zamanlı olarak üretim artmış ve tüketim kitleleşmiştir. Savaş sonrası dönemde ABD’nin harekete geçirdiği yeni modernleşme dalgasının temel sonucu, modernleşmenin kapitalizmle birlikte tasavvur hale gelmesini sağlaması olmuştur.

Amerikan tipi tüketim modelinin diğer ülkelerde yaygınlaştığı savaş ertesinde, uluslararası ekonomik ilişkilerin gösterdiği gelişme dikkate alınması gereken en önemli etken olarak karşımıza çıkar. Söz konusu ilişkiler; çevre ülkelerinin hammadde aktarımıyla birikimi desteklemesini ve merkezi oluşturan ABD, Japonya, İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerin teknoloji yaratma ve uygulama konusundaki ilişkilerini kapsar. Bu dönemde ABD tüketim modelini ve üretim normlarını ihraç ederek birikim modelinin uluslararasılaşmasını sağlamıştır⁴⁴³. 1945 sonrası ABD’nin dünya ekonomisi ve siyaseti üzerindeki hegemonyası döneminde, serbest ticaretin ve yabancı sermayenin yararlı olduğu savı ekonomik bir ideoloji olarak yayılmıştır. ABD bu hegemonyasından kaynaklı olarak geri kalmış ülkelerin kalkınma seçeneklerinin parametrelerini belirlemiştir. ABD’nin çıkarları ortak değerler şeklinde sunularak toplumların yönlendirilmesinde etkili olmuştur⁴⁴⁴.

Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamlarının başında, dünya kapitalist sisteminde 1945 sonrası kitle tüketimine dayanan yoğun sermaye birikimi rejimine geçilmesi gelir. Amerika savaş yıllarında sanayi üretimini yüzde 170 arttırmıştır. Savaş sonrası koşullara işsizlik gibi ciddi sorunlar yaratmadan uyum sağlanabilmesinin koşulu, ihracatın artırılması olarak görülmüştür. ABD’nin bu hedefini savaş öncesi uluslararası ticaret koşulları içinde gerçekleştirme olanağının olmamasından dolayı da ABD önderliğinde yeni bir ekonomik düzen oluşmuştur⁴⁴⁵. Söz konusu yeni düzen ABD’nin mal ve sermaye ihracı ihtiyacına yanıt verecek

⁴⁴² Keyder, *age*, 116.

⁴⁴³ Sinan Sönmez, **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye** (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), 90-92.

⁴⁴⁴ Çiftçi, *age*, 62-63.

⁴⁴⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi** (İstanbul: Bilgi Üniversitesi yayınları, 2004), 365.

iktisadi ve siyasal düzenlemeler içermiştir⁴⁴⁶. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin dayandığı temel hiyerarşik yapı yeniden oluşturulmuştur. Bu süreçte yeni yapının sürekliliğini sağlayacak yeni kurumlar da devreye girmiştir. Dünya ekonomisinde yeni bir iş bölümü oluşmuştur ve Türkiye’de kapitalizmin mantığına göre şekillenmiş bu iş bölümünde yerini almıştır⁴⁴⁷. 1945 sonrası yeniden yapılanma sermaye birikiminin uluslararası düzeyde geldiği noktanın ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda şekillenirken ulusal ekonomilerde kendi özgünlükleriyle yeniden yapılanmaya entegre olmuştur. Türkiye’de bu sürece birtakım kararlar alarak dahil olmuştur⁴⁴⁸. ABD önderliğindeki dünya ekonomisi, savaş sonrası dönemde Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarını belirlemiştir. Savaş sonrası uluslararası ekonomik düzende Türkiye’ye biçilen rol, tarım ürünleri ve hammadde üreten bir tarım ülkesi olmasıdır. 1945 sonrasında yeni dünya düzeninin Türkiye için öngördüğü yapılanma, yani uluslararası iş bölümünde ekonomik anlamda Türkiye’den istenene yönelik olarak Türkiye 7 Eylül 1946 kararları ile “nihai bir açık irade beyanında” bulunmuştur. Türkiye’nin yeni uluslararası ticaret koşullarına uyumunu sağlamak amacıyla alınan 7 Eylül kararları ile Türkiye uluslararası ekonomik iş bölümü içerisinde yer alma kararlılığını ortaya koymuştur⁴⁴⁹. Böylelikle Türkiye’nin iktisadi yapısını uluslararası kapitalist sisteme entegre eden ilk adımlar CHP döneminde atılmış, DP’de bu doğrultuda ilerlemeye devam etmiştir.

Türkiye’de 1950’li yıllarda kalkınma söylemini ve tüketim kültürünü biçimlendiren uluslararası konjonktür; Soğuk Savaş’ın kendine has dinamikleri, Bretton Woods sisteminin kuruluşu, Amerikan hegemonyası ve kolonyalizmin çöküşü olarak özetlenebilir⁴⁵⁰. Sömürgelerin bağımsızlığını kazanması aşılmasız farklılıkları öne çıkaran medeni-ilkel ikiliğini sonlandırmış, gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi gibi olmayan ülkeleri tanımlayabileceği yeni bir kavramsal çerçeveye ihtiyaç duyulmuştur. İlk olarak ABD başkanı Truman, ABD dışı dünyayı tanımlamak için “azgelişmişlik” kavramını kullanmıştır. Bu kavramla birlikte gelişmiş toplumlarla diğerleri arasındaki fark yalnızca bir aşama farkı olarak düşünölmeye başlanmıştır. Sonuçta her ülkenin Amerika olabilme ihtimalinin önünde düşünsel anlamda engel

⁴⁴⁶ Taner Timur, **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2003), 85-86.

⁴⁴⁷ Türkay, **age**, 148.

⁴⁴⁸ **age**, 149-150.

⁴⁴⁹ Ekzen, **age**, 6-9.

⁴⁵⁰ Ünsaldı, **age**, 46-47.

kalmamıştır⁴⁵¹. Bauman'ın ifadesiyle, “bir toplumun gerektiği gibi işlediğinin başlıca modern ölçüsü”⁴⁵² olarak iktisadi büyüme ülkelerin ana hedefi durumundadır. Gorz, büyüme, kalkınma, zenginlik gibi terimlerin ideolojik değer kazanması olgusuna dikkat çeker: Büyüme terimi ideolojik değer yüküdür. En yüksek iyiliği ve hedefi belirtir, içeriği önemsizdir, sadece oranı önemlidir. Daha fazla daha değerlidir. Niceliksel değer yargısı bütün alanlara uygulanır ve her türlü sınırlama düşüncesini dışlar⁴⁵³.

Öztürk'ün belirttiği üzere Soğuk Savaş'ın başladığı bir ortamda, az gelişmiş ülkelerin ABD önderliğindeki kapitalist sisteme dahil edilmelerinin gerekli olduğu kabulü, gelişme-sanayileşme sorununun özel önem kazanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda dönemin koşulları içerisinde temel sorun ekonomik büyüme/kalkınma olarak tanımlanmıştır⁴⁵⁴. Özkazanç'a göre Türkiye “küresel modernlik sürecine kendi özgül dinamikleriyle eklemlenen bağımlı kapitalist bir coğrafya olarak, her evrede Batı modernliğine paralel ama kendine özgü bir dönüşüm seyri sergilemiştir”. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye ileri kapitalist ülkelerdeki “refah devletine paralel olarak ulusal kalkınmacılık temelinde kendi örgütlü modernlik macerasını” yaşamıştır⁴⁵⁵. Üçüncü bölümde ele alınacağı üzere, erken Cumhuriyet döneminin kültürel ve sosyal gelişimi temel alan modernizm anlayışı 1950'lerde yerini liberalizmi temel alan Amerikan rüyasına bırakmıştır. Dönemin popüler kültür ürünlerinde söz konusu değişimin izleri açıkça görülmüştür⁴⁵⁶. Bora'ya göre İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk politik eliti ve aydınlarının Amerika'ya bakışı ile 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı aydınlarının batıya (Avrupa'ya) bakışı arasında bir devamlılık tespit edilebilir. Amerika'nın harekete geçirdiği “yeni modernleşme dalgasının, Türk politik düşüncesindeki temel sonucu, modernleşmenin kapitalizmle iliklenmesini, onunla birlikte tasavvur edilir hale gelmesini sağlamasıdır”⁴⁵⁷.

Ünsaldı'nın belirttiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin egemen düşüncesinde artık “kalkınmışlık” yalnızca Batı'ya özgü değildir. Amerikan

⁴⁵¹ age, 48.

⁴⁵² Bauman, **Çalışma, Tüketim, 44.**

⁴⁵³ Gorz, age, 151.

⁴⁵⁴ Öztürk, age, 236-237.

⁴⁵⁵ Alev Özkazanç, **Neo-liberal Tezahürler: Vatandaşlık-Suç-Eğitim** (Ankara: Dipnot Yayınları, 2011), 18.

⁴⁵⁶ Ata Özdemirci, **Popüler Kültür, Tüketim Psikolojisi ve İmaj Yönetimi: Türkiye (1950-1980)**, (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012), 239.

⁴⁵⁷ Bora, age, 153.

hegemonyasındaki “kalkınma retoriği” aynı zamanda Amerikan mallarının küresel ölçekte dolaşımının ön koşulu olarak belirlemiştir. “Çünkü kalkınma yolunda ilerleyen ülke demek, tüketen ülke olmak da demek ve bu da fiiliyatta Cadillac’ların, Chevrolet’lerin, 1950’lerin Türkiye’sinde olduğu gibi, yolları ve “imgelemi” kapladığı ülke demektir”⁴⁵⁸. Ünsaldı’ya göre, bu uluslararası koşulları iyi analiz etmek 1950’lerde yaşanan değişimleri anlamak için önemlidir. Egemen kalkınma söylemi bu koşullardan büyük ölçüde etkilenmiş ve bu dönemde kavramın kazandığı yeni anlamsal içerikler günümüze kadar etkisini korumuştur⁴⁵⁹.

3.3.2. Bir “Tüketici Cumhuriyeti” Olarak ABD ile İlişkiler: Yardım Siyaseti, Raporlar ve Yansımaları

Literatürde 1945-60 arası dönem Türkiye-ABD ilişkilerinin altın çağı olarak adlandırılmaktadır⁴⁶⁰. Türkiye ABD ilişkilerinin ana hatları Kore Savaşı (1950-53) ile belirlenmiştir. Tüfekçioğlu dönemin basın haberlerinden yola çıkarak yaptığı değerlendirmesinde, Amerika ile ilgili haberlerin niceliksel yoğunluğuna dikkat çeker. Amerika ile sıkı dostluk ilişkisinin dış politikanın esas unsurunu oluşturduğu Menderes ve Köprülü gibi en yetkili siyasi aktörlerce dillendirilmiştir. Bu dönemde Amerika’nın Türk basınına yansıyan imajı bütün dünyaya para dağıtan bir ülke olması şeklindedir⁴⁶¹. 1946 yılında Büyükelçi Münir Ertegün’ün cenazesinin Missouri zırhlısı ile Türkiye’ye getirilmesi Amerika ile sıcak ilişkilerin sembolik ifadesidir⁴⁶². Missouri zırhlısının gelişi ve Kore Savaşı, ABD’ye sempatiyle yaklaşılmasına ve halkın gözünde dost bir ülke olarak kodlanmasını sağlayan gelişmelerdir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist bloğun lideri ABD’nin Türkiye ile ilişkisi yardım diplomasisi şeklinde gelişmiştir. Avrupa’nın sosyo-ekonomik çöküşüyle sonuçlanan İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminden sonra ABD çeşitli yöntemlerle bu ekonomileri iyileştirme arayışına girmiştir. Savaştan harap olmuş şekilde çıkan

⁴⁵⁸ Ünsaldı, *age*, 48.

⁴⁵⁹ *age*, 49.

⁴⁶⁰ İpek Arıoğul, “American Turkish Relations 1945-1960: The Roots of a Long-Term Alliance” (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003). Türkiye-ABD ilişkilerinin tarihsel kökenleri için bkz. Çağrı Erhan, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri** (İstanbul: İmge Kitabevi, 2001).

⁴⁶¹ Hayati Tüfekçioğlu, “1950’de Türk-Amerikan İlişkilerinin Türkiye’de Geniş Çevrelerce Algılanış Biçimi”, **500. Yılında Amerika**, haz. Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994): 165-175.

⁴⁶² Levent Cantek, **Cumhuriyetin Büluğ çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 37.

Avrupa ekonomileri bu yıllarda, dünya ekonomisinin tek üstün gücü Amerika tarafından Soğuk Savaş gereğince⁴⁶³ modernizasyon ve yeniden inşa yolunda sübvansede edilmişlerdir. Dowd bu harcamaların düşük olduğunu belirtir, ancak Türkiye gibi ülkeler için görece tesirinin ciddi olduğunu vurgular⁴⁶⁴. Marshall yardımları konusunda Celal Bayar'ın şu sözleri de Dowd'un bu tespitini destekler niteliktedir: “(...) bu yardım programı Türk milleti için, Birleşik Amerika ile Amerikan devlet adamlarının tanınmasını mümkün kılmıştır. Türk milletinde Birleşik Amerika için sevgi uyandırmıştır.” Bayar, yardımların maddi miktarından ziyade manevi önemini belirtmek istediğini şu sözlerle ifade eder⁴⁶⁵:

“Ekonomik yardımın kıymeti dışında ve üstünde bir faktör daha vardır. Bu da, hariçte Türkiye'nin refahı ile ilgili ali [yüce] menfaatlerini kalben gözetilen bir devletin mevcut olduğunu bilmektir. Bu manevi kıymet, son derece önemlidir. Birleşik Amerika tarafından bize verilen her dolar Türk milletinin çalışma iştiağını [şevkini] teşci etmiştir [yüreklemiştir].”

Söz konusu tesirlerden biri olarak tüketici yaşam tarzı ve tüketim kültürü de ilk kitlesel üretim ekonomisi ve tüketim kültürünün lokomotif olan ABD'nin yardımlarıyla birlikte gelişmeye ve derinleşmeye başlamıştır. Bu değerlendirme, sürecin yalnızca ABD'nin politikalarıyla belirlendiği anlamına gelmez:

“Çağdaş kültürel denetimin mekanikleri (teknikleri, işleyiş, görüş yolları) kültürel bir işgalin sonucu değil, fakat milli kalkınma adına yönetici sınıfların yaptığı seçimden gelir. Fakat gene

⁴⁶³ 27 Şubat 1947'de ABD başkanı Truman, Dış İşleri Bakanı Marshall ve bakan yardımcısı Acheson'ın yaptıkları toplantıda, Acheson; “Dünyada sadece iki büyük güç kaldı: Sovyetler ve ABD. Eski zamanlardan beri benzeri olmayan bir duruma geldik. Roma ve Kartaca'dan beri yeryüzünde böyle bir güç kutuplaşması görülmemiştir. ABD için, Sovyetlerin veya yıkıcı komünist faaliyetlerinin tehdit ettiği ülkeleri güçlendirmek için tedbir almak ABD'nin güvenliğini korumaktır.” demiştir. Melih Aktaş, **1950-1960 Demokrat Parti Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü** (İstanbul: Şema Yayınevi, 2006), 33.

⁴⁶⁴ Dowd, *age*, 350.

⁴⁶⁵ Özel Şahingiray, **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: 1933-1955 Dış Politika** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 90. Bayar Amerika ziyaretinde bir söylevinde de yardımların manevi değerini vurgulamıştır: “Maddi bakımdan Amerikan yardımının ehemmiyeti büyük olmakla beraber yine de şu kadar yüz milyon diye ölçülebilir. Buna mukabil, manevi bakımdan bu yardımın değeri, ölçülerin üstündedir. Artık kendi yağı ile kavrumaya terk edilemeyeceğine demokrasi ve hürriyetin büyük kuvvetlerinin kendisini destekleyeceğine dair teminatın milletimiz üzerindeki psikolojik tesiri, zırlı tümenlerle ifade edilemeyecek mertebededir.” 99. Bayar 1 Şubat 1954'de New York'ta ki bir konuşmasında Türkiye'de hayat standartlarındaki yükselişte Amerikan yardımlarının etkili rolünü vurgular: “Amerikan yardımı, beynelmilel [uluslararası] iktisadi sahada milletlerin yardımlaşmasının en güzel tezahürü olmuştur. Türkiye'nin elde ettiği neticeler bu yardımın ne kadar verimli olduğunu gösterecek durumdadır. Büyük milli gayelerimizi destekleyen bu yardım sayesinde ki, Türkiye düşük olan hayat standardını kısmen yükseltmek yoluna girmiş ve harici istilacı tazyik karşısında kendisini müdafaa edebilecek bir ordu için gereken ağır masrafların tazyikine dayanabilecek bir iktisadi bünyenin teessüsüne çalışma imkanını bulabilmiştir.” *age*, 123. Menderes Amerikan yardımları konusunda şunları söylemektedir: “Amerika'nın katlandığı maddi fedakarlıkların başlıca hedefi sulhü korumak ve bütün milletlerin tecavüzden masun olarak kendi kendilerini idare etmek hakkına sahip kılılmaktan ibaret olduğuna şüphe yoktur.” Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, II. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991), 178-179.

de merkezden, özellikle Amerika'dan, çıkan aktif başlatma etkinlikleri süreçte ikinci elemanlar olarak düşünülemez"⁴⁶⁶.

Chang'ın belirttiği üzere, pek çok gelişmekte olan ülke kendi yatırım ihtiyaçlarını karşılayabilecek derecede yeterli tasarruf sağlamakta güçlük çeker, bu şartlarda fazla tasarrufu bulunan başka ülkelere ilave para almaya çabalar. Gelişmekte olan ülkelere giden yabancı sermaye yardımlar, borçlar ve yatırımlar olmak üzere üç unsurdan oluşur. Yardımlar genellikle başka konulara bağlanmış koşullarla verilen paralıdır. Bunlar "dış yardım" veya "resmi kalkınma yardımı (official development assistance)" olarak anılırlar⁴⁶⁷. Yardım alan ülkede yöneticiler modernleşme yoluna girer ve gerekli görülen ekonomik ve kültürel değişiklikleri yerine getirme konusunda istekli olurlarsa bu ülkeye ekonomik yardım yapma yoluna gidilmiştir. 1947-55 arasında Türkiye gelişmekte olan bu tip bir ülke olarak görülmüş ve yardımlar yapılmıştır⁴⁶⁸.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonunda savaş içerisinde birikmiş olan altın stoku dolayısıyla kendi imkanları dahilinde makine, araç-gereç ve motorlu araçları alabilecek güce sahip olmasına rağmen, gelişmiş batılı ülkelerin ihracatlarında savaştan çıkmış ülkelere öncelik vermeyi tercih etmeleri ve Türkiye'ye yatırım mallarını satmamaları sonucunda altın stokunun önemli bir kısmını harcamak durumunda kalmıştır. Türkiye savaşa katılan ülkelere olmadığı ve mali durumu iyi görüldüğü için ABD tarafından başlanan Marshall yardımları kapsamına ilk başta alınmamıştır. Türkiye'nin yardım kapsamına alınmak için tekrar başvurması üzerine Türkiye bir tarım ülkesi olarak Avrupa'nın gıda tedarikçisi olma rolü ile yardım kapsamına alınmıştır⁴⁶⁹.

1945'e kadar ABD ile ilişkilerin en önemli boyutunu Türkiye'deki Amerikan okulları oluşturmuştur. ABD ile ticari ilişkilerin tarihine bakıldığında, 18. yüzyılın sonlarında İzmir incirine Boston pazarında rastlandığı kaydı karşımıza çıkmaktadır. 1830'da Osmanlı ile ticaret anlaşması imzalanmış, 1881 yılında İzmir'de Amerikalı tüccarlar ticaret odası kurmuşlardır. "En fazla müsaadeye mazhar ülke" kaydına rağmen, Amerika'nın Osmanlı ile ticaretinde ithalatı ihracatını aşmıştır. 19. yüzyılın

⁴⁶⁶ Erdoğan ve Alemdar, **Popüler Kültür**, 295.

⁴⁶⁷ Chang, **Sanayileşmenin Gizli Tarihi**, 139-140.

⁴⁶⁸ Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri: 1947-1964** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979), 41-42.

⁴⁶⁹ İlhan Tekeli, "1950'li Yıllar: Kendini Yeniden Üretemeyen Popülist Modernleşme", **Modernizmin Yansımaları: 50'li Yıllarda Türkiye**, haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher (Ankara: Efil Yayınevi, 2021), 36.

ikinci yarısından itibaren ise özellikle silah ve mühimmat satışından kaynaklı olarak Amerika'nın ihracatı artmıştır. Bu dönemde siyasi ilişkiler sınırlı da olsa iktisadi ilişkilerin arttığı kaydedilmiştir⁴⁷⁰.

Truman Doktrini'ne (12 Mart 1947) kadar ABD'nin Türkiye'ye karşı tutumu kısaca "kayıtsızlık" olarak ifade edilmektedir. Bu ABD'nin o dönemdeki genel dış politikasının bir gereği olmasının yanında, 1942 tarihli Casablanca Anlaşması ile ABD'nin Türkiye'nin İngiliz nüfuz bölgesinde olduğunu kabul etmiş olmasının bir sonucudur⁴⁷¹. Amerikan yardımlarının başlangıcını, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Amerika Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu çerçevesinde Türkiye'ye askeri yardımda bulunulması oluşturur. Türkiye, Truman Doktrini ve Marshall Planı'ndan önce iki anlaşma (1946 tarihli kredi anlaşmaları) ile Amerikan yardımı almıştır⁴⁷². Sovyetlere karşı Türkiye ve Yunanistan'a Amerikan desteğini öngören Truman Doktrini'nin Türkiye'ye en önemli yansıması, Türk- Amerikan ilişkilerinin yoğun bir döneme girmesi olmuştur. Truman Doktrini aynı zamanda Türkiye'nin küresel sisteme aktif entegrasyon sürecini başlatmıştır. Doktrin Türkiye'de Amerika ile dostluğun başlangıcı olarak görülmüş ve sevinçle karşılanmıştır. Soğuk Savaş iklimi de Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini hızlandırmıştır. Ahmad'ın belirttiği üzere her iki taraf da Türkiye'nin hızlı bir ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmesi için yabancı sermayeye ihtiyacı olduğuna inanıyordu. Ahmad ayrıca, dost bir Türkiye'nin ABD için de önemli bir değer olduğunun altını çizmektedir⁴⁷³.

Savaş sonrası yıllarda ABD'nin Avrupa'ya ihracatı 15 milyar dolar, buna karşılık Avrupa'dan ithalatı ise bunun yarısını bile oluşturmuyordu. Marshall Planı bu sorunu çözmek için yani Avrupa ekonomisinin canlandırılması için ortaya atılmıştır. Başka bir anlatımla, Amerikan ihracatını Amerikan kredisıyla finansa etme yoluna gidilmiştir. Böylece hem ABD'nin pazar sorunları çözülmüş olacak hem de Avrupa'nın iktisadi canlılığı sağlanarak komünizme karşı müttefik olması sağlanacaktır⁴⁷⁴.

ABD Başkanı Harry S. Truman Türkiye'ye ve Yunanistan'a yardım kararını 12 Mart 1947'de yaptığı ulusa sesleniş konuşmasında "özgür halklar özgürlüklerini

⁴⁷⁰ Mim Kemal Öke, Erol Mütercimler, **Yalnızlıktan Saygınlığa Demokrat Partinin Dış Politikası** (Ankara: Demokratlar Kulübü, 2000), 24.

⁴⁷¹ Aktaş, **age**, 32.

⁴⁷² Sander, **age**, 44.

⁴⁷³ Ahmad, **age**, 110-111.

⁴⁷⁴ Timur, **age**, 92.

korumaları için kendilerine yardım etmemizi bekliyorlar” diyerek açıklamıştır⁴⁷⁵. ABD'nin Truman Doktrini ile amaçlarından biri Sovyetlerin Ortadoğu'daki petrol kaynaklarına doğru yayılmasını önlemektir. Lefebvre'ye göre komünizm karşıtlığı Amerika'nın “dünya meselelerine karışmasına bir anlam ve meşuriyet” kazandırmıştır. ABD Dışişleri Bakanı George Marshall, Truman Doktrini uygulanmaya devam ederken Haziran 1947'de Avrupa'ya yardım yapılacağını ilan etmiştir. ABD hegemonyasının görünür olduğu savaş sonrası dönemde Marshall Planı'nın önemli bir rolü vardır. Lefebvre'ye göre “bu program şu ilkedden hareket eder: sefalet, başkaldırı ve komünizmi teşvik eder oysa refah özgürlüğü geliştirir.” Plan kapsamında 1947-52 arasında 13 milyar dolar kredi dağıtılmıştır. Bunlar Batı Avrupa'nın yeniden inşasında kullanılmış ve aynı zamanda ABD ihracatını geliştirmiştir. Bu bağlamda söz konusu plan, ABD'nin Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ile somutluk kazanan “liberalleştirme” politikasının içinde yer almaktadır⁴⁷⁶.

George Marshall 5 Haziran 1947'de Avrupa'nın yeniden inşasına yönelik yardım programını açıkladıktan sonra, 12 Temmuz 1947'de içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu 16 Avrupa ülkesinin bir araya gelmesiyle oluşturulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) kurulmuş ve Avrupa'nın ekonomik ihtiyaçlarına yönelik bir rapor hazırlamıştır. Söz konusu rapora dayanılarak hazırlanan Avrupa kalkınma programının⁴⁷⁷ ABD kongresince onaylanmasının ardından plan yürürlüğe konmuştur. 1948-52 yılları arasında 16 Avrupa ülkesine yüzde 90'ı bağış olmak üzere 12.8 milyar dolar kaynak aktarılmıştır. Yardımın hangi koşullarda verileceği Amerikan hükümeti tarafından belirlenmiştir. Yardımların donanım malları

⁴⁷⁵ Lefebvre, **age**, 36. ABD bölgedeki Sovyet tehdidinin artması sonucunda İngiltere'nin boşluğunu doldurmak adına Türkiye ve Yunanistan'a yardım yapmaya karar vermiştir. Başkan Truman yardıma dair mesajını kongrede okuyarak bu iki ülkeye 400 milyon dolarlık yardım yapılacağını açıklamıştır. Truman Türkiye'yi “bağımsız ve iktisaden güçlü” bir ülke olarak tanımlamış, yardımın dörtte biri Türkiye'ye verilmiştir. Bu aşamada Truman Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan kredi alarak kendi kalkınmasını gerçekleştireceği düşüncesindedir. İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 İktisadi Kalkınma Planı** (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2009), 8-9. Timur'a göre doktrininin dünyada tepki çeken ancak Türkiye'de tartışılmayan boyutlarından biri, söz konusu doktrin ideolojik niteliğidir. Birleşmiş Milletler örgütü olmasına rağmen uluslararası sorunların çözümünde ABD'nin bireysel bir tutum takınması tepkiyle karşılanmıştır. Timur, **age**, 88-90.

⁴⁷⁶ Lefebvre, **age**, 36-37.

⁴⁷⁷ Marshall Kalkındırma Programı'na başlangıçta Sovyetlerin de dahil edilmesinin düşünüldüğü, ancak plan kapsamında yapılan konferansta, Sovyet temsilcisinin bu planın ABD'nin Avrupa'ya ekonomik kontrolü amacını güttüğünü ileri sürerek toplantıyı terk ettiği belirtilmektedir. Öke ve Mütercimler, **age**, 17. SSCB'nin Marshall Planı'na tepkisi Kominform'u kurması ve Molotov Planı adıyla uydu devletler ile Sovyetler arasında ekonomik işbirliği amacıyla iki ticaret anlaşmasının yapılmasıdır.

yatırımlarında kullanılması, dış ticarete serbestleşmeye gidilmesi, dış ödemeler bilançosunda dengenin sağlanması, denk bütçe ilkesine uyulması ve ABD'nin plan kapsamındaki ülkelerin hammadde kaynaklarına serbestçe ulaşması koşullarını getirmiştir. Savaş sonrasında ABD'de hızlı sermaye birikimi sürecinin yaşanması, birikimin yoğun ve yaygın şekilde değerlendirilmesini gerektirmiştir. Söz konusu birikimin Avrupa'ya aktarılmasıyla hem aşırı birikim krizinin önüne geçilmesi hem de Avrupa'nın yeniden inşası yoluyla geniş bir pazara ulaşılması hedeflenmiştir. Sonuçta, yardım kapsamındaki ülkeler ihtiyaç duydukları sınai ürünlerin yüzde 60'ını ve tarımsal ürünlerin de yüzde 78'ini ABD'den ithal etmişlerdir⁴⁷⁸.

Marshall yardımları karşılığında ABD yardım yapılan ülkelerde piyasa ekonomisinin egemen olmasını şart koşuyordu. Yardımlar sonucunda Avrupa piyasanın gelişmesiyle birlikte ABD hem pazar hem de yatırım alanı bulmuş olacaktı⁴⁷⁹. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Acheson'ın Marshall Planı'nın amacına dair ifadeleri Amerika'nın Marshall yardımlarını nasıl gördüğünün bir özeti niteliğindedir⁴⁸⁰:

“Amerikan ihracatı yılda 16 milyar doların üzerinde, ithalatı ise yılda 8 milyar doların altındaydı. İhracatın çoğu Avrupa'ya yapılıyordu. Eğer Avrupalılar bu malların parasını ödeyeceklerse, dolar bulmak zorundaydılar, bunu da ancak Amerika'nın ithal edeceği malları üreterek yapabilirlerdi. Aksi takdirde Amerika'nın ihracat pazarı yok olacaktı.”

Acheson'un bu değerlendirmesinden yola çıkıldığında, Marshall yardımlarının ulusal ekonomik gerekçeler sonucunda yapıldığı görülmektedir. Nitekim yardım aracılığıyla Avrupa ile kurulan ticari ilişkiler sonucunda ABD'nin ihracatı artmıştır⁴⁸¹.

Amerikan yardımının Avrupa'da karşılanma şekli iki zıt türden olmuştur: Dostça bir destek olarak görüp sevinçle karşılayanların yanında, söz konusu yardımın kültürel ve ekonomik bir denetim aracı olarak görenler de vardır. Bu minvalde görüşler sonucunda örneğin, Fransa'nın ulusal meclisi Coca Cola'nın ithalatını yasaklamıştır. Söz konusu yardımların Amerikan yaşam tarzını Avrupa'ya taşıması böylece yardım sonrasında da Amerikan mallarına olan talebi artırarak Amerika'nın pazarını büyük oranda genişletmesi Avrupa'da eleştirilerin odak noktasını

⁴⁷⁸ Sönmez, *age*, 86-88.

⁴⁷⁹ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt (İstanbul İletişim Yayınları, 1983), 1069.

⁴⁸⁰ Sander, *age*, 42-43.

⁴⁸¹ Amerikan senatosu dış ilişkiler komitesi tarafından 1956'da hazırlanan rapora göre: “(Amerikan yardımı) bir hükümet girişimi olarak, başkalarının çıkarı için yapılan bir şey değildir. A.B.D. ne sadaka veren bir kuruluş ve ne de ekonomik yardım Amerikan halkının cömert ruhunun dışarıya akmasıdır... Teknik yardım A.B.D.'nin dış politikasını yürütmek ve ulusal çıkarlarını dışarda geliştirmek için mevcut araçlardan bir tanesidir.” *age*, 42-43.

oluşturmuştur. 1949 sonrasında Amerikan ürünleri müzik, sinema ve çizgi roman tüm dünyada yayılmıştır.

Avrupa için İkinci Dünya Savaşı eski tüketim rejimini yerinden etmişti. Başlangıçta; tüketicinin egemen olduğu (egemen tüketici kavramı), yurttaşların piyasanın serbestliğinden (liberal ekonomi) zenginleşerek çıktığı bir model olarak Amerikan modeli ile Avrupa'nın yurttaşlar arasındaki eşitsizlikleri azaltmayı amaçlayan ve sosyal bir hak olarak yüksek standartlar talep eden sosyal yurttaş anlayışı çatışma içerisindedir. Avrupa yurttaş-tüketicileri temelde bu çatışma içerisinde gelişmiştir⁴⁸². 1950'lerin sonlarında Batı Avrupa ülkeleri, tüketici demokrasisinin vitrini haline gelmiştir. Özellikle düşük yaşam standartlarının faşizme neden olduğu argümanından dolayı, Batı Avrupa'da yaşam standartlarını yükseltmek konusunda sabırsızlık hakimdir. 1959'da Almanya için tüketim toplumundan bahsedilmeye başlanmış ve Avrupa'nın kitlesel tüketim toplumu ilk olarak Almanya'da ortaya çıkmıştır. Ancak savaş sonrası dönemin başlangıcında daha çok çalışma ve yatırım uğruna tüketimi erteleme gibi pratikler ön planda olmuştur. Ortalama bir Amerikalının yüksek yaşam standardına sahip olmak için tüketici beklentileri ertelenmiş, devam eden süreçte tüketici pratikleri yerleşmeye başlamıştır⁴⁸³.

Birçok çalışmada Marshall Planı Amerikan tüketim kültürünün Avrupa'ya ihracının başlangıcı olarak ele alınır. Marshall Planı; bolluk, zenginlik ve yaşam standardıyla alakalı yeni düşünce biçimlerinin taşıyıcısı olmuştur. Savaştan sonra Avrupalıların neyi ne kadar ve ne zaman alacağını belirlediği için oldukça önemli dönüşümlerin başlangıç noktasını oluşturur. Alınan yardımların bedeli, ihtiyaçların yerini giderek isteklerin almasının telkin edilmesi ve nihayetinde Amerikan tüketimciliğinin gelişmesi olmuştur. Yardımlar kapsamında yaşam standartlarının yükselmesi teşvik edilerek tüketim standartlarında hızlı değişim yaşanmıştır⁴⁸⁴.

Türkiye'de siyasi iktidar Marshall yardımlarını Batı dünyasının içine girme yolunda atılmış bir adım olarak okuyarak iktisadi boyutunu aşan bir anlam yüklemiştir. Ancak bu değerlendirmeye rağmen, yardımdaki asıl amacın, Amerika'ya yeni pazarlar yaratmak olduğunun farkında olduğu da ifade edilmelidir. Adnan Menderes'in mali danışmanı Prof. Memduh Yaşa "Amerika bu plandan yararlanmak

⁴⁸² Victoria de Grazia, **Irresistible Empire: America's Advance through 20th Century Europe** (The Belknap Press of Harvard University Press, 2005), 341-342.

⁴⁸³ **age**, 355.

⁴⁸⁴ **age**, 338-339.

için yardımın sağlanmasında kendi mallarının alınmasını ön koşul olarak öne sürdü” diyerek bunu teyit eder⁴⁸⁵.

Türkiye’ye verilen yardımın koşulları da Avrupa ülkelerine göre bazı farklılıklar içermiştir. Aşağıda etraflıca ele alınacağı üzere, Türkiye yardım kapsamına alınabilmek için iktisat politikasını değiştirmiştir. Alınan kredi, yardım ve borçların içerdikleri çeşitli koşullar sonucunda Türkiye’nin kapitalist dünyanın pazarı haline gelmesinde dış borçlar önemli bir rol oynamıştır. ABD ile 12 Temmuz 1947’de imzalanan “Türkiye’ye Yapılacak Yardım Hakkında Antlaşma” başlıklı yardım anlaşmasının 3. Maddesi ile Türk hükümeti, yardımın içeriği, kapsamı, amacı, kaynağı, miktarı ve işleyişi hakkında yayın yapmaya zorunlu tutulmuştur. Marshall yardımları kapsadığı tüm ülkelerde yerleşmiş bulunan Amerikan Yardım Heyeti’ne isteklerin bildirilmesi biçiminde yürütülmüştür. Söz konusu isteklerin Washington tarafından uygun görülmesi halinde Amerikan piyasalarından satın alınan mallar yine Amerikan gemileri ile ilgili ülkelere taşınmıştır. Yardımların yapıldığı dönemde her gün 150 gemi Amerika’dan Avrupa’ya taşınmıştır⁴⁸⁶. Bayar’ın ifadesiyle bu anlaşma kapsamında:

“Türkiye, kendisine yapılan muayyen miktardaki ve kısım kısım alacağı yardımı tahsis edilmiş olduğu yerler için kullanacak ve bir Misyon Şefi tarafından kontrol edilecektir. Bu yardım Türkiye’de vatanın emniyetini ve ekonomik alanda kalkınmamızı temin etmek için kullanılacaktır”⁴⁸⁷.

ABD 1948’de Marshall Planı kapsamındaki her bir ülkeyle ayrı ayrı yardım anlaşmaları imzalamıştır. 4 Temmuz 1948’de Marshall Planı çerçevesinde Türkiye ile anlaşma imzalanmıştır. Yardım gören diğer devletler gibi Türkiye de üçer aylık aralıklarla raporlar yayınlayıp yardımın içeriği ve seyri hakkında yurttaşlarını bilgilendirmeyi taahhüt etmiştir⁴⁸⁸. Türkiye’ye Marshall Planı kapsamında buğday, süt tozu, peynir gibi tarımsal ve gıda sanayii ürünleri gönderilmiştir⁴⁸⁹.

⁴⁸⁵ Aktaş, **age**, 37-38.

⁴⁸⁶ Berrin Ersoy Sağlam, Mutlu Demirkan, “Sam Amca’dan Marshall Masalı”, **Cumhuriyet Ekonomi Eki**, 2 Haziran 1997. 1961 yılında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) adını alan kuruluş, Marshall yardımlarının dağıtımını organize etmek için kurulan örgütün (OEEC) devamı niteliğindedir.

⁴⁸⁷ Şahingiray, **age**, 38.

⁴⁸⁸ H. Bayram Kaçmazoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları** (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012), 172.

⁴⁸⁹ Ateş Uslu, “Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi (1945-1950): ‘Hür Dünyanın Saflarında’”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, yay. haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, 2. bs. (İstanbul: Yordam Kitap, 2016), 354.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinin genişlemesi yönünde atılan adımların bir parçası olarak geri kalmış ülkelerin iktisadi kalkınması adına spesifik programlar da söz konusu olmuştur. Dowd'un belirttiği üzere bu programların tezi, sanayi toplumu olmayan ülkeler için umudun ekonomik büyüme olduğudur ve bu da kalkınmalarını ihracata yönelik ABD gibi ekonomilere tabi kılar⁴⁹⁰. ABD ve Amerikan yardımlarından faydalanan ülkelerde yaşam standardını yükseltmek, savaş sonrası küresel yeniden yapılanmanın resmi parolasıdır. Bu dönemde “yaşam standardı” başkan Truman'ın konuşmalarının ana motifi haline gelmiştir. Yaşam standardının yükseltilmesi meselesi siyasi gündemin ana konusunu oluşturmuştur. İnsanların neyi, ne zaman ve neden alması gerektiği konusunda telkinlerde bulunulmuş, bir anlamda tüketim pratikleri belirlenmeye çalışılmıştır⁴⁹¹. 1946 yılından başlayarak kalkınma konusunda Amerikan görüşleri egemen olmaya başlamıştır. 1930'lardaki devletçi kalkınma politikasının yerini 1950'li yıllarda Amerikan tarzı kalkınma modeli almıştır. ABD ile imzalanan iktisadi iş birliği anlaşması bağlamında alınan yardımların nerelerde ne şekilde kullanılacağını belirleme misyonu yüklenen çeşitli raporlar, Türkiye ekonomisi üzerine Amerikan etkisinin tipik ve temel belgeleridir⁴⁹².

Türkiye'nin iktisadi gelişimine dair hazırlanan raporlar Türkiye'ye tarım ülkesi rolü vermiştir. Raporlar kamu öncülüğündeki sanayileşme politikalarından vazgeçilip, tarım ve hammadde üreticiliğine öncelik veren özel girişimciliği özendirici politikalar uygulanmasının başlangıcını oluşturmuştur. Amerikalı uzmanlarca hazırlanan ve aynı zamanda tüketim kültürünün gelişimini büyük oranda etkileyen Türkiye'de karayolu yapımına öncelik verilen süreci başlatan rapor, Marshall yardım programı çerçevesinde hazırlatılan 1948 tarihli Hiltz Raporu'dur. “Türkiye'nin ol durumu” başlığını taşıyan söz konusu rapor, Amerikalı uzmanların oluşturduğu bir heyet tarafından hazırlanarak bayındırlık bakanlığına sunulmuştur. Türkiye'nin resmi yol programı bu rapordaki öneriler doğrultusunda planlanmıştır. Güven, aynı dönemde demiryolu yerine karayolu yapımına öncelik verilmesine dair önerilerin diğer az gelişmiş ülkelere de bulunulduğuna dikkat çeker. Amerikalı uzmanların telkinleriyle dünyadaki en gelişkin karayolları az gelişmiş ülkelerde kurulmuştur.

⁴⁹⁰ Dowd, *age*, 285.

⁴⁹¹ Grazia, *age*, 340.

⁴⁹² Sami Güven, **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri: Hiltz Raporu, Thornburg Raporu, Barker Raporu** (Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998), 5.

Amerika'dan ithal edilen otomobillerin sayısı artmış, karayolu ağı kapitalizmin gelişmesi ve Amerikan mallarının ülkelerin en ücra yerlerine kadar girmesine ve tüketilmesine imkân vermiştir⁴⁹³.

Timur'a göre Amerikan iş çevreleri ve birtakım uluslararası kuruluşlar Türkiye'ye özel bir ilgi göstermiş ve raporlar hazırlatmışlardır. Bu kapsamda hazırlanan diğer bir rapor da Amerikan petrol şirketlerine yakınlığıyla bilinen iş adamı M. W. Thornburg tarafından hazırlanmıştır. Rapor 1949 ve 1950 tarihli iki farklı çalışmayı içermektedir. Başlığı "Türkiye: Bir İktisadi Değerlendirme" olan rapor 1949'da yayınlanmıştır. Timur, raporun hazırlanması kararının Truman Doktrini'nden önce verildiğine dikkat çekmektedir. Bunun nedenlerinden biri raporun önsözünde yer alan Türkiye'nin Sovyet yayılmasına karşı anahtar bir mevkide olduğuna dair görüştür. Rapor Türkiye'ye, özel girişimi ön plana çıkararak 1930'ların devletçilik politikalarını tasfiye eden ve Türkiye'nin iktisadi kalkınmasında tarıma öncelik veren ayrıntılı bir iktisadi politika önermiştir⁴⁹⁴. Rapor Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde devlet eliyle ağır sanayiye öncelik vermesi ve kendine yeterli bir ekonomi politikası izlemiş olması eleştirilmiştir⁴⁹⁵. Rapor dahilindeki ikinci çalışma ise "Türkiye'nin Ekonomik Durumunun Eleştirisi" başlığını taşır. Thornburg, raporun önsözünde, Türkiye'nin ekonomik hedeflerinin Amerika ile uyumlu olması gerektiği belirtmiştir:

"Bu inceleme içinde, iki faraziyede bulunuldu. Bunlardan birincisi, Türk hükümetiyle bizzat halkın verimli bir Amerikan yardımını arzulamakta ve bu sebeple ellerinden geldiği kadar memleketin iç şartlarını bu yardıma müsait bir hale getirecekleri hususu olup, ikincisi de, Amerikan yardımı ile daha ilerilere de götürülecek olan Türkiye'nin milli gayelerinin bizim kendi menfaat ve inançlarımızla uzlaşabilir mahiyette olması idi."⁴⁹⁶

Thornburg Türkiye'ye önerdiği ekonomik modelde ithal malların tüketilmesinin yararlarını şu sözlerle vurgulamıştır:

"İthal malları yerine, yerli malları ikame etmekten pek fazla istifade sağlayamazlar. Daha verimli usuller kullanarak, daha ucuza mal etmek ve ucuza satmak suretiyle mensucat mallarının istihlakı arttırılmadıkça ithal malı kullanmak halk için daha istifadeli olacaktır. Bu takdirde ise, mensucat sanayine yatırılması düşünülen sermayenin hariçten temini mümkün olmayan dahili ihtiyaçlara sarfolunması daha uygun olur."⁴⁹⁷

Metin Toker, Thornburg'un 1954'teki Türkiye ziyaretinin Türkiye'nin son altı yıldaki iktisadi ve sosyal atılımlarını incelemek maksatlı olduğunu ifade ettiklerini

⁴⁹³ Güven, **age**, 9-24.

⁴⁹⁴ Timur, **age**, 94-96.

⁴⁹⁵ Tekeli, **age**, 35.

⁴⁹⁶ Güven, **age**, 27.

⁴⁹⁷ **age**, 62.

belirtir. Thornburg sonraki yıllarda da ziyaretlerde bulunmuştur. ABD nezdinde Türkiye'deki kalkınma hareketi 1948'den itibaren yani Marshall Planı ile başlatılmaktadır. Thornburg ABD'ye geri dönerken bazı izlenimlerini kaydetmiş ve çok canlanmış bir ticaret hayatı gözlemlediğini söylemiştir. Toker'e göre, Thornburg'un halkla ilgili söz konusu izlenimleri Türkiye'de tek lokma, tek hırka döneminin geride kaldığını göstermektedir. Thornburg gözlemlerinden birini şu sözlerle ifade eder:

“Tüketicilerin durumu da beni çok ilgilendiriyordu. Bu sefer rastladığım insanların kıyafetleri uygunsuz değildi. Hepsinin birer çift ayakkabısı ve temiz birer elbisesi vardı. Bundan başka, evvelce kendi tüketim mallarını yemeyen köylülerin bu sefer aynı şeyleri tüketme ihtiyacı duyduklarını gördüm”⁴⁹⁸.

Yine 1950 tarihli diğer bir rapor da Dünya Bankası uzmanlarından oluşan bir heyetin hazırladığı Baker Raporu'dur. “Türkiye'nin Ekonomisi” başlığını taşıyan bu raporda Türkiye'de geliştirilmesi gereken ve gerekmeyen sanayi dalları sıralanmıştır. “Geliştirilmemesi gereken” sanayi dallarını her çeşit lüks eşya, ağır makine ve madeni eşya, ağır kimya, selüloz ve kâğıt oluşturur. Söz konusu rapor tıpkı Thornburg Raporu gibi özel sektör öncülüğünde tarıma öncelik veren ve bürokratik kontrolün olmadığı bir strateji önermiştir⁴⁹⁹.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD tüketim biçimi açısından diğer ülkeler üzerinde kültürel egemenliğe sahip olmaya başlamıştır. Marshall yardımlarının konumuz açısından önemli bir sonucu, Amerikan yaşam tarzının toplumun tüm kesimlerinde etkin olmaya başlamasıdır. Amerika ve gelişmiş kapitalist ülkeler diğer ülkelere kitlesel tüketim mallarını satarken, profesyonellik anlayışı ve iş görme biçimleri de diğer ülkelere transfer edilir. Çok uluslu şirketler insanların anlayış, zevk ve düşünme biçimlerini tüketim kültürü yönünde biçimlendirmeye çalışır⁵⁰⁰. Bu bağlamda Amerikan tüketimciliği bir tür kültürel emperyalizm olarak işlev görür. Deys bu tüketici emperyalizmini “consumerialism” olarak adlandırır. “Amerikan rüyası mitolojisi”, “Amerikan imparatorluğu”nun bir parçası olarak dünyanın küreselleşmesine katılır. Amerikan rüyası ve Amerikan yaşam tarzı, bazen de özgürlüğün eşdeğeri olarak ifade edilen tüketimciliği iyice sağlamlaştırır. 1950'lerin savaş sonrası ekonomik refahından Bush ve yönetiminin 11 Eylül'ün hemen ardından vatanseverliği alışverişiyle eşitleyen beyanlarına kadar Amerikan

⁴⁹⁸ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, DP'nin Altın Yılları: 1950-1954**, 2. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991), 272-273.

⁴⁹⁹ Timur, **age**, 97.

⁵⁰⁰ Erdoğan ve Alemdar, **age**, 296-298.

tüketimciliği demokrasi, özgürlük ve seçimin bir yansıması olarak konumlandırılmış durumdadır. ABD demokratik değerleri yansıtan tüketimcilik ile aynı zamanda mallar aracılığıyla tüketim kültürü, demokrasi ve milliyetçilik değerleri de satmaktadır. Tüketimcilik çelişik bir tutumu benimser: Sıkı çalışmanın yanı sıra zevk, tutku ve haz sunar. Demokrasi ve bireyciliğin homojenleştirilmesi ve normalleştirilmesi sırasında Amerikan değerlerini yansıttığını iddia eder. Deys'in belirttiği üzere bu çelişkiler de ABD'nin ötesine genişlemiştir. "Amerika" özgürlük ve refah gibi soyut değerler açısından, davranış biçimlerinin, ürünlerin ve mesajların göstergebilimsel okumalarını belirleyen kısa ve sembolik bir kod olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁰¹.

Lizabeth Cohen, yirminci yüzyıl Amerika'sında kitlesel tüketimin gelişmesinin politik ve sosyal etkileri üzerine yaptığı çalışmasında, Amerika'nın en parlak zamanları nitelmesiyle öne çıkan 1950'li yıllarda Amerika'nın bir "tüketici cumhuriyeti" haline geldiğini belirtir. Daha önce de ifade edildiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika, 1930'ların kriz ortamına girmemek için savaş dönemindeki birikimini sürdürme hedefindeydi. Amerika için müreffeh bir barış zamanı sağlamak, yeni tür ürünler yapmayı ve bunları farklı pazar türlerine satmayı gerektirmiştir. Askeri üretim Soğuk Savaş'la birlikte devam edecek ve büyük ölçüde genişleyecek olsa da refah sağlamadaki kritik ortağı kitlesel tüketici pazarıydı. Çok çeşitli ekonomik çıkarlar ve aktörlerin tümü, kitlesel tüketimin merkezietini savaştan barışa başarılı bir dönüş için onayladı. Yakın zamanda yenilenen fabrika montaj hatları, savaş için tank ve cephane inşa etmekten tüketicilere satış için araba ve cihaz üretmeye geçişi bekliyordu. Bu nedenle, savaş sırasında başlayan ve ardından büyük bir şevkle iş liderleri, işçi sendikaları, devlet kurumları, kitle iletişim araçları, reklamcılar ve savaş sonrası yeni düzenin diğer pek çok tedarikçisi kitle tüketiminin kişisel bir mesele olmadığı mesajını iletiler. Aksine, kitle tüketimi, tüm Amerikalıların yaşam standartlarını iyileştirmek için tasarlanmış bir yurttaşlık sorumluluğuydu. Genişletilmiş tüketici talebinin refah üreten döngüsünün kritik bir parçası, daha fazla üretimi besliyor, böylece daha iyi ödeme yapan işler yaratıyor ve dolayısıyla daha varlıklı tüketiciler mal satın alarak ekonomiye can veriyorlardı. Daha fazla üretimi besleyen genişletilmiş tüketici talebinin refah üreten döngüsünün kritik bir parçası, böylece daha iyi ödeme yapan işler ve dolayısıyla satın alımlarıyla

⁵⁰¹ Kellie Leigh Deys, "Consumperialism: American Consumer Imperialism, the Rhetoric of Freedom, and Female Embodiment" (Doktora tezi, State University New York, 2009).

ekonomiyi canlandırabilecek daha varlıklı tüketiciler yaratmıştı. Cohen'in aktardığı üzere, *Bride's* dergisinin yeni evliler için el kitabının okuyucularına söylediği gibi:

“(…) daha önce hiç satın almadığımız, hatta düşünmediğiniz düzinelerce şeyi satın aldığımızda (…) Bu ülkenin endüstrileri için daha fazla güvenlik oluşturulmasına yardım ediyorsunuz. (…) Ne satın aldığımız ve nasıl satın aldığımız yeni hayatınız ve tüm Amerikan yaşam tarzımız için çok önemlidir”⁵⁰².

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD’de tüketim, yurttaşların vatanseverlik sorumluluğu haline gelmiştir. Baudrillard, bu dönemde ABD’de tüketimin bir “toplumsal yükümlülük” olarak ortaya çıkışını siyasal bağlamı içerisinde şu sözlerle ifade etmektedir:

“(…) İnsanlar Bolluk ve Tüketim’i hem söylen olarak (tarih ve ahlakın ötesinde, mutluluğun yükselmesi) yaşarlar, hem de onlara yeni bir toplumsal davranış tipine *nesnel bir uyum sağlama süreci olarak katlanırlar*. Eisenhower 1958’de kamusal baskı olarak Tüketim konusunda, ‘Özgür bir toplumda hükümet özel bireylerin ve toplulukların *çabalarını* teşvik ettiğinde ekonomik büyümeyi daha iyi teşvik eder. Para, devlet tarafından asla vergilerin yükünden kurtulmuş vergi mükellefi kadar yararlı bir şekilde harcanmaz’ demişti. Her şey sanki doğrudan bir dayatma olmaksızın tüketim toplumsal yükümlülük olarak verginin yerini etkili bir şekilde alabilmiş gibi olup biter. ‘Devlet hazinesi tarafından kar olarak verilen 9 milyarlarıyla tüketiciler, refahı 2 milyonluk perakende satışlarda aramaya gittiler diye ekler *Time* dergisi...Tüketiciler vantilatörlerinin yerine klima cihazı olarak ekonomiyi büyütmenin güçleri dahilinde olduğunu anladı. 5 milyon küçük televizyon alıcısı, 1,5 milyon elektrikli et bıçağı satın alarak, 1954 patlamasını sağladı.’ Kısacası, tüketiciler yurttaşlık görevlerini yerine getirdi. Whyte, ‘Thrift is unamerican’ demişti: ‘Tasarruf etme Amerikalılık değildir.’”⁵⁰³

Cohen’in belirttiği üzere savaş sonrası yeni düzen, “daha çok, daha yeni ve daha iyiye” kendini adanmış “iyi müşteri/tüketici”nin aslında ABD’yi tüm halkı için daha arzu edilen bir yer haline getirmekten sorumlu “iyi yurttaş” olduğunu varsaymıştır. Savaştan sonra nereye bakılırsa bakılsın, genel iyiliğin en iyi şekilde tutumluluk ya da ölçülülükle değil, gelişen bir kitle tüketim pazarında kişisel istekleri peşinde koşan bireyler tarafından sunulduğu bir savaş sonrası Amerika vizyonu bulunmuştur. Başka bir anlatımla, özel tüketim ve kamu yararının el ele gittiği öne sürülmüştür. Artan üretkenlik ve kitlesel satın alma gücünün ikiz dinamikleri etrafında inşa edilen sürekli büyüyen bir ekonominin, herhangi bir porsiyonun boyutunu küçültmeden genel pastayı genişleteceği iddia edilmiştir. Cohen burada “Tüketici Cumhuriyeti” ideali olarak adlandırdığı sürecin savaş sonrası Amerika’nın fiziksel karakteri için de geniş kapsamlı sonuçlar doğurduğuna dikkat çeker. Yeni ev inşaatı sektörü, hem "evi" her zamankinden daha fazla tüketici tarafından satın alınmak üzere pahalı bir metaya dönüştürerek, hem de bu sektördeki gelişmeye bağlı gelişen alanlardaki mallara olan talebi teşvik ederek savaş sonrası kitlesel tüketim ekonomisinin temelini

⁵⁰² Lizabeth Cohen, “A consumers’ Republic: The Politics of Mass Consumption in Postwar America”, *Journal of Consumer Research*, c. 31, s. 1 (2004): 236.

⁵⁰³ Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, 97.

oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yeni konut inşaatının ölçeği daha önce görülmemiş düzeylere ulaşmış, 1960'ta ABD'de her dört evden biri 1950'lerde inşa edilmiş ve ev inşaatında patlama yaşanmıştır. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde, bu banliyöleşmiş ve kitlesel tüketime yönelik topluma çok uygun yeni bir pazar yapısı olarak "bölgesel alışveriş merkezi" ortaya çıkmıştır⁵⁰⁴.

⁵⁰⁴ **age**, 236-239.

4. TÜRKİYE’DE TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİNDE SİYASİ İKTİDARIN ROLÜ

Bu bölümün öncelikli hedefi, Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü bütünsel bir bağlam içerisinde sunmaktır. Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimine dair perspektifimiz, uluslararası kapitalist sistemin yapısal dinamikleri ile Türkiye’nin sosyo-politik durumunun iç içe geçmiş haline işaret etmektedir. Söz konusu süreci siyasi iktidarın modern yurttaş anlayışını merkeze koyarak anlamaya yönelik yaklaşımımız, tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü gözlemlene olanağı sunmaktadır.

1950’ler Türkiye’nin de içinde yer aldığı ABD liderliğindeki kapitalist bloğun siyasi, askeri ve ekonomik düzlemde örgütlendiği bir tarih kesitini ifade eder. Bu yıllar aynı zamanda küresel kapitalizme eklemlenilen yıllardır⁵⁰⁵. Çok partili hayata geçiş, “çoğulcu bir toplumun ilk siyasal görünümü” olmasının yanında, Batı’nın kapitalist ekonomileriyle bütünleşme eyleminin bir sonucudur⁵⁰⁶. Tüketim kültürünün gelişiminin dış politik bağlamına dair değerlendirmeye ikinci bölümde yer verilmiştir. Değişimin nedenlerini sadece dış etkenlere bağlamak Türkiye’deki mevcut sosyo-kültürel ve zihinsel etkenleri göz ardı etmek anlamına gelir. Türkiye’de kapitalizmin gelişimine dair ikinci bölümde ele alınan konular ışığında görüleceği üzere; Türkiye’de tüketim kültürü, bir üretim tarzı ve birikim rejimi olarak kendi kapitalist gelişim aşamalarının bir sonucu olarak değil, uluslararası ticaret ve etkileşimler yoluyla gelişim göstermiştir. Bu bağlamda sürecin bir “yayılma” şeklinde tespit edilmesi önemlidir. Dolayısıyla Türkiye’de tüketim kültürü olgusunun gelişimini anlamak için Batı kapitalizmindeki gelişim aşamalarından farklı olarak siyaset alanına odaklanmak gerekir. Söz konusu olan tüketim kültürünün siyasi iktidarın yarattığı imkanlar üzerinden yayılması ve hegemonik hale gelmesidir.

⁵⁰⁵ Mete Kaan Kaynar, **Türkiye’nin 1950’li yılları**, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 12-13.

⁵⁰⁶ Ali Gevgilili, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, 2. bs. (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1989), 51.

Tüketim kültürünün DP döneminde gelişmesinin gerçek anlamı nedir? İlk ve en açık olanı Türkiye'nin ABD ürünleri için bir pazar olduğudur. Bu anlamda, zamanın dünya ekonomik düzeninde Türkiye'ye biçilen rolü, tarım ürünleri ihracatçısı olmanın yanı sıra, Amerikan sanayi ürünlerinin tüketicisi bir ülke olması olarak belirlemek mümkündür. İkinci olarak ise, tüketim kültürünün bu dönemde hızlı değişim göstermesinin daha derin kökleri 19. yüzyıldan itibaren başlayan modernleşme çabaları ve hedefinde aranmalıdır. Bu bağlamda siyasi iktidarın modernlik anlayışının niteliği ve dönüşümlerine eğilmek, 1950'lerdeki gelişmelerde siyasetin rolünü anlamak konusunda aydınlatıcı olacaktır.

İç ve dış dinamiklerin sentezinin tüketim kültürünün gelişimi sonucuna yol açtığı düşüncesinden hareketle, bu bölümde öncelikle, tarihsel olarak modernliğe ve tüketime dair algıların nasıl biçimlendirildiğinin izi sürülerek Türkiye'de tüketim kültürünün gelişiminin iç politik bağlamının ana hatları ortaya konulacaktır. Türkiye'de tüketim kültürünün yükselişini yönlendiren siyasi-iktisadi faktör ve kararlar da iç politik bağlam başlığında ele alınacaktır. Tarihi perspektif ışığında kültürel değişime bakışı belirleyen moral iklimi dikkate alarak, bu arka plan üzerinde dönemin ruhu da anlaşılmaya çalışılacaktır.

1950'lerde tüketim kültürünün gelişimi Türkiye'nin küresel kapitalizme eklemlenme biçiminin ve kapitalist dinamiklerle dönüşümünün bir yansımasıdır. Bu çalışmada tüketim kültürünün gelişimine dair sorunsallaştırılan "unsur" siyasi iktidarın süreçteki rolüdür. Devletin işlevlerinden biri politika oluşturmak ve uygulamak, yurttaşların rızasını yönlendirmektir. İktisat politikalarının oluşturucusu olarak devlet son derece önemli bir role sahiptir⁵⁰⁷. Uygulanan politikalar toplumsal pratikleri belirlediği ölçüde yurttaşlar da bu müdahaleden etkilenirler. Örneğin, bölüm dahilinde ele alınacak olan erken Cumhuriyet döneminde uygulanan yerli malı kullanımını teşvik politikalarında olduğu gibi siyasi iktidar belirli ekonomik davranış biçimlerini teşvik edebilmektedir. Tüketimcilik de siyasi iktidar tarafından teşvik edilebilen davranış biçimlerinden biridir. Çalışmadaki bakış açımıza göre, tüketim kültürünün gelişimine dair koşulların çerçevesi ve yönü siyasal iktidarca belirlenmektedir.

Tüketim kültüründeki değişimin parçası olduğu daha büyük veya geniş süreçlere atıfla bu bölümde, 1950'li yıllarda tüketim kültüründe ve tüketim davranışlarında

⁵⁰⁷ Pierson, *age*, 151-152.

değişim sonucunu doğuran farklı “politik” düzeyler iki ana başlık çerçevesinde tartışılacaktır. Bölümün tüketim kültürünün gelişiminin maddi boyutlarıyla ilgili kısmında, 1950 seçimleri ile iktidara gelen DP ve uyguladığı iktisat politikalarının “tüketicileşme”ye dair sonuçlarına odaklanarak bir tartışma yürütülecektir. Bu kapsamda siyasi iktidarın uyguladığı politikaların tüketim kültürünün yayılabileceği ortamı hazırlaması ve gündelik hayatta gözlemlenen yenilikler bağlamında 1950’lerde toplumun genel görünümü ele alınacaktır. Tüketim kültürünün yayılmasının araçları olmaları bağlamında 1950’li yıllarda üretim, dolaşım ve tüketim alanlarında ne gibi değişimler yaşandığı üzerinden bir analiz sunulacaktır.

1950’li yıllara ait tüketim kalemlerinin detaylı istatistiklerine dair verilerin bulunmadığını belirtmek gerekir. Tüketim talebindeki artışın nedenleri her şeyden önce gelir düzeylerindeki ve yaşam şartlarındaki iyileşmelerde aranmalıdır. 1950’li yıllarda tüketim olgusunu söz konusu eden çalışmalarda da dikkat çekildiği üzere, Türkiye’nin bu dönemde tüketime yöneldiğine dair ilgili verilerin eksikliğinden dolayı istatistiki bir tablo sunmak mümkün olmasa da kişi başına düşen milli gelirdeki artış, dış ticaret verileri, tüketim mallarının satış oranları ve otomobil satış oranları gibi bazı veriler dönemin tüketim eğilimleri konusunda fikir verebilir⁵⁰⁸.

Tüketim kültürünün gelişiminin söylemsel boyutları ile ilgili kısımda siyasi iktidarın tüketim kültürünün yayılabileceği davranışlara “yönlendirici” ve “teşvik” edici olması bağlamındaki rolü anlaşılmasına çalışılacaktır. Bu kapsamda DP iktidarının modernlik ve kalkınma tahayyüllerinde içerilen modern yurttaş anlayışına Adnan Menderes’in söylemlerinin incelenmesi yoluyla ulaşılmaya çalışılacaktır. Siyasi aktörlerin modernlik ve kalkınmaya dair söylemleri dahilinde belirttikleri görüşler iktidarın tutumunu çizmektedir. Bunlar aynı zamanda ideal toplumsal norm ve davranışlarla ilgili söylemin bir parçasıdır. Siyasi iktidar söylemleri aracılığıyla özelemleri, idealleri ve beklentilerini yansıtmaktadır.

⁵⁰⁸ Sibel Küçükkülahlı, “1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri” (Doktora Tezi, Yıldız Tenik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 209; Elveda Karakaya, “I. Demokrat Parti Hükümeti Döneminde Tüketicilerin Tüketim Eğilimlerini Belirleyen Genel Koşullar ve Fiyatlar”, (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008), 13.

4.1. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin İç Politik Bağlamı: Düşünsel Temeller ve DP’nin Aldığı Miras

Bu başlık altında sunulacak olan değerlendirmede, Türkiye’de kapitalizmin gelişimi arka planında modernleşme anlayışında söz konusu olan dönüşümlerin modern yurttaş anlayışına dair boyutlarının ele alınmasının, tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünün anlaşılmasında işlevsel olacağı fikrinden yola çıkılmıştır. Kültürel değişim sürecinde DP’nin tutumuna kaynaklık eden önemli tarihsel etkenler söz konusudur. Burada 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünür olan değişimlerin kökenlerinin 19. yüzyıl modernleşme çabalarında aranması gerektiği düşüncesinden hareketle bir süreç okuması yapılacak, DP dönemine kadar olan tarihsel kesitte tüketime dair değişimleri içeren bir çerçevede modernleşme, kalkınma ve modern yurttaş anlayışları ele alınacaktır.

4.1.1. Osmanlı’nın Modernleşme Tecrübesi: Kapitalizme Eklemlenme, Modernlik Anlayışı ve Tüketim

1945 sonrasında yaşanan dönüşümler sürecinde tüketime dair olanları da kapsayan düşünsel değişimlerin köklerinin daha eskileri uzanışına Bernard Lewis şu sözlerle dikkat çekmektedir⁵⁰⁹:

“Türkiye’de liberal ve meşruti hareketin Türk aydınları üzerinde batılı siyasi fikirlerin ilk etkilerine kadar uzanan uzun bir geçmişi vardır. 1945’i takip eden dönemde Batı yanlısı ve dolayısıyla demokrasi yanlısı eğilime dair pek çok işaret uluslararası ilişkilerin geçici bağlantılarından daha derinde ilerlemekteydi. En düşük seviyede İstanbul sokaklarında ve Boğaz’ın plajlarında leopar derisi gömlekler ve çiğnenen sakızların gittikçe artmasıyla bu eğilim kendisini ifade ediyordu. En üst seviyede de üniversitelerde, okullarda ve evlerde İngilizce eğitimi İngiliz ve Amerikan edebiyatı ve tarihiyle ilgilenmekle kendini gösteriyordu.”

Türkiye modernleşmesine dair literatürde sıklıkla dikkat çekildiği üzere “medeniyet” Türkiye’nin modernleşme serüveninin genel eğiliminde biçimsel özelliklerle kavranır. Osmanlı modernleşme tecrübesi, liberalleşme ile modernleşmeyi özdeş sayan bir tecrübe olarak tarif edilebilir. Nitekim “modernleşme hareketinin hedefi liberal demokratik devletin kurumsal çerçevesi ve ilkeleri olarak takdim edilmiştir”⁵¹⁰. Tarihsel olarak kapitalizm sonsuz biriktirme gibi bir amaç üzerinde

⁵⁰⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Boğaç Babür Turna (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008), 420.

⁵¹⁰ Murat Yılmaz, “Sunuş”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 7, Liberalizm (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 15.

yükselirken bir yandan da toplumsal ilişkileri bir bütün olarak etkilemiş ve dönüştürmüştür. Ercan'ın ifadesiyle⁵¹¹:

“Sürekli birikimin belirleyici olduğu ve birikim süreci içinde örgütlenen bir toplum olarak yeni gelişen kapitalist ilişkiler (Weber'in dediği gibi) yeni bir yaşam biçimini gerektiriyor ve tanımlıyordu. Daha sonra biz (yani gelişmekte olan toplumlar) günlük yaşam pratiklerimizde oldukça belirleyici olan bu yaşam biçimine modern olmak, modern yaşamak, modern toplum diyoruz.”

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın gelişmiş kapitalist ülkeler için kullandığı deyim büyük güçler anlamına gelen “düvel-i muazzama”dır. Osmanlı modernleşmesinin izlediği batılı politik modeli, gelişmiş Avrupa ülkelerinin seviyesini yakalamak şeklinde belirlemek mümkündür. Osmanlı'nın 19. yüzyılın başlarından itibaren belirginleşen ve padişah iradesiyle başlatılan modernleşme çabası, kapitalistleşme süreci ile paralel ilerlemiştir. Mehmet Ali Kılıçbay'ın ifadesiyle, “kapitalizmin Türkiye'ye Batılılaşma bagajı içinde girmesi”⁵¹², bir anlamda kapitalist üretim biçiminin “ithal” edilmesinden önce tüketim tarzının alınmasını açıklayıcıdır. 19. yüzyıl boyunca yapılan reformlar aracılığıyla, gelişen dünya kapitalizmine tüketim üzerinden eklenilmiştir⁵¹³. Bu kapsamda 19. yüzyılda İstanbul'u Batı tarzında bir başkente dönüştürme çabaları söz konusudur. Halka açık alanlarda çeşitli değişimler yaşanmış, ana caddeler yenilenmiş ve sokaklar aydınlatılıp gezinti alanlarına dönüştürülmüştür. “Kamuya açık olan bu alanlarda yaşanan değişim, davranış kodlarını da değiştirmiş ve gezinti, vitrin seyretmek, alışveriş ve gece hayatı gibi yeni kültürel pratikler ve sosyallik biçimleri ortaya çıkarmıştır”⁵¹⁴.

19. yüzyılın ikinci yarısında en köklü değişimler yönetici sınıfların düşünce ve yaşama biçimlerinde gözlemlenmiştir. Mardin'in belirttiği üzere “ne alt ne de üst sınıflar yeni bir iktisadi düzen içinde” bütünleşmemiştir. Bu koşullar altında Osmanlı ekonomisi “Müslüman halkın toplumsal seferberliğini geliştirecek yönde” değişmemiştir. Sonuçta “yönetici gruplar yeni bir iktisadi düzen içinde bütünleşmeden, tüketim hakkında yeni görüşler ve fikirler” edinmişlerdir⁵¹⁵. Bu

⁵¹¹ Ercan, **Modernizm**, 27- 30.

⁵¹² Mehmet Ali Kılıçbay'ın Baechler'in “Kapitalizmin Kökenleri” adlı kitabında yer alan “sunuş” yazısında geçen bir ifadesi.

⁵¹³ Hakan Kaynar, **Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul'undan Gündelik Frangmanlar** (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012), 33.

⁵¹⁴ Fatma Tunç Yaşar, **Alafranga Halleri: Geç Osmanlı'da Adab-ı Muaşeret** (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 186.

⁵¹⁵ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, 19. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 27.

durum modernleşmenin neden öncelikle tüketim alanında anlaşıldığı ve gerçekleştirilmeye çalışıldığını da açıklayıcıdır.

İmparatorluğun bir serbest ticaret bölgesi haline geldiği 19. yüzyılda meydana gelen önemli gelişmelerden biri, diğer pek çok alanda olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde de oluşan düalist yapıdır. Buna göre kentsel dış ticaret kesimi ile kırsal tarım kesimi giderek birbirinden kopmuş ve her iki kesim de ayrı ayrı kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmiştir. 19. yüzyılda ithal malların tüketicisi konumundakileri elit kesim mensupları oluşturmuştur. Yahya Tezel, ithal edilen tüketim mallarına yönelik harcamaların büyük oranda saray çevresinden ve bürokrasiden kaynaklandığına şu sözlerle dikkat çekmektedir⁵¹⁶:

“Sultan Mahmud ve Abdülmecid gibi “Batılılaşmacı” padişahların, Mustafa Reşit ve Ali Paşalar gibi Tanzimat’ın önde gelenlerinin en başarılı oldukları Batılılaşma türü, bağdaş kurup yemek yenilen bakır sinilerin yerine, Fransa’dan ithal edilen gösterişli yemek odası takımlarını kullanmaya başlamak gibi, tüketim kalıplarını değiştirmek ve gösterişsiz Topkapı Sarayı’ndan Avrupa’dan alınan borçlarla yaptırılmış görkemli Dolmabahçe Sarayı’na taşınmaktı.”

Bu bağlamda tüketim kalıpları ile Batılılaşma/modernleşme pratiğinin başlangıcının söz konusu periyoddan başladığı tespitinde bulunmak mümkündür. Bu pratik ayrıca, Osmanlı’nın Avrupa kapitalizminin bir yarı sömürgesi olma halinin toplumsal sonuçlarından biri olarak okunabilir. Kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenme sürecinde uygulanan politikaların konumuz açısından önemli toplumsal sonuçlarından biri de Osmanlı uyruklarının Avrupa’dan ithal edilen malların tüketicisi olmaları ve yaşam tarzlarının da bu yönde değişmeye başlamasıdır. Dolayısıyla kapitalizmle ve kültürüyle eklemlenmenin öncelikle tüketici pratikleri ile gerçekleştiği değerlendirilmesinde bulunulabilir.

Hilmi Yavuz’a göre Tanzimat dönemi romanlarında Batılılaşmış kadın karakterlerin piyano çalması ve erkek karakterlerin de Fransızcayla ilgilenmesi modernleşme sürecinin ne şekilde alımlandığını gösterme konusunda yeterli örneklerdir. Fransızca bilmek ve piyano çalmak, Avrupalı olmanın simgesel işaretleri durumundadır. Modern olmak, Avrupalı gibi giyinmek ve bu yaşam tarzına öykünmek olarak ifade olunmakta ve anlaşılmaktadır. Yavuz’a göre Türkiye’de modernleşmenin semiyolojisi modernleşmenin metonimik (parçanın bütünün yerini alması) olduğunu göstermektedir. Bu değerlendirmeye göre, simgeler kavramların yerine ikame edilmiş ve 19. yüzyıldaki bu durum Cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Bu

⁵¹⁶ Tezel, *age*, 71. Bu dönemde saray ve çevresinin bir tür batı tipi debdebe yarışına girdiği ve yüksek kademelerdeki bürokratların da sarayla tüketim yarışına girdiği kaydedilmektedir.

bağlamda Türk modernleşmesi Batılılaşma ve modernleşmeyi somut simgelerle kavradığı için parçayı bütünün kendisi sanmıştır⁵¹⁷.

Mardin, Batıcılığı, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan başlayıp Cumhuriyet Türkiye’inde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa’nın toplumsal ve fikrî bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım” şeklinde tanımlar. Bu yaklaşımın özünde Batı’yı örnek alma düşüncesi vardır. Batının bir model olarak izlenmesi söz konusudur⁵¹⁸. Batı kurumlarının Osmanlı toplumunun geleneksel ekonomik ve toplumsal koşulları dikkate alınmadan aynen uygulanmak istenmesi kısacası Batı kurumlarının taklidi, süregelen ekonomik yapıya uygun olmayan bir tüketim ve yaşam taklitçiliği doğurmuştur. Çavdar’a göre, Lale Devri bu davranışın başlangıç noktalarından biridir⁵¹⁹.

Mardin’in belirttiği üzere Lale Devri’nde batının kişinin refahına yönelik değerleri Osmanlı yönetici sınıfına sızmıştır. Batının bir model olarak görülmesi ise kendini Tanzimat’ta göstermiştir. Batılı ulus-devletin kurumlarının Osmanlı İmparatorluğu’nda yerleşmesi bu dönemde başlamış, askeri ve idari yapı ithal edilirken Batı’nın günlük kültürü de etkin şekilde imparatorluğa giriş yapmıştır. Bu kültür kapsamında kılık kıyafet, ev eşyaları, paranın kullanılış biçimi, evlerin stilleri ve insanlar arası ilişkiler Avrupai olmaya başlamıştır⁵²⁰. Mardin, Osmanlı toplumunda servet ve zenginliğin kendi başına bir amaç olarak belirmeye başladığına, öncesinde bir takım sosyal ve siyasi mekanizmalara bağlı olan zenginliğin tüketim amacıyla kullanılmasının yanında siyasi destek sağlamak için de bir amaç olarak işlev görmekte olduğuna dikkat çeker⁵²¹.

19. yüzyıldan başlayarak modernleşme anlayışı, bazı dönüştürücü ekonomik ve toplumsal devrimler aracılığıyla ileri ülkelere yetişme gereğinin yerine getirilmesi düşüncesinden temellenir. Kapitalizm Avrupa dışına yayılırken, yönetici elitler kurumsal düzenlemeler ve eğitim aracılığıyla modernleşmeyi gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir⁵²². Tunç Yaşar, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yazılmış olan adab-ı muâşeret kitaplarını incelediği çalışmasında, söz konusu dönemde aydın

⁵¹⁷ Hilmi Yavuz, **Alafrangalığın Tarihi: Geleneğin Tasfiyesi ya da Yeniden Üretilmesi**, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 66-69.

⁵¹⁸ Mardin, **age**, 9.

⁵¹⁹ Çavdar, **Türkiye Ekonomisi**, 52.

⁵²⁰ Mardin, **age**, 10-13.

⁵²¹ **age**, 28.

⁵²² Fatma Gürses, **Kul, Tebaa, Yurttaş: Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Ders Kitaplarında Yurttaşlık** (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2011), 85.

kesimin adab-ı muâşeretı Osmanlı'nın tecrübe ettiği dönüşümlerin önemli bir vechesi olarak gördüğünü belirtmektedir⁵²³.

Suraiya Faroqhi'nin belirttiği üzere, Osmanlı üst tabakası yaşamlarının birçok cephesinde Avrupalı biçimleri aynen benimseme kararını almıştır. Padişah ve aydınlar söz konusu “Avrupalı biçimleri Osmanlı kültürüne katmakla, o dönemde gelişmede pay sahibi olmayı ve en azından imparatorluğun bir bölümünü kurtarmayı” umut etmişlerdir. Faroqhi'ye göre, Avrupalı yaşam tarzının aktarılması çabasında siyasi elitlerin bu yöndeki söylemini abartmamak gerekir: “(...) genç züppeler ve gösterişli yaşam biçimleri üzerine yazılmış hicivlerin gösterdiği gibi, Avrupalı biçimlerin denenmesi bazen sadece yüzeysel bir oyun haline gelebiliyordu.”⁵²⁴ Ancak siyasi elitin yaşam biçimini değiştirme çabaları konusunda bir tür süreklilikten söz edilebilir. Keyder, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dönüşümlerin sadece Batılı devletlerin baskısı sonucu olmadığına dikkat çekmektedir. Bu dönüşümler aynı zamanda bürokrasi sınıfının ekonomik ihtiyaçları ve Batılı düşüncelerle bütünleşmiş olan yönetici sınıfların ideolojik özlemlerine de cevap vermiştir⁵²⁵.

4.1.2. Muasır Medeniyete Ulaşma Hedefi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modernlik ve Kalkınma Anlayışı

Osmanlı ekonomik ve toplumsal mirası üzerine kurulan Cumhuriyet döneminde ülkenin kalkınması ve geleceği “çağdaşlaşma” ülküsüne bağlanmıştır. Türkiye’de modernleşme Keyder’e göre, “modernleştirmek” kelimesi ile açıklanmalıdır. Modernleşmeci elit modernliğe uygun davranış ve kurumları halka benimsetmeye çalışmıştır⁵²⁶. Cumhuriyet seçkinleri 1924’ten başlayarak ekonomi ve toplumu modernleştirme çabası içine girmiş ve atılan adımlar neticesinde günlük hayatta değişimler yaşanmıştır. Modernleşmenin geleneksel yaşam biçimine yansımaları ise yeni kılık-kıyafet, radyo gibi yeni eşyaların kullanılmaya başlanması şeklindedir.

⁵²³ Tunç Yaşar, **age**, 9.

⁵²⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, çev. Elif Kılıç, 8. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 298.

⁵²⁵ Keyder, **Toplumsal Tarih**, 222.

⁵²⁶ Gürses, **age**, 79. “...kültürel değişim dürtmesi çoğu zaman yukarıdan aşağıya, devlet eliyle geliştiği için gündemde bulunuş biçimi genellikle bir zorlamaya tekabül etti.” Keyder, **İktisadi Gelişmenin**, 865. Yasemin Doğaner, değişimin “gündelik hayatta kullanılabilirliği” ölçüsünde daha rahat gerçekleştiğine dikkat çekmektedir. Yasemin Doğaner, “Atatürk Dönemi Türkiye’sinde Sosyokültürel Değişim”, **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (İCANAS 38) 10-15 Eylül 2007** (Ankara, 2012), 235-260.

Giyimin bir kültürel değişim göstergesi olma niteliği, Osmanlı'dan devralınmış bir olgudur. Aynı zamanda giyimin öneminin pek çok toplumsal tabaka açısından artması tüketim toplumlarının genel gidişine uygundur⁵²⁷.

Erken Cumhuriyet döneminde üretilen modernleşme söylemi, muasır medeniyet seviyesine ulaşma, çağdaşlaşma ve Batılılaşma olarak ifade edilmektedir. Dönemin egemen söyleminde modern bir toplum yaratmaya, toplumsal düzeni sağlamaya, toplumun yaşam tarzını, alışkanlıklarını, davranışların ve düşünme biçimlerini dönüştürmeye yönelik bir çerçeve sunulmaktadır⁵²⁸. Erken Cumhuriyet dönemi muasır medeniyetin ulaşılması gereken bir hedef olarak alındığı ve sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda köklü değişimlerin gerçekleştirildiği bir dönemdir. Çağdaş medeniyet seviyesine çıkmak adına yapılan yenilikler ve değişimler, gündelik hayatta değişikliklerin kaynağını oluşturmuştur. Erken Cumhuriyet dönemi, Atatürk önderliğinde sosyo-kültürel değişimin ivme kazandığı dönem olması bağlamında Türkiye'nin modernleşme serüveninde önemli bir tarihsel evredir. Atatürk inkılapları dahilinde kılık kıyafet düzenlemeleri gibi yaşam tarzını değiştirmeye yönelik çabalar söz konusu olmuştur. Batılılaşma diye adlandırılan dönüşümler, temelde yaşam tarzının değiştirilmesine dair dönüşümlerdir. Cumhuriyet, bireylere yeni bir kültür aşılama çabasında olmuştur. Bu da ekonomik alt yapının zayıf olması nedeniyle eğitim ve kültür alanında yoğunlaşarak çözülmeye çalışılmıştır⁵²⁹.

Dönemin modernleşme anlayışında batılılara benzer şekilde giyinmek önem taşır. Cumhuriyet'in modernleşme söyleminde çağa ayak uyduran, bunu bedeninde temsil eden ve gösteren vatandaş, "asri kadın" ve "asri erkek"tir⁵³⁰. Şapka Kanunu (1925) ile yalnızca kılık-kıyafetin modernleştirilmesi hedeflenmemiş ciddi bir zihniyet değişimi amaçlanmıştır. Bu anlamda söz konusu kanun modernleşme hareketinin önemli bir parçasıdır. Şapka Kanunu'nun gerekçesi medeni milletlerle ortak bir giyim tarzına ulaşmanın yanında, toplumun batılı zihniyete geçmesini sağlamaktır⁵³¹.

Bu dönemde Batı'nın bilim ve tekniğine duyulan hayranlığın kökeni Osmanlı son dönemine uzanır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında iktidarın kapitalist gelişme anlayışına

⁵²⁷ Keyder, *age*, 865-868.

⁵²⁸ G. Senem Gençtürk Hızal, "Modernleşmeyi Reklam Metinleriyle Okumak: 1928-50 Yıllar Arasında Türkiye'de İlan/Reklam" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 3.

⁵²⁹ Mustafa Gündüz, Ferhan Gündüz, *Yurttaşlık Bilinci* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2002), 50.

⁵³⁰ Gençtürk Hızal, *age*, 202-204.

⁵³¹ Doğaner, *age*, 237-242.

göre hızlı sanayileşme gereği vurgulanmıştır⁵³². Mamul mallar ithal eden tarım-hammadde ürünleri ihraç eden ülke konumunda olmaktan rahatsızlık duyulmuştur. Tezel, söz konusu rahatsızlığın açık bir ifadesi olarak 1921’de Ankara Hükümeti’nin maliye bakanı Ferit Bey’in şu sözlerini aktarmaktadır:

“(…) bize en lazım şey... fabrika, gine fabrika [dır]... Türkiye çalışıyor üretiyor, fakat ürünlerinde başkaları yararlanıyor... alın teri dökerek elde ettiğimiz iptidai maddeleri... yok pahasına harice satıyoruz. Sonra yabancılar bu maddelerin şeklini değiştirerek bize iade ediyorlar... Kırk kuruşa bir okka yün veriyoruz, aynı yünü bin iki yüz kuruşa bir metre kumaş halinde yalvararak geri alıyoruz.”⁵³³

Gevgilili’nin belirttiği üzere, Cumhuriyet’in Osmanlı ekonomisinden aldığı sanayi mirasında “temel sanayi kurulamamış, sanayi ile tarım ve maden üretimi arasında gerekli iç bütünleşme sağlanamamış” durumdadır. Sanayileşmenin maddi ön koşullarına uygun ortamın bulunmadığı böyle bir toplumda sanayileşme için tutarlı iktisat politikaları yaratabilmek “gerçekten çetin bir sorundur”⁵³⁴. Erken Cumhuriyet döneminde sanayileşmenin modernleşme hedefinin en önemli bileşeni olduğu yönündeki yaygın kanaati sorgulayan Asım Karaömerlioğlu’na göre tek parti döneminde sanayileşme düşünce ve pratiği üzerinde bir konsensüs sağlanmış değildir. “Sanayileşmeciliğin” erken Cumhuriyet dönemi boyunca baskın bir düşünce olduğu yönündeki yaygın görüşün “dönemin muğlak ve eklektik karakterini” perdelediğini söylemektedir. Sanayileşmecilik karşıtı düşüncelerin varlığına dikkat çekmektedir⁵³⁵. Bu dönemde “Türkiye bir tarım ülkesi mi yoksa sanayi ülkesi mi olsun” tercihinde yönetici elitler içerisinde fikir birliği yoktur⁵³⁶. Karaömerlioğlu’nun aktardığı üzere, Mart 1936’da dönemin iktisat vekili Celal Bayar Ülkü dergisinde yayımlanan makalesinde Türkiye’nin “ağırlıklı olarak sanayiye mi, yoksa tarıma mı dayanacağı” sorusunu ele almış ve tarıma öncelik tanınması gerektiği yönündeki düşünceleri eleştirmiştir:

⁵³² Erken Cumhuriyet dönemindeki sanayileşme adımları şu şekilde özetlenebilir: 1927’de Teşvik-i Sanayi Kanunu’nu çıkartılmıştır. 1929’da ithal mallardan alınan gümrük vergisi yükseltilmiştir. Bununla yerli üretimin artırılması amaçlanmış, yabancı mallar karşısında korunmaya çalışılmış ve yerli malı kullanımı özendirilmiştir. 1933’te birinci beş yıllık kalkınma planıyla birlikte planlı kalkınma politikası uygulanmaya başlanmıştır. Aynı yıl Sümerbank kurulmuştur. Malatya, Kayseri ve Bursa’da merinos fabrikaları açılmıştır. Gemlik’te suni ipek, Nazilli’de basma, Beykoz’da deri, İzmit’te kâğıt ve İstanbul Paşabahçe fabrikaları açılmıştır.

⁵³³ Tezel, *age*, 146.

⁵³⁴ Gevgilili, *age*, 43-44.

⁵³⁵ Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 83-84.

⁵³⁶ *age*, 132.

“Çünkü Bayar’a göre, tarımsal üretimdeki başarı ve zenginlik bile ülkenin sağlam bir sanayi temeli olmasına bağlıydı. Bu görüş, Bayar’ın topyekün bir sanayileşme istediği anlamına gelmiyordu, sadece devletin önceliği sanayiye vermesi gerektiğinin altını çiziyordu”⁵³⁷.

Güven Gürkan Öztan’ın belirttiği üzere, erken Cumhuriyet döneminde çocuklara yönelik yazılmış olan gezi kitaplarında Batı imgesi ve modernite tasavvurunun nasıl olduğuna dair ipuçları bulmak mümkündür. Cumhuriyet “modernite projesini batıya endekslerken, aynı zamanda onu simgesel düzeyde kendi politik projeksiyonlarına uygun olarak yeniden inşa etmiştir. Bir başka ifadeyle batıdan makbul bir başka batı çıkarmıştır”⁵³⁸. Batı ülkelerindeki kent yaşamının hayranlıkla tarif edildiği çocuk seyahat hikayelerinde “batıya yapılan gezilerde öne çıkarılan daha çok maddi dünyaya ilişkin göstergeler, kalkınma ve sanayileşme çerçevesinde bir gelişmişlik durumudur”⁵³⁹.

Cumhuriyet döneminde düzenlenen balolar toplumu batılı eğlence tarzına alıştırmaya amacındadır. Balolar gibi araçlar vasıtasıyla dönemin Avrupa’sında moda olan eğlence biçimleri Türkiye’de de moda olmaya başlamıştır⁵⁴⁰. Yabancı okulların da hayat tarzını Batılılaştırıcı etkisinin altı çizilmektedir. Bu okulların öğrencileri topluma model olarak sunulmuştur. Ford şirketiyle 1928’de yapılan bir anlaşmayla Tophane’de bir otomobil montaj fabrikası kurulmuş ve motorlu araçlar geçmişe kıyasla hızla artış göstermiştir⁵⁴¹. İki savaş arası dönemde toplumsal ve kültürel modernleşmeye paralel olarak, üretim ve tüketim kalıpları da değişim göstermiştir.

Emre Kongar’ın belirttiği üzere, erken Cumhuriyet döneminde inkılaplar aracılığıyla aydınlanma ve sanayi devriminin sonuçları ithal edilmiştir. Bu dönemde Türkiye’nin Batı toplum modeline uygun şekilde biçimlendirilmesi hedeflenmiş, bu amaca yönelik adımlar atılmıştır. Bilindiği üzere söz konusu toplum modelinin temeli kapitalist gelişmenin dinamiği tarafından belirlenmiştir. Avrupa deneyimine bakıldığında kapitalist gelişmenin uluslaşma, laikleşme ve demokratikleşme süreçleriyle birlikte olduğu görülmektedir. Atatürk inkılapları sonucunda bağımlı bir kapitalist gelişmeyle ifade edilebilecek ekonomik yapıdan, sanayi devrimi

⁵³⁷ age, 78-79.

⁵³⁸ Güven Gürkan Öztan, **Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 69.

⁵³⁹ age, 236.

⁵⁴⁰ Murat Belge, “Türkiye’de Günlük Hayat”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, cilt 3 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 861.

⁵⁴¹ Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 305.

tecrübesi yaşamadan kapitalizme geçiş ve ulus-devletin kuruluşu gerçekleştirilmiştir⁵⁴².

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde Batı ile ilişkilerin eleştirilen yönü, iktisadi bağımlılık sonucunu yaratan ilişkiler değil, Batı ülkelerini taklitçilikten kaynaklandığı düşünülen kültürel yozlaşma ve tüketimcilik olmuştur⁵⁴³. Aslında iktisadi bağımlılığın boyutlarından birini oluşturan tüketimciliğin sadece kültürel bağlamda eleştiri konusu edilmesinin de tüketimcilik olgusunun bütünsel anlamda kavranmasını engellediğini ve sorun olarak tespit edildiği düzlemlerde temeli eksik bir şekilde sorgulanmasına neden olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlayışın sonraki yıllarda da büyük ölçüde sürdüğü söylenebilir.

Erken Cumhuriyet döneminde Keyder'in ifadesiyle "bürokrasinin vesayeti altında bir kapitalizm"⁵⁴⁴ söz konusudur. Türkiye gibi ülkelerin kapitalistleşme süreçlerine yönelik değerlendirmelerde kalkınma kavramı süreç ve sürecin amacını açıklamak için yaygın olarak kullanılan bir kavramdır⁵⁴⁵. Biçimsel modernleşme denilen şeyin aslının kalkınma anlayışından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ünsaldı, günümüzde kalkınma kavramının ekonomi temelli yorumlarla değerlendirilme eğiliminde olduğuna, ancak o dönemde böyle olmadığına dikkat çekmektedir. 1923-29 döneminde ticarete dayalı liberal politikalar izleyen kadrolarla 1929 sonrasında devletçi politikalar izleyenler ve 1945 sonrasında liberal ekonomi politikalarını uygulayan kadrolar aynı kadrolardır⁵⁴⁶. Bu tespitler Türkiye'de iktisat politikalarındaki değişimlerin büyük ölçüde dünyadaki konjonktüre göre şekillendiğini göstermesi açısından da önemlidir.

4.1.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Yurttaş Anlayışı

Erken Cumhuriyet döneminde modern yurttaş anlayışının nasıl olduğuna, bu dönemdeki yurttaşlık eğitimi üzerine yapılan çalışmalardan faydalanılarak ulaşılabilir. Kadioğlu'nun belirttiği üzere, Türkiye'de yurttaşlık eğitiminin ana amacını "muasır medeniyetler seviyesinin yakalanması" şeklinde tanımlamak

⁵⁴² Emre Kongar, **21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, 37. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 19.

⁵⁴³ Cangül Örnek, **Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi** (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015), 52.

⁵⁴⁴ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 19. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 156.

⁵⁴⁵ Türkay, **Sermaye Birikimi**, 195.

⁵⁴⁶ Ünsaldı, **age**.

mümkündür⁵⁴⁷. Modernleşme sürecinde insan ögesi, modernleşmenin hem nesnesi hem de öznesi konumundadır. “Yani insan, hem modernlik sürecinin bir ürünü hem de bizzat modernliğin yaratıcısıdır. Modernlik bu yönüyle sadece yeni bir toplum değil, aynı zamanda yeni bir insan tanımlar”⁵⁴⁸. Siyasi söylemin en eski terimlerinden biri olan yurttaşlığın olasılıkla siyasi topluluk fikrinin kendisi kadar eski olduğu ifade edilmektedir. Modern yurttaş statüsü siyasi topluluğa katılma yetkisi veya haklarıyla bunların eşliğinde bazı yükümlülükleri de içeren bir karışımdır. Bu anlamda yurttaşlık devletin üyeleriyle ilişkisinin kurulmasında kilit terimdir⁵⁴⁹.

Modern anlamda yurttaşlık bireyi ulus-devlete bağlayan bir ilişkidir. Türkiye’de ise yurttaşlık, devletin kapitalist toplum yaratma projesinde bir araçtır. Batı’dan farklı olarak Türkiye’de yurttaş Cumhuriyet’i değil, Cumhuriyet yurttaşı yaratmıştır. “Batı’da yurttaş ‘layık olduğu yönetim’i yaratmıştı, Cumhuriyet ise ‘layık olduğu yurttaş’ı yaratmak zorundadır”⁵⁵⁰. Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren, ulus-devlet ve modernleşme projesi içinde konumlanan yurttaş, birtakım görevleri yerine getiren bir unsur olarak kurgulanmıştır⁵⁵¹. Türkiye’nin modernleşme deneyiminde devlet-yurttaş ilişkisine bakıldığında, tanımlayanın devlet, tanımlananın ise yurttaş olduğu bir tür süreklilik vardır⁵⁵². Yurttaşlığın kurgulanmasını ve yeniden yapılanmasını zorlayan nedenlerin başında kapitalist toplum yaratma amacı gelmiş ve modern kapitalist bir toplum hedeflenmiştir. Bunun için de modern yurttaşlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlamda Türkiye’de Cumhuriyet yurttaş inşa etme projesi olarak okunabilir. Yurttaşlık Türkiye’de ulusal kapitalizmin yaratılmasının en önemli araçlarından biri olarak ele alındığında, Türkiye’de modern yurttaş anlayışının temel belirlenimlerinin kapitalizmin gelişimi tarihsel arka planında biçimlendiği söylenebilir.

“Yurttaş”ın kuruluş yıllarındaki kullanımı; yeni, modern, ulusal ve kapitalist devletin toplumunu inşa etmeye yöneliktir. İlker Kılıç’a göre, yurttaşlık söyleminin Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki temel amacının, Osmanlı’nın siyasi yapılarının tasfiyesi için toplumsal meşruiyet sağlamak kadar, üretim ilişkilerinin

⁵⁴⁷ Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlığın**, 177.

⁵⁴⁸ Ercan, **Modernizm, Kapitalizm**, 33.

⁵⁴⁹ Pierson, **age**, 52-54.

⁵⁵⁰ Ercan Eyüboğlu, “Dar Zamanlar” Cumhuriyet’inde “Ölmeye Yatmak”, ed. Artun Ünsal, **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru** (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 57.

⁵⁵¹ Gürses, **age**, 355.

⁵⁵² **age**, 361.

kapitalizasyonu için de uygun toplumsal yapıyı inşa etmek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda eski rejime ait cemaat yapılarının yansıttığı geleneksel kültürel kodların yerine geçmek üzere, siyasi iktidarca belirlenmiş davranış biçimlerinin yaygınlaştırılmasında yurttaşlık siyaseti önemli bir işleve sahip olmuştur:

“Yurttaş kavramına ilişkin tikelleri dışlayıcı nitelik, ortak bir hukuksal sistem etrafında örgütlenecek ulusal ekonomi ve toplum yapısı için işlevseldir. Bu bakımdan tarif edilmiş yurttaşlık, modern kapitalist toplumun inşası için öncelikli bir gerekliliktir”⁵⁵³.

Cumhuriyet’in yurttaşlık söyleminde “yurttaş”, modern toplumsal pratiklerin örgütlenmesinde araçsal bir nitelik taşımıştır. Bu anlamda siyasi iktidarın yurttaşlık söyleminin gündelik pratiklerin yönlendirilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Birinci bölümde dile getirildiği üzere, yurttaşlık söylemi ile tüketim kültürünün yayılabileceği uygun ortamı oluşturmak, tüketim kültürünün gelişiminde siyasetin rolünü temellendirdiğimiz noktayı oluşturmaktadır.

Öztan’ın vurguladığı üzere, kurucu dönem seçkinleri için Cumhuriyet rejimi, daha çok biçimsel göstergeler ile temsil edilen hatta çoğu zaman aynı görülen bir medeniyet projesidir. Dönemin egemen söyleminde medeniyetin gerektirdiği özelliklerin yeni kuşaklara öğretilmesi hedeflenmiş, çocuklar medeniyet projesinin önemli bir parçası olarak görülmüştür. Bu bağlamda gündelik yaşam içerisinde rutinleşmesi istenen orta sınıf erdemleri ders kitaplarına eklenmiştir⁵⁵⁴.

Kadioğlu, Türkiye’de yurttaşlık eğitiminin genel özelliğinin haklardan ziyade görevlere önem veren yurttaşlar yaratmaya çalışması olduğunu belirtir. Tarihsel olarak bakıldığında yurttaşa yüklenen görevlerin boyutlarının yurttaşların boş vakitlerini nasıl geçirmeleri gerektiğine dair yönlendirmeler içerdiği gözlenmektedir. Siyasi iktidar yurttaşlardan belli başlı davranışlar beklemektedir. Bu davranışların kapsamı boş vakit değerlendirme biçimlerinden giyim kuşamın nasıl olması gerektiğine kadar pek çok alana uzanır⁵⁵⁵.

Gürses, Türkiye’de yurttaşlık kavramını ders kitaplarındaki söylem çerçevesinde incelediği çalışmasında, ders kitaplarında tarif edilen yurttaş profiline ve dönüşümlerine ulaşmaya çalışmıştır. Gürses, Batı’da yurttaşlık tarihsel bir olguyken, Türkiye’de yurttaşlık kavramının bir söylemle biçimlendiğine dikkat çeker. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında oluşturulmaya çalışılan yurttaşın istenen özellikleri

⁵⁵³ İlker Kılıç, “Türkiye’de Kapitalist Gelişme ve Yurttaşlık”, *Çankaya University Journal of Law*, c.7, s. 1, (2010), 60-76.

⁵⁵⁴ Öztan, *age*, 68.

⁵⁵⁵ Kadioğlu, *age*, 28.

yani Cumhuriyet'in yurttaş profili, bu dönemin ders kitaplarında “ekonomik temelde tanımlanarak diğer dönemlerden daha güçlü bir biçimde ‘çalışan’ yurttaşa işaret eder”⁵⁵⁶.

4.1.4. Erken Cumhuriyet Döneminde İktisat Söyleminde Yurttaş Anlayışı: Tasarrufçu Yurttaş

Mardin'in belirttiği üzere, 1925-50 arasında istatistiklere göre ekonominin makro çerçevesi çok fazla değişmemiştir ancak istatistiklerin ardında görünmeyen şey “toplumsal yapıdaki değişimler ve etkisini ancak 1950'den sonra gösterecek olan bir ekonominin tohumlarının atılmasıdır”⁵⁵⁷. Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisat söylemi, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenen esaslardan temellenir⁵⁵⁸. Misak-ı İktisadi esaslarının üçüncü maddesinde Türkiye halkının bütün mesaisinin iktisadi gelişmeye atfedildiği belirtilmiştir. Dördüncü maddeye göre, yurttaşlar mümkün olduğunca kendi ürettiğini tüketir ve “vakitte, servette ve ithalatta” israftan kaçınır. Esasların son maddesinde ise Türk kadını ve öğretmenine çocukları İktisadi Misak'a göre yetiştirme görevi verilir. Korkut Boratav'ın belirttiği üzere, İzmir İktisat Kongresi'nden sonra iktidarın Türkiye'nin modern bir kapitalist ekonomi olması yolunda öngördüğü mekanizma, devlet eliyle bireyleri zenginleştirecek ortamın yaratılması yoluyla oluşacak burjuvazinin yabancı sermaye ile ortaklık ilişkileri içine girerek sanayileşme ve kalkınmayı gerçekleştirmesidir⁵⁵⁹.

Lozan Anlaşması ile gümrük politikalarına konan engeller 1929'da söz konusu hükümlerin son bulacağı tarihe kadar Türkiye'nin bir dış ticaret politikası uygulamasını engellemiştir. Türkiye'nin dış ticarete müdahale olanağının kısıtlandığı bu koşullarda denge sağlanamamış ve ilk döviz krizi meydana gelmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında Mustafa Kemal'in dile getirdiği, Osmanlı dönemindeki gibi olmamak kaydıyla yabancı sermayeye açık olunduğuna dair yabancı sermayeye yönelik olumlu yaklaşım, Boratav'ın “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” dönemi olarak nitelendirdiği 1923-1929 yılları arası dönemin iktisat anlayışına egemendir. Bunun yanında, devlet desteği ile yerli burjuvazi yaratılmasını

⁵⁵⁶ Gürses, *age*, 360.

⁵⁵⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 222.

⁵⁵⁸ 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen esaslar için bkz. Gündüz Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983): 1062.

⁵⁵⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2009)*, 21. bs. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2015), 61.

kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşım erken Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları ve söylemine hâkim olmuştur⁵⁶⁰.

1929 krizi, kapitalist dünyada yaygın bir endişe ve panik havasına yol açmıştır. 1929 krizinden Türkiye'nin etkilenme biçimi, ülke ihracatı tarım ürünlerine dayandığı için tarım ürünlerindeki fiyat düşüklüğünden etkilenme şeklinde olmuştur. Lozan Anlaşması'ndaki ekonomik şartların gümrük tariflerini belirlemesini kısıtlamasından dolayı da gelişmemiş bir sanayi ortaya çıkmıştır. Lewis'in belirttiği üzere Türkiye birçok yaşamsal ürün için sanayi ülkelerinden ithalata bağımlıydı ve karşılığını da hammadde ihracatı ile ödüyordu. 1929 krizinde fiyatların düşmesiyle birlikte Türkiye ekonomik krizle karşılaşmıştır. Dış ticaret hacminin azaltılması ve hükümet harcamalarının kısıtlanması gibi yöntemlerle krize önlem alınmaya çalışılmıştır. 1929 yılı haziran ayında Lozan'dan kaynaklı sınırlamalar yürürlükten kalkmıştır. Lewis, krizin neden olduğu sıkıntılar sonucunda, bu dönemde, Batı ve kapitalizm karşıtı bir havanın da oluştuğuna dikkat çeker⁵⁶¹.

1930'larda dış politikada ülkelerle bağlantıya girmeyen, iç politika da ise devletçi bir sanayileşme programı yürütülmüştür. Bu yönelim bağımsızlık kaygısından ziyade, 1929 kriziyle beraber dünyada içe kapanmacı politikalara yönelimin yaygın olmasıyla ilgilidir⁵⁶². Korumacılık ve devletçilik, 1930'lu yıllarda uygulanan iktisat politikasının iki temel özelliğidir. Bu tarihten başlayarak İkinci Dünya Savaşı'na kadarki süreçte Türkiye sanayileşme yolunda ilk ciddi adımlarını atmıştır. 1929-45 arasını kapsayan "ekonomide modern kesimi ve altyapıyı, devlet kaynaklarıyla yaratma eylemi" olarak devletçilik uygulaması sürecinde dokuma ve demir-çelik gibi alanlarda büyük üretim birimleri oluşturulmuş ve "ülkedeki imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesi kampanyası" da bu sürece eşlik etmiştir⁵⁶³.

1929 krizi konjonktüründe tüketim kalıpları zorunlu bir şekilde tek yöne kanalize edilmiştir. Kalkınma amacındaki Türkiye de bu gelişmeler dışında kalmamıştır. Bu koşullar içerisinde yerli malı kampanyaları ve tasarruf temelli propagandalar diğer birçok ülkedekine benzer şekilde buhranı atlama reçetesi olarak belirmiştir. Söz konusu dönemde "yerli malı" ve "tasarruf" resmi söylemde ve gündelik yaşamda en

⁵⁶⁰ age, 40.

⁵⁶¹ Lewis, age, 377-78.

⁵⁶² Örnek, age, 56.

⁵⁶³ Gevgilili, age, 44-48.

sık kullanılan sözcükler halini almıştır⁵⁶⁴. Doğru iktisadi alışkanlıklar kazandırmak amacıyla yetişkin ve çocuklara yönelik çalışmalar yapması için, Başbakan İsmet İnönü'nün önerisi ile Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti⁵⁶⁵ kurulmuştur. Bu amaç dahilinde öğretmenler çocuklara, “tasarrufun bir ‘medeniyet göstergesi’ ve ‘milli ve içtimai bir vazife’ olduğunu, paralarını yalnızca ‘lüzumlu’ ve ‘faydalı’ şeylere harcamaları gerektiğini öğretmiştir”⁵⁶⁶. Aynı zamanda sermaye birikiminin de “milli” mesele haline geldiği konjonktürde, tutum ve iktisat haftalarında yurttaşların birikimlerini bankaya yatırması teşvik edilmiştir. Bankaya konan para sayesinde hem mevduat sahipleri hem de ülke ekonomisi kazançlı çıkacaktır⁵⁶⁷.

1929 krizinin etkilerinden korunmak adına dışa kapalı bir ekonomi politikası izlenen 1930’lu yıllarda sunulan yerli mallara güçlü bir şekilde “asrilik sembolü” anlamı yüklenmiştir. Söz konusu mallar modernlikle ilişkilendirilirken, yerli malı kullanımı teşviki yoluyla da üretkenliğin artırılması amaçlanmıştır. Tasarruf bilincini yerleştirmek amacıyla kurulan yerli malı sergilerinde sunulan ürünlerin hammaddeden nihai ürüne kadar yerli olması en önemli hedef olarak belirlenmiştir⁵⁶⁸. Yerli mallara yaklaşımın olumsuz olması ve ithal mal kullanımına yönelim hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminin bir gerçekliğidir. Yerli malı sergileriyle bu durum değiştirilmek istenmiştir. Yerli ürünlerin markalaşması amacıyla 30 Haziran 1940’ta TBMM’de yerli mallara “Türk malı” ibaresi konulması kararlaştırılmıştır. Yerli malı sergileri ve yerli malı kullanımını teşvik eden diğer uygulamalarla birlikte yerli mallara karşı olan güven artırılmaya çalışılmıştır⁵⁶⁹. Sümerbank ürünlerinin satıldığı yerli malları pazarının amacı yerli malı tüketimini teşvik etmek ve milli ekonomiyi tesis edecek bir yerli sanayiye kurabilmektir. Söz konusu pazarlar modern ve batılı yaşam tarzına uygun tüketim mallarının satıldığı yerlerdir⁵⁷⁰.

Özta, uluslaşma sürecinde milli iktisat fikrinin öne çıkmasıyla beraber kadınları hedef alan bir propaganda yöntemi seçildiğine dikkat çekmektedir. Bu

⁵⁶⁴ Özta, *age*, 95.

⁵⁶⁵ Cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Duman, “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1990).

⁵⁶⁶ Özta, *age*, 97.

⁵⁶⁷ *age*, 99.

⁵⁶⁸ Gülname Turan, Ayla Ödekan, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Yerli Malı Kavramı ve İstanbul Yerli Malı Sergileri”, *İTÜ dergisi/b Sosyal Bilimler*, c. 6, s. 2 (2009): 17-19.

⁵⁶⁹ *age*, 23-24.

⁵⁷⁰ Gençtürk Hızal, *age*, 81-82.

propagandanın ana unsurları, tasarruf ve yerli malı kullanma kampanyaları olmuştur. 1930’lu yılların resmi söyleminde “ideal kadın”; üretken, çalışkan, tutumlu, yerli malını tercih eden bir kimlikle özdeşleştirilmiştir. Bu dönemde milli ekonomi ve kalkınma tutkusundaki siyasi iktidar için yerli malı kullanımı, bir varlık-yokluk meselesi halini almıştır. Dönemin atmosferi tasarrufu ön plana çıkarmıştır. 1930-40’lı yıllarda hâkim söylemde, Cumhuriyet çocuğunun da temel özellikleri, milletin geleceği için tutumlu olması ve ithal ürünlerden kaçınarak yerli malı kullanması olmuştur. Öztan’ın ifadesiyle⁵⁷¹:

“Çocuklara verilmesi gereken ‘milli terbiye’ içinde, Türk cemiyetinin ‘iktisadi yükseliş yöntemleri’nin anlatılması gerektiği, bu çerçevede, batının ‘iktisadi istismarından’ azade olmak için milli iktisat ve tasarruf terbiyesinin küçük yaşlardan itibaren önemsenmesinin lüzumu, özellikle yurt bilgisi kıraat ve pedagoji kitaplarında öne çıkarılmıştır.”

Metinlerde çocuklara tasarrufun iktisadi bir gereklilik olmasının yanında ulusal bir gereklilik olduğu da belirtilmiştir. Bu bakış açısına göre, iktisadi eğitim yalnızca şimdi için değil gelecek için önemlidir. 1930’lu yıllarda kitaplarda “Türk çocuğunun asla ‘yabancı malı’ yemeyeceği, giymeyeceği öne sürülmüş; yerli malların daha kaliteli ve ucuz olduğu ithal ürünlere harcanan paranın yabancı ülkeleri yıllardır beslediği zengin ettiği düşüncesi sürekli olarak tekrarlanmıştır.” Öztan’ın vurguladığı üzere, bu yıllarda zaten başka türlü bir politika mümkün değildir. Özellikle savaş yıllarında daha önceleri büyükşehirlerde karşılaşılan ithal mallar artık yoktur. Öztan, sonraki dönemlerde de kriz anları dışında yerli malı söyleminin genel hatlarıyla pratiği biçimlendirmedeğine dikkat çekmektedir⁵⁷².

Yerli malı tüketimine teşvik etmekteki amaç ekonomiyi ayakta tutacak bir yerli sanayi kurmak ve beslemek, bunun yanında modern ve batılı yaşam tarzına uygun giyinme tarzıyla kolektif bir modern kimlik yaratmaktır⁵⁷³. Yurttaşlara yerli malı tüketmek ve tasarruf vurgularıyla şekillenen bir tüketim anlayışının öğretilmesi sürecinde öne çıkan araçlardan bir diğeri de devletin tüketim malları üreticisi olma vasfıyla reklam veren olarak yurttaşları belirli bazı pratiklere yönlendirmesidir. 1928-1950 yılları arasında devletin reklam veren konumundaki üç kuruluşunun (Sümerbank-Yerli Malları Pazarı, İnhisarlar İdaresi, Milli Piyango İdaresi) reklamlarının incelediği çalışmasında Gençtürk Hızal, söz konusu reklam metinlerinin tüketim üzerinden bir yaşam tarzı sunan, nasıl yaşanmasına dair sorulara

⁵⁷¹ Öztan, *age*, 95.

⁵⁷² *age*, 94-103.

⁵⁷³ Gençtürk Hızal, *age*, 94.

da ürünler üzerinden cevap veren metinler olduklarını ifade etmektedir⁵⁷⁴. Reklam metinleri aracılığıyla yurttaşlar batılı ve modern yaşam tarzına dahil edilmeye çalışılmıştır. “Tüketici vatandaşı”ın söz konusu yaşam tarzına dahil olması için yapıp etmesi gerekenler reklam metinlerinde ifade edilmiştir. Gençtürk Hızal’a göre, reklam metinlerde modern olmanın gerektirdiği nitelikler sunulmakta ve “devlet üretici ve reklamveren konumuyla vatandaşa tüketimi bir görev olarak bildirmektedir.” Dönemin “ideal” yurttaşı olarak “tüketici-vatandaş”:

“(…) dini bayramlarda, yerli malları pazarından aldığı bayramlıkları giyen, bayram ikramı ve hediyesi olarak likör tüketen, milli bayramlarda bayrama bayrak ve piyango bileti olarak katılan, ulus-devletin varlığını kutlamak için şarap ve şampanya içerek neşelenen; yazın bira, kışın kanyak içerken modanın tüketim döngüsüne paralel olarak her mevsim yeni bir beden imgesine kavuşan ve zengin olabilmek için her ay düzenlenen çekilişlerde de piyango bileti alan vatandaştır.”⁵⁷⁵

Dönemin tasarruf söylemi, tasarruflu tüketme ve ‘sağlam ve ucuz yerli malını’ tüketme üzerine kuruludur. Bu söylemde tasarruflu tüketim yoluyla yurttaşlar, milli ekonomiye destek olma sorumluluğunu ve yurt sevgisini göstereceklerdir. Tasarruf etmek, medeni yurttaşın alameti ve görevidir⁵⁷⁶. Bu bağlamda tek parti döneminde iktidarın tarifine uygun bir tüketici olma halinin yurttaş olmanın gereklerinden biri olarak sunulduğu görülmektedir. Bu tarifteki tüketicinin neyi nereden ne şekilde tükettiği son derece önemlidir ve söz konusu tarif yurttaşlığın içeriğini ifade eder. Ancak burada 1930’lu yıllardan itibaren yurttaşlara görev olarak bildirilen tüketimin içeriği ve niteliği de göz önüne alınmalıdır. Kendi içinde bir amaç olarak tüketime yönlendirilme hali değil de ülke sanayisinin geliştirilmesi ve kaynakların dışarı akmasının önün geçilmesi amacıyla bir tüketim yönlendirmesinden söz edilebilir. Bu, özellikle 1950’li yılların başındaki pazar mekanizmasına dayanan kapitalizme geçişle paralel politika değişiklikleriyle tüketimin arttırılması söyleminin motivasyonu oldukça farklı bir motivasyonu ifade eder.

Aşağıda ele alınacağı üzere, DP döneminde, ana öğesinin hep daha fazlasını tüketmeyi öğütleyen tüketiciliğin teşkil ettiği Amerikan yaşam tarzı idealize edilmiş, tüketimin arttırılması vurgusu ile yaşam standartlarının yükseltilmesi hedeflenmiştir. Tek parti döneminde “tasarruflu tüketim” söylemi paralelinde siyasi iktidarın yerli malı tüketmeye yönlendirmesi söz konusudur. Bu çerçevede siyasi iktidarın yurttaşlara, uluslararası iktisadi yapı için uygun bir pazar olmak amacıyla

⁵⁷⁴ age, 6.

⁵⁷⁵ age, 243-244.

⁵⁷⁶ age, 126.

değil, milli ekonomiyi geliştirmek adına tüketiciler olarak seslenmekte olduğunu tespit etmek önemlidir. Tek parti dönemi ideal modern yurttaşı, yerli malı tüketen, tasarrufçu niteliği öne çıkarılan, milli ekonomiye destek olma sorumluluğu ve görevi olan bir “tüketici-yurttaş”tır. DP döneminde ise tüketici yurttaşın milli sorumluluğu yerini bireysel refahı arttırma vurgusuna bırakacaktır. Ayrıca tek parti döneminin “tüketici yurttaş”ı sadece kentte yaşayanlardan ve halihazırda tüketici olanlardan oluşurken, DP döneminde satın alma gücünü arttıran politikaların uygulanması sonucunda üretici kitlesinin tüketicileşmesi söz konusu olacak ve tüketici yurttaş kesiminin kapsamı genişleyecektir.

Metinsoy, erken Cumhuriyet döneminde geleneksel zanaat ürünlerinin yerine Batılı-modern formlara sahip ürünlerin geçmesini arzulayan zihniyetin, yerli malı kampanyalarıyla çelişik bir biçimde ithalat süreci ve ithal mallarının tüketiminin sürmesine neden olduğunu belirtmektedir. Hükümetin yerli malı siyaseti ve söyleminin ön planda olduğu bu süreçte, zanaatkarlar mektuplar yazarak ithal malların ve yeni fabrikaların kendilerine verdikleri zararı duyurmaya çalışmışlar ancak yurttaşlar yerli malı tüketmeye teşvik edilirken zanaatkarlar korunamamıştır⁵⁷⁷.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı’nın taraflarından biri olmasa da savaş ekonomisi koşullarını deneyimlemiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın iktisadi alandaki ilk etkisi uluslararası ticaret alanında hissedilmiştir. Savaştan dolayı ticaret sekteye uğramış ve tarafsız ülkelere daha önceden gelen mallar ihraç edilmemeye başlamıştır. Bu dönemde Türkiye limanları da dış ticarete fiilen kapanmıřtır⁵⁷⁸. Savaş yıllarında üretimin ve ithalat olanaklarının azalması, nüfusun önemli bölümünün silah altına alınması sonucunda ekonomik daralma ve kıtlık baş göstermiştir. Savaşın ekonomi üzerindeki kötü etkilerinin, artan vergilerin, seferberliğin ve fiyat artışlarının zarar verdiği kesimler ülke nüfusunun yüzde seksenini oluşturan köylülerle kentlerde yaşayan dar gelirliler olmuştur. İthalat olanaklarının azalması ve üretim süreçlerindeki aksaklıklar fiyatlarda artışı neden olmuş, ücretli çalışan kesimin alım gücü düşmüş ve tüketim mallarına ulaşma imkanları azalmıştır. Kentlerde ve kırsal bölgelerde temel gıda maddeleri darlığı baş göstermiřtir⁵⁷⁹. Tüm bunlar Türkiye’de savaş yıllarının “yokluklar dönemi” olarak tecrübe edilmesinin sebeplerini

⁵⁷⁷ Metinsoy, *age*, 307-318.

⁵⁷⁸ *age*, 48-49.

⁵⁷⁹ *age*, 59.

oluşturmuştur. Savaş yıllarında da gözden kaybolmamakla birlikte gazete, dergi ve sinema aracılığıyla batılı yaşam tarzının topluma model olarak sunulması süreci savaş ertesinde hızla devam etmiştir. Cantek'in ifadesiyle⁵⁸⁰:

“Modern’ mantığım ilk elden yayıcıları o dünyanın dilini taşıyan basılı yayınlardır. Siyasal dilin taşıyıcıları oldukları kadar, arz-talep dengesi içindeki konumlarıyla tüketime yönelik olarak magazin de aracılardır. Türkiye’de de farklı bir gelişme göstermemişlerdir. Bu yayınlar incelendiğinde, Cumhuriyet döneminde Otuzlu yıllardan itibaren modernleşme eğilimlerinin yoğunlaştığı ve bunun tüketim alışkanlıklarıyla örtüştüğü gözlenir. Gündelik yaşama ilişkin etkileri, dergi ve gazetelerde rejimin hedefleriyle eşgüdümü olarak tartışıldığı kadar, iç sayfalardaki tefrika ve fotoğraflarda, özellikle karikatürlerde yer almaktadır. Bir sosyal görev olarak, kontrolden çıktığı/ıfrata kaçtığı düşünülerek Batılılaşma ve tüketim taleplerine karşı çıkıldığı, diretildiği de görülmektedir. Gündelik yaşamın sürekli tanzim edilmesi çabası, kontrolden çıkacağı endişesinin hâkim olduğuna işaret eder.”

4.1.5. İkinci Dünya Savaşı Sonrası CHP’nin İktisat Söyleminde Yurttaş Anlayışı

İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni dünya düzenin ilk etkisi siyasal alanda hissedilmiş, CHP liberal tarafta yer almanın hem iktisadi hem de güvenlik bağlamında ülkenin çıkarına olacağı düşüncesinden hareket etmiştir. İnönü, 1 Kasım 1945’te “mevcut siyasal sistemin yeni oluşmakta olan kapitalist ve demokratik dünya düzenine paralel bir uyum amacıyla düzeltileceğini” açıklamıştır⁵⁸¹. 1945 yılında bütçe görüşmeleri sırasında Milletvekili Adnan Menderes “dünyada yeni açılmakta olan safhanın icaplarına ve gerçeklerine uyarak yepyeni bir zihniyetle hareket olunmasını” önermiştir⁵⁸². 1945-50 arasında CHP’nin siyasal liberalleşme nedeniyle ABD’ye yoğun siyasal ilgisinden söz edilebilir⁵⁸³. Savaş sonrası hâkim uluslararası koşul ve eğilimlere paralel olarak, 1930’ları içe kapanmacı-korumacı politikalarından uzaklaşan CHP hükümeti liberalizasyon politikasına geçerek yeni düzende konumlanmaya çabalamıştır⁵⁸⁴. Aşağıda ele alınacağı üzere, siyasi ve iktisadi anlamda 1946-50 arası yaşanan açılım/dönüşüm iktidar-yurttaş ilişkilerine de yansımıştır. Kemal H. Karpat’ın ifadesiyle⁵⁸⁵:

“Eskiden ayrı vagonlarda seyahat eden, özel birtakım vesileler dışında halk içinde görülmeyen, halktan tamamıyla tecrit edilmiş olan hükümet adamları ve yüksek devlet memurları doğrudan doğruya vatandaşlarla konuşmaya, ilk önceleri herkesin içinde sorulan sorulara kızmakla beraber onları cevaplandırmaya başladılar.”

⁵⁸⁰ Cantek, **age**, 89. Cantek, söz konusu yayınlarda aynı zamanda tüketim toplumu değerlerini ve magazinleşmeyi arttırdığı düşünülebilecek bölümlerin ağırlıklı bir yeri olduğuna dikkat çekmektedir.

⁵⁸¹ Ahmad, **age**, 105.

⁵⁸² Timur, **age**, 14-15.

⁵⁸³ Cantek, **age**, 277.

⁵⁸⁴ Örnek, **age**, 43.

⁵⁸⁵ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller** (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 418-419.

Savaş sonrasında ekonomi ihtiyatlı bir şekilde serbest piyasaya açılmış, ithalat imkanları kolaylaştırılmış, 1946 devalüasyonu, gümrük tarifesi değişiklikleri ile dış ticareti liberalleştirme çalışmaları söz konusu olmuştur. Türkiye'nin yardım ve kredilere dayanan bir iktisat politikasına kayması dış ticaretin liberalleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. 1946 Ağustos'unda Türkiye liberal dünya ticaret sistemine katılacağını açıklamıştır. (Recep Peker'in 14 Ağustos 1946 hükümet programı)⁵⁸⁶ CHP 1947 kurultayında yapılan bir program değişikliğiyle özel girişime öncelik veren kararlar almış, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nu değiştirerek yabancı sermayeyle ilgili kısıtlamaları büyük oranda kaldırmıştır⁵⁸⁷.

CHP'nin savaş sonrası dönemde 1930'lu yılların iktisat politikalarından uzaklaşması aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir. Şahinkaya ve Yeldan'ın dikkat çektiği üzere, 1946 yılı başlarında devletçi-korumacı politika sürmekteydi. Bunun en açık delili 1946 yılı (İvedili) Sanayi Planı'dır⁵⁸⁸. Savaş sonrası hazırlanan devlet himayesinde sanayileşmeye öncelik veren, hem üretimi hem de tüketimi birlikte düzenleyen ayrıntılı ve "Kadrocu" yaklaşımın etkisinde bir plan olan 1946 yılı Sanayi Planı'nın yerini Marshall yardımlarının şart koştuğu değişiklikleri içeren 1947 Planı almıştır. Hükümetin yeni bir plan hazırlama zorunluluğu duyduğunu Ticaret Vekili Tahsin Bekir Balta, bakanlığının 1947 yılı bütçesini sunduğu konuşmada şöyle açıklamaktadır:

"Şimdiye kadarki CHP hükümetleri gibi hükümetimiz de yeni dünya şartlarının bahsettiği imkanlardan faydalanmak suretiyle esaslı bir sanayileşme ve kalkınma programı hazırlama yönündedir." Aynı konuşmada: "...bir memleketin ihtiyacı bulunan iktisadi teşebbüsleri, faaliyeti normal kaynaklarıyla yapmak ne adalete uygundur ve ne de maddeten mümkündür. (Bunları) memlekette mümkün olan kredilerden icabında memleket dışı kredilerden de faydalanmak suretiyle behemehal bu işi tahakkuk ettireceğiz..."⁵⁸⁹

1947 tarihli Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nı hazırlama görevi liberal bürokratlardan oluşan Türkiye Ekonomi Kurumu'na verilmiştir. Bu plan ayrıca grubun başındaki Kemal Süleyman Vaner'in ismiyle, yani Vaner Planı olarak da anılır. Planın ağırlık noktasını tarım ve ulaştırma oluşturmuştur. Çavdar'a göre söz konusu plan, Türkiye'nin değişen ekonomik yaklaşımını ortaya koyan bir belge niteliği taşımaktadır⁵⁹⁰. Planın sektörel seçimleri tarım ve tarımla ilgili ulaştırma ve

⁵⁸⁶ Tezel, *age*, 184-185.

⁵⁸⁷ Timur, *age*, 128.

⁵⁸⁸ Serdar Şahinkaya, Erinç Yeldan, "Savaş Sonrası ve Planlı Kalkınma Arasında Kırılğan Bir Köprü: 1950'ler Türkiye'si", **Modernizmin Yansımaları: 50'li Yıllarda Türkiye**, haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher (Ankara: Efil Yayınevi, 2021), 62-63.

⁵⁸⁹ Tekeli ve İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, 6-7.

⁵⁹⁰ Çavdar, *age*, 337.

enerji tesislerine dönüktür. Böylece Avrupa ülkeleri arasındaki iş birliğine tarımsal alanda katkıda bulunularak ABD'den yardım elde edilmesi beklenmiştir. Bunun yanında, DP'nin eleştirdiği devletçi sanayileşmeden uzaklaşarak muhalefetin desteğinin sağlanması da amaçlanmıştır⁵⁹¹. İngilizce nüshasının adı "Turkish Recovery Program" olan 1947 Planı uygulamaya kavuşmasa da savaş sonrası dönemde Türkiye'nin iktisadi politikalarındaki dönüşümleri görmek adına önemli bir belge niteliğindedir⁵⁹². Bu bağlamda Vaner Planı korumacı sanayileşme anlayışından bir kopuşu temsil etmektedir⁵⁹³.

1924-50 yılları arasında Türkiye'nin ithalat ve ihracatının mal gruplarına göre yapısının genel görünümü, Türkiye'nin uluslararası iş bölümüne katılım biçiminden kaynaklanan bir şekilde, tarım ve madencilik ürünleri ihraç eden ve mamul ürünler ithal eden bir ekonomik yapıyı yansıtmaktadır⁵⁹⁴. 1950'li yıllara kadar Türkiye'nin dış ticaretindeki bazı göstergeler şu şekilde özetlenebilir: 1924-29 arası ithalat fırtınası yaşanmış, 1930'lar ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalat hacmi azalmıştır. 1940'ların sonunda Türkiye'nin ABD ile yoğun siyasi ve iktisadi ilişkilere girmesiyle birlikte ithalat hacmi yeniden genişlemeye başlamıştır⁵⁹⁵. İkinci Dünya Savaşı yıllarında hükümet dış ticareti alınan iktisadi önlemler çerçevesinde düzenlemiştir. Bu önlemler ile dış ticaret üzerinde sıkı bir denetim kurulması amaçlanmıştır. 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu, 1941'de kurulan Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi, aynı yıl ticaret bakanlığına verilen ithalat ve ihracat fiyatlarını düzenleme yetkisi söz konusu amaç dahilindeki uygulamalardır⁵⁹⁶. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD Türkiye'nin dış ticaretinde en büyük pay sahibi ülke konumundadır. ABD ile yapılan ticaret 1945-50 arası ithalatın yüzde 25'ini, ihracatın yüzde 23'ünü oluşturmuştur. Amerika'nın dış ticaret aracılığıyla Türkiye üzerinde önemli iktisadi etkilere sahip olması durumu ortaya çıkmıştır⁵⁹⁷. Bu ABD ile yapılan ikili anlaşmalara ekonominin nasıl yönetilmesi gerektiğine dair Amerika'nın öne sürdüğü koşullar dahil edilmesi yoluyla gerçekleşmiştir⁵⁹⁸.

⁵⁹¹ Tekeli ve İlkin, **age**, 10.

⁵⁹² **age**, 26.

⁵⁹³ Şahinkaya ve Yeldan, **age**, 62-63.

⁵⁹⁴ Tezel, **age**, 122.

⁵⁹⁵ **age**, 114-118.

⁵⁹⁶ **age**, 183.

⁵⁹⁷ **age**, 187.

⁵⁹⁸ **age**, 224.

1946 seçimlerinden sonra kurulan Recep Peker hükümeti Bretton Woods anlaşması için gerekli şartları sağlamaya ve ABD önderliğindeki diğer kuruluşlardan dış yardım elde etme çabasında olmuştur. Tezel'in belirttiği üzere, hemen savaş ertesinde Türkiye'nin Amerikan etki alanına kaymasında önemli sebeplerden birini devletçi kalkınma programlarına acil finansman ihtiyacıdır. Bu ihtiyaçtan dolayı kredi ve yardımlar önemli hale gelmiş, Truman Doktrini ve Marshall Planı'ndan önce 1945 yılı ekim ayında Amerikan Export-Import Bankası'ndan kredi istenmiştir⁵⁹⁹. Dış borçlanma ve yabancı sermaye kalkınma konusunda temel bir koşul olarak görülmeye başlanmıştır. Dolayısıyla kalkınmanın dış kaynaklar aracılığıyla sağlanacağı düşüncesinin hâkim olmasının DP dönemi ile başlamadığını belirtmek gerekir.

CHP iktidarı Amerikan yardımların faydalanmayı ülke kalkınmasını gerçekleştirmede merkezi önemde görmüştür. Nitekim 1947'de başbakan Hasan Saka Marshall Planı'na bağlanan umudu şöyle açıklamıştır: “Amerika'dan daima suhulet ve yardım gördük. Biz de bu büyük memlekete karşı korekt hareket ettik. Marshall Planı yardımından biz de istifade edeceğiz.” 1949'da kurulan Günaltay hükümetinin programında Avrupa'nın kalkınması için Amerikan hükümetinin başlatmış olduğu yardım hareketinden “gereği gibi yararlanabilmeye azami derecede dikkat göstermek kararındayız. Hükümetimiz bu yardımı kalkınma ve istihali çoğaltma işlerinde başlıca destek saymaktadır” görüşüne yer verilmiştir⁶⁰⁰. Yine söz konusu programda, hükümetin temel ilkesinin özel girişimleri özendirmek ve kolaylaştırmak olduğu belirtilmiştir. Savaş sonrası dönemde ekonomi üzerinde dış etkiler artmış, yukarıda dile getirildiği üzere çeşitli raporlar aracılığıyla ekonomiyi yönlendirilmeye yönelik çabalar söz konusu olmuştur. Bu dönemin özel sermaye ve girişime dayalı ve dışa açık sanayileşme stratejisi ekonomik ilişkilerde kapitalist ülkelere yönelen ve kapitalist dünya ile bütünleşmeye başlayan bir ekonomi yaratmıştır⁶⁰¹.

Türkiye 12 Şubat 1947'de Dünya Bankası'na, 11 Mart 1947'de Uluslararası Para Fonu'na (IMF) üye olmuştur. Temmuz 1948'de Türkiye Marshall programına dahil edilmiş, ABD ile iktisadi İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Türkiye'nin yardımdan yararlanması alacağı yardımları tarımı geliştirmek için kullanması ve sanayi

⁵⁹⁹ Tekeli ve İlkin, *age*, 4-6.

⁶⁰⁰ Tezel, *age*, 222-223.

⁶⁰¹ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, 222.

ürünlerini de Avrupa ve Amerika'dan alması koşuluna bağlanmıştır. ABD'den alınan yardımlar ABD'nin istediği alanlarda kullanılmıştır⁶⁰². Sağlanan dış yardımlar yatırılacakları yerler bakımından belli kayıtlara bağlanmıştır. Bu kayıtların amacı, uluslararası sermayeye yeni pazar olanakları sağlamaktır. Kitle iletişim araçları da bu amacın gerçekleştirilmesinde ve halkı tüketime yönlendirmek konusunda etkili olmuştur⁶⁰³.

Türkiye'nin 1948'de Marshall Planı'na dahil edilmesiyle birlikte tarımda makineleşme hızlanmıştır. Marshall Planı aynı zamanda Amerikan mallarının satın alınması zorunluluğu getirmiştir. Alkan'ın belirttiği üzere, bu yardım anlaşması aynı zamanda Türkiye'de Amerikan kültürünün yayılması için resmi desteğin verileceğine dair maddeler içermektedir⁶⁰⁴. Marshall yardımlarının Amerika'dan mal satın alınmasını zorunlu kılması ve bunun da toplumu üretmeden tüketmeye zorlaması, dış politikanın tüketim kültürüne etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Cantek, 1940'larda sinema ve dergilerde model olarak sunulan yaşam biçimlerinin dönemin aydınları tarafından yozlaşmış ve anormal görüldüklerine dikkat çeker⁶⁰⁵. Kültür endüstrisi ürünlerinin tüketim kültürü ve kentli yaşam tarzı üzerindeki etkilerinin 1950'li yıllardan önce ortaya çıkmış olduğunun altını çizmek gerekir. 1950'lerle birlikte "yeni" olan, tüm bu değişim sürecine aktif ve istekli yaygın katılımdır. 1940'lı yıllarda popüler kültür ürünlerine yönelim eleştiri konusu edilmiş ve dolaylı olarak da "Amerikanlaşma" ve tüketim kültürüne yönelik eleştirilerde bulunulmuştur. Cantek, 1945-50 arasında tüketim kültürünü eleştiren gazete yazılarından örnekler vermektedir. Bu yazılarda genel olarak dün-bugün ayrımına dayalı, geçmişteki kültüre ters gelişmelerden söz edilmekte, insanları duygusal olarak etkileyen tüketim kültürünün harcamaları ihtiyaçtan ziyade arzu temelinde yönlendirdiğine dikkat çekilmektedir. Refik Halit Karay, 15 Kasım 1945'te Tan gazetesindeki bir yazısında "bir lokma bir hırka değil bir lokma bir çorap" devrinde yaşandığını söylemektedir. Lükse, sefahate düşkünlük ve tüketim arzusu sıkça

⁶⁰² Gökhan Atılğan, "1950-1960 Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında", **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, 2. bs. yay. haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu (İstanbul: Yordam Kitap, 2016): 401.

⁶⁰³ Alpaslan Işıklı, "Tüketim Kültürü", **Varlık**, s. 1161, (2004): 10.

⁶⁰⁴ Mehmet Ö Alkan, "Soğuk Savaş'ın Toplumsal, Kültürel ve Günlük Hayatı İnşa Edilirken...", **Türkiye'nin 1950'li Yılları**, haz. Mete Kaan Kaynar, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016): 594.

⁶⁰⁵ Cantek, **age**, 24.

eleştirilen konular arasındadır⁶⁰⁶. Cantek'e göre dönemin aydınlarının ahlak ve yozlaşmaya dair şikayetler siyasi ve kültürel geçmişlerinden kaynaklanır:

“Hepsi öncelikle kültür adamlarıdır, bütün akıl yürütmeleri kültür temellidir, dönem boyunca iktisadi kalkınmanın nasıl olması gerektiğine dair yorum yapmamışlardır. Kapitalizmin biçimlendirdiği her türlü olgu ve değişimi ahlaken anlamlandırmaktan ileriye gidememişlerdir”⁶⁰⁷.

Cantek'in belirttiği üzere, 1945'ten itibaren Amerikan malı olmak, yerliden daha iyi olduğunu garantileyen bir moda haline gelmiştir. Bu gelişime yönelik eleştiriler ise kapitalizmin yaygınlaşma hızı karşısında etkili olamamıştır. 1940'lar devletin sinemaya yönelik iyileştirmeler yaptığı ve film ithalatının da arttığı yıllardır. Vedat Nedim Tör, Cantek'in aktardığı 25 Ocak 1946 tarihli Son Posta gazetesindeki yazısında şunları söylemektedir:

“Bugünkü insanların dalaletini kitaptan ziyade sahne idare ediyor. Başka milletlere şimdi bu vesile ile Amerika saç takıyor, bıyık takıyor, hatta tebessüm takıyor. Yalnız gülmek, yalnız yürümek hususunda değil hatta dayak atmak hatta dayak yemek hususunda bile sanırım ki Amerikalı olmak ihtiyacını duyanlar yok değildir. İnsanlar esvap giyerdi, şimdi moda giyiyor. Ve bilhassa Amerika modası.”⁶⁰⁸

Bu dönemde insanların ihtiyaç olarak aradıkları şeylerin lüks tüketim malları olduğuna dikkat çeken ve 1940'lı yıllarda Amerika'dan gelen moda akımlarını ve “Bobstil”⁶⁰⁹ gibi giyim tarzlarını eleştiren gazete yazıları, tüketim davranışlarında Amerikan tarzına yönelen bir değişim süreci içerisine girildiğini göstermektedir. Bu bağlamda Amerikan yaşam tarzına özenmeyi ve tüketim kültürüne yönelimi 1950'li yıllarla başlatmak doğru değildir. 1940'lı yıllarda kültürel değişime dair duyulan rahatsızlıklar ve eleştiriler değişimin hemen savaş ertesinde görünür olduğunu göstermektedir.

1945 sonrası periyodda 1930'larda hâkim olan yerli malı söylemi geri planda kalmış, gelişmiş kapitalist ülkeleri ekonomik anlamda hızla yakalamak ve dış yardımlarla kalkınma söylemi ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda yurttaşların kendi kaynaklarıyla üretme ve tüketmeye teşvikinin gözden kaybolmaya başlamasıyla önceki dönemde idealize edilen yurttaş anlayışı da değişmeye başlamıştır. Çok partili hayata geçilmesiyle ve savaş sonrası dönemde CHP'nin politika değişikliklerinin bir sonucu

⁶⁰⁶ age, 80. Cantek, söz konusu gelişmeleri eleştiren aydınların temelde kapitalizm ve yeniliklere karşı olmadıklarına dikkat çeker. Eleştirdikleri bağlam kapitalizmin getirdiği ürün, olgu ya da eğilimlerin ahlak üzerindeki etkisidir. Halkın sinemaya gösterdiği yoğun ilgiyi eleştirmişlerdir.

⁶⁰⁷ age, 26.

⁶⁰⁸ age, 72.

⁶⁰⁹ Bobstil, 1930'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye'de etkisini gösteren Swing müziğinin yürüme, konuşma ve dans etme tarzlarındaki etkilerinden yola çıkılarak uydurulan bir deyimdir. age, 100.

olarak 1946 yılında ithal mallar yasağı kalkmış buna paralel olarak yerli mallar pazarı tasfiye edilmiştir. 1945 sonrasında siyasi iktidarın söyleminde çalışma etiği görünmez olmaya başlamış, fırsatçılık ve girişimcilik düşünceleri teşvik edilmeye ve savaş yıllarının yeni zengin tipi reklam metinlerinde de mitleştirilmeye başlanmıştır⁶¹⁰. Hızal, 1950’li yıllarda önceki dönemde bankaların uyguladığı tasarrufa teşvik ikramiyelerinin Amerikan yaşam tarzına uygun şekilde dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Bu kapsamda, bankalardaki mevduat sahiplerine çekiliş sonucunda verilen para ödülü -banka sayısının da artmış olmasının getirdiği rekabet ortamında- ev, daire, yat gibi ödüllere dönüşmüştür⁶¹¹.

1950’li yıllara kadar tüketim kültürü yaygın bir şekilde eleştiri konusu edilmiştir. İlerleyen sayfalarda etraflıca ele alınacağı üzere, 1950’lerle birlikte eleştirinin geri plana düştüğü ve Amerikan yaşam tarzına hayranlığa dair anlatımların ön plana çıktığı görülecektir. 1940’lı yıllarda dışarıdan gelen kültürel değişim araçları kentli nüfusun gündelik yaşamında değişimlere neden olup bunun sonucunda da “yabancı” olarak kodlanıp eleştirilirken, 1950’lerde siyasi iktidarın desteği ile resmi politika halini alarak toplumda yaygınlaşacaktır.

4.2. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Maddi Boyutları

Çalışmanın bu kısmında Türkiye’de tüketim kültürünün yayılmasının araçları olmaları bağlamında 1950’li yıllarda üretim, tüketim ve dolaşım alanlarında söz konusu olan değişimler ele alınacaktır. Bu kapsamda dönemin sosyo-ekonomik gelişmelerine odaklanılacak ve izlenen iktisat politikalarının tüketicileşmeye dair sonuçları vurgulanacaktır. Amerikan yaşam tarzının çeşitli araçlar vasıtasıyla sunulduğu koşullarda tüketim toplumunun idealize edilmesi ve tüketime dair değişimler söz konusu edilecektir.

4.2.1. İktidar Değişimi ve 1950 Türkiye’sinin Toplumsal Görünümü

Lewis, Demokrat Parti’nin ortaya çıkışına varan değişim sürecinin başlangıcını Türkiye’nin Birleşmiş Milletler (BM)’e katılımında görür⁶¹². Sonraki süreçte DP’nin kurucularını oluşturacak olan bir grup milletvekili, demokratikleşmenin fiiliyata

⁶¹⁰ Gençtürk Hızal, *age*, 246-247.

⁶¹¹ *age*, 72.

⁶¹² Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’nın galiplerinin liderliğinde oluşturulan BM’ye kurucu üye vasfıyla 26 Haziran 1945’te üye olmuştur. “Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Türkiye”, <https://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-teskilati-ve-turkiye.tr.mfa> [19.02.2021].

geçirilmesi talebinde bulunmuş⁶¹³ ve 2 Kasım 1945'te Cumhurbaşkanı İnönü tek parti sisteminin terkine dair bir söylev vermiştir⁶¹⁴. Ocak 1946'da DP kurulmuştur.

Çok partili hayata geçişle birlikte yurttaşların oyunu almak siyasi partiler için hayati önemde konu haline almıştır. Tekeli'nin belirttiği üzere bu değişiklikle birlikte tek parti döneminin halkçılığı da içerik değiştirmek durumunda kalmıştır. Buna göre "radikal modernite anlayışı"nın belirlediği halkçılığın uzun vadeli dönüştürücü içeriği, halkın kısa erimli isteklerini ön plana alan bir "popülizm" içeriği kazanmıştır. Sonuçta, çok partili hayata geçilen dönemde CHP ve DP'nin programları "popülist modernist" bir nitelikte donanmıştır⁶¹⁵. Modernleşme programı yüklü miktarlarda malzeme ve makine ithalatı anlamına gelmiştir ve 1947'den itibaren dış ticaret açığı sorunu yaşanmaya başlanmıştır⁶¹⁶.

Ünsaldı'ya göre, İkinci Dünya Savaşı ertesinde çok partili hayata geçişle sonuçlanan politik süreç bir kopuşa işaret eder. Bu kopuş ekonomik olanın politik ve kültürel olanın üzerindeki tahakkümünün hızla arttığı bir sürece girildiğini ifade eder⁶¹⁷. Keyder'e göre, DP muhalefetinin iki ana boyutu vardır. Bunlardan ilki devlet müdahalesi karşısında pazarı savunan "iktisadi özgürlük" diğeri ise siyasi baskı karşısında gelenekleri savunan "din özgürlüğü"dür. Keyder'e göre bu durum şaşırtıcı değildir: "bürokratik sistemlerde benzer ideolojik araçlarla donanmış hareketlerin ortaya çıktığı sık sık görülmüştür"⁶¹⁸.

Cem Eroğul'a göre, DP'nin ortaya çıkış sebeplerinden ilki tek parti rejimine karşı duyulan kızgınlığın yaygın ve köklü hale gelmiş olmasıdır. Savaş sırasında karaborsa zenginleri olarak palazlanan "ticaret burjuvazisi" ve "toprak ağaları" DP'yi meydana

⁶¹³ Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'nun meclisten çıktığı günlerde Bayar, Menderes, Köprülü, Koraltan'ın parti grubuna verdikleri Türkiye siyaset tarihinde "dörtlü takrir" adıyla anılan 7 Haziran 1945 tarihli önergede bu talepler dile getirilmiştir. Söz konusu belge metni için bkz. **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1946-1950: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmaları**, der. Özel Şahingiray (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 23-25.

⁶¹⁴ Bernard Lewis, "Türkiye'de Son Gelişmeler", **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 9, s. 1-2 (1952): 28-29.

⁶¹⁵ Tekeli, **Modernizmin Yansımaları**, 33-34. Menderes, CHP'nin 1945 sonrası politikasının önceki politikalarından farklı oluşunu şu sözlerle eleştirir: "Denilebilir ki iki Halk Partisi mevcuttur. Birisi 1945 senesine kadar olanı, diğeri de ondan sonra vücut bulmaya başlayanı. Aynı isim altında akla kara kadar birbirine zıt iki ayrı fikir ve felsefe temeline dayanan bu partinin bir fikir ve prensip partisi olmaktan ziyade tamamen iktidarı muhafaza etmek kaygısıyla her türlü fikir ve prensip tavizlerine peşinen razı olmuş bir teşekkül olduğunu ispat etmez mi?" Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, I. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991), 396.

⁶¹⁶ Eric Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner, 25. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 332-333.

⁶¹⁷ Ünsaldı, **age**, 26.

⁶¹⁸ Keyder, **Türkiye'de Devlet**, 147-148.

getiren koalisyonun en önemli bileşeni durumundadır. Eroğul'a göre, DP'nin çıkışını açıklayabilmek için önemli diğer bir unsur da Avrupa'nın siyasal kurumlarını taklit etme politikasıdır⁶¹⁹.

“Savaş döneminin büyük darlıkları ve enflasyon” savaş zengini denen yeni bir tipin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁶²⁰. Lewis, savaş sonrası dönemde güçlü bir şekilde ortaya çıkan ticari ve sınai orta sınıfın DP'yi oluşturan unsurların başında geldiğini belirtir. Lewis, tek parti rejiminden şikâyet eden yeni bir tüccar sınıfının ortaya çıkışının sosyal gelenekleri de değiştirici etkilerine dikkat çeker ve ekler:

“Atatürk'ün hayatı boyunca memlekete o kadar iyilikleri dokunmuş olan CHP'nin az veya çok hayırhah kontrolü bu sınıf bakımından sıkıcı bir tarihi hata olarak telakki edilmiştir. Bu gruba mensup insanlar Amerikalı müşavir ve maliyecilerle kendilerinin devlet memurları ile anlaştıklarından daha iyi anlayacaklarına ve memlekete akan Amerikan parasını daha iyi kullanacaklarına kanidirlir. Bu kanaat Amerikalıların kendileri tarafından da paylaşılmaktadır.”⁶²¹

Türkiye'nin 1927'de 13,6 milyon olan nüfusu, 1950'de yaklaşık 21 milyona çıkmıştır⁶²². 1950 yılında nüfusu 10 binin üzerinde olan yerlerde yaşayan nüfus toplam nüfusun yüzde 18,5'ini oluşturmaktadır⁶²³. 1950 sayımında İstanbul'un nüfusu 1 milyon, Ankara'nın 286 bin, İzmir'in 230 bin ve Bursa'nın 100 bindir⁶²⁴. Milli gelirin yüzde 45'ten fazlasının tarımdan elde edildiği⁶²⁵ 1950'de büyük çoğunluğunu küçük üreticilerin oluşturduğu köylü nüfus, 20 milyon nüfuslu Türkiye'nin yüzde 80'ini oluşturmaktadır. Keyder'e göre, söz konusu küçük üreticilerin oluşturduğu çoğunluk “basit pazar toplumu ideallerine kolayca bağlanabilecek” niteliktedir. Keyder'e göre, küçük üreticilerin DP tercihleri yalnızca bürokrasiye karşı duyulan tepkiyle sınırlı değildir. Bu kesimler iktisadi kalkınma ve “kişisel zenginleşme”den de faydalanmaya başlamışlardır⁶²⁶. 1945 sonrası dış konjonktürel gelişmelere bağlı olarak Türkiye'nin toplumsal yapısı da “liberal-bireyci Batıcılığa” doğrultusunda şekillendirilmek istenmiştir⁶²⁷.

1950 seçimleri sosyal bilim literatüründeki birçok çalışmada Türkiye tarihi içinde bir “dönüm noktası” olarak nitelendirilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sonrasında

⁶¹⁹ Cem Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, 2. bs. (İstanbul: Yordam Kitap, 2017), 72-74.

⁶²⁰ Gevgilili, **age**, 49.

⁶²¹ Lewis, **age**, 33.

⁶²² Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2011** (Ankara, 2012), 5.

⁶²³ Tanel Demirel, **Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 83.

⁶²⁴ Toker, **age**, 90.

⁶²⁵ Demirel, **age**, 83.

⁶²⁶ Keyder, **age**, 148.

⁶²⁷ Kaçmazoğlu, **age**, 15.

ulus-devleti kurup bu devleti modernleştirmeye çalışan bürokrasidir. Keyder'e göre, ulus-devlete hâkim olan bürokrasiyi "yetişen burjuvazi" giderek daha çok tehdit etmeye başlamış ve İkinci Dünya Savaşı ertesinde Amerikan hegemonyası altında bir liberalizm ortaya çıkmış ve "burjuvazinin kendi partisi" iktidara gelmiştir⁶²⁸. Eroğul da DP'yi savaş sonrası yeni uluslararası düzenin bir ürünü olarak nitelendirir. CHP'nin çok partili hayata geçiş yönündeki adımlarını da yine bu konjonktür belirlemiştir:

"Türkiye, İkinci Dünya savaşına girmemekle birlikte, etrafını saran büyük kargaşanın etkilerinden de kendini tamamen koruyamamıştır. Bir yandan, her an savaşa girmeye hazır büyük bir ordu beslemiş, öte yandan da, ülke içinde sıkı bir polis rejimi kurmuştur. Bunun sonucu olarak vesikalı, sıkı yönetimli ve milli şefli bir idare kurulmuş, halk ezilmiş ve karaborsadan yararlanan yeni bir zenginler zümresi türemiştir. Ezilen halk, iktidara düşman olmuştur. Türedi zenginler ise artık idarede doğrudan doğruya söz sahibi olmayı arzulamaktaydılar. Savaş bitince, yönetici kadronun, alttan ve yandan gelen bu baskıların etkisi altında kalmış olması tabiidir."⁶²⁹

"Bürokrasi tarafından ezildiğini, ikinci plana itildiğini, önemsenmediğini düşünen kitle" DP'nin hitap ettiği ve DP'ye oy veren yurttaş kesimini oluşturmuştur⁶³⁰. Demirel'in ifadesiyle, "homojen, uyumlu, yekpare, sınıfsız bir bütün olarak tasavvur edilen 'millet' ve millete ait olduğu varsayılan iradenin yüceltilmesi"⁶³¹ DP'nin ayırt edici niteliklerinden biridir. Demirel'e göre, 1950'de okuryazarlık oranının yüzde 30'larda olduğu göz önüne alındığında, DP'nin hangi politikaları izleyeceğinin, ayrıntılı seçim programının ve beyannamesinin geniş halk kesimleri tarafından anlaşılacağı şüphelidir. Dolayısıyla seçmen açısından önerilen politikalar ve içeriklerinden çok, iktidarı isteyen kişilerin özellikleri ön plana çıkmıştır⁶³². Demirel DP'nin katı ideolojiye sahip bir parti olmadığını altını çizmektedir. DP hızla değişen koşullara ayak uydurmaya çalışan iktidar merkezli pragmatik bir kitle partisi görünümündedir⁶³³.

Eroğul'un belirttiği üzere, hemen savaş ertesinde Sovyetler bir güvenlik çemberi siyasetini Türkiye'ye uygulamaya niyetlenmiştir. Türkiye'ye verilen notada Boğazlarda Montreux düzeninin değiştirilmesini ve doğu sınırlarının Sovyetler

⁶²⁸ Keyder, **age**, 9.

⁶²⁹ Eroğul, **age**, 4.

⁶³⁰ Demirel, **age**, 123.

⁶³¹ Bunun en somut örneği, DP'nin 1950 genel seçimlerinde ana sloganı olan ve propaganda afişinde yer alan "Yeter! Söz Milletindir!" sözleridir.

⁶³² Demirel, **age**, 128-131.

⁶³³ **age**, 53.

lehine gözden geçirilmesini istemişlerdir⁶³⁴. Bu ortamda CHP iktidarı için ABD'nin dostluğunu kazanmak son derece önemli hale gelmiş ve bu tutum DP iktidarında da artarak devam etmiştir. DP'nin kapitalist blokla resmen ittifak kurma çabalarının somutlaştığı NATO'ya üyelik ile birlikte ABD ile ilişkiler derinleşmiş ve ABD ile dostluk bir vatanseverlik ölçüsüne gelerek partiler üstü bir politika mevkesine çıkarılmıştır⁶³⁵. Toker, bir anlamda anı kitabı da diyebileceğimiz 1950-54 yılları arasını ele alan çalışmasında şunları söylemektedir⁶³⁶:

“Amerikalılar kardeşimizdi! Ama biz kardeşimizin eline 50'li yıllarda biraz fazla bakar olmuştuk. Onlar da elimizi tutmaktan başka kolumuzu da yakalama fırsatını kaçırmıyorlardı. CHP muhalefetinin böyle bir yaklaşıma fazla itirazı yoktu. Hatta Ulus, bazen kraldan fazla kralcı olabiliyordu.”

Bayar, savaştan sonra dünyanın “Rusya ve demokrasinin mümessili Anglosaksonlar” şeklinde iki kutba ayrılmış durumda olduğunu söyledikten sonra şöyle devam eder⁶³⁷:

“Yurdumuzun coğrafi vaziyeti çok naziktir. Taraflardan birini tutmak, mukadderatımızı onlara bağlamak mecburiyetindeyiz. Bir taraf hürriyeti tehdit ediyor ve kendi nüfuzu altına alıyor. Memleketimiz hakkında bazı siyasi emelleri olduğunu da açıkça ifade ediyor. Sorarım size hangi tarafı tutmalıyız? Elbette ki ikincisini. Hükümet D.P. kurulmazdan önce Anglo-Sakson politikasını tutmağa başlamıştır.”

Menderes, savaş sonrası iki kutuplu dünyada Türkiye'nin yalnız kalmaması gerektiği, taraflardan birini tutmak zorunda olduğu⁶³⁸ ve Batı Bloku içerisinde konumlanması gerektiği konusunda şunları söylemektedir⁶³⁹:

⁶³⁴ Eroğul, *age*, 5-6. Savaş sonrası Stalin'in taleplerinin Türkiye'nin kapitalist bloğa yakın durmasının sebeplerinden biri olduğu ifade edilmektedir. Buna göre 1918'de Türkiye'ye verilen Kars ve Ardahan'ın Sovyetlere katılması talebi üzerine, tek parti yöneticileri değişen dünya düzeninin diğer kutbu olan ABD'ye yaklaşmanın Türkiye'nin menfaati için olduğunu düşünmüşlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni dünya düzeninde dış yardımlar ve yabancı sermaye yatırımları sermaye birikim sürecinin önemli unsurları olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu tercihler içsel politikalarda da önemli değişiklikleri gerektirmiştir. Ahmet Makal, **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963** (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 86.

⁶³⁵ Örnek, *age*, 74.

⁶³⁶ Toker, *age*, 172.

⁶³⁷ Özel Şahingiray, **Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri: 1946-1950-1954** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 54.

⁶³⁸ İki kutuplu dünyada kapitalist blokta yer alınması DP'nin dünya görüşü bağlamında bir zorunluluk olarak sunulmaktadır. Menderes'in şu sözleri bunu açıkça ifade eder: “Nihayet ırkçılık, bir fikrin, hissin delaleti olabilir. Fakat solculuk böyle değildir. biz solculuğu bugün ‘Bu memleketin aleyhine ve zararına çalışan kuvvetlerin ajanı olma’ manasına alıyoruz. Bunları bir fikir ve his olarak kabul etmekten uzağız. Bu tarife dikkat etmek lazımdır. Bugün ırkçılık ve solculuk derken, ‘İkisini de mütetekabil istikametlerde, aynı seviyede tutuyor’ diye hükmetmek doğru değildir.” Kılçık, **Adnan Menderes, II. cilt**, 8.

⁶³⁹ Kılçık, **Adnan Menderes, I. Cilt**, 316. “Bir memleketin bugünkü büyük tehlikeler karşısında tek başına kendi kendini savunabilmesi imkansızdır. Dünya iki camiaya ayrılmıştır. Biz hür milletler camiası içinde şerefli yerimizi almış bulunuyoruz.” Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, V. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992), 137.

“Dünya’nın ayrıldığı iki karargâh arasındaki, askeri, iktisadi ve siyasi münasebetler bu derece gergin bir hale geldikten sonra, bu iki karargâh arasında ve ortada kalmayı ve her ikisi ile de işbirliği yapmayı tahayyül etmek bir gaflet olur. Burada kaydedelim ki, milli ve müstakil adı ile vasıflandırılmak istenen siyaset, hakiki manasında birleşmiş milletler ülküsüne bağlı demokrasi alemi ile işbirliğinden uzaklaşmak demektir. Bur takdirde ise ve Sovyet Rusya bugünkü politikasını değiştirmese, memleketimizin kısa bir zaman içinde demirperdenin ortasında kalması mukadder olur.”

Bayar’ın demeçlerinde sık sık Amerika’nın Türkiye için “dost” ülke olduğunu vurguladığı görülmektedir. Bayar, Türkiye’nin Atlantik Pakti’na giriş sürecini anlatırken başlangıçta Amerika ve Avrupa ülkelerinin Türkiye’yi aralarına almak istemediklerinden bahseder ve “Amerika ile dost, İngiltere ve Fransa ile müttefiktik” diyerek Amerika’nın savaş sonrası dönemde Türkiye nezdindeki konumunu ifade eder⁶⁴⁰.

İkinci Menderes hükümeti programında da ABD ile iyi ilişkilerin DP’nin dış politikasının temel dayanaklarından biri olduğu dile getirilmiştir: “Bir taraftan eski dostlarımız İngiltere ve Fransa ile aramızda mevcut ittifakımızı, diğer taraftan büyük dostumuz Birleşik Amerika ile her gün daha inkişaf eden samimi işbirliğimizi, dış siyasetimizin ilk mühim mesnedi addetmekteyiz”⁶⁴¹. Aşağıda ele alınacağı üzere, 1950’li yıllarda DP’nin izlediği iktisat politikası ve kültür değişmelerinin hazırlayıcısı 1945-50 döneminde CHP iktidarı olmuştur. ABD’nin teşvik ettiği liberal ekonomi modeli, yabancı sermayeyi teşvik ve devletçiliğin tasfiyesi gibi konularda ilk adımları CHP atmış ve DP iktidara geldiğinde bu anlamda uygun bir zemini hazır bulmuştur⁶⁴².

Uzun süren yokluklar döneminden sonra yeni bir iktisat anlayışı ve söylemi ile iktidara gelen DP döneminde değişime açık bir halk kitlesinin varlığından söz edilebilir. DP’nin yenilik ve daha iyi yaşam vaatleriyle iktidara gelmesi bunu göstermektedir. Yokluklar döneminin Amerikan tarzı tüketim kültürünün yayılmasına uygun zemini sunduğu ve insanları hazır hale getirdiği söylenebilir. Yokluklarla hatırlanan savaş yıllarının iklimi ve inanma ihtiyacı dönemin Amerikan hayranlığını da açıklayıcı unsurlardandır. Bu bağlamda savaş yıllarının

⁶⁴⁰ Celal Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, der. İsmet Bozdağ (İstanbul: Baha matbaası), 128-130.

⁶⁴¹ İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, Cilt 2 (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2013), 928. Menderes 6 Ağustos 1950’de Milliyet’e verdiği bir röportajda dış politikaya ilişkin görüşlerini açıklamış ve bunu “Amerika ile sıkı dostluk münasebetlerimiz dış politikamızın esas unsurunu teşkil etmektedir” sözleriyle ifade etmiştir. Kılçık, **Adnan Menderes, II. cilt**, 136.

⁶⁴² Kaçmazoğlu, **age**, 13-32.

hoşnutsuzluğu, değişim için pratik nedenler arasında sayılabilir. Gevgilili, iktidar değişiminin ardındaki bağlamı şu şekilde ifade etmektedir⁶⁴³:

“Günlük yaşamlarını düzeltmek isteğiyle kıvranan geniş yığınlar, içinde yaşadıkları anın itici güçlerini ister istemez desteklemişlerdir. Sınıfların kenarında ya da üstünde durarak ekonomiyi geliştirebileceğini sanan radikal görüntülü küçük burjuva iktidarının 1950’de genel oy mekanizmasıyla düşürülebilmesi aslında ne bir olağandışılık, ne de bir aldanıştır. Söz konusu olan, ütopyalarda yaşamayan insanların, somut koşullar önünde yaptığı bir seçimdir.”

Lewis, bu dönemde Türkiye’nin Batı ve demokratikleşmeye dönük bir istikamette bulunduğu altını çizmekte ve Batı’ya yönelme konusunda şu gözlemlerini aktarmaktadır⁶⁴⁴:

“Bu birçok dereceler arz etmektedir. En aşağı derecesi Amerikan çikleti ve Boğaziçi kıyılarında ve İstanbul sokaklarında kaplan gömleklerinin taammüm etmesi [yayılmaması]; yüksek derecesi ise İngiliz ve Amerikan lisanlarının, edebiyat ve tarihinin üniversitede, mektep ve evlerde öğrenilmesi ve bazen çok aşırı bir hal alan kendi kendini tenkitte tezahür etmektedir. Defalarca, mübalağalı ve haksız tenkitlerden dolayı Türkiye’yi Türklere karşı müdafaa etmeye mecbur oldum. Bu batı lehindeki hislerin gelişmesinin birçok amilleri mevcuttur. Bir defa eski Rus tehlikesine karşı mukavemette model teşkil eden Almanya’nın yerini Birleşik Amerika almıştır; diğer taraftan zafer kazanmış bir davanın çekiciliği ve onun müessese ve adetlerinin haiz olduğu prestij.”

4.2.2. DP Döneminde Sosyo-Ekonomik Gelişmeler

DP dönemindeki sosyo-ekonomik gelişmelerin hazırlayıcısı bu dönemde uygulanan iktisat politikalarıdır. Bu bağlamda öncelikle DP’nin iktisat politikalarına eğilmek, sonrasında ise söz konusu politikaların tüketim kültürünün gelişimi sürecine eşlik eden sonuçlarına odaklanmak gerekmektedir. 1950’li yıllar liberal ekonominin uygulanmaya çalışıldığı, kapitalist ekonomik kalkınmanın ilk adımlarının atıldığı yıllardır. Kazgan, tek parti döneminde başlayan ve DP ile hatları oturan serbest piyasa ekonomisine geçişi “denetimli sermaye, dış yardım ithaliyle uluslararası ekonomiye katılım denemesi” olarak nitelendirir⁶⁴⁵. Boratav, 1946-1953 arası dönemi “dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi” olarak adlandırır. Yukarıda ele alındığı üzere, 1945-50 arası dönemde CHP’nin ekonomide liberalleşme çabaları söz konusudur. DP’nin iktidara gelmesiyle Menderes hükümeti CHP’nin başlattığı küresel kapitalizmle eklemlenme ve ekonomide liberalleşme sürecini devam ettirmiştir. 1950’lerde Türkiye’nin ekonomi politikası ve kalkınma stratejisi, çok partili siyasal hayata geçiş ve kapitalist dünya ekonomisinin ABD

⁶⁴³ Gevgilili, *age*, 52.

⁶⁴⁴ Lewis, *age*, 31.

⁶⁴⁵ Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017).

liderliğinde yeniden yapılandırıldığı bir konjonktürde şekillenmiştir⁶⁴⁶. Boratav'ın vurguladığı üzere bu açıdan bakıldığında 1950 bir dönüm noktası değil, İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan sürecin başka bir siyasi kadronun sorumluluğuna geçmesini ifade eden bir yıldır⁶⁴⁷. Devletçi ekonomiden liberal serbest pazar ekonomisine geçişte dönüm noktası CHP'nin 1947'de almış olduğu kararlardır.⁶⁴⁸ Ekonomik canlanmanın teşviki konusunda DP hükümetinin rolü önemlidir. Dünya ekonomisiyle bütünleşme ve liberal iktisat anlayışından temellenen ilk adımlar 1947 sonrasında CHP tarafından atılsa da DP bu yolda CHP'den daha ıstiyakla devam etmiştir⁶⁴⁹.

Menderes DP'nin iktisat politikasını 23 Kasım 1952'de Malatya'da yaptığı bir konuşmada şu ifadelerle özetlemektedir: “İktisadi politikamız meydandadır. Bu politika onların politikasının tam aksidir. Kısırlaştırıcı, ‘kendi yağım ile kavrulacağı’ diye memleketi on sene tavada yakan politika değil, imkanları genişleten bir ekspansiyon politikasıdır”⁶⁵⁰. DP'nin iktisada bakış açısına ve iktisat politikasının temel eğilimlerine 29 Mayıs 1950'de okunan birinci Menderes hükümeti programından⁶⁵¹ ulaşılabilir. Program incelendiğinde DP'nin iktisat yaklaşımının ana hatları açıkça görülebilir. Programın ekonomik politika kısmında liberal iktisat yaklaşımı vurgulanmıştır: “Piyasalarda emniyet ve istikrarın sağlanması şarttır. Kati zaruret olmadıkça piyasalara karışılmamalıdır. (md.53)” Programda DP'nin uygulayacağı iktisat politikası 4 ana esas şeklinde sunulmuştur⁶⁵²:

“1. Bütün devlet hizmetlerinin görülmesinde azami tasarruf zihniyetiyle hareket ederek devlet masraf ve külfetlerini asgariye indirmek ve devlet bütçelerini iktisadi bünyemizin takatıyla mütenasip ve hakiki muvazenede (bütçe) bir hale getirmek. Ancak bu surettir ki, iktisadi bünye ferahlığa kavuşturulmuş ve yarımın iktisadi refahı ve mali istikrarı teminat altına alınmış olacaktır. 2. İktisadi cihazlanmamızı süratlendirmek. Bu maksatla; a. Bütçeden envestisman (yatırım) mahiyetinde olan kısmı mümkün olduğu kadar genişletmek ve bunun dışındaki bütün imkanlarımızı da yalnız ve yalnız istihsale (üretim) matuf (yönelik) mevzulara tevcih etmek (yöneltmek), b. Hususi teşebbüsün kendini hukuki ve fiili emniyet altında hissetmesini sağlayacak bütün tedbirleri almak ve onun süratle gelişmesine yardım etmek, c. Memlekette mevcut sermayenin istihsale akmasını kolaylaştırmak, ç. Yabancı teşebbüs sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanabilmenin şartlarını tahakkuk ettirmek ve

⁶⁴⁶ Özcan, **age**, 39.

⁶⁴⁷ Boratav, **age**, 15.

⁶⁴⁸ Zürcher, **age**, 327.

⁶⁴⁹ Demirel, **age**, 142.

⁶⁵⁰ Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, III. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991), 244.

⁶⁵¹ Fikret Şenses'e göre, DP'nin 1950 programı 1948 tarihli İnsan hakları evrensel beyannamesinden etkilenmiştir. Fikret Şenses, “1950'li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?”, **Modernizmin Yansımaları: 50'li Yıllarda Türkiye**, haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher (Ankara: Efil Yayınevi, 2021), 21.

⁶⁵² Neziroğlu ve Yılmaz, **age**, 753.

icaplarını yerine getirmek, 3. İktisadi cihazlarımız için devlet bütçesinden investisyon mahiyetinde ayrılacak tahsisatı(ödenekler) memleketimizin tabii şartları göz önüne bulundurularak vücuda getirilecek bir plana bağlamak. 4. İstihsal hayatını devletin zararlı müdahalelerinden ve her çeşit bürokratik engellerden kurtarmak.”

Programda açıklanan ilkeler paralelinde, 1950’li yıllarda DP’nin iktisat politikası, özel teşebbüsün savunusu/devletçiliğin eleştirisi ve satın alma gücü yaratılması olmak üzere iki temel eksen etrafında yürütülmüştür. Özel teşebbüsün öne çıkarılmasına yönelik somut adım olarak Ağustos 1950’de Türkiye’de ilk kez özel girişimi desteklemek üzere bir banka kurulmuştur. Lewis, Sınai Kalkınma Bankası’nın plan ve hazırlıklarının CHP döneminde yapıldığına dikkat çeker⁶⁵³. Atılğan’ın ifade ettiği üzere, DP’nin “liberal kapitalizm”in gelişimi için yaptığı hukuki düzenlemelerin ilkinin oluşturduğu Türkiye Sınai Kalkınma Bankası’nın hedefinin yerli ve yabancı sermayenin sanayi alanına yatırım yapmasını sağlamak ve mevcut sanayiinin özel sektöre aktarılmasını sağlamak şeklinde açıklanmış olması, DP nezdinde özel teşebbüsün yerli ya da yabancı olmasının önemi olmadığını ve kalkınmanın ancak özel sermayeyle gerçekleştirilebileceği düşüncesini açıkça göstermektedir⁶⁵⁴.

DP döneminde takip edilen iktisat politikasının önemli bir yönü olarak yabancı sermayeyi teşvik için atılan adımlar önemlidir. Gittikleri yerlerde kapitalist üretim ilişkilerini geliştiren yabancı sermayenin ve ürünlerin gelişmesi her şeyden önce bunların ülkeye girişini kolaylaştıracak yasal düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir⁶⁵⁵. Yabancı sermaye yatırımlarını çekmek için 1954’te Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmış, benzer beklentilerle yine aynı yıl Petrol Kanunu çıkarılmıştır⁶⁵⁶. Yabancı sermayeyi teşvik amacıyla atılan ilk adımlar CHP dönemindedir. Eroğul’un aktardığı üzere, erken Cumhuriyet döneminde yabancı sermayenin boyunduruğundan kaçınmak temel bir ilke olarak görülmüştür. Bu amaçla 1928’den itibaren Osmanlı’dan devralan yabancı şirketleri millileştirme yoluna gidilmiş ve 1944 yılında son yabancı şirket tasfiye edilmiş, tüm bu süreçte de hemen hiç yabancı sermaye ülkeye sokulmamıştır. Savaş sonrası dönemde politika değişiklikleri ile birlikte 1947 yılı içinde CHP yabancı sermayeyi teşvik için kararname çıkarılmıştır. 1 Mart 1950’de yabancı sermayeyi teşvik için kanun çıkarılmış, bunun yetersiz

⁶⁵³ Lewis, *age*, 37.

⁶⁵⁴ Gökhan Atılğan, “1950-60: Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, Yay. Haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, 2. bs. (İstanbul: Yordam Kitap, 2016), 402.

⁶⁵⁵ Güven, *age*, 126.

⁶⁵⁶ Boratav, *age*, 102.

görülmesi üzerine 1951’de DP döneminde başka bir kanun daha çıkarılmıştır. Nihayetinde daha liberal hükümler getiren 18 Ocak 1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmış, bu kanun kapsamında yabancı ülkelere kâr transferini sınırlandıran hükümler kaldırılmış ve Türkiye’de faaliyet gösteren yabancıların yerlilere tanınan bütün hak ve kolaylıklardan eşit şekilde faydalanacağı hükme bağlanmıştır⁶⁵⁷.

Lewis, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’nun çıkarılmasında Amerikan etkisinin büyük rolü olduğunu söyler⁶⁵⁸. Dönemin Amerikan Dış Ekonomik Politika ve İlişkiler Komisyonu Başkanı C.B. Randall’ın, DP’ye yabancı sermayeyi teşvikinde yardımcı olmak için Ankara’ya geldiği ve yasalarda değişiklik yapılmasını önerdiği belirtilmektedir. Randall, verdiği bir demeçte, “Türkiye kendi iradesiyle hususi teşebbüs ve serbest ticarete avdet eden ilk modern memleketir” demiştir⁶⁵⁹. Bayar ABD seyahati sırasında sık sık Türkiye’nin hususi teşebbüsü desteklediği ve yabancı sermayeye sempati beslediğini tekrarlamış⁶⁶⁰ ve Türkiye’nin kârlı bir yatırım alanı ve pazar olduğunu dile getirmiştir. Bayar şu sözleriyle yabancı sermayenin teşvikinde Amerikan etkisini doğrulamaktadır⁶⁶¹:

“Türk hükümeti zaten hızlı olan iktisadi gelişmesinin daha da hızlanmasının temininde ecnebi sermaye ve tekniğin oynayacağı rolü idrak etmiş olduğu içindir ki, yeni kanunlarla Türkiye’ye hususi ecnebi sermayenin gelmesini teşvik etmeye karar vermiştir. Amerikan iktisadi heyetinin görüşlerine de uygun olarak hazırlanan bir kanun projesi Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiştir.”

Menderes, 7 Ocak 1953’te İstanbul Ticaret Odası’nda yaptığı konuşmada DP’nin dış ticaret politikasının esasını şu sözlerle ifade eder: “Hem ihracat, hem ithalat olarak dış ticaret hacminin mümkün olduğu kadar süratle arttırılmasını gaye bilen bir politikanın peşindeyiz. Bu politikamızın esası, mümkün olduğu kadar geniş istihlal

⁶⁵⁷ Eroğul, *age*, 123.

⁶⁵⁸ Lewis, *age*, 37.

⁶⁵⁹ Toker, *age*, 232-233.

⁶⁶⁰ “Biz Türkiye’ye yabancı sermayenin gelmesini istiyoruz. Benim kanaatim, dünyanın siyasi olduğu kadar iktisadi istikbali için, sermayenin hür milletler arasında emniyet içinde ve hudutlara bakmaksızın hareket etmesine müsaade edilmesi büyük ehemmiyet arz etmektedir.” Şahingiray, **Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri (Dış Politika)**, 181. Menderes, 3 Ekim 1956’da İskenderun’da yaptığı bir konuşmada yabancı sermayeyi teşviki bir vatanperverlik görevi olarak gördüklerini vurgulamaktadır: “Hiçbir milli ekonominin başka ekonomilerle işbirliği yapmadan, kalkınıp ilerleyemeyeceği, bütün dünyanın bildiği bir hakikattir. Bütün memleketler, ancak bu işbirliği yolu ile kalkınmışlardır. Bunun aksine bir tek delil ve örnek mevcut değildir. Bizim de bu yolu takibetmemiz vazifesi olarak telakki etmiştik.” Haluk Kılçık, **Adnan Menderes’in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, VII. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992), 7.

⁶⁶¹ Şahingiray, *age*, 138.

yapmak, çok satmak ve çok satın almaktır”⁶⁶². DP dış ticaretin libere edilmesine yönelik adımlar atarak uluslararası ekonomik sisteme entegre olmaya çalışmıştır. DP’nin ilk hükümet programında hükümetin nasıl bir dış ticaret politikası izleyeceği açıklanmıştır⁶⁶³:

“Ticari sahada iç ve dış şartların müdahaleyi zorlamadığı hallerde işi serbest ve normal kaidelere bırakmak asıl olacaktır. (...) Gümrük mevzuunda tarifelerin milletlerarası anlaşmalar icaplarına göre, memleket ihtiyaçlarının inkişafına imkân verecek tarzda yeniden ve toptan gözden geçirilerek kanunlaştırılmasını zaruri görmekteyiz.”

Dış ticarete “tam liberalizasyon” uygulaması 1950-52 yılları arasını kapsamıştır⁶⁶⁴. Dış ticarete liberasyon, Batı’nın mallarının ülkeye kolayca girmesi ve yerli sanayinin baltalanması anlamına gelmiştir⁶⁶⁵. Mardin’e göre, 1950’lerde iktisadi liberalizm anlayışına dayanan iktisadi politikalar çerçevesinde ülkenin dış pazarlara tamamen açılmasının toplumsal yapıda birtakım değişimlere neden olacağı ise düşünülmemiştir⁶⁶⁶.

Aşağıda ele alınacağı üzere, 1954 itibariyle yeni bir korumacılık ve ithal ikameciliğin ilk uygulamaları söz konusu olmuş liberal dış ticaret uygulamasından uzaklaşarak kontrol tedbirleri benimsenmiştir⁶⁶⁷. DP iktidarının ilk döneminde ithalat lehine bir iktisadi politika uygulanmıştır. Bu bağlamda yabancı ülke mallarına pazar oluşturmak adına “yeterli gelire sahip tüketiciler yaratılması”nın bir “gereklilik” olarak belirdiğini söylemek mümkündür. 1950-53 arası dönem dış ticaret rejimi bakımından 1980 öncesinin en liberal dönemi olmuştur. Bu dönemde ithalat artışını mümkün kılan gelişmelerin başında Kore Savaşı’nın dış talebi arttırması gelmiştir⁶⁶⁸.

DP iktidarı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ekonomi içerisinde Türkiye’ye biçilen tarım ihracatçısı olma, mamul mal ithal etme rolü temelinde adımlar atmış ve iktidara gelir gelmez savaş yıllarının birikiminden yararlanarak “büyük ölçüde kapalı bölgeler halinde yaşayan Türkiye’de bir pazar ekonomisi oluşturmaya” yönelmiştir⁶⁶⁹. Bu süreçte DP liderlerinin tutumu uluslararası bağlama

⁶⁶² Kılıçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 331.

⁶⁶³ Neziroğlu ve Yılmaz, **age**, 754-755.

⁶⁶⁴ Nazif Ekzen, **Türkiye Kısa İktisat Tarihi**, 2. bs. (Ankara: Odtü Yayıncılık, 2009), 31.

⁶⁶⁵ Eroğul, **age**, 265.

⁶⁶⁶ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 339.

⁶⁶⁷ Keyder, **age**, 167.

⁶⁶⁸ Şenses, **age**, 24-25.

⁶⁶⁹ Belge, **age**, 862-863.

sıkı sıkıya bağlıdır. Bayar, Türkiye'nin ABD'nin daveti ile Avrupa İktisadi İşbirliği'ne üye olduğunu belirttikten sonra şunları söylemektedir⁶⁷⁰:

“Avrupa iktisadi işbirliğine dahil memleketler meyanında [arasında], Türkiye'ye de büyük vazifeler terettüp etmekte [düşmekte] idi. Türkiye geri kalmış olan iktisadiyatını ileri bir merhaleye götürmeğe, Avrupa'nın muhtaç olduğu hububat, madenler ve diğer bazı iptidai maddeler istihşalatını [üretimini] arttırmağa ve iş birliği yaptığı memleketlerle daha geniş bir ticaret hacmi tesis ederek, hem kendi hayat seviyesinin yükselmesine hem de o memleketlere daha iyi bir pazar olmağa çalışmaktadır.”

Bayar bu sözleriyle savaş sonrası yeni uluslararası ekonomik düzende Türkiye'ye biçilen rolün kabul edildiğini en üst makamdan teyit etmektedir. Başka bir anlatımla, Türkiye'nin sanayi ve tüketim mallarını kendi üretme önceliğine sahip olmadığını ve kendi kalkınmasını da Avrupa kalkınmasına tarımsal ürün ve hammadde tedarigi sağlaması yoluyla gerçekleştirme amacında olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkarak, gelişmiş kapitalist ekonomiler için iyi bir pazar olma amacının açık bir şekilde ifade edildiği düzlemde Türkiye'de 1950'li yıllarda tüketime dair değişimlerin politik aktörlerce söylemsel düzeyde de bilinçli şekilde teşvik edildiğini söylemek mümkündür. DP daha iyi bir pazar olma amacını gerçekleştirmeye yönelik uygulamalar ile satın alma gücünü arttırmış ve uygulamalarına paralel çerçevedeki söylemleri yoluyla da yurttaşların tüketim davranışlarını etkileme ve tüketiciliğe teşviki konusunda önemli bir rol oynamıştır.

“Demokrasi, milli irade ve kalkınma söylemleri ile yeni dünya düzeninin yarattığı fırsatları değerlendirmeye soyunan DP”⁶⁷¹ döneminde Türkiye tarımsal ürün ihraç eden tüketim malları ithal eden konumuyla dünya kapitalist sisteminin üretim ve tüketim döngüsünde yer almaya başlamıştır. Bu bağlamda 1948-56 arasında DP'nin kalkınma stratejisi tarım sektörü öncelikli olmuştur⁶⁷². Söz konusu kalkınma stratejisi birinci Menderes hükümeti programında şu şekilde ifade edilmiştir:

“Nüfusumuzun yüzde sekseni ziraatle meşgul bulunmakta. Türkiye'de ziraat milli ekonominin ticaretimizin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bunun içindir ki, milli gelirin artması ve her sahada kalkınmanın ana şartı bu temelin kuvvetlenmesi suretiyle mümkün olabilecektir”⁶⁷³.

Amerikalı uzmanlar Türkiye'ye tavsiye ettikleri modelde “ortalama bireyin refahının” erken Cumhuriyet dönemindeki “sanayileşme çabalarından hiç etkilenmemiş olduğu”na dair tespitlerinden hareketle, Türkiye'nin tarıma ve işlenmiş gıda üretimi tesislerine öncelik vererek ortalama bireyin refahının sağlayacağını

⁶⁷⁰ Şahingiray, *age*, 160.

⁶⁷¹ Demirel, *age*, 9.

⁶⁷² Tekeli, *age*, 37.

⁶⁷³ Neziroğlu ve Yılmaz, *age*, 755.

söylemişlerdir. Keyder, Amerikalı uzmanların söz konusu önerileri ile köylü kesimin özlemlerinin çakıştığını belirtmektedir⁶⁷⁴:

“Amerikan reçeteleri ile burjuvazinin bürokrasiye karşı eleştirisi ve ekonominin yeniden inşasının ürettiği elle tutulur sonuçların pekiştirdiği küçük üreticilerin özlemleri birbiriyle çakışıyordu. Bu çeşitli akımları bir arada tutan şey, maddi yararları dağıtacak mekanizmanın pazar olduğunu temel alan ideolojidi.”

Bayar, ABD gezisinde Türkiye'nin “yükselmek için” ABD'nin iktisadi planını izleyeceğini açıkça ifade etmiştir⁶⁷⁵:

“Kültürünüzün verdiği ruh asaleti, milli ekonominizin sağlamlığı ve hepsinden ileri Amerikalı karakteriniz bu memleketi yükselten sebeplerdir. Atatürk'ün çok seneler evvel; Amerika'nın infiratçı [soyutlanmacı] siyasete devam etmesine imkân yoktur, ekonomik imkanları ve kültürü ile ergeç dünya meselelerinde lider olacaktır, dediğini hatırlıyorum. Birleşik Amerika bütün milletlere mukadderatlarını [kaderlerini] tayin etme fırsatını veriyor. Türkiye yükselmek için Amerika'nın iktisadi planını takip etmeğe karar vermiştir.”

Aynı zamanda uygulanan iktisat politikalarının alt ana kesiminden birini oluşturan tarım politikaları, DP dönemindeki sosyo-ekonomik gelişmelerin önemli bir belirleyenisidir⁶⁷⁶. 1950'lerde Türkiye için piyasa ekonomisinin koşulları, tarımın geliştirilmesi anlamına gelmiştir. Keyder'in belirttiği üzere, 1948-54 yılları arasında yardımlar ABD'den traktör ithalatı şeklindedir. Sonuçta tarımsal üretim alanı yüzde 60 genişlemiştir. Bu yıllar arasında Türkiye dünya kapitalist sistemine tarım ihracatçısı konumunda katılmıştır⁶⁷⁷. Türkiye'ye biçilen tarım ihracatçısı olma rolü ülke içinde de yaygın kabul görmüştür. Keyder, bu kabulün temellerini şu şekilde değerlendirmektedir:

“Tarımda bağımsız üreticilerin yaygınlığı göz önünde tutulursa, önerilen senaryonun neden cazip olduğu anlaşılır. Oligarşik büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu bir duruma nazaran, Türkiye bağlamında böyle bir senaryonun kabul edilebilir bir şey olduğu yadsınamaz”⁶⁷⁸.

İktisadi kalkınmada tarıma öncelik verilen 1950'li yıllarda tarımda makineleşme bağlamında traktör kullanımını teşvik politikası uygulanmıştır. Tarımın mekanizasyonunu aynı zamanda Amerikan malı makine teçhizat ve araç satın alınmasını özendiren bir politika olarak okumak mümkündür. Söz konusu süreçte toplam çiftçilerin yaklaşık yüzde birini oluşturan varlıklı çiftçilerin traktör satın alanları oluşturması tarım kesiminde mevcut olan gelir eşitsizliğini arttırıcı etki

⁶⁷⁴ Keyder, *age*, 148-150.

⁶⁷⁵ Şahingiray, *age*, 156-157.

⁶⁷⁶ DP dönemi tarım politikaları için bkz. Zahide Sungur, “Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Tarım Politikaları ve Etkileri”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 8, s. 14 (2016): 1-24; Suat Oktar, Arzu Varlı, “Türkiye’de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, c. 28, s. 1 (2010): 1-22.

⁶⁷⁷ Keyder, *İktisadi Gelişmenin*, 1069.

⁶⁷⁸ Keyder, *Devlet ve Sınıflar*, 160.

göstermiştir⁶⁷⁹. Tarımın geliştirilmesine yönelik politikalar kapsamında çiftçilere tohum dağıtılmış, teknik destek verilmiş, Amerika'dan ithal edilen suni gübrenin kullanımı teşvik edilmiş, nakit para yardımı yapılmıştır⁶⁸⁰. Bu dönemde uygulanan tarım politikalarının diğer önemli unsurlarını da yüksek fiyat politikasının uygulanması ve kredi politikası oluşturmuş, traktör ve makine ithal edilip üreticiye krediyle satılmıştır. Makineleşme, yüksek fiyat ve bol kredi politikası kapitalist toprak mülkiyetini yaygınlaştırmış ve sonuçta ithal sanayi mallarına talebi kamçılacak nitelikte geniş bir iç pazar oluşturulmuştur⁶⁸¹.

Tablo 1: 1950-1960 Döneminde Türkiye’de Tarımsal Üretim Göstergeleri

Yıllar	İşlenen Tarım Alanı (Bin Hektar)	Traktör Sayısı (Adet)	Tarım Kredileri (Milyon TL)
1950	14.542	16.585	412
1951	15.272	24.000	646
1952	17.361	31.415	1.067
1953	18.812	35.600	1.213
1954	19.616	37.743	1.497
1955	20.998	40.282	1.558
1956	22.453	43.727	1.888
1957	22.161	44.144	2.108
1958	22.765	42.525	2.161
1959	22.940	41.896	2.313
1960	23.264	42.135	2.392

Abdullah Takım, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 67, s. 2 (2012): 168.

Tablo 1’de görüleceği üzere, 1950’li yıllarda izlenen tarım politikası bağlamında işlenen tarım alanları genişlemiş, traktör kullanımını teşvik politikası sonucunda tarımsal üretim sürecinde kullanılan traktör sayısı yaklaşık üç katına çıkmış ve çiftçilerin kredi kullanımı da her yıl artış göstermiştir. Bu çalışmada sorunsallaştırılan ve geniş bir pazar yaratma politikasına eşlik etmesi beklenen diğer bir süreç de tüketici kitlenin yaratılmasıdır. Bu bağlamda “tüketici” olma niteliklerinin üst sınıflardan toplumun genelini yayıldığı ve tüketim kültürüne katılımın yaygınlaştığı “tüketicileşme” süreci de yine bu dönemde başlamıştır.

Atılğan, Türkiye’de kapitalizmin tarım sektörüne öncelik vererek yeniden organize edilmesine atıfla “tarımsal kapitalizm dönemi” olarak nitelediği DP döneminde ülke ekonomisinin tarıma öncelik verilerek biçimlendirilmesinin diğer sektörlerin göz ardı

⁶⁷⁹ Feridun Cemil Özcan, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, haz. Mete Kaan Kaynar, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016): 50.

⁶⁸⁰ Karakaya, *age*, 121.

⁶⁸¹ Eroğul, *age*, 263-264.

edilmesi anlamına gelmediğinin altını çizmektedir⁶⁸². Ancak ekonominin diğer sektörleri tarım sektörünün gelişimine bağlanmış durumdadır. Bu çerçevede sanayinin “kırsal kesimde gelirlerin ve talebin artması sonucu düzenli bir şekilde” gelişeceği düşünülmüştür⁶⁸³. Demirel’e göre, neoklasik iktisadın üretim ve zenginliğin ancak ve ancak arttıktan sonra yeniden dağıtımını öngören yaklaşımı DP’nin dayandığı koalisyonun çıkarlarına uygun düşmektedir⁶⁸⁴.

Keyder’in ifade ettiği üzere, 16. yüzyılda kapitalizme geçiş kapitalist sistemin genişleyici zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Geleneksel toplumların kapitalist sisteme katılma sürecinde ekonomik iş bölümü içerisindeki rolleri de kapitalist pazarda belirlenmeye başlamıştır⁶⁸⁵. Bu süreçte merkezin çevredeki sanayileşmenin niteliğini belirlemesi ve denetlemesi söz konusu olmuştur. Keyder’e göre, denetim mekanizması 1950’li yıllarda periferide ticareti tamamlayıcı bir sanayinin gelişimini öngörmekteydi. Nitekim DP koalisyonu içinde yer alan bir “ambalaj sanayicisi” kesim söz konusudur⁶⁸⁶.

1940’lı yıllarda ulus-devlet kurma amacındaki Cumhuriyet rejimi önemli derecede yol almış durumda olmasına rağmen, sosyo-ekonomik alanda yani sanayi toplumuna dönüşüm konusunda aynı derecede yol alındığını söylemek mümkün değildir. Örneğin 1927 yılında yüzde 8,9 olan sanayide istihdam edilen nüfus oranı, 1950’de yüzde 10,3’e çıkabilmiştir⁶⁸⁷. 1950’lerdeki devlet yatırımlarını özel girişimcilerin gereksinim duyduğu fiziki alt yapı ağırlıklı yatırımlar oluşturmuştur. Marshall yardımları da karayolları yapımı, elektrik santralleri gibi sanayileşmenin arka planını oluşturan sektörlerde kullanılmıştır. DP hükümetleri banka kurmayı özendiren politikalar izlemiş ve kamu bankaları aracılığıyla düşük faizli krediler vermiştir. Bu dönemde tarımdan sanayiye bir sermaye aktarımı da söz konusu olmuştur. Sabancı ve Karamehmet gibi büyük toprak sahibi aileler sanayi ve banka sahibi olmaya başlamışlardır⁶⁸⁸.

DP’nin uyguladığı iktisat politikalarının sonuçlarına bakıldığında, ilk DP hükümeti döneminde bütün vaat ve beklentilerin gerçekleştiği görülmektedir. 1950’li yılların

⁶⁸² Atılgan, **age**, 397-398.

⁶⁸³ Keyder, **age**, 159.

⁶⁸⁴ Demirel, **age**, 143.

⁶⁸⁵ Keyder, **Toplumsal Tarih**, 103.

⁶⁸⁶ **age**, 178-179.

⁶⁸⁷ Demirel, **age**, 38.

⁶⁸⁸ Çavdar, **Türkiye Ekonomisi**, 383-384.

ilk yarısı ekonomik açıdan büyüme ve bolluk dönemi olmuştur⁶⁸⁹. DP iktidarının ilk yılları, savaş yıllarını yokluklar dönemi olarak deneyimleyen topluma refah ve rahatlama hissi vermiştir. Bunun yanında yeni bir iktidar olarak DP'nin getirdiği değişim heyecanı, partililerin halkla kurduğu yakın ilişkilerle birlikte sürdürülmüştür⁶⁹⁰. 1950 seçimlerinden hemen sonra piyasalarda iyimser hava söz konusu olmuş ve ekonomik yaşamda canlanma görülmüştür. Tarımda yüzde 23, imalat sanayinde yüzde 47 gelir artışı yaşanmıştır. Bu canlanmada Marshall yardımlarının etkisi olmuştur. Toker, 1949 yılında sağlanan iktisadi yardımların boyutunun devlet bütçesinin neredeyse yarısına karşılık geldiğini belirtir. Yardım kapsamında getirilmiş araç gereçlerin üretimde kullanılmaları 1950 yılının ikinci yarısında denk gelmiştir. Bu anlamda yardımın somut faydaları ancak o zaman görünür olmuştur⁶⁹¹.

1950-54 arasında iktisadi alanda uygulanan politikalar sonucunda milli gelir artışı yüzde 38,9 gibi çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştır⁶⁹². 1949-53 yılları arasında tarımsal üretim yıllık yüzde 12,3 oranında artış göstermiş, savaş yıllarındaki yiyecek sıkıntısı ortadan kalkmış, aynı süreçte gündelik tüketim maddelerine ulaşım kolaylaşmıştır⁶⁹³. 1950'li yılların iktisadi durumuna dair temel veriler için aşağıdaki tablodan yararlanılabilir.

Tablo 2: Türkiye'de 1950-1960 Dönemine Ait Bazı Ekonomik Göstergeler

Yıl	İthalat (Milyon dolar)	İhracat (Milyon dolar)	Dış Ticaret Dengesi (Milyon dolar)	Cari Fiyatlarla Kişi Başına GSMH (TL)	Cari Fiyatlarla GSMH (Milyon TL)	Enflasyon Oranı (%)
1950	286	263	-23	466	9.694	--
1951	402	314	-88	545	11.644	3,0
1952	556	363	-193	610	13.389	6,8
1953	533	396	-137	692	15.607	6,3
1954	478	335	-143	686	15.915	12,0
1955	498	313	-185	801	19.117	9,9
1956	407	305	-102	902	22.047	13,2
1957	397	345	-52	1161	29.310	19,6
1958	315	247	-68	1347	35.000	11,8
1959	470	354	-116	1633	43.670	18,8
1960	468	321	-147	1696	46.664	2,9

Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2011** (Ankara, 2012).

⁶⁸⁹ Alkan, **age**, 598.

⁶⁹⁰ Cantek, **age**, 32-33.

⁶⁹¹ Toker, **age**, 229.

⁶⁹² Eroğul, **age**, 131.

⁶⁹³ Demirel, **age**, 144.

1950-53 yılları arasında kişi başına gelir yüzde 28 yükselmiş, tarımsal üretimdeki artış sonucunda ihracat yüzde 40 büyümüştür. Söz konusu ihracat gelirleri dış yardımlarla birleştirilmek suretiyle traktör, yol yapımında kullanılan makineler ve motorlu taşıtların alınmasında kullanılmıştır. 1948-53 yılları arasında otomobillerin sayısı 8.000'den 280.000'e, ticari araçların sayısı da 14.000'den 34.000'e çıkmıştır. Söz konusu gelişmeler de "ticari fırsatların ve pazar özendiricilerinin yayılmasını" sağlamıştır⁶⁹⁴. CHP uzun dönemde etkileri görülebilecek iktisadi politikalar uygularken, DP kısa dönemde canlanma sağlayabilecek bir politika gütmüştür:

"Köylü para ile haşır neşir olmaya başlamış, kapalı/durağan köy ekonomisinin sınırları sarsılmış, tüketim alışkanlıklarında değişimler gözlenirken, şehirlerin yeni zenginleşme ve daha iyi yaşam fırsatları sunan gidilebilir yerler olarak algılanması süreci ivme kazanmıştır. Parti, gündelik hayatı ilgilendiren somut meselelerle boğuşmakta, çözümler üretebilmektedir."⁶⁹⁵

1948-56 yılları arasında tarım sektörü öncelikli kalkınma stratejisinin uygulanması sonucunda ülkedeki traktör sayısı 1.800'den 44.000'e yükselmiş, ekilen toprak miktarı 15.408 bin hektardan 24.329 bin hektara çıkmıştır⁶⁹⁶. DP iktidarının ilk yıllarında, ekonomi, hükümetin en başarılı görüldüğü alandır. 1950'ler dünya ekonomisindeki genişlemeye paralel bir şekilde Türkiye'de de ekonomik canlanmanın yaşandığı yıllar olarak karakterize edilmektedir. Söz konusu canlanmanın kaynakları ise; Amerikan yardım ve kredileri, tarımda mekanizasyonun teşvik edilmesi nedeniyle verimliliğin artması, âtıl durumdaki alanların tarımsal üretime açılması ve savaş yıllarında ertelenen tüketim harcamalarının yapılmaya başlanmasıdır. Dünya ekonomisinin büyüme sürecinde olmasından dolayı Türkiye'nin ihraç kalemlerine talep artmış bu da üretici/köylülerin satın alma gücünün artması anlamına gelmiştir⁶⁹⁷. Bu anlamda uygulanan iktisat politikaları günlük hayatı da etkilemiştir. Günlük hayata yansıyan refah tüketimi arttırmıştır. Bu dönemde "tüketim sınırsız bir şekilde teşvik edilmeye" başlanmıştır⁶⁹⁸. DP'nin ilk döneminde yaşanan ekonomik gelişme refah, özgürlük ve demokrasinin beşiği olarak görülen ABD'nin nüfuzu altında gelişen tüketim kültürünün maddi dayanağını oluşturmuştur⁶⁹⁹.

⁶⁹⁴ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, 165.

⁶⁹⁵ Demirel, **age**, 126.

⁶⁹⁶ Tekeli, **age**, 37.

⁶⁹⁷ Demirel, **age**, 140-141.

⁶⁹⁸ Alkan, **age**, 598.

⁶⁹⁹ Sevecen Tunç, "Hayat'ın Yıldızları: 1950'lerin Türkiye'sinde Tüketim kültürü, Futbol ve Şöhret", **Toplum ve Bilim**, s. 130 (2014): 145.

Eroğul'a göre, DP'nin uyguladığı iktisat politikası sonucunda zenginleşen tarımda aracı kesimler ve kapitalist çiftçiye dönüşen toprak ağaları, edindikleri sermaye birikimini sanayiye geliştirmek üzere kullanmak yerine Batılılaşma özlemlerini doyuracakları lüks tüketim için kullanmışlardır⁷⁰⁰. Aynı zamanda DP'nin bu kesimleri vergilendirme yoluyla sanayiye kaynak aktarma yolunu seçmemesi de meydana gelen sermaye birikiminin etkin şekilde kullanılmasını engellemiştir. Dünya standartlarına yakın bir tüketim seviyesi sermaye birikiminin yatırımlara ayrılmasının önündeki en büyük engel olarak belirlemiştir. Keyder'e göre ise tüketim malları ithalatının toplam ithalatın yalnızca yüzde 20'sini oluşturması ele geçen fırsatın bütünüyle bir lüks tüketim furçasında heba edilmediğini gösterir. Hükümet politikaları "kalkınmacı bir sapma" göstermiş ve bulunan her türlü yatırım malının ithaline çabalanmıştır⁷⁰¹. 1950-60 yılları arasında yatırım malları, tüketim malları ve hammadde ithalatının toplam ithalat içindeki paylarına dair veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü üzere, 1950-60 yılları arasında yatırım malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı 1951'den 1957'ye kadar artış göstermiştir.

Tablo 3: İthalatın Ana Mal Gruplarına Göre Dağılımı (% Olarak)

Yıllar	Yatırım	Tüketim	Hammadde
1950	45.8	20.6	33.2
1951	43.0	24.9	32.3
1952	50.5	22.1	27.5
1953	52.0	19.7	28.1
1954	53.1	19.7	27.4
1955	54.2	14.7	31.1
1956	58.2	11.1	30.7
1957	43.6	12.3	44.3
1958	43.2	12.4	44.4
1959	45.5	10.2	44.3
1960	52.1	9.6	38.2

Sibel Küçükkülahlı, "1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri" (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 72.

Ekonomik ve siyasal alandaki pozitif gelişmelere eşlik eden geleceğe yönelik yükselen beklentiler iyimserlik ve umut dalgasını da beraberinde getirmiştir. Demirel'in ifadesiyle bu durum "canlanma, yeniye arama, keşfetme, sınırları zorlama motifinin de yükselişi demektir." 1950'lerin ilk yarısında DP'nin izlediği politikanın sonucu olarak gelişen ekonomik canlanmanın, savaş yıllarının yoksulluğu ile kıyaslandığında sıradan yurttaşlar için etkileyici olduğu açıktır. Demirel, söz konusu

⁷⁰⁰ Eroğul, *age*, 143.

⁷⁰¹ Keyder, *age*, 165-166.

dönemler arasındaki farkın büyüklüğünün 1950’li yılların gerçekte olduğundan daha fazla refah getiren yıllar olarak algılanmasını kolaylaştırdığına dikkat çekmektedir⁷⁰².

1953 sonrasında hava koşullarının da etkisiyle tarımsal üretim düşmüş ve dış ticarete koruma politikalarına yönelim başlamıştır. 1954 yılından itibaren ekonomi durgunluk belirtileri göstermeye başlamış ve dış ödemeler dengesi zorlukları baş göstermiştir. Hükümetin Türk lirasını aşırı değerli tutma politikası sonucunda döviz sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Ahmad’ın belirttiği üzere 1958 devalüasyonuna kadar, 1 doların gerçek değeri 10 lira civarında iken 2.80 lira paritesinin korunması sonucunda, ithalat hükümet tarafından desteklendiği için çok ucuzken; ihraç malları çok pahalı kalmıştır⁷⁰³.

İhracatın ithalatı karşılama oranının düşmesi, uygulanan politikaların üretimden çok tüketime yaradığını ve toplumun tüketim kabiliyetini geliştirmiş olduğunu göstermektedir⁷⁰⁴. DP iktidarı siyasi kaygılarla tüketim seviyesini düşürmek için çaba harcamamış ve yatırımları da uzun vadede sonuç verecek olan temel yapı alanlarında gerçekleştirmiştir. Talebin ülkenin üretim kapasitesine aşması sonucunda da enflasyon yükselmiştir⁷⁰⁵.

Ekonomik canlanma dönemi 1954’te sona ermesine karşın DP hükümeti siyasi kaygılar neticesinde ithalat ve yatırım hızını sürdürmüş ve aşağıda söz konusu edileceği üzere mali yardım peşinde koşmuştur⁷⁰⁶. 1950’lerin ikinci yarısından itibaren piyasa idealinden uzaklaşmaya başlanmış ve hükümet “tipik popülist tarzda, yani enflasyon yoluyla, krizi ertelemeye yönelik bir iktisadi politikayı” benimsemiştir⁷⁰⁷. Öke ve Mütercimler, 1954-58 arasında büyüme hızı düşmesi ve enflasyonun yükselmesine rağmen kemer sıkma politikasının tam olarak uygulanmamış olmasının nedenini şu şekilde açıklamaktadır: “Belki iç siyasi yıpranmayı göze almak istemiyordu. O yıllarda ülkede kısmi zenginleşme tahakkuk etmiş, tüketim, lüks ile birlikte artmıştı. Bu talebi kırmak, bolluğa inanmış bir iktidar için, uygun bir reçete değildi”⁷⁰⁸. DP’nin muhalefet partisi konumunda olduğu yıllarda CHP’yi eleştirdiği konulardan biri de yüksek vergi ve fiyatlarla tüketimi

⁷⁰² Demirel, *age*, 144-145.

⁷⁰³ Ahmad, *Bir Kimlik*, 119.

⁷⁰⁴ Güven, *age*, 126.

⁷⁰⁵ Eroğul, *age*, 196.

⁷⁰⁶ Zürcher, *age*, 333.

⁷⁰⁷ Keyder, *age*, 160.

⁷⁰⁸ Öke ve Mütercimler, *age*, 270.

azaltarak halkın refah düzeyini düşürdükleri yönündeydi. Bu dönemde uygulanan popülist iktisat politikaları tüketim düzeyini arttırmıştır. DP 1950 ekim ayında ithalatı yüzde 60 oranında serbestleştirmiş ve ABD'nin ekonomik yardımlarının da etkisiyle 1950'lerin ilk yıllarında ithalatta patlama yani bir tüketim patlaması yaşanmıştır. Tablo 2'de görüldüğü üzere, ihracattaki artışlar ithalattaki artışı karşılayamadığından dış ticaret açığı büyümüştür⁷⁰⁹.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar ABD Başkanı Eisenhower'ın daveti üzerine 15 Ocak 1954'te Amerika'ya bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bayar, söz konusu ABD gezisi sırasında Amerika'da büyük kabul görmüş, Türk-Amerikan dostluğu vurgulanmış⁷¹⁰ ve ABD basını Türkiye hakkında övgü dolu haberler yapmıştır. Bayar henüz ABD'ye varmadan önce ABD'nin 14 bin sinemasında Türkiye hakkında bir film gösterilmiştir. Bayar Amerika gezisinden 11 Mart 1954'te dönmüş, İstanbul'a dönüş günü resmî tatil ilan edilmiştir⁷¹¹. Bayar'ın Amerika seyahati sırasında Eisenhower Türkiye'yi Amerika'nın büyük dostu olarak nitelemiştir⁷¹².

Bayar'ın Amerika gezisinin sebebi Türkiye'ye yapılan yardımın kesilmemesini sağlamaktır. Bayar Amerikan yardımlarını nasıl gördüğünü 28 Ocak 1954'te verdiği bir söylevinde şu şekilde açıklamaktadır⁷¹³:

⁷⁰⁹ Özcan, *age*, 45.

⁷¹⁰ Bayar 1954 ocak ayında ABD seyahatine çıkmadan önce basına verdiği demeçte: "Büyük dost Amerikan milletine Türk milletinin muhabbet ve hayranlığını ve aynı zamanda bu dost ve büyük memleketin bize yapmakta olduğu kıymetli yardımlardan dolayı derin teşekkürlerimizi bizzat ifade etmek vazifesini üzerime almış olmaktan büyük bir memnunluk duymaktayım." diyerek döneme egemen olan Amerika'ya hayranlığı en üst makamdan dillendirmiştir. Bayar, söylev ve demeçleri, 90. "Ben sizlere, eski bir medeniyetin sahibi olmakla beraber, çağımızın icaplarını mutlak surette benimsemiş bir milletin evladı olarak geliyor ve Türk milletinin selamlarını, sempatilerini, işbirliği arzularını getiriyorum. Yaşama gayeleri ve prensipleri birbirine bu kadar uygun olan iki memleketin bundan sonraki münasebetleri, muhakkak daha da çok geniş olacaktır. Ve ümit ederim ki bu yakınlık, hür dünyanın yarımı için tesirli bir örnek teşkil edecektir." Şahingiray, *age*, 132-133. 1954 yılında Celal İnce'nin Amerika'da çıkardığı Türkiye-ABD dostluğu övgüsü ve siyasal propaganda niteliğindeki "dostluk şarkısı" plağı da ABD ile dostluğun kitleler tarafından içselleştirilmesine yönelik adımlardan biridir. Döneme ait Amerikan raporlarında 50 bin adet plağın ücretsiz dağıtıldığı belirtilmektedir. Derya Bengi, **50'li Yıllarda Türkiye: Sazlı Cazlı Sözlük "Şimdiki Zaman Beledir"** (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 62-85.

⁷¹¹ Toker, *age*, 262.

⁷¹² Eroğul, *age*, 110. Bayar İstanbul'a döndükten sonra gazetelere verdiği demeçte Amerika ile dostluk ilişkisinin karşılıklı olduğunu şu şekilde müjdelere: "Ziyareti, bütün gazeteler yakından takibetti. Her şey, umumi efkarın malumudur. Ve bütün milletlerin gözü önünde cereyan etmiştir. İhtisaslarımı bir tek cümle ile hülâsa edebilirim: Kül [bütün] halinde Amerikalılar, Türkleri seviyorlar ve Türklere itimat ediyorlar. Tıpkı bizim Amerikalıları sevdiğimiz ve onlara güvendiğimiz gibi." Şahingiray, *age*, 189. Bayar Amerika seyahati sırasında Cleveland belediyesinin şerefine verdiği yemek sonrasındaki konuşmasında bir sevgi yarışı içerisinde bulunduğunu söyler: "Türkiye Amerika'yı, Amerika da Türkiye'yi seviyor; ama bu sevgi yarışında üstünlük kimdedir? Bu muadeleyi halletmeye [denkleme] çalışmayacağım; her iki muhabbeti rekabet sahasında bırakacağım." *age*, 145.

⁷¹³ Şahingiray, *age*, 97.

“Türkiye’ye yapılan yardım, Amerikan vatandaşlarının alın terlerinin mahsülü olan ve bir ideal uğruna seve seve tahsis edilen yardımların bir parçasını teşkil etmektedir. Beşer tarihinde, tek bir milletin, bütün servet ve enerjisini dünyanın dört köşesindeki memleket ve milletlere böyle asil bir surette tahsis edişinin bir eşine daha rastlanmaz.”

Bayar’ın gezi boyunca yaptığı konuşmalarda Türkiye’nin ABD ile dünya düzenine ilişkin ilkeleri paylaştığı vurgulanmıştır. Yardımlar sonrasında Türkiye’de ekonomi canlanırsa bunun ABD’nin yararına olacağı fikri “Türkiye’ye sarfedilen her dolar, mümbit toprağa ekilmiş refah ve bereket filizleri verecek birer tohum gibidir” sözleriyle dile getirilmiştir. 17 Mart 1954’te Washington, Bayar’ın ziyaretinin bir sonucu olarak Türkiye’nin fazladan 30 milyon dolarlık hibe alacağını açıklamıştır. 5 Haziran 1954’te ise Türkiye’ye belirlenmiş bulunan tutarın iki katı fazla askeri yardım yapacağı açıklanmıştır. Haziran 1954’te Menderes de benzer taleplerle ABD seyahati gerçekleştirmiştir⁷¹⁴.

1955 kıtlık yılı olmuş, piyasada çay, şeker, kömür, kahve, gazyağı, lastik, yedek parçalar gibi mamul malların kıtlığı ortaya çıkmış ve karaborsadan yüksek fiyatla satılır olmuştur. Bu koşullarda Milli Korunma Kanunu gündeme gelmiştir⁷¹⁵. Dış ticaret dengesinin açık verdiği koşullarda istenen miktarda yardım da alınamayınca, 1955 Temmuz’unda Milli Korunma Kanunu uygulanmaya başlanmıştır⁷¹⁶. Bir yandan sert tedbirler alan DP iktidarı, bir yandan da bu sıkıntıların kalkınmanın geçici bir bedeli olduğu söylemleriyle halka hitap etmiştir⁷¹⁷. Söz konusu kanun DP iktidarına ekonomiyi düzenleme konusunda liberal söylemlerinin aksi yönde yetkiler vermiştir. 1957 yılında valilere gıda maddelerinin üretimden tüketime kadar tüm aşamalarını düzenleme yetkisi verilmiştir⁷¹⁸. Şenses’in vurguladığı üzere bu koşullar altında ithalatın kısıtlanması sonucunda -bilinçli bir politika olarak belirmese de- ithal ikamesine dayalı sanayileşme söz konusu olmuştur⁷¹⁹. Türk sanayisi, geçmişte ithal edilen hemen hemen her türlü tüketim malını imal etmeye başlamıştır⁷²⁰. Bu anlamda 1950’li yıllar boyunca tüketim alanında yaşanan hareketlenmeye üretim alanının da eşlik ettiği gözlemlenmektedir.

⁷¹⁴ Öke ve Mütercimler, *age*, 268.

⁷¹⁵ Tekeli, *age*, 49.

⁷¹⁶ Milli Korunma Kanunu uygulamaları hakkında bilgi için bkz. Mustafa Albayrak, “Demokrat Parti Döneminde Milli Korunma Kanunu Uygulamaları (1955-1960)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 23, s. 67-68-69 (2007): 219-250.

⁷¹⁷ Eroğul, *age*, 162.

⁷¹⁸ Özcan, *age*, 61.

⁷¹⁹ Şenses, *age*, 24-25.

⁷²⁰ Seçil Büker, “Film Ateşli Bir Öpüşmeyle Bitmiyor”, **Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat**, haz. Deniz kandiyoti, Ayşe Saktanber, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 166.

DP'nin karayolları politikası, pazar ekonomisi oluşturmaya yönelik atılan önemli adımlardan bir diğerini oluşturmaktadır. DP iktidarının takip ettiği iktisat politikaları kapitalist ilişkilerin gelişmesini hızlandırmıştır. Bu ilişkilerin bir ulusal pazarda yaygınlaşması gerektiği için de ulaşım öncelik tanınmıştır. Karayolları köy ve kasabaların kapalı yapılarını bir ölçüde parçalamış ve tarımda piyasa için üretim yapmayı özendirici bir unsur olmuştur. Politik olarak da iktidarın uyguladığı ekonomi politikası köylerin canlanmasına, makineleşmesine ve pazar için üretim yapar duruma gelmesine katkıda bulunmuştur⁷²¹.

Yol ve köprü inşaları sonucunda köyler piyasa ekonomisine bağlanmış ve kırsal nüfusun yaşayışında olumlu gelişmeler söz konusu olmuştur. Köyün pazar ekonomisine açılması aynı zamanda köylünün tüketici nitelikleri yüklenmesi anlamına gelmiştir. DP kırsal kesimde yaşayan kitleyi kapitalizmin kültürüyle (ya da kapitalist dünya ekonomisiyle) bütünleştirme yönünde adımlar atmıştır. Demirel'e göre, DP'ye oy verenler açısından DP'li kimliğinin önemli bir özelliği partinin gündelik hayatlarının iyileştirilmesine yaptığı katkıda gizlidir⁷²². 1950'li yıllarda yapılan bir araştırmaya göre köylülerin kendi hayatlarına olumlu bir katkısı olabilecek değişiklikleri kabul ettiği görülmüştür. Demirel'e göre köylülerin DP'ye verdikleri desteğin temelinde bu olgu yatar. Aynı zamanda DP'nin neden hızlı toplumsal değişimi savunduğu da tabanın bu eğilimi göz önüne alınırsa anlaşılabilir⁷²³.

DP'nin uyguladığı iktisat politikalarının diğer önemli bir sonucu da köyden kente göç olgusudur. Hızlı makineleşme tarımsal üretim süreçlerinde işgücü talebini azaltıcı etki göstermiş, yine tarımda makineleşmenin bir sonucu olarak varlıklı çiftçiler daha fazla arazi üzerinde kontrol sahibi olmuş, tarımla uğraşan ve makine sahibi olamayan büyük bir kesim ise kentlere göç etmek durumunda kalmıştır. DP

⁷²¹ Belge, *age*, 846.

⁷²² Demirel, *age*, 125. Eskişehir'de çalışan bir demiryolu işçisi şunları söylemektedir: "Demiryolu işçisinin yüzde 80'i DP'liydi. CHP döneminde ismimiz "amele" idi. DP döneminde adam yerine konduk. İşçinin DP'yi tutmasında pazar yevmiyesi ve ikramiyesinin de etkisi oldu... Bu yıllarda milletvekilleri sendikaya gelir ne istersiniz diye sorarlardı. Eskişehir'de DP'nin 24 ocağı vardı. Hepsi demiryolcuydu." Yıldırım Koç, **Türk-İş Tarihinde Portreler: Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler**, cilt 1, 2.bs. (Ankara: TÜRK-İŞ Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayınları, 1999), 54.

⁷²³ Demirel, *age*, 146.

tarafından tercih edilen iktisat politikaları sonucunda kırdan kente hızlı bir göç başlamıştır⁷²⁴.

İletişim ve ulaşım alanındaki gelişmeler ve hareketli iç pazarın etkisi sonucunda kırdan kente göç hızlanmıştır. İstanbul'un 1950'de 1.078.399 olan nüfusu, 1960'ta 1.882.092'ye çıkmıştır. Söz konusu 10 yılda, her 10 köylüden 1'inin büyük kentlere göç ettiği kaydedilmektedir⁷²⁵. Sonuçta, DP'nin uyguladığı politikalar, kentlere göç olgusunun temelini oluşturmuş ve DP tarafından teşvik edilmiştir. 1950-60 yılları arasında yılda ortalama yüzde 2,6'lık hızlı bir nüfus artışı da söz konusudur. Köyden kente göçler sonucunda 1950'de toplam nüfusun yüzde 75'ini oluşturan kırsal nüfus, 1960'a geldiğinde yüzde 68,1'e düşmüştür⁷²⁶.

Köyün "öz üretimin ve kendi kaynaklarıyla geçinmenin evreni"⁷²⁷ olduğu göz önüne alındığında, köyden kente göç kendi kaynaklarıyla geçinmenin evreninden tüketim evrenine geçiş anlamına gelmektedir. 19. yüzyılın sanayileşen dünyasında şehirler üretim ve tüketimin kiteselleştiği birer mekâna dönüşmüş ve "şehrin bizatihi kendisi bir modernleşme aracı" halini almıştır⁷²⁸. Üretim ve tüketim kentte, kırdan olduğu gibi toprağa bağlı değildir. 1950'lerde köyden kente göç olgusundan dolayı giderek daha fazla sayıda yurttaş tüketim pratikleriyle toplumsallaşmaya başlamıştır.

Baechler'e göre Batı kapitalizminde ihtiyaçların oluşumu geleneksel yaşam biçimlerinin çözülmesiyle belirlenmektedir⁷²⁹. Benzer şekilde gelişmiş bir sanayi kapitalizmiyle nitelendirilemeyecek Türkiye gibi ülkelerde de ithalat yoluyla ülkeye giren mallara bir talebin oluşabilmesi için söz konusu mallara dair bir ihtiyacın yaratılması gerekmiştir. Bu ihtiyaçların oluşumu da temelde geleneksel yaşam biçimlerinin çözülmesiyle mümkündür. Köyden kente göçle birlikte kendi hesabına çalışan zanaatkar ya da kendi tüketimlerine yönelik üretim yapan köylünün ücretli çalışan işçi durumuna gelmesinin geleneksel yaşam biçimlerinin çözülmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda 1950'lerde kendine yeten geçimlik tarım ekonomisinden uzaklaşılması ve köyden kente göçün hızlanması olgusu tüketim kültürünün yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

⁷²⁴ Orhan Tekelioğlu, "Çevre Modernleşmeleri Tarihi ve Popüler Kültür", **Varlık**, s. 1161 (2004): 4.

⁷²⁵ Demirel, **age**, 144.

⁷²⁶ Türkiye İstatistik Kurumu, **age**.

⁷²⁷ Thierry Paquot, **Lükse Övgü**, çev. Orçun Türkay (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2010), 23.

⁷²⁸ Kaynar, **age**, 24.

⁷²⁹ Baechler, **age**, 155.

Tüketim kültürünün yayılmasını etkileyen unsurlardan biri de kentleşme olgusudur. Ruşen Keleş'in aktardığı üzere, 1945-50 yılları arasında yapılan bir çalışmada söz konusu yıllarda Türkiye'de "güçlü kentleşme eğilimleri bulunmadığı" sonucuna varılmıştır. 1955'ten itibaren yapılan çalışmalarda ise bu durumun değişmiş olduğu ve Türkiye'nin 1950'den itibaren "hızlı bir kentleşme süreci" içine girdiği görülmüştür. 1927'den 1950'ye kadar kentsel nüfus yalnızca yüzde 2'lik bir artış gösterirken, 1950-60 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte kentsel nüfusun genel nüfus içindeki oranı yüzde 18,5'ten yüzde 25,1'e yükselmiştir. Aynı dönemde kent sayısında da artış olmuştur. 1927'de 66 olan kent sayısı, 1950'ye gelindiğinde 102'ye 1960'ta 147'ye yükselmiştir⁷³⁰.

Keleş'in belirttiği üzere kentleşmenin ana sebeplerini, kırsal nüfusu köy ve tarım dışına sevk eden "itici" etmenler, köyden kopan kesimi kentlere taşıyan "iletici" ulaşım araç ve imkanlarındaki gelişmeler ve kırsal nüfusu köylere doğru "çekici" nitelikteki toplumsal ve ekonomik etmenler oluşturur⁷³¹. Söz konusu etmenlerin üçü de 1950'li yıllardan itibaren gelişim göstermiştir. Traktör kullanımının insan emeğinin yerini alması bağlamında tarımda makineleşme hızlı kentleşmeyi belirleyen etmenlerin başında gelmektedir. 1950 yılında Türkiye'de sanayi işletmeleri sayısı 98.828 ve buralarda çalışan işçi sayısı 353.994 iken, 1959 yılına gelindiğinde sanayi işletmeleri sayısı 110.000'i geçmiş işçi sayısı da 705.893 olmuştur⁷³². Gelişmiş kapitalist ülkelerde sanayileşme kentleşmeden önce gerçekleşmiştir. Türkiye gibi bazı toplumlarda ise tersi bir süreç söz konusudur. Türkiye'de kentleşme süreci sanayileşmenin önünde gelişmiştir⁷³³.

Buraya kadar olan kısımda, tüketim kültürünün gelişmesi ya da yayılmasının araçlarından olmaları bağlamında, 1950'li yıllarda üretim ve dolaşım alanındaki gelişmelerin sosyo-ekonomik gelişmeler başlığı altında sunulmasıyla birlikte tüketim kültürünün gelişiminin araçlarından olan tüketim alanındaki gelişmelere odaklanmak için zemin hazırlanmış durumdadır.

⁷³⁰ Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikası**, 10. Bs. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2008), 61-63.

⁷³¹ *age*, 69-70.

⁷³² *age*, 73-75.

⁷³³ Bozkurt Güvenç, **Kültürün ABC'si** (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 23.

4.2.3. Amerikan Yaşam Tarzı Sunumu: Tüketim Toplumunun İdealleştirilmesi

İnsanların gündelik yaşama dair değişimleri takip ettikleri mecralar ve dönemin kitle iletişim araçları olan radyo, gazete ve dergiler; Amerikan yaşam tarzının sunulmasında, tüketim kültürünün yayılmasında ve toplumda Amerikan yaşam tarzı hayranlığı yaratılmasında etkin bir rol oynamıştır⁷³⁴. Bu dönemde yayınlanan dergiler (Cennet, Yıldız, Radyo Haftası, Radyo Alemi, Hayat) Amerikan yaşam tarzını sunma araçları olarak işlev kazanmıştır. Söz konusu araçlar vasıtasıyla ihtiyaç tanımları değiştirilmiş ve tüketimciliğe teşvik edici içerikler sunulmuştur.

Gazete ve reklam tüketimdeki değişimleri görmemize veriler sağlar. Radyoda ticari reklamlar ilk kez 1951’de bakanlar kurulu kararı ile yayımlanmaya başlamıştır⁷³⁵. Batıdan gelen çeşitli tüketim mallarıyla birlikte reklamcılık ve tüketim ideolojisi de ithal edilmiştir⁷³⁶. Belge’ye göre, DP döneminde uygulanan enflasyonist politikalar tüketimi hızlandırmış, ekonomik kazanç ve tüketim alanına yeni kesimler dahil olmuştur. Paranın bollaşması çeşitli halk kesimlerinin hayat standartlarını yükseltmiştir. Böylece tüketim karşı geleneksel muhafazakâr ideoloji de değişmiştir⁷³⁷. Savaş yıllarında Amerika’yı, 1950’lerin sonlarında ise Avrupa ülkelerini saran “tüketim çılgınlığı” Türkiye’de söz konusu değildir. Ancak bu Türkiye’nin tüketimcilik ideolojisinin etkisi altında olmadığı anlamına gelmez. Türkiye’de bu dönemde lüks mallara olan talep daha öncesiyle kıyas kabul etmeyecek denli artmıştır. Elektrikli süpürge olmasa da mekanik süpürgeler, TV olmasa da plak çalarlar Türkiye’de evlerin çoğunda yer almaya başlamış ve “tüketimcilik” 1950’lerden itibaren halkın imgelemine girmiştir⁷³⁸.

1950’li yıllarda gazete, dergi ve radyo yoluyla tüketim kültürü yayılmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren revaçta olan yerli malı kullanımına amaçlı kampanyalar gözden düşmüş, tüketim teşvik edilir hale gelmiştir⁷³⁹. Amerika ve Amerikalıların hayat tarzı basında oldukça geniş yer bulmuştur. Amerikalıların

⁷³⁴ 1945-60 arası Amerikan kültürünün tanıtılmasında basın rolü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ayla Acar, “Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye’ye Girişinde Basının Rolü (1945-1960)” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

⁷³⁵ Alkan, *age*, 611.

⁷³⁶ Belge, *age*, 840.

⁷³⁷ *age*, 846.

⁷³⁸ Fatma Berin Okur, “Conspicuous Consumption in Turkey in the 1950s: An Examination of Hayat Magazine” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007), 105.

⁷³⁹ İlbeyi Özer, **Demokrat Parti Dönemi Siyasal ve Sosyal Hayat** (İstanbul: İskenderiye Kitap, 2015), 171.

yaşadığı konforlu hayat gazete sayfalarında hayranlıkla dile getirilmiştir. İleri kapitalist ülkelerde özellikle Amerika’da görülen çağdaşlık seviyesi bir yaşam modeli olarak insanlara sunulmaya çalışılmıştır⁷⁴⁰.

1945 yılında Milli Eğitim Bakanlığı yayınları tarafından çıkarılan “Amerikayı Tanıyalım” adlı kitaba dikkat çeken Acar, söz konusu kitapta geleneksel yaşam biçimiyle zıt davranış tarzlarının hayranlık duyularak anlatıldığını söylemektedir⁷⁴¹. CHP iktidarı döneminde devletin bir organı tarafından bu nitelikte bir kitabın basılmasının Amerikan kültürünün yayılması sürecinde siyasi iktidarın rolünün erken bir örneğini oluşturduğu söylenebilir. Bu aynı zamanda Amerikan kültürünü tanıma ve yurttaşlara tanıtma hevesinin Batı Bloku içerisinde yer alınması konusunda henüz resmi adımların atılmadığı hemen savaş ertesinde söz konusu olduğunu göstermesi bağlamında da dikkat çekicidir. Bu noktada DP dönemindeki Amerika’ya ve Amerikan hayat tarzına yönelik ilginin geçmiş dönemle bağlantısına dair bir parantez açmak yerinde olacaktır.

Örnek, Türkiye düşünce hayatında Amerika’yla ilgili genel kanaatin Avrupa’ya dair düşüncelerden farklı olduğunu vurgular. Savaş sonrası döneme kadar ABD’nin kendi yakın çevresi dışında ülkelerle sınırlı ilişki kurma halinin sebebini oluşturan Monroe Doktrini Türkiye’de ABD’nin Avrupalı devletlerden farklı olduğu kanısını uyandırmıştır. Buna ek olarak, resmi kadro ve aydınlar arasında Amerika’nın gelişmiş kapitalizminin görünümleri olan sanayi ve ticaret gücüne hayranlık duyulmuştur⁷⁴². ABD ile 27 Aralık 1949’da imzalanan Kültür Anlaşması iki ülkenin kültürünün karşılıklı olarak daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Bu anlaşma Amerikan kültürünün yayılmasında etkili olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu gelişmeler bağlamında modernleşme yolunda model alınan Avrupa’nın yerini kapitalist dünyanın lideri ABD almıştır⁷⁴³.

Amerika hayranlığını 1950’lere kadar resmi bir hareket olarak tanımlamak pek mümkün değildir. İdealize edilen yeni ülke olması bağlamında Avrupa’dan Amerika’ya geçişin çok keskin olduğu söylenemez. Bu geçişin Cumhuriyet’in ilk

⁷⁴⁰ age, 132.

⁷⁴¹ Acar, age, 136.

⁷⁴² Örnek, age, 65.

⁷⁴³ Özer, age, 138-139.

yıllarına dek uzanan kökleri bulunmaktadır. Öztan'ın çalışmasında bahsi geçen “Amerika’da İki Türk Çocuğu” adlı kitabın konusu bunu gösteren bir örnektir⁷⁴⁴:

“Amerika’da iki Türk Çocuğu’nda Sami Bey’in sınıflarını birincilikle geçen yeğenleri Rasim ve Ali’yi, mükafat olarak, uçağı ile Amerika’ya götürmesi anlatılır. Sözü edilen hikâyede de Türklükleri ile ilgi odağı olan çocuk kahramanlar mevcuttur. Çocuklar, Amerika’da gördükleri maddi dünyadan -gökdelenlerden, arabaların çokluğundan, caddelerin genişliğinden vs.- çok etkilenirler. Kendi ülkelerinin de bu “gelişmişlik düzeyi”ne ulaşmasını arzulayan çocuklar, gelecekte bu amaç için çalışmaya karar verirler.”

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren eğitim alanında Amerikan etkisinden söz edilebilir. Alev Sınar, 1921-1933 yılları arasında yazılmış okuma kitaplarında dünyadaki değişik ülkeler konusunda bilgiler verildiği ve bu ülkeler arasında da en çok söz edilen öne çıkan ülkenin Amerika olduğunu belirtir. Sınar, 1925 yılından sonra Amerika’yı konu alan okuma metinlerinin sayıca artmış olduğuna dikkat çeker ve dönemin okuma kitaplarında çocuklara Amerikalı zengin insanların örnek gösterildiği ve dünyanın en medeni en zengin ülkelerinden biri olarak tasvir edilen Amerika’ya hayranlık uyandırmak için çaba sarfedildiğini belirtir⁷⁴⁵:

“Rauf Ahmet’in 5. Sınıf okuma kitabında yer alan ‘Dünyanın En Zenginleri’ başlıklı yazıda o devirde dünyanın en zengin iki adamı addedilen Amerikalı Rockefeller ve Ford’un nasıl zengin oldukları, yardımseverlikleri, gösterdikleri tevazu, yaşadıkları sade hayat ve demokratlıkları anlatılır ve zengin olmak için çalışmak ve akıllı kullanmak gerektiği ifade edilir. Bu parça vasıtasıyla çocuk zengin olmaya -bu hedefe varabilmek için de çalışmaya- teşvik edilir.”

Türkiye üzerinde Amerikan etkisi konusunda erken tarihli bir inceleme Halide Edib’e aittir. Edib, 1953’te kaleme aldığı “Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri” adlı çalışmasında, Amerika’nın ideal ülke olarak konumlanmasının nedenini şöyle açıklar⁷⁴⁶:

“(…) siyasi demokrasi, fikir hatta bazen fevri hareketler halinde kendini gösterdi ve 1945’ten sonra inkişafı için müsait bir durum hasıl oldu ve bu fikre belki biraz da şuur-altı bağlılığımız aynı zamanda Amerika ile kader ve ideal ortaklığı bu temayülü hızlandırdı. Amerika’yı siyasi demokrasinin iyi veya kötü taraflarıyla su katılmadık merkezi telakki ettiğimizden dolayı, hiçbir memleketi taklit etmediğimiz gibi Amerika’yı topyekûn taklit cerayanı başgösterdi.”

Dünyada reklamcılık ve tüketimci zihniyet 1950’lerde büyük bir atılım göstermiştir⁷⁴⁷. Tüketimci zihniyet, tüketim kültürünün az gelişmiş ülkelere doğru yayılmasından ve bu ülkelerde tüketim kültürünün gelişiminden temellenir. Bu bağlamda reklamcılık tüketim kültürünün yayılmasında etkili bir araç niteliğiyle

⁷⁴⁴ Öztan, **age**, 72.

⁷⁴⁵ Alev Sınar, “1921 ile 1933 Yılları Arasında Yayınlanan İlkokul Okuma Kitaplarında Amerikan Tesiri”, **500. Yılında Amerika**, haz. Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 56-57.

⁷⁴⁶ Halide Edib, **Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri** (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1955), 202.

⁷⁴⁷ Dowd, **age**, 207.

birlikte gelişim göstermiştir. Reklam “tüketim ideolojisi”ni sunması ve teşvik etmesinin yanında tüketicinin tasarımını da yapmaktadır⁷⁴⁸:

“Reklam, yalnızca bir tüketim ideolojisi sunmakla kalmamaktadır çünkü tüketicinin tasarımına da sahiptir, bir başka deyişle kendi idealiyle örtüşen bir tüketici ‘ben’i de sunmaktadır. Bu anlamda entelektüellerin/denetleyicilerin çatıştığı bir başka ‘yaşam’ın ayrıntıları, sıradan insanların rahatlamak/tatmin için araç olarak gördüğü metalardır. Bütün anlatılanlar, tüketime açılmıştır. İmgesel tüketim ile gerçek tüketim arasındaki sınırların muğlaklığı, tüketimin hayal kırıkları yaratan niteliklerini beslemektedir.”

Modern dünyada gazeteler düşünceyi yönlendirme konusunda belirleyici konumdadır. Gazeteler bu özellikleriyle birlikte gündemi tayin etme gücüne sahiptir. Bu bağlamda köşe yazarlarının da kanaat önderi konumunda olduğu söylenebilir. Okur yazar oranının düşük olduğu erken Cumhuriyet dönemi koşullarında acil umumi bilgiye erişme kaygısının baskın olması gazetecilerin söz konusu açığı kapatma misyonu üstlenmesine yol açmıştır. Bora ve Cantek’e göre gazeteciler bu misyonlarıyla politik zihniyet yapılarının oluşumunda göz önüne alınması gereken aktörler arasındadır. Gazeteciler bu misyonu toplumsal değişim hızlandığı 1946 sonrasında “denetleyici kuşak” rolüyle sürdürmüşlerdir⁷⁴⁹.

Türkiye’de gazete ve dergiler kitlesel okunurluğa ancak 1960’larda ulaşmış olsa da değişim 1950’lerde başlamıştır. Bu gelişmenin nedeni ise kapitalist modernleşmenin savaş sonrası konjonktürü içerisinde sosyal refah artışı, bir piyasanın oluşmaya başlaması, ulaşımda ve teknoloji alanındaki ilerlemeler olarak özetlenebilir⁷⁵⁰. Kanaat oluşturma ve insanları yönlendirme gücüne sahip olmaları özelliğiyle gazeteler, 1950’li yıllarda Amerikan yaşam tarzına ve tüketim kültürüne yönlendirme şeklinde belirgin bir misyon yüklenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin öne çıkan bir özelliği olarak ifade edilebilecek bu misyonun kaynağı ise Marshall yardımları için imzalanan anlaşmadır. Bu dönemde Amerikan yaşam tarzı basında ideal yaşam tarzı olarak öne çıkarılmıştır. Marshall yardımı ile ilgili anlaşmanın içerdiği iki madde⁷⁵¹ ile birlikte Türkiye Amerikan yardımlarını vatandaşlarına basın-yayın yoluyla duyurmayı kabul etmiştir.

⁷⁴⁸ Cantek, **age**, 91.

⁷⁴⁹ Bora ve Cantek, 879-881. Söz konusu misyon sahibi gazetecilerin aydınlanma birikimiyle ilişkilerinin de yüzeysel olduğu ve temel niteliklerinin bir batı dilini bilmek ve Avrupa görmek olduğu belirtilmektedir.

⁷⁵⁰ Tanıl Bora, Levent Cantek, “Köşe Yazarlığındaki Değişim ve Politik Düşünce Vasatı: Şu Köşeden Bu Köşeye”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, cilt 9 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009): 885.

⁷⁵¹ Madde 3, fıkra 2: “Türk hükümeti, bu yardımın amacı, kaynağı, mahiyeti, genişliği, miktarı ve ilerleyişi hakkında tam ve devamlı yayın yapacaktır.” Madde 7, fıkra 3: “Türk hükümeti, bu kabil

Tüketim kültürünün yayılmasında medya aracılığı 1945 sonrası itibariyle oldukça görünür durumdadır. Kitle iletişim aracı olarak gazete ve dergilerde sunulan “yaşam tarzı” gündelik yaşamı düzenleyici rol oynamaktadır. Cantek’in ifadesiyle⁷⁵²:

“Söylemi, göstergeleri ve göndermeleri Hollywood etkisiyle tanımlanabilecek bu çerçevede, gündelik yaşamı, *denetleyici kuşağın*/entelektüellerin beklentilerinin dışında kalan farklı ‘kodlarla’ düzenlemektedir. Bu okuyucunun *gördüğü şeyi düşleyeceği, düşlediği şeyi göreceği* bir düzendir. Anlatılarda hem yaşanabilir hem de mümkün olmayan ilişkiler, evler, kıyafetler, mekanlar resmedilmektedir. ‘Hikayeler’ coşku, cazibe ve bambaşkalık içermektedir.”

1950’li yıllarda Türkiye kamuoyunda ABD algısı, “hür dünyanın/demokrasinin kalesi”, “demokrasinin koruyucusu”, “dost ve müttefik” bir ülke biçimindeki ifadelerle zihinlerde yer etmiştir⁷⁵³. Türkiye’nin yeni ulusal hedefi haline gelen küçük Amerika olma yolunda, ABD, Türkiye’yi destekleyen özverili ve fedakâr bir dost olarak kamuoyuna sunulmuştur⁷⁵⁴. Dönemin gazete ve dergilerini incelediği çalışmada Acar, basının Amerika’yı topluma tanıtmak için seferber olduğuna çok sayıda örnek vererek dikkat çekmektedir. 1945 sonrası itibariyle gazetelerin ABD’de görevlendirdikleri muhabirler Amerika ve Amerikalılarla ilgili ayrıntılı tanıtıcı haberler yapmış, yazı dizileri hazırlamış ve bunların neredeyse hepsinde Amerikan yaşam tarzını tüm içerimleri ile birlikte bir “rüya alemi” olarak sunmuşlardır⁷⁵⁵. Hem iktidar partisine hem muhalefet partisine yakın olan gazetelerin Amerika’da özel muhabirler görevlendirmeleri, Türkiye’nin savaş sonrası dönemde sosyal hayatı ve düşünme biçimlerini etkileyen gelişmeler noktasında ortak bir yerde durduklarını gösteren bir örnek olması anlamında dikkat çekicidir.

Acar’ın çalışmada aktardığı Vatan Gazetesi yazarı Altemur Kılıç’ın “Amerikan tarzı hayat, Amerika’nın komünizme karşı en kuvvetli sigortasıdır”⁷⁵⁶ sözleri Amerikan hayat tarzının toplumda yaygınlaştırılmaya çalışılmasının antikomünizmin bir gereği olarak anlaşıldığı ve sunulduğunu göstermektedir. Böylece Amerikan kültürüne hayranlık beslenmesine ve gündelik hayatın Amerikanlaşmasına yönelik olası eleştirilerin önünün tıkandığını söylemek mümkün gözükmektedir⁷⁵⁷.

malumatı neşir vasıtaları emrine amade tutacak ve bu kabil yayın için her türlü ameli tedbirleri ittihaz eyleyecektir.” Küçükkülahlı, **age**, 124.

⁷⁵² Cantek, **age**, 90.

⁷⁵³ İbrahim Bozkurt, “Türk Kamuoyunda Amerika İmgesi (1945-1980)” (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008), 362.

⁷⁵⁴ Tuba Ünlü Bilgiç, “The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960”, **bilig**, s. 72 (2015): 274.

⁷⁵⁵ Acar, **age**, 112.

⁷⁵⁶ **age**, 114.

⁷⁵⁷ Örnek, gündelik yaşamda Amerikan etkisine dair eleştirilerin kültürel emperyalizm eleştirisine dönüşmediğine dikkat çekmektedir: “İktisadi süreçlerin köklü eleştirisinin esamesi okunmazken asıl hedefi içeride hasım görülen bir kesime yüklenmek olan kültürel tüketimcilik eleştirisinin hevesle

“Amerikan kültür endüstrisi” sinema filmleri aracılığıyla Amerikan hayat tarzı imgesinin güçlü bir yayıcısı olmuştur⁷⁵⁸. Türkiye’de Rus salatasının adının Amerikan salatası olarak değiştirildiği Soğuk Savaş ortamında⁷⁵⁹ ithal edilen filmler yoluyla komünizmin karşısında tüketim kültürüne dayalı toplumsal yapı perçinlenmiştir. Sinema yıldızlarının doldurduğu dönem dergileri de bu tüketimi perçinleştirici bir rol oynamıştır⁷⁶⁰. 1950’lerde kültürel ve sosyal gelişimi temel alan toplulukçu modernizm anlayışı yerini bireyci liberalizmi temel alan Amerikan rüyasına bırakmıştır. Özdemirci’ye göre dönemin popüler kültür ürünlerinde bu değişimin izleri açıkça görülmektedir⁷⁶¹. Popüler kültür ürünleri tüketim kültürünün yayılmasında etkili bir araç olmuşlardır. 1950’li yıllarda yurttaşlar Hollywood kültürüne, ithal edilen ürünlere ve hemen her gün gazetelerde yapılan Amerika ile ilgili yeniliklere çok fazla direniş göstermemiş, gündelik hayatı kolaylaştıran ürünler kolaylıkla gündelik hayata dahil olmuştur⁷⁶².

Acar’ın belirttiği üzere dönemin basınında ABD başkanlarına, Türkiye cumhurbaşkanları ve başbakanlarından daha fazla yer verilmiş ve okuyucuya kendi devlet adamları konusunda ABD’li başkanlar hakkında olduğundan çok daha az bilgi sunulmuştur. ABD başkanları özel yaşamlarıyla da gazetelerin birinci sayfalarında yer almışlardır. Bu konuda başka çarpıcı bir örnek de Truman’ın konuşmalarının basında “önemli nutuk” başlığında yer almış olmasıdır⁷⁶³.

1950’lerde Batılılaşma rol modelinde Avrupalı kadının yerini Amerikalı kadın almıştır. Bu süreçte basın önemli bir rol oynamış ve Amerikalı kadınların “yaşam standartları” rol model olarak sunulmaya başlanmıştır⁷⁶⁴. Basında Amerikalılar ideal kadınlar ve ideal erkekler olarak tanıtılmıştır. Dağtaş, bu süreçte Hayat Dergisi’nin kilit bir rol oynadığını söylemektedir. Amerikalı kadın imgesi “tüketici” vasıflarıyla

yapılması Türkiye modernleşme tarihinin özgünlüklerinden biridir.” Örnek, **age**, 53. Bu dönemde Amerikanlaşma eleştirileri için bkz. Ünlü Bilgiç, **age**.

⁷⁵⁸ Tanıl Bora, “Türkiye’de Siyasi İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi: “En” Batı ve “Başka” Batı”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 3, Modernleşme ve Batıcılık, 2. bs, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 152.

⁷⁵⁹ Taner Timur, “Türkiye’de Kimlik, Politika ve Gerçekçilik: Tarihi Bir Panorama”, ed. Artun Ünsal, **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru** (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998): 131.

⁷⁶⁰ Esra Güngör, “1950’ler Türkiye’sinde Modernleşme ve Gündelik Hayat Değişimlerine Sinema Üzerinden Bakmak: *İstanbul Geceleri* Filmi”, **Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)**, c. 2, s. 3 (2017): 104.

⁷⁶¹ Özdemirci, **age**, 5.

⁷⁶² Tunç, **age**, 192-193.

⁷⁶³ Acar, **age**, 142-143.

⁷⁶⁴ Çağdaş Lara Çelebi, “İki Kutup Arasında Yaşam: 1950’li Yıllar Türk Basınında Türk Kadını”, **Türkiyat Enstitüsü Dergisi (TAED)**, s. 61 (2018): 485.

ön plana çıkarılmıştır⁷⁶⁵. Hayat Dergisi, sayfalarının çoğunu moda ve yıldızlara ayırarak hedef kitlesinin tüketimini arttırıcı bir rol oynamıştır. Dergide 1950'lerin gösterişçi tüketiminin nesnelere -giyim, değerli aksesuarlar, dayanıklı tüketim malları, elektrikli mutfak aletleri vb. – ideal ev düzeni ve ideal kadının yaşam tarzı dahilinde sunulmuştur⁷⁶⁶. 1950'lerde kurulan Türk-Amerikan Kadınlar Derneği, Türk-Amerikan Ev Kadınları Derneği gibi örgütlenmelerde Amerikan kadını modeli sunulmuş, bu kapsamda ev kadınlığı öne çıkarılarak kadınların gündelik hayatlarında yaptıkları belli bazı ev içi pratikleri Amerikalı kadınlarca Türk kadınlarına öğretilmiştir⁷⁶⁷.

Amerikan yaşam tarzına yönelik farkındalığın yükselmesi için atılan adımlardan bir diğeri de 1957 yılında İzmir Enternasyonal Fuarı'ndaki Amerikan sergisinde Amerikan yaşam tarzının mutfak ve ev eşyalarının yerleştirildiği bir ev modeli aracılığıyla sunulmasıdır. Söz konusu sergide halka “yüksek bir yaşam standardı sunmak” konusunda Amerika'nın komünist ülkelerden daha üstün olduğu vurgulanmıştır⁷⁶⁸.

Örnek'in belirttiği üzere, Amerikan mallarının ve kültürel ürünlerinin kitlesel tüketiminde diplomatik temsilcilikler de rol almıştır. Örneğin Amerikan menşeli filmlerin Türkiye'de gösterim için işletilmesi gereken mülkiyet hakları prosedürünün takibi konsoloslukların görevleri arasındadır⁷⁶⁹. Konyar'ın belirttiği üzere, ithal tüketim ürünlerinin çoğunun ABD menşeli olması da bu kültürün içeriğinin, değerlerinin ve simgelerinin Amerikan yaşam tarzına odaklanmasına neden olur. Amerikan tarzı tüketim kültürü 1950'li yıllardan itibaren içeriği özgürlük, liberallik, canlılık ve modernliğin temsili ifadeleri ile biçimlendirerek yayıldığı birçok ülkede yerli kültürle bütünleşmiştir⁷⁷⁰. İthal malların ülkeye girişiyle beraber “tüketim ideolojisi” de içselleştirilmiştir. Amerikan toplumu tüketim kültürüne dayalı bir toplum olduğundan Amerikan toplumunun model olarak sunulması tüketim kültürüne yönlendirici unsurların başında gelir. İthal mallar ve kültür endüstrisi ürünleriyle birlikte Amerikan tarzı tüketim alışkanlıklarının da ihracı söz konusudur. Bu araçlar vasıtasıyla yurttaşlar Amerikalılar gibi tüketmeye yönlendirilmiştir.

⁷⁶⁵ Banu Dağtaş, “Americanization of the Popular Culture in the 1950's Turkish Magazine: Hayat”, **Rhetoric and Communications E-Journal**, s. 14 (2012): 2.

⁷⁶⁶ Okur, **age**, 81-86.

⁷⁶⁷ Acar, **age**, 142.

⁷⁶⁸ Bengi, **age**, 85.

⁷⁶⁹ Örnek, **age**, 94.

⁷⁷⁰ Konyar, **age**, 149-150.

Finansmanının bir bölümü Marshall yardımlarından sağlanan ve savaş sonrası Avrupa’da inşa edilen ilk büyük otel olarak Hilton 1955 yılında İstanbul’da açılmıştır. Aynı zamanda o dönemde İstanbul’un en yüksek binası olan Hilton, Amerikan yaşam tarzının bir simgesi olarak söz konusu tarzın elit kitleye tanıtılmasında rol oynamıştır⁷⁷¹. Amerikan sinema yıldızlarının katıldığı şenlik havasındaki açılışta yaptığı konuşmada Conrad Hilton “otelin ticari bir maksatla değil, Türk-Amerikan dostluğunun takviyesi gayesiyle yapıldığını” belirtmiştir⁷⁷². Hilton’un sözlerinde de görülen Türk-Amerikan dostluğu söyleminin en önemli etkisinin Amerikan tüketim kültürü ve Amerikan yaşam tarzının özendirilmesi olduğunu söylemek mümkündür. Amerikan yaşam tarzı sıradan insanın zihnindeki iyi ya da modern yaşam imgesinin oluşturulması için idealize edilmiş ve sunulmuştur. Amerikan yaşam tarzının ideal olarak her mecrada sık sık tekrarlanarak “dayatılması” yoluyla bu imajın yansımaları tüketim kültürünün gelişmesi biçiminde olmuştur. Amerikan yaşam tarzının idealize edilmesi ve model olarak sunulması kitlelerin tüketimciliğe yönlendirilmesi anlamına gelmiştir.

4.2.4. 1950’li Yıllarda Tüketime Dair Değişimler: Tüketim Kültürünün ve Tüketimciliğin Görünümleri

Erken Cumhuriyet döneminde iktisat söyleminde yurttaş anlayışına dair olan kısımda ele alındığı üzere, 1929 krizinin etkisiyle 1930’lu yıllar Türkiye’de yerli malı tüketme, tasarrufu özendirme, lüks tüketimi kısma kampanyalarıyla doludur. Savaş yılları, Türkiye savaşa katılmamasına rağmen yoksulluğun arttığı yıllardır. 1950’lerde tüketim konusunda erken Cumhuriyet döneminde somutlaşan haliyle “resmi kültür”ün biçimlendirdiği değerler değişmiştir. 1950’lerin serbest piyasaya dönük yüzü, genel olarak düşük gelirli ve tüketime aç kesimlerin düşük tasarruf oranlarını açıklayıcı niteliktedir. Bu dönemin tüketime yönelik eğilimi dış ticaret artışlarını arttırıcı işlev görmüştür⁷⁷³.

1950’lerde DP iktidarının kredili ithal olanaklarına dayanarak ithalat kanallarını açması sonucunda birçok tüketim malı, özellikle dayanıklı tüketim malları piyasaya

⁷⁷¹ Eric Jan Zürcher, “Editörden”, **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye**, haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher (Ankara: Efil Yayınevi, 2021): 12.

⁷⁷² Bengi, *age*, 124-127.

⁷⁷³ Şahinkaya, *age*, 69.

girmiştir⁷⁷⁴. Geniş kitleler radyo, çamaşır makinesi gibi aletlerle bu yıllarda tanışmıştır. Bu süreçte taksitli satış da kısa sürede alışılan bir alışveriş pratiği türü olmuştur. 1950’li yılların bu ikliminde tüketim eğilimi, ekonomik olanakları aşarak bir tutsaklık haline dönüşmüştür. Yurttaşlar önce tüketim pratiklerinde “küçük Amerika” olmaya özenmiş/özendirilmiştir. Çavdar’ın sözleriyle “bu tüketim tutsaklığı, artan oranlarda günümüz ekonomik yapısının temel özelliklerinden biridir”⁷⁷⁵. Amerikan malı kullanmak bir ayrıcalık olarak görülmeye başlanmıştır: “Buzdolabı olanlar, salona, hatta misafir odasına koyuyor, Amerikan filmlerini izliyor, çocuklar Amerikan çizgi roman kahramanlarını küçük yaşta tanıyorlardı”⁷⁷⁶.

Elektrikli ev aletleri gibi ithal araçların kullanımına ilişkin tüketim eğilimleri iyice kamçılandığı için tüketim kalıpları da değişmiştir. 1950’lerde “Amerikanlaşma” terimi ile ifade edilebilecek bir dönüşüm yaşanmış, Amerika’yı tüketim toplumu yapan tüketim mallarının kullanımı yaygınlaşmış ve toplum tüketim toplumu olma yoluna girmiştir⁷⁷⁷. Bu bağlamda 1950’li yıllar Türkiye’nin tüketim toplumuna dönüşümünün ilk evresi olarak nitelendirilebilir. Tüketim toplumunun en karakteristik özellikleri olan her zaman daha fazlasını istemek, daha çok tüketmek ve sürekli büyüme beklentisi 1950’lerden itibaren Türk toplumunun da bir özelliği haline gelmiştir⁷⁷⁸.

Demirel’in belirttiği üzere; 1950’li yıllar zihniyet dönüşümünün ivme kazandığı, bu zihniyetin geniş kitlelere yayılmaya başladığı yıllardır. Gazete satışlarının artışı,

⁷⁷⁴ Dayanıklı tüketim mallarının geniş kesimlerin tüketim kalemlerine dahil olması ise fiyatlarının yüksek olması dolayısıyla hemen mümkün olmamıştır. Bu malların yaygın tüketimi ancak Arçelik’in kurulması ve 1959’da çamaşır makinesi, 1960’ta buzdolabı üretmeye başlamasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Yavuz, Ş., *age*, 232.

⁷⁷⁵ Çavdar, *age*, 384.

⁷⁷⁶ Baskın Oran, “1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt 1, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 537.

⁷⁷⁷ Orçan, 1950’lerde gündelik hayatta söz konusu olan değişimleri “alamerikanlaşma” süreci olarak nitelendirmektedir. Orçan’a göre alamerikan kültürü alafrangalaşmanın devamında ortaya çıkmış ve onun ötesine geçmiş bir olguyu ifade eder. Orçan, 1950’lerde gündelik hayatın yeniden biçimlenme sürecinin yaygın kabul görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: “(...) Türk toplumu, alafranga Batılı yaşam tarzını kimliksel ve kültürel bir değişme olarak algılayarak ilk zamanlarda ona tepki gösterirken; aynı tepkiyi Amerikan yaşam tarzına karşı göstermemekte, bazen onu doğal bir süreçmiş gibi algılayabilmektedir. Alamerikan değişimler, gündelik hayatı kolaylaştıran, pratize eden modern değişimler olarak görülmektedir. Modern anlamdaki değişimler çağın, konjonktürün getirmiş olduğu ‘doğal bir süreç’ olarak algılanmaktadır. Alafranga üst ve daha sonra orta sınıfın bir kısmında etkili olurken, Amerikan yaşam tarzının etkilerinin belli bir sınıfla yetinmediği söylenebilir. Çünkü alamerikan yaşamı alafrangadan ayrılan özelliklerin başında, kitleselleşme becerisi gelmektedir.” Mustafa Orçan, “Modern Türk Gündelik Hayatında Alamerikanlaşma Eğilimleri”, **Avrupa Günü**, c. 6, s. 10 (2007): 127.

⁷⁷⁸ Okur, *age*, 104.

gazetelerin giderek renklenmesi, kentli hayat tarzının ve tüketim toplumunun nimetlerini öne çıkaran haftalık magazin dergilerinin yayımlanmaya başlaması, ilk sinema filmlerinin çekilmesi, radyonun yaygınlaşması, büyük ölçüde Türkiye’de bulunan Amerikan askerleri ve yanlarında getirdikleri ürünlerle tanışma, eğlence hayatının renklenmesi, turizme doğru atılan ilk adımlar bu değişimin örnekleri arasındadır⁷⁷⁹. Lewis’e göre yeni ulaşım araçları ve kent hayatındaki yenilikler yurttaşlara somut olduğu kadar zihinsel bir hareketlilik kazanmıştır⁷⁸⁰.

Tüketim mallarının niceliksel artışının yanında yeni tüketim kalıpları genel olarak tüketimin doğasını değiştirmiştir. Çamaşır makinesi, elektrikli süpürgeler, buzdolabı, plak çalarlar, radyo, otomobil gibi “savaş sonrası tüketimciliğinin sembolleri” giderek artan sayıda tüketici tarafından satın alınmaya başlanmıştır⁷⁸¹. İthalatın neden olduğu tüketimcilik 1954’ten itibaren artan ekonomik sıkıntılardan dolayı kısa ömürlü olsa da hem ekonomik büyüme döneminde söz konusu malların ulaşılabilirliğinin daha geniş kesimlere yayılmış olması hem de bu malları edinme hayalinin tüketim zihniyetini değiştirici etkisi başlamıştır.

1950’li yıllarda tüketim zihniyetinin nasıl olduğu konusunda Sabri F. Ülgener’in yazıları önemli bir kaynak niteliğindedir. Ülgener, 1953 yılında yayımlanan “Gösteriş Maksadiyle İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri” başlıklı makalesinde, döneme hâkim olan tüketimci zihniyetin kalkınma yolundaki Türkiye’deki olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir⁷⁸². Ülgener, gösteriş amaçlı tüketime kaynaklık eden zihniyet yapısının

⁷⁷⁹ Demirel, *age*, 147.

⁷⁸⁰ Lewis, *Modern Türkiye’nin*, 417.

⁷⁸¹ Okur, *age*, 77.

⁷⁸² Sabri F. Ülgener, “Gösteriş Maksadiyle İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”, *Makaleler*, haz. Ahmed Güner Sayar (İstanbul: Derin Yayınları, 2006). “Memleketimizde istihlakın ve sermaye yatırımlarının büyük bir ekseriyetle gösteriş uğruna yapıldığı bir hakikattir. Türkiye’nin iktisadi ve sosyal inkişafını tahlil ederken, üzerinde en fazla durulması gereken noktalardan biri, fikrimizce buradadır. Bu cihet, hemen işaret edelim ki, milli iktisadın yalnız istihlak cephesine ve istihlak mallarına münhasır değildir. Aynı zamanda, memleketin iktisadi simasını ve mahdut kaynaklarını zorlamak bahasına elde edilebilen istihsal vasıtalarının bile çok defa prodüktif maksatlar yanında gösteriş hedefine alet edildikleri görülmektedir. Bu hal, iktisadi inkişafımızı geciktirmek istidadını taşıyan bir amil olarak dikkatle gözden geçirilmeğe değer.” *age*, 186. Ülgener, gösteriş hevesinin yönlendirdiği tüketim faaliyetlerinin gündelik hayattaki görünümünü şöyle örneklendirir: “Vaktiyle davar gibi, şimdi traktör ve emsalinin civar kasaba ve köylerde düğün ve oyunlara, hatta sinema seanslarına gitmek üzere binek olarak kullanılması.” *age*, 188. Okur’a göre, 1950’lerde gösterişçi tüketimin varlığının kanıtı dönemin subaylarının söz konusu gelişime yönelik yaygın eleştirilerinde bulunabilir. Okur, *age*, 99.

derin tarihsel kökleri olduğunu söyler ve yüksek gelirliler kadar düşük gelir seviyesindekiler içinde bu zihniyetin varlığının gözlemlenebileceğini belirtir⁷⁸³:

“Yüksek gelir sınıflarında menkul ve gayrimenkul malların ilk planda bir gösteriş aleti olarak kıymet ve mana kazandığını biliyoruz. Orta ve az gelir tabakalarda da vaziyet başka türlü değildir. Oralarda da, ancak yüksek gelirlilerin harcı sayılabilecek konfor vasıtalarının, gösteriş kasdiyle ve emsali üzerine sivrilip yükselme hevesiyle, borç harç satın alınıp durulduğu her gün gözlerimizin önünde cereyan eden vakialardandır. Bütün bu vakıa ve misallerdeki zihniyet dünyamızın asırlarca değişmemiş bir cephesini, dünden bugüne olduğu gibi aktarılmış kıymet anlayışını sezmemek kabil değildir.”

1950’ler Amerika’nın iktisadi ve siyasal hegemonyasının yanı sıra kültürel hegemonyasının da görünür olduğu yıllardır. Kültür endüstrisi ürünler ithal edilirken, Amerikan hegemonyasının bir uzantısı olarak tüketim kültürü de ithal edilmiştir. 1950’li yılları önceki dönemden ayıran özellik içinde çeşitli imajlar barındıran ürünlerdir. Ürünler maddi ve kültürel olmak üzere iki işlevi yerine getirmektedir. Maddi işlev sağlamlık, işe yararlık gibi unsurlarla, kültürel işlev ise ürünün içerdiği anlamlar ve değerlerle ilgilidir⁷⁸⁴. Amerikan tarzı tüketimde ürünün değeri simgesel anlamı ve bireylere kazandırdığı statü ile değerlendirilmektedir. Hızlı sosyokültürel değişimler insanların yalnızca gündelik yaşamlarında değil, tüketime bakışlarında da değişikliğe neden olmuştur. 1950’li yıllarda geniş kesimler nezdinde tüketim salt ihtiyaçların giderilmesi faaliyeti olmaktan uzaklaşarak toplumsal statü elde etmek, modern olmaya yönelik faaliyetleri kapsayan bir anlam kazanmıştır. Tüketici davranışı açısından 1950’li yıllar kitlesel tüketimin teşvik edilmesine elverişli bir iklimle başlamış ancak dönemin ikinci yarısından itibaren zaruri olmayan malların tüketimi “yeniden” toplumun küçük bir kesimine bırakılmıştır. Ancak bu durum 1950’li yıllarda Türkiye’de toplumun tüketimcilikten muaf olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine tüketimcilik, 1950’lerden başlayarak “popüler imgeleme” girmiş ve tüketimin belirli bir formu olan “gösterişçi tüketim” toplumsal statünün belirlenmesinde etkin hale gelmiştir⁷⁸⁵. Tüketim pratikleri yoluyla toplumsal statü elde etme düşüncesi toplumun tüm kesimlerine yayılmaya başlamıştır. Bu anlamda 1950’ler tüketim yoluyla statü elde etme stratejilerinin yoğun kullanımının başladığı yıllardır.

1950’ler Türkiye’de tüketimciliğin gelişiminde önemli bir aşamayı ifade eder. Çünkü bu döneme kadar zorunlu olmayan mal tüketiminin dışında tutulan kırsal kesim tüketim kültürüne entegre edilmiştir. Toplumsal statüde dikey yönlü hareketliliğin

⁷⁸³ Ülgener, *age*, 186-191.

⁷⁸⁴ Özdemirci, *age*, 28.

⁷⁸⁵ Okur, *age*, 78.

tüketim yoluyla mümkün olacağı “keşfedilmiş”, kentsel kesimlerin “prestij ürünler”in tüketimi üzerindeki tekeli son bulmuştur⁷⁸⁶. 1950’lerde tüketim giderek artan bir şekilde kitlesel davranışın bir parçası haline gelmiş, aynı zamanda değerler sisteminin bir parçası olmuştur. Çünkü bankaların tasarruf mevduatı sahipleri arasında yaptıkları çekilişlerde bankaların mobilya, ev eşyaları vs. vermesi örneğinde olduğu gibi tasarrufu teşvik edici girişimlerde bile içerilmiştir⁷⁸⁷.

DP döneminde gündelik hayatın hızla Amerikanlaşması dönem üzerine yapılan pek çok çalışmada dile getirilmektedir. Amerikan yaşam tarzına özenme olgusunun modernleşme tarihsel ve entelektüel arka planı üzerine oturduğunu söylemek mümkündür. Amerikan toplumu ve kültürünün bir model mertebesine yükseltilmesi yani taklit edilmesi sonucunda bu dönemde Amerikan malı ürünlere talep yüksek seviyelerde artmış, ülkelerine geri dönen Amerikan askerlerinin tüm eşyaları alıcı bulmuş, Amerikan hayat tarzının sembolleri ürün ve reklamlar her mecrada halkla buluşturulmuştur⁷⁸⁸. 1950’lerde Amerika’nın idealize edilmesi tüketim konusunda yeni anlayışların ve bakış açılarının yerleşmesinde etkili olmuştur. Önceki dönemde üst sınıfların oluşturduğu tüketici kitlesine dahil olan kesimlerin genişlemesiyle 1950’lerde Amerikan tarzı tüketime uyum sağlayan “tüketici”nin modern anlamda ayrı bir kategori olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Savaş sonrası dönemde gündelik yaşamı değiştiren Amerikan kültürel etkisi yalnızca kentte yaşayan orta-üst sınıflar arasında değil alt sınıflar arasında da yayılmıştır⁷⁸⁹. 1950’lerde tüketim davranışlarının değişmesini ve dönemin tüketim kültürünü Kılıçbay şöyle ifade eder⁷⁹⁰:

“1950-1960 döneminin başka ve önemli bir özelliği sosyo-ekonomik bir karakter taşır. Bu, belli ölçüde bir davranış değişmesi, tüketim standartlarının yükseltilmesi hırslıdır. Bu olay iktisat sosyolojisi açısından ‘ihtiyaç doğurulması, ihtiyaç geliştirilmesi’dir. Geleneklerimiz yakın tarihe kadar kanaatkarlığı, azla yetinmeyi bir davranış biçimi olarak yerleştirdiği halde, 1950 sonrasında (...) kanaatkarlıktan, bir lokma bir hırka felsefesinden ‘tüketimcilik’e yönelme eğilimi baş göstermiştir.”

Türkiye’de tüketim davranışlarının dönüşümünün kendi iç dinamikleri ile başlamamış olmasını tespit etmek önemlidir. Kılıçbay’ın vurguladığı üzere, bu dönemde gelişen tüketimcilik üretim sonucunda gelişmiş bir olgu değildir. 1950’li

⁷⁸⁶ **age**, 105.

⁷⁸⁷ **age**, 90.

⁷⁸⁸ Atılgan, **age**, 511.

⁷⁸⁹ Örnek, **age**, 53.

⁷⁹⁰ Ahmet Kılıçbay, **Türk Ekonomisi: Modeller, Politikalar, Stratejiler** (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984), 113.

yılların tüketimciliği, yüksek hayat standartlarına ulaşma hırasının gelişmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. İlerleyen sayfalarda DP'nin hegemon söylemlerinde de görüleceği üzere yüksek hayat standartlarına ulaşma hırısı siyasal iktidarca beslenmiştir. Kılıçbay'ın belirttiği üzere, bu dönemde gelişen tüketimcilik anlayışının sebeplerini çok partili hayata geçişin yarattığı iklim, geliri ve satın alma gücü artan kesimlerin tüketime yönelmesi, köyden kent göç edenlerin kentin tüketim standartları ile karşılaşması, pazar ekonomisinin gelişimi gibi etkenler oluşturmaktadır⁷⁹¹.

Erbaş'a göre Batı kültürüne dair ürünler daha çok işlevsel oldukları için değil, batılı yaşam tarzı olarak tanıtıldıklarından dolayı tüketilmektedir⁷⁹². Karakteristiği gereği Amerikan yaşam tarzının en önemli bileşenlerini "eşyalar" oluşturmaktadır. Elektrikli ev aletleri, giysiler, buzdolabı, çamaşır makinesi gibi eşyalara olan talep artmış, Amerikalıların getirdiği eşyalar söz konusu talep için yetersiz olunca Amerikan eşyaları satan mağazalar da açılmıştır. Gazetelerde Amerikan eşyası alım satımının ülkede "salgın" halini aldığına dair haberler yapılmıştır. Gazetelerde satılık Amerikan eşyası ilanlarına sıklıkla yer verilmiş, İstanbul'da her çeşit Amerikan malının satıldığı "Hollywood pazarı" açılmıştır. Acar, 1955 yılından itibaren döviz darlığı yaşanmasına ve bir takım yaşamsal maddelere dahi ulaşamamasına rağmen ithal mallara olan talebin düşmediğine dikkat çekmektedir⁷⁹³. Bu da tüketimci zihniyetin geniş kitlelere sirayet ettiğini ve zihinlerdeki muasır medeniyete tüketerek ulaşma ülküsünün 1950'li yıllarda yerleşmeye başladığını göstermektedir.

Ülgener, gelişmiş ülkelerde gelir seviyesi arttıkça tüketim eğiliminin gelire nispetle yüzde olarak azalıp tasarrufların ise arttığının gözlemlendiğini, ancak Türkiye gibi ülkelerde bunun tersine işlediğini belirtir. Ülgener'e göre bu durum ekonomik kalkınmaya engel teşkil eder. Tüketime harcanan para da "iktisaden ileri memleketlerin hayat standardına yine istihlak cihetinden yaklaşma arzusu ile ithal mallarına (otomobil vs.)" gider. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere, DP'nin medeni hayat standardına tüketim yönünden yaklaşma arzusuyla ifade edilen anlayışın taşıyıcısı olması Menderes'in konuşmalarında somutlaşmıştır. Ülgener'e göre tüketimin artmasının en önde gelen sebebi ise düşük gelir seviyesinin zorunlu kıldığı mahrumiyetlerden kurtulunca baskı altında tutulmuş olan tüketim eğiliminin

⁷⁹¹ age, 114.

⁷⁹² Erbaş, age, 135.

⁷⁹³ Acar, age, 232.

gelirlerdeki artıştan çok daha hızlı bir şekilde artmasıdır. Diğer önemli bir sebepten gelişmiş ülkelerle kurulan ilişkiden kaynaklanır⁷⁹⁴:

“Hayat standardı ve istihlak ölçüleri farklı memleketler, birbirleriyle temasa geldikleri zaman, geri ve küçük kademedede bulunanlar, üsttekilere hemen daima istihlak cihetinden yaklaşımağa çalışırlar. Filhakika, zengin memleketlerin hayat standardı yakından veya uzaktan tanımak fırsatını elde eden yahut (filmler, gazete ropörtajlarıyla) tanıdıkları zehabına düşen müstehlik tabakanın, ufak bir fırsat zuhurunda o standarda bir an evvel uymağa çalıştıklarını ve bunun da istihlak itiyatlarını hemen diğerinin hizasına çıkarmakla mümkün olacağına inandıklarını biliyoruz.”

Radyonun yaygınlaşması ve köylere yayılmasının başlangıcı 1950’li yıllardır. Ruhsatlı radyo alıcısı sayısı 1947’de 18.830 iken, 1950’de 320.853’e çıkmış ve 1961’de 1.426.462’e ulaşmıştır⁷⁹⁵. Bu dönemde satılan radyolar konusunda birçok ülke rekabet halindedir⁷⁹⁶. Bengi’nin aktardığı verilere göre, 1950’de Türkiye’de 263 bin 165 olan radyo sayısı 1956 yılında 1 milyonu aşmıştır. 1950’den 1959’a kadar köylerdeki radyo sayısı yaklaşık dört katına çıkmıştır⁷⁹⁷. Belge’ye göre radyo gibi araçlar, “hayatın zorluklarından çok ‘boş zaman’ değerlendirmesine, eğlenceye yönelik oldukları halde Türkiye’de kitlelerin tüketim tercihlerinde ön sıralarda yer almışlardır. Birçok aile telefon ya da buzdolabına oranla radyo sahibi olmaya öncelik vermiştir”⁷⁹⁸.

Kitle tüketim kültürünün araçlarından biri olan sinema 1950’lerde artık yerleşmiş bir kurumdur. Bu yıllarda Türk sinema piyasası büyümüş ve Cantek’in ifadesiyle “tüketim toplumu mantığına denk düşen bir değişim” ile Hollywood benzeri karakterler ortaya çıkmıştır. 1940’larda eleştiri konusu edilen Bobstil tiplemesi Yeşilçam’a dahil olarak yerelde kendini yeniden üretmiştir⁷⁹⁹. Belge’ye göre, sinema “insanların hayatlarını belirleyen bir teknik araç” halini almıştır⁸⁰⁰. 1950’lerde

⁷⁹⁴ Ülgener, *age*, 188-189.

⁷⁹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, “Radyo”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 10 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 2735.

⁷⁹⁶ Söz konusu rekabet ortamında firmalar kendi radyolarının tercih edilmesi için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Gazetelere verilen reklamlar yanında Philips firması ile ilgili aşağıdaki örnek dikkat çekicidir. Bayar 1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu uyarınca Amerikalılara ve diğer ülkelere paralarını ülkelerine götürmelerinin garanti edildiği sözünü verirken, 1955 yılında İstanbul’da fabrika açan Philips yetkilileri şunları söylüyordu: “1956 yılı sonuna kadar 25-30 bin yerli malı radyo imal ederek piyasaya süreceğimizi ve bu suretle memleket hesabına büyük bir döviz tasarrufunun sağlanmasına yardım edeceğimizi umuyoruz.” Bengi, *age*, 232.

⁷⁹⁷ Bengi, *age*, 240-241.

⁷⁹⁸ Belge, *age*, 864. Toker’in 27 Nisan 1954 tarihli Cumhuriyet gazetesinden aktardığı haber, köylülerin tüketim önceliklerine dair iyi bir örnek niteliğindedir: “Trakya köylüsü borçsuz ve hayatından memnun. 1950’de 1 tek radyosu olan köyde bugün 39 radyo, 13-14 çift öküzü olan yerde 38 traktör var. Bir köylü: Evvelce yumurtaya karşılık kahve içerdik. Şimdi sabahleyin çayımızı bisküvi ile içiyoruz.” Toker, *age*, 287.

⁷⁹⁹ Cantek, *age*, 106.

⁸⁰⁰ Belge, *age*, 864.

Türkiye’de yurttaşlar tüketici alışkanlıkları edinirken, tüketecek sinema yıldızları aramaya başlamıştır. Sinema yaygın bir şekilde “tüketilmiş” ve geniş kitlelere hitap etmeye başlamıştır. Sinemanın diğer eğlence araçlarından farkı kitlelere sahip olması ve onları etkileyebilmesidir. Kaynar’ın verdiği örneğe göre, 1897’de yüzde 70’i okur yazar olmayan Polonyalılar otomobil ve tramvayı önce sinemada görmüş, filmler aracılığıyla yeniliklerden haberdar olmuşlardır. Şehir ve alışveriş görüntüleriyle filmlerdeki manzaralar, izleyicileri arasında “kolay ulaşılabilir bir globalleşme deneyimi” üretmiştir⁸⁰¹. İstanbullular da dünyanın geri kalanıyla sinema aracılığıyla tanışmıştır. Sinema seyircisi izlediği filmler aracılığıyla dünyadan haber almak dışında, başkalarının nasıl yaşadığını, yaşam tarzlarını görmüştür. Kaynar’a göre sinema izleyicisi modernleşmek için ihtiyaç duyduğu teşviki sinemadan almıştır: “Özellikle “Batılı” değerlere meyleden ülkelerde sinema, “Batılılaşanları”, anlattığı hikayelerle doğru yolda oldukları konusunda rahatlatmış”⁸⁰².

1950’li yıllar Amerikan tüketim araçlarından biri olarak ithal edilen “market”lerin ilk örneklerinin açıldığı yıllardır. Birinci bölümde ele alındığı üzere, tüketim mekanları kendi kurallarını getiren, kullanıcılarını eğiten ve tüketimin niteliğini dönüştüren ortamlardır. Ziraat Bankası gibi kamu kuruluşları ve özel girişimin ortaklığıyla kurulan Türkiye’nin ilk süpermarketi Gima, Menderes ve Bayar’ın da katılımıyla 25 Mart 1957’de Ankara’da açılmıştır. Gima’nın açılışını haber yapan gazeteler süpermarket kavramını da açıklamışlardır. Türkiye’nin ikinci süpermarketi Migros, “yeni ve modern bir alışveriş sistemi” sloganıyla, İsviçre sermayesine ek olarak İstanbul Belediyesi ve İstanbul Ticaret Odası’nın iştirakiyle 17 Aralık 1957’de açılmıştır. Gazete haberlerinde, çok yakında memleketin her yerinde Gima ve Migros gibi mağazaların açılacağı vurgulanmıştır. Bengi’nin aktardığı bir habere göre, Amerika’da süpermarketlerin kurucusu olan Zimmerman “Amerika’da bu tip teşekküllerin halka büyük faydalar temin ettiğini ve bu tip mağazaların şark ‘pazar’larından ilham alınarak kurulduğunu söylemiştir”⁸⁰³.

1950’li yılların İstanbul’unda “kapitalizmin ikonları” kenti sarar, tüketimi özendiren reklamlar şehrin her yanını kaplar ve İstanbul halkının tüketim alışkanlıklarında

⁸⁰¹ Kaynar, *age*, 146.

⁸⁰² *age*, 148.

⁸⁰³ Bengi, *age*, 66-67.

değişim gözlenirken, moda orta sınıfların da takip ettiği bir tutkuya dönüşür⁸⁰⁴. 1950’li yıllarda “Amerikanlaşma”nın en çok hissedildiği yer olan ekonominin ve toplumsal değişimin vitrini halini alan İstanbul’da, üst tabaka içerisinde ihtiyaçtan ziyade değişen yaşam tarzının bir temsili olarak arzulanan gösterişçi ve lüks tüketim önceki dönemle kıyaslanamayacak denli artar⁸⁰⁵.

Bir fikrin toplumsal olarak inşa edildiğini göstermek için arkasında yatan siyasi sebepleri ortaya çıkarmak gerekir⁸⁰⁶. Tüketimciliğe dair zihniyetin belirlediği davranış biçiminin de toplumsal olarak inşa edildiği düşüncesiyle, bölümün buraya kadar olan kısmında, 1950’li yıllarda tüketim davranışının değişimine dair iç politik bağlam ve maddi boyutlar sunulmuştur. 1950’li yıllardaki değişim sürecinde söz konusu olan tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü gözlemleyebilme olanağı sunan kaynaklardan bir diğerini de dönemin öne çıkan siyasi aktörlerinin konuşmaları oluşturmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında DP iktidarının kalkınma, modernleşme ve modern yurttaş anlayışlarına ulaşmaya yönelik bir okumayla siyasi iktidarın tüketim kültürünün gelişimi sürecindeki rolü anlaşılmasına çalışılacaktır.

4.3. Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişiminin Söylemsel Boyutları

Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminin söylemsel boyutları ile ilgili bu kısımda, siyasi iktidarın tüketim kültürünün yayılabileceği davranışlara “yönlendirici” ve “teşvik” edici olması bağlamındaki rolü anlaşılmasına çalışılacaktır. İlkay Sunar, DP dönemini anlamak için kilit kavram olarak popülizm kavramını öne sürer ve DP yöneticilerini “ilk popülist liderler” olarak niteler. Çoğulcu siyaset anlayışının gelişmediği ve sivil toplum kurumlarının bulunmadığı ülkelerde halk kesimleri siyasal hayata popülist liderlerin “karizmatik kişilikleri” çerçevesinde katılım gösterirler. Sunar’a göre, DP yöneticileri bu realiteyi iyi değerlendirmiş ve kitleleri harekete geçirecek karizmatik lideri Menderes’in kişiliğinde yaratmıştır⁸⁰⁷. DP’nin iktisat politikalarının politik söyleme yansımalarına yoğunlaşan çalışmamız için

⁸⁰⁴ Güven Gürkan Özkan, Serdar Korucu, **Tutku, Değişim ve Zarafet: 1950’li Yıllarda İstanbul** (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 16-17.

⁸⁰⁵ **age**, 13-14.

⁸⁰⁶ James M. Jasper, “Kültür, Bilinç, Siyaset”, **Siyaset Sosyolojisi: Devletler, Sivil Toplumlar ve Küreselleşme**, haz. Thomas Janoski, Robert Alford vd., 2. bs. (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 135.

⁸⁰⁷ İlkay Sunar, “Demokrat Parti ve Popülizm”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, cilt 8 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2077-2078.

Menderes'in konuşmaları DP'nin modern yurttaş anlayışını temsil etmesi ve sunması bağlamında önemli bir kaynaktır. Çalışmanın bu kısmında somut unsurlar üzerinden bir çözümleme yapabilmek için konuşma metinleri taranmıştır. Yöntem olarak belirlenmiş olan kalkınma ve modernleşme temaları altında sınıflandırabilecek konuşmalarda vurgulanan, öne çıkarılan, yinelenen unsurlar üzerinden bir analiz, tüketim kültürünün yaygınlaşması sürecinde söylemlerin rolü konusunda birtakım sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda DP iktidarının modernlik ve kalkınma söyleminde içerilen modern yurttaş anlayışına Menderes'in konuşmalarının incelenmesi yoluyla ulaşmaya çalışılacaktır. Dönemin Cumhurbaşkanı olarak resmi ziyaretlerde bulunan siyasi aktör olan, bu anlamda Amerika ideali konusunda veri sağlayabileceği düşünülen ve DP'nin kurucularından biri olarak egemen söylemi biçimlendiren Bayar'ın konuşmaları da incelemeye dahil edilmiştir. Siyasi aktörler söylemleri aracılığıyla iktidarın özlemleri, idealleri ve beklentilerini yansıtmaktadır. Siyasi aktörlerin modernlik ve kalkınmaya dair söylemlerinde belirttikleri görüşler iktidarın tutumunu çizmektedir. Bunlar aynı zamanda ideal toplumsal norm ve davranışlarla ilgili egemen söylemin bir parçasıdır. Bu anlamda tüketim kültürünün gelişmesi sürecinde modernleşme ve kalkınma anlayışlarının yönlendirici değer olarak işlev kazandıkları söylenebilir.

4.3.1. İktisat Anlayışı

Ahmet İnsel'e göre, modernliğin yerleşmesiyle beraber iktisat algısı değişmiş ve "işin püf noktasının iktisat olduğu" fikri dünyada yaygın bir inanç halini almıştır. Bu iktisat algısından hareket eden ve iktidar olmak için yarışan siyasal programlar seçmenlerine daha büyük bir "fazla" vermeyi vaat etmektedirler: "Bu fazlanın nesnesi, siyasal söylemin vurgu yapmak istediği noktalara göre değişebilir. Daha fazla üretim, daha fazla yatırım, daha fazla tüketim, daha fazla ihracat, daha fazla iş, daha fazla zenginlik veya soyut bir şekilde, daha büyük iktisadi büyüme hızı gibi..."⁸⁰⁸. Türkiye'de çok partili hayata geçiş sürecinde değişen modernleşme-kalkınma söylemi ve anlayışı da bu ekseninde değerlendirmelerle biçimlenmiştir.

CHP Milletvekili olarak Menderes TBMM'de 1945 yılı yedi aylık bütçe kanunu ile ilgili yaptığı konuşmada Cumhuriyet'in maddi ve manevi anlamda memleketin çehresini tamamen değiştirecek ölçüde eserler verdiğini ancak bunların yeterli

⁸⁰⁸ Ahmet İnsel, "Siyaset, İktisat ve İktisat İdeolojisi", **Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler**, Ed. Yüksel Taşkın, 3. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 398.

olmadığını, arttırılması gerektiğini söyler. Menderes'e göre, dünyanın ilerleme hızı artmıştır ve Türkiye bu hıza yetişmek zorundadır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorlukların aşılmasının “dünyada açılmakta olan safhanın icaplarına ve gerçeklerine uyarak yepyeni bir zihniyetle hareket olunduğu takdirde” mümkün olduğunu söyleyen⁸⁰⁹ Menderes “kurulmakta olan dünyanın ahengine” uyulması gerektiğini sonraki konuşmalarında da tekrarlar⁸¹⁰.

Türkiye’de söz konusu iktisat algısının taşıyıcısı hem konjonktürel durum hem iç etmenlerin etkisiyle DP olmuştur. Menderes konuşmalarında sık sık iktisat politikalarına yön veren düşünce yapılarının yani iktisat anlayışlarının önceki döneme egemen olan anlayıştan farkları üzerinde durmuştur. DP 1950 seçim kampanyasında temel seçim malzemesi olarak hayat pahalılığını kullanmıştır. Seçim kampanyasında serbest piyasa ekonomisinin nimetleri sayılırken, yoksulluğun sebebinin devletçilik olduğu vurgulanmıştır⁸¹¹.

DP’nin iktisat anlayışına, iktisada bakış açısını tarif ettiği programlarından ulaşmak mümkündür. Birinci Menderes hükümeti programında belirtildiği üzere, DP’nin uygulanacağı iktisadi politika sonucunda “memlekette hayat standardının yüksekliği, geniş çiftçi ve işçi kitlelerinin nisbi refaha kavuştuğu ve memlekette içtimai sefaletin derece derece azaldığı görülecektir”⁸¹². Burada siyasal söylemin vurguladığı ve seçmenlerine vaat ettiği unsurların hayat standartlarının yükseltilmesi ve geniş kitlelerin refahının arttırılması olduğu görülmektedir. Söz konusu vaatler DP’nin muhalefet yıllarından itibaren egemen söyleminin bir parçası durumundadır.

Bayar, 1946 seçimleri öncesi Ankara’da yaptığı bir konuşmada, “bizim gayemiz memlekete refah getirmektir, beklediğinizi yapmaktır” demekte ve bunun gerçekleşmesi içinde yurttaşları seçimlerde sandığa davet etmektedir⁸¹³. Bayar’ın

⁸⁰⁹ Kılçık, **Adnan Menderes, I. Cilt**, 27-28.

⁸¹⁰ **age**, 49.

⁸¹¹ Çavdar, **age**, 373.

⁸¹² Neziroğlu ve Yılmaz, **age**, 753. Menderes 21 Ağustos 1952’de Adana’da yaptığı konuşmada iktisadi durumun vatandaşların gündelik hayatlarında hissettikleri gibi hızla iyileşmekte olduğunu söyledikten sonra DP’nin sefaletle karşı savaş açtığını şu sözlerle ilan eder: “İktisadi kalkınmamızın aksini, Türk köylüsünün kalkınması teşkil edecektir. İşçimiz de memleketin kalkınmasıyla mütenasip [orantılı] olarak refaha kavuşacaktır. Zirai istihsal fazlalaştıkça, memlekete servet girdikçe, sanayi ve madencilikte, bütün istihsal kollarında ilerlemek imkanları buldukça, memlekette işçiye ihtiyaç ve işçinin refah seviyesi de artacaktır. (...) Demokrat Parti bu memlekette fakrüsefaleti bir an evvel ortadan kaldırma azmindedir. Nasıl bundan beş altı sene evvel hakimiyetine ve hürriyetsizliğine karşı kıyam etmişse ve mücadeleyi gaye edinmişse, bugün de iktidara sahip olarak fakrüsefaletle ve geriliğe karşı en mukaddes cihadı açmıştır.” Kılçık, **Adnan Menderes, III. cilt**, 199.

⁸¹³ Şahingiray, **Celal Bayar’ın Seçim**, 22.

konuşmalarında sık sık, amaçlarının “milletin refahını sağlamak” olduğunu vurguladığı görülmektedir. Bayar, 1946 seçimi öncesinde CHP’nin iktisadi konularda planlardan bahsetmesini eleştirmiş, dönemin ekonomik sıkıntılarının da hatalı ekonomi politikaları ve alınan yanlış iktisadi tedbirlerden kaynaklandığını söylemiştir⁸¹⁴. Atılğan’ın vurguladığı üzere, DP’nin iktisat politikalarına yön veren düşünce yapısında uzun vadeli düşünmek gibi bir eğilim yoktur. Bunu Menderes’in konuşmalarında sık sık hızlı bir şekilde kalkınma gerekliliğini dillendirmesinde de görmek mümkündür. Bu düşünce tarzının nedenlerinden en önemlisi planlama kavramına tepki duyulması ve planlamanın komünizmle özdeşleştiriliyor olmasıdır⁸¹⁵.

Serbest piyasa anlayışının yükseldiği 1950’li yılların egemen iktisat anlayışının dünyanın mevcut durumunun gereklerine ve gerçeklerine uyararak biçimlendiğinin somut bir örneği Bayar’ın 1 Şubat 1954’te Newyork’da yaptığı konuşmada görülmektedir⁸¹⁶:

“Amerika ile aynı insanlık ideallerine inanan Türkiye bu mevkide kendisine düşen vazifeyi her sahada büyük bir aşk ve şevkle başarmaya çalışmaktadır. Biz siyaseten olduğu gibi iktisaden de görüşümüzün doğruluğuna samimiyetle inanmaktayız. Müşterek emniyet davasını anlamış ve benimsemiş olarak nasıl mütecavizi durdurmak için bütün muhtemel tehlikelere rağmen Kore’ye asker göndermekten çekinmedikse iktisaden geri kalmış da olsa bir memleketin kalkınmasının evveleminde [ilk iş olarak] şahsi teşebbüse kıymet vermekle kabil olacağını düşünerek iktisadiyatımızı bu yola cesaretle çevirmekten çekinmedik. (...) Bu suretle dünyaya, kapitalist namıyla anılan ve şahsi teşebbüse istinat eden iktisadi rejimin, içtimai adalet prensibi de daima göz önünde bulundurulmak şartıyla, iktisaden geri kalmış bir memleketi kalkındırarak en iyi sistem olduğunu göstermiş olduk.”

Menderes konuşmalarında sık sık iktisat anlayışları konusunda CHP ile farkları üzerinde durmaktadır. Ülkenin mali durumunun sorumlusunun önceki dönemde izlenen iktisat politikaları ve ardındaki anlayış olduğunu vurgular⁸¹⁷:

“Hakikat şudur ki, memleketimiz uzun yıllardan beri dünyanın ilerleme hızına bir türlü uyamamış ve ileri memleketlerle değil hatta yakın komşularımızda dahi aramızda mevcut olan mesafeler birçok hususlarda aleyhimize genişlemiştir. Bunun sebebi Halk Partisinin milletimizin kabiliyetlerini verimlendirecek ve memleketimizin imkanlarını inkişaf ettirecek (ortaya çıkaracak) yollarda yürümemiş olmasıdır.”

⁸¹⁴ **age**, 27-29. Bayar DP’nin muhalefet yıllarında propaganda amacıyla gittiği Elazığ’da bir vatandaşla konuşmasını naklediyor: Elazığ halkı “hallerini bana anlatmak için göğüslerini açtılar: “Bak babacığım, dediler. Gömleğimiz yok.” Amma bu dört sene zarfında Elazığ halkının çift gömleği vardır. Bu kâfi değildir. Memleketiniz, memleketimiz yükselmiye muhtaçtır ve milletimiz şerefli insanlardır. Giyinmesini de bilir, sohbetini de bilir. Çoluğunu, çocuğunu yetiştirmesini ve insanca yaşamasını da bilir. Bu iki gömleği olanın beş tane gömleği olacaktır. Temenni ediyorum ki en fakirimizin dahi yazlık ve kışlık, mevsimlik elbiseleri olsun.” **age**, 105.

⁸¹⁵ Atılğan, **age**, 403.

⁸¹⁶ Şahingiray, **Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri (Dış Politika)**, 121.

⁸¹⁷ Neziroğlu ve Yılmaz, **age**, 895.

Yine birinci Menderes hükümeti programı okunurken Menderes tek parti dönemi iktisat anlayışının iktisadi gelişmeye engel olduğunu ve memleketi sefaletle mahkûm ettiğini belirtir⁸¹⁸:

“Milli ve siyasi murakabeden mahrum, bir idarenin çok uzun yıllar sürüp gitmesi, birçok hataların irtikabına, israflara ve ifratlara yol açmıştır. Eski iktidarın tek parti hakimiyetinde ifadesini bulan siyasi görüş ve kanaatleri onun iktisadi ve mali politikasına da aksetmiştir. Vatandaş, yalnız devletin siyasi ve idari hükmü altında bulundurulmakla iktifa olunmak istenmemiş (yetinilmemiş) onu iktisadi sahada da nüfuz altında tutmak temayülüne (eğilim) göre hareket edilmiştir. Böylece, zamanla müdahaleci kapitalist, bürokratik ve inhisarcı (tekelci) bir devlet tipi ortaya çıkmıştır. Bu tip devletin; masrafları mütemediyen arttırarak memleketi borçlanma yoluna sokmuş olmasını ve iş ve istihsal hayatını kısırlaştırarak iktisadi kaynaklarımızın gelişmesine engel olmuş bulunmasını tabii görmek lazımdır. (...) İşte bütün bunların neticesi hayat pahalılığı ve maliyetlerde yükseklik şeklinde tecelli etmiş, memlekette geniş halk kitlelerini sıkıntılara ve içtimai sefaletle maruz bırakmıştır.”

Menderes tek parti dönemine hâkim olan devletçilik anlayışını sık sık eleştirir ve DP'nin bu politikanın karşısında olduğunu vurgular. Dünya ekonomisi içerisinde sanayinin devlet elinde olmasının yanlış olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir⁸¹⁹:

“Rasyonel çalışan bir dünya ekonomisi ortasında devletçe pahalıya mal edilen, pahalıya işletilen ve pahalıya satan fabrikaların ve işletmelerin nasıl idare edileceği de büyük bir mesele olarak ortadadır. Bu bizi, işte buralara getirmiş olan tek parti sistemi ve mürakabesiz devlet idaresidir.”

Menderes 15 Mayıs 1952'de Balıkesir'de yaptığı bir konuşmada CHP'nin devletçilik anlayışını “iktisadi zorbalık” olarak nitelendirir⁸²⁰:

“Devletçilik olmasaydı bir Nazilli Fabrikası, bir basma fabrikası kurulamazdı diyenlere ‘Koskoca Amerika devletçilikle mi kuruldu?’ sorabiliriz. Birçok basma fabrikalarının muadilini biz dört senede kurmaktayız. Bizim iktisadi sistemimiz her vatandaşa zekâ ve melakatının [yatkınlıklarının] hürriyet havası içinde inkişafı [gelişimi] teminatını vermektedir. Onların devletçiliği örfi idarelerle, mahkemelerle, tekkelerle, totaliter zihniyetle vatandaş eti ve kemiği ile devlete bağlamaktır. Onların devletçiliği siyasi zorbalıklarının iktisadi sahada tecellisidir. İnhisarcılıkla [tekelcilik], herşeyi devlet elinde toplamakla vatandaş daima devlete muhtaç bulundurmak ve vatandaş üzerinde tesir etmek gayesi güdülmüştür.”

DP hükümeti, eski dönemin devletçi politikalarını terk etmesinin yanında, liberal kapitalist değerlerin hâkim olduğu ideolojik bir iklim oluşturmuştur. Söz konusu ideolojik iklim de piyasa değerlerinin toplumda kabul görmesini sağlamıştır. Hükümet bunu Gramsci'ci anlamda yurttaşların fikirleri üzerinde hegemonya kurarak gerçekleştirmiştir. Özel teşebbüsçülük ve kalkınma kavramları, DP'nin iktisat politikalarına damgasını vuran kavramlar olarak DP iktidarı döneminde sık sık kullanılmıştır. Yine birinci Menderes hükümeti programında özel teşebbüsçülük ve iktisadi liberalizm savunusu yapıldığı görülmektedir⁸²¹:

⁸¹⁸ age, 751- 752.

⁸¹⁹ Kılçık, Adnan Menderes, I. cilt, 269.

⁸²⁰ Kılçık, Adnan Menderes, III. Cilt, 138.

⁸²¹ Neziroğlu ve Yılmaz, age, 754.

“(…) iktisadi ve mali görüşlerimizin esası bir taraftan devlet müdahalelerini asgariye indirmek, diğer taraftan iktisadi sahada devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak ve buna emniyet vermek suretiyle hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek diye ifade olunabilir. Bu esasların takibinden doğacak ilk neticelerden biri devlet tesis ve işletmeciliğini tabiatı ve mahiyeti icabı olarak yalnız ve yalnız hususi teşebbüs ve sermayenin hiçbir suretle ele alamayacağı işlere ve bir de aynı zamanda amme hizmeti mahiyetinde olan iktisadi işlere hasretmek olacaktır. Çünkü bize göre hususi mülkiyet ve şahsi hürriyete dayanan bir iktisat rejiminde, iktisadi sahanın asıl olarak ferde veya şirket halinde hususi teşebbüse ait olması lazımdır.”

DP'nin dış ticaret politikası da serbestleşme söylemi ile biçimlenmiştir. Menderes birinci DP hükümeti programına gelen eleştirilere verdiği cevapta dış ticaret konusuna nasıl baktıklarını açıklamış ve uluslararası ekonomik şartların gerektirdiği bir yolda olduğunu vurgulamıştır. Söz konusu gereklilikler dış ticaretin liberalizasyonu olarak tespit edilmiştir⁸²². Menderes 21 Mart 1947'de Kütahya'da yaptığı bir konuşmada ithalata bakışını şu sözlere ifade eder⁸²³:

“Dışarıdan üç kuruşa tedarik edeceğimiz bir kalemi, memlekette yapmağa kalkışmak, esasen mahdut [sınırlı] olan kaynaklarımızı çorağa akıtmak demek olur. Eğer, Amerika'dan yapılan istikrazlarla [borçlanmalarla], bundan sonra da ele geçecek paralar, en lüzumlu ve zaruri işler yüz üstü bırakılarak, köylümüz kendi acı kaderine terkedilerek bu yollarda sarfedilecek olursa, önümüzde yine uzun ve ızdıraplı seneler olacak demektir.”

İkinci Menderes hükümeti programında da üretimin bütün imkanlar dahilinde teşvik edilmesi ve desteklenmesi kararında olduğu ve üretimi-üreticiyi destekleyici politikaların aynı zamanda tüketicinin menfaatine olduğu kanaatinde olduğu ifade edilmiştir⁸²⁴. DP ilerleyen sayfalarda Menderes'in konuşmalarıyla örneklendirileceği üzere “girişimcilik, risk alma, borçlanma, daha fazla üretim ve tüketimden çekinmeme gibi, kapitalist iktisadi sistemin ayrılmaz parçası olan zihniyet dönüşümünün tetiklenmesinde hayati bir rol oynamıştır.” Önceki dönemin bir lokma bir hırka anlayışının popülist sorgulamaların konusu olması ve “zenginliğin - kaynağının meşruluğuna inanılmadığı için- saklanması gereken bir yük olduğuna ilişkin köklü geleneksel kültürün sarsılması bu dönemdedir”⁸²⁵.

Menderes 30 Eylül 1956'da Erzurum Şeker Fabrikası açılışında yaptığı konuşmada tek partinin iktisat anlayışının ilerlemeyi engellediğini “iktisadi sahayı kaplayan

⁸²² “Bu rejim, dünyanın içinde bulunduğu iktisadi şartlarla milletlerarası ticari temayüllere muvazi istikamettir. Ve himaye veya müdahale gibi ticari hayatın tabiatını ihlal eden kayıtlardan mümkün olabildiği kadar uzaklaşmayı istihdaf eder. Gayemiz, ihtihalde maliyet ucuzluğunu sağlayacak ve yüksek vasıflı mal temin edecek bir politika ile fiyatlarımızı dünya fiyatları seviyesine indirmek, böylece, milletlerarası, serbest esaslar dairesinde mübadele yapan bir rejime sahip olmaktır. Bizim tarafımızdan esasta kabul edilmiş olan bu serbestliği usullerde de temin etmek iş hayatını sıkın ve sık değiştirilen formaliteleri piyasa teamülleri, temayülleri ve ihtiyaçları ile telif eylemek kararındayız.” **age**, 899.

⁸²³ Kılçık, **Adnan Menderes, I. Cilt**, 182.

⁸²⁴ Neziroğlu ve Yılmaz, **age**, 924.

⁸²⁵ Demirel, **age**, 142.

zihniyet balta görmemiş, içinden en ufak bir yol dahi açılmamış bir orman manzarası arzietmekte, ilerlemeği adeta tamamiyle meneden bir engel teşkil eylemekte idi”⁸²⁶ s2zleriyle ifade etmiřtir⁸²⁷. Menderes 1953 b2t27esiyle ilgili mecliste yaptığı konuşmada iktisat ve dış ticaret politikalarına y2n veren d2ř2nce yapısını yine tek parti d2nemiyle karşıtlık 2zerinden şu şekilde a2ıklar⁸²⁸:

“şimdi arkadaşlarım, ayrıca bir hırka bir lokma politikası da vardır. Ben dışardan iktisadi cihazlanmam i2in madde getirmeyeceğim; makine, alet getirmeyeceğim, 22nk2 2nları biraz fazlaca getirmiş olursam mali imkanlarım zedelenir. O halde, sıkıntıyı g2ze almaktansa, daha hududa varmadan evvel tahdidi vazederim. Huz ma safa, dama keder [iyisini al, k2t2s2n2 bırak]... vaziyet daha emniyetli olur. Dış ticaret muvazenesini de temin ederim. Arkadaşlar, biz, bu noktai nazarda değiliz. (...) Uzun asırlar ihmal edilmiş ve bug2n2n medeni seviyesinin iktisat ve maliye bakımından 2ok dununda [aşağısında] kalmış bir memleketin yığın haline gelmiş ıstrapları karşısında, h2k2met b2t27eyi genişletmek politikasından vaz mı ge2cecektir? Hayır, arkadaşlar, hayır. Bir iktisadi gelişme politikasının i2indeyiz. Bizim d2ř2ncemiz budur.”

Sunar’ın belirttiği 2zere, DP tek parti d2nemine y2nelttiği pop2list sorgulamalar neticesinde geniş tabanlı bir toplumsal koalisyonun desteğini arkasına almıştır. S2z konusu koalisyonu bir arada tutabilecek temel politika geniş tabana dayalı bir iktisadi kalkınma şeklinde belirmiřtir⁸²⁹. Kara2merlioğlu’nun belirttiği 2zere, erken Cumhuriyet d2neminde halk2ılık s2ylemi k2yl2l2đ2 de i2eren bir anlayışa dayanmıştır. Bu kapsamda k2y ve k2yl2l2đe ait değerler de s2z konusu s2ylem i2erisinde y2celtirmiřtir⁸³⁰. DP halk2ılığı yeniden yorumlamış, erken Cumhuriyet d2neminde olduğu gibi elitist bir tarihsel proje olmaktan 2ıkarmış, kitlelerin istek ve desteklerine y2nelik⁸³¹ ve halkın siyasi katılımından temellenen pop2list bir ideolojiye d2n2řt2rm2ştir. Bu kapsamda DP halk2ılığı geleceğe d2n2k bir proje i2in

⁸²⁶ Haluk Kıl2ık, **Adnan Menderes’in Konuşmaları, Deme2leri, Makaleleri**, VI. Cilt (Ankara: Demokratlar Kul2b2 Yayınları, 1992), 472.

⁸²⁷ Menderes, 1955 b2t27esiyle ilgili mecliste yaptığı bir konuşmada uluslararası kapitalizmle entegre olunduğunu ve yepyeni bir zihniyetle hareket edildiğini s2ylemektedir: “Garp ekonomisi bug2n ekonomimizi entegre etmiş vaziyettedir. Hakikaten kapalı iktisattan, memleket i2inde b2lge iktisadiyatından, T2rk ekonomisi olarak tek başına kalmış bir iktisattan kurtuluyor. Garp iktisadiyatıyla entegre olmuş ve semerelerini alacak vaziyete giriyoruz. (...) İşte yeni bir devir var. Yepyeni bir zihniyet h2kim.” Kıl2ık, **Adnan Menderes, V. Cilt**, 268-269. “Bizde d2viz temin edecek tesisler hen2z temel halindedir. (...) Bu hareket, vatani Garp seviyesine ulaştırıncaya kadar devam edecektir. Bu falan yerde nihayetlenecek bir hareket değildir. T2rk milletli b2y2k bir m2cadele ile makus kaderini iktisat sahasında da yenmektedir. T2rk milleti 2aç değiştiriyor, devir değiştiriyor, yer değiştiriyor; Garp’ta şerefli mevkiini alıyor.” **age**, 283.

⁸²⁸ Kıl2ık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 407-409.

⁸²⁹ Sunar, **age**, 2082.

⁸³⁰ Kara2merlioğlu, **age**, 12.

⁸³¹ Menderes 6 Ocak 1949’da Adana Demokrat Parti il kongresinde yaptığı konuşmada DP’nin toplumsal hayat ve yaşam tarzında k2kl2 değişiklikler yapma hedefinde olduğunu belirtmiştir: “Demokrat Parti T2rk milletinun hayatında ve yaşayışında b2y2k bir inkılabı başarmak y2k2n2 ve mes’uliyetini omuzlarında taşımaktadır. Memleket idaresinde keyfilige son vermek ve millet iradesini h2kim kılmak, h2lusa; bu memlekete adeta bir 2aç değiştirme derecesinde esaslı değişiklikler getirme davasıdır.” Kıl2ık, **Adnan Menderes, I. Cilt**, 328.

“fedakârlık” olmaktan çıkarmış ve güncel arzu ve istekleri karşılama vaadine ve bundan doğan bir kitle desteğine dönüştürmüştür⁸³².

4.3.2. Modernleşme ve Kalkınma Anlayışı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisadi büyüme ve toplumsal gelişmeye dair tartışmalar döneme hâkim olan kalkınma anlayışını biçimlendirmiştir. Savaş sonrası dönemde iktisadi büyüme ve modernleşme kalkınmanın tamamlayıcısı haline gelmiştir⁸³³. Bu dönemde dış politika değişiminin önemli bir sonucu olarak modernleşme kavramı da içerik değiştirmiştir. 1950’lerin modernite idealinde, modernliğin zenginlik simgeleriyle ifade edildiği, Amerikan tüketim kültürünün etkisi altında dönüşümler söz konusu olmuştur⁸³⁴. Amerikan hegemonyasındaki kalkınma söylemi ve kavramın anlamsal içeriği yeni koşullara göre değişim göstermiş ve Amerikan yönelimli bir modernleşme anlayışı döneme egemen olmuştur. Cumhuriyet’in temel hedeflerinden biri siyasi ve kültürel açıdan Batılılaşmadır. Çok partili hayata geçilen dönemle birlikte Batılılaşmanın simgesi artık pazar ekonomisi, demokratik rejim, çok partili hayat, sanayileşme gibi temel göstergeler halini almıştır⁸³⁵. Ünsaldı, DP döneminde kalkınma söyleminde anlamsal kaymaları şu şekilde özetlemektedir⁸³⁶:

“Toplumsalın bütünüyle yeniden biçimlendirilmesini hedefleyen Kemalist proje yerini DP tarafından açıkça dillendirilen ülkeyi küçük Amerika haline getirme ve her mahallede bir milyoner yaratma hedefine bırakmıştır. Kalkınma, bu dönemde, zenginleşmeyle eş anlamlı hale gelmiş ve demokrasinin zorunlu bir sonucu olarak sunulmuştur. Kalkınma kavramının anlamsal içeriğinde ekonomik anlam ön plana çıkmıştır.”

DP’nin iktisadi kalkınma projesinin temelindeki hedef, ülke çapında ekonomik kurumsallaşmayı -Menderes’in sıkça kullandığı ifade şekliyle- “iktisadi cihazlanmayı” gerçekleştirmek, özel teşebbüsün gelişmesini sağlamak ve dışarıya açık bir iktisadi düzen kurmaktır⁸³⁷. DP’nin özel girişime dayanan kalkınma felsefesi Menderes’in 21 Kasım 1953’te Samsun’da yaptığı konuşmasındaki şu sözlerinde somutlaşır: “Bu zihniyeti en kısa olarak siyasi sahada ‘milletimizin çalışkanlığına ve iktisadi zekâ ve dehasına inanmak ve hususi teşebbüse en geniş imkanları vermek

⁸³² Sunar, *age*, 2080-2081.

⁸³³ Ali Rıza Güngen, “Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk”, **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 436.

⁸³⁴ Zürcher, *age*, 11.

⁸³⁵ Ayşe Güneş-Ayata, “Laiklik, Güç ve Katılım Üçgeninde Türkiye’de Kadın ve Siyaset”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, ed. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 237.

⁸³⁶ Ünsaldı, *age*, 49.

⁸³⁷ Sunar, *age*, 2082.

tarafı' olarak tasvir ve ifade etmek mümkündür"⁸³⁸. 28 Haziran 1953'te Manisa'da yaptığı bir konuşmada da serbest girişimin ülkenin kaderini değiştirdiğini söyler⁸³⁹:

“Memleketin kaderi artık değişmiştir. Bu memlekette çok mühim iki hadise cereyan etmektedir. Bu hadiselerin birincisi (...) tasarruf ve kısıntıdan değil fakat her gün daha fazla istihsal edebilmekten vücuda gelen bir sermaye terakümüdür [birikimdir]. (...) İkinci büyük ve ehemmiyetli hadise de, bu sermaye terakümünün, milletimizin iktisadi zekasıyla bütün istihsal şubelerini teveccüh etmiş ve serbestçe akmakta bulunmuş olmasıdır.”

DP'nin kalkınma tahayyülü ekonomik süreç olarak kalkınma anlayışından temellenir. Atılğan'ın belirttiği üzere, Menderes'in konuşmalarında sıkça yinelediği “iktisadi cihazlanma” derken kastettiği şey “iktisadi kalkınma”dır.⁸⁴⁰ Menderes 3 Aralık 1957'de DP meclis gurubunda yaptığı bir konuşmada iktisadi cihazlanmayı şöyle tanımlar⁸⁴¹:

“İktisadi kalkınma ne demektir? İktisadi cihazlanma ne demektir? İktisadi kalkınma, iktisadi cihazlanma ileri milletlerin vasıl olduğu istihsal ve istihlak seviyelerine götürecek yoldur; fabrika yapmaktır, sanayii tekemmül ettirmektir, maden istihsalini çoğaltmaktır, zirai istihsalini inkişaf ettirip çoğaltmaktır.”

DP'nin ilerleme ve kalkınma anlayışının temelini oluşturan liberal modernizm perspektifi, “modernleşmenin dinamiğini Kemalist kültürel inkılaplarda değil iktisadi değişimde arar”⁸⁴². DP'nin modernleşme anlayışına göre, modernleşme ve ilerleme kavramlarından “muasır medeniyet”in maddi yönleri; yani üretim artışı, elektrik-su, yol, baraj, köprü kısacası imar ve inşaat faaliyetleri anlaşılmaktadır. Medeniyetin maddi veçhelerini kasteden söz konusu anlayış CHP yönetici kadrosunun sanat, edebiyat, yaşam tarzı gibi alanlarda değişime öncelik veren kültürel modernleşme vurgusunu ikinci plana iten bir anlayış olarak tarif edilebilir. Toplumun ve toplumsal hayatın tepeden inmececi metodlar yerine sosyo-ekonomik yapısal değişim yoluyla dönüştürülmesi düşüncesi de bu anlayışın ifadelerinden biridir⁸⁴³. Liberal modernizm perpektifine göre, gerçek modernleşmeye kalkınma ve refah artışıyla erişilebilir. Bora'nın belirttiği üzere, Menderes bu anlayışın taşıyıcısıdır: “Modernist ilerleme mitosuna candan bağlıdır. Kalkınma ve zenginleşme vaadi etrafında bir pathos ve iyimserlik geliştirmiştir”⁸⁴⁴. Menderes 6 Aralık 1952'de Adana'da yaptığı bir

⁸³⁸ Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, IV. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991), 221.

⁸³⁹ **age**, 128-129.

⁸⁴⁰ Atılğan, **age**, 398.

⁸⁴¹ Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, VIII. Cilt (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992), 29.

⁸⁴² Tanıl Bora, “Adnan Menderes”, **Türkiye'nin 1950'li Yılları**, 2. bs., haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016): 342.

⁸⁴³ Demirel, **age**, 119.

⁸⁴⁴ Bora, **age**, 342.

konuşmada içerisinde bulunulan iktisadi kalkınma sürecinin bolluk ve zenginlik vaat ettiğini şu sözlerle dile getirir: “Biz bu memleketi madde bakımından gırtlığına kadar bolluk içinde bulunduracağız. İthalat ve ihracatımız bir milyardan bugün üç milyara yaklaşmaktadır. Bütün memleket her sahada bir iktisadi cihazlanma içindedir...”⁸⁴⁵

DP'nin iktidara gelişinin yarattığı iklim değişikliği ve iyimser ortama hâkim olan yenilik söylemi, DP'nin modernleşme ve kalkınma anlayışının da parametrelerini belirlemiştir. Menderes iki savaş arasındaki yokluk ve tutumluluk çağının ardından dünya kapitalist sisteminin savaş sonrasındaki gelişme ivmesinden yararlanarak kalkınma ve zenginleşme iştahını körüklemiş ve ekonomik girişimciliğin önünü açmıştır. Bora'ya göre, Menderes'in başarısı kapitalist sistemin bu konjonktürünün “ideolojik karşılığını iştiyakla üreten söylemi kurmasıydı.” Menderes'in söylemi kârın, tüketimin yani iktisadi rasyonalite dilinin meşrulaşması ve hegemonikleşmesine kapı açmıştır⁸⁴⁶. 1950'li yıllarda ekonomide liberalleşmeyle birlikte piyasanın değer ve kuralları yayılırken, bireysel başarı ve sınıf atlama kutsanan yeni değerler olmuşlardır⁸⁴⁷.

Menderes'in dönemin dünya konjonktürünün ideolojik karşılığını üreten söylemi kurma başarısının iki temel ayağı vardır. Bunlardan ilki uluslararası kapitalist sistemin Türkiye'ye biçtiği ham madde üreticisi olma vasfıdır. Bu bağlamda aşağıda ele alınacağı üzere, Menderes'in konuşmalarında somutlaşan DP'nin kalkınmanın tarımın merkeze alınmasıyla mümkün olabileceğine yönelik perspektifi şekillenmiş, bu yolla iç pazarın hareketlendirilmesi ve kitlelerin satın alma gücünün artırılması hedeflenmiştir. Söz konusu egemen söylemin diğer bir ayağını da Türkiye'ye biçilen hammadde üreticisi olma rolü paralelinde bir vasıf olarak, Türkiye'nin sanayi ülkelerinde üretilen malların pazarı yani tüketicisi olma hali oluşturur. Bu bağlamda kalkınma yolunda ilerleyen ülke demek, tüketen ülke olmak anlamına gelmiştir. Dolayısıyla söz konusu bağlam içerisinde 1950-60 arası dönem “ihtiyaç yaratılan, talep yaratılan bir dönem” olmuştur.

1950'lerde modernleşmenin artık tüketim ve piyasa ile özdeşleşmesi önemli bir kırılmadır. Amerika'nın mallarını satacak verimli topraklar bulmaya çalıştığı bu

⁸⁴⁵ Kılçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 284.

⁸⁴⁶ Bora, **age**, 342.

⁸⁴⁷ Tunç, **age**, 147.

dönemde, bir iç pazarın oluşturulmasına yönelik adımlar atılmış, satın alma gücü yaratılmıştır. Refaha erişme ve hayat standartlarının yükseltilmesi söylemleriyle yurttaşların hevesli tüketiciler haline getirilmesi, bir anlamda tüketici yurttaşlığın inşası gerekmiştir. Kitlelerin zaten buna hazır olduğuna dair olası bir açıklama yeterli olmaz. Çünkü aşağıda gösterileceği üzere DP'nin tahayyülünde “kalkınmış bir ülkenin yurttaşları tüketici olur” kabulü egemendir. Kalkınmış bir ülkenin nasıl olması gerektiği yönündeki düşünceleri kalkınma yolunda yurttaşlardan beklentilerini de içermiştir. Belirli bazı davranışlar iktisadi görüşleri dahilinde teşvik edilmiştir. Siyasi iktidar tüketimciliği teşvik eden söylemleri ile Amerika'nın iktisadi ve kültürel hedeflerini gerçekleştirmesini destekleyen atmosferin oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1950'lere egemen kalkınma anlayışının yukarıda sunulan bu iki temel özelliğini Menderes'in konuşmalarında “kalkınmış ve modern bir ülke nasıl olmalı” sorusuna verdiği yanıtlarda gözlemlemek mümkündür. Bu dönemde Türkiye'nin kalkınmış ve modern bir ülke olarak “imar ve inşası”na geçmeden önce kalkınma anlayışına temel oluşturan ideale, DP'nin medeniyet tanımı ve muasır medeniyet anlayışına yer vermek gerekmektedir.

4.3.3. Muasır Medeniyet Anlayışı: Bir Modernleşme ve Kalkınma Modeli Olarak Amerika Söylemi

İkinci Dünya Savaşı sonrası itibariyle ABD ile iyi ilişkiler kurmak hem ekonomik yardım alabilmek hem de hükümetin meşruiyetini arttırmanın bir aracı olarak öne çıkmıştır. ABD ile dostluk ilişkisi 1950'ler boyunca sarsılmadan sürmüştür. Örnek, bu ilişkinin toplumda farklı kesimler arasında nasıl kabul gördüğü incelendiğinde dostluk ilişkisine kutsiyet atfedildiğinin görüldüğünü belirtir⁸⁴⁸. Örnek'e göre 1950'li yıllarda Amerika'nın yaygın kültürel etki yaratabilmesinin temelinde Amerika'ya benzemekte gösterilen heveskârlık yatmaktadır⁸⁴⁹. Aynı zamanda söz konusu gelişimde Türkiye'deki Amerikan varlığının giderek artmasının da payı vardır.

1945 sonrası Batılılaşma sürecinde muasır medeniyetin simgesi olarak görülen ve modernleşme yolunda model alınan ülke konumuna Amerika yerleşmiştir. Önceki dönemde Fransa ve Almanya bu konumda görülmüşlerdir. DP'nin dış politikası da

⁸⁴⁸ “Bunun tek istisnası dönemin az sayıdaki komünist ve sosyalist çevreleriyle aydınlarıydı. Başka bir deyişle, Türkiye'yle ilgili projeleri çatışan, iktidar alternatifi olarak açık ya da örtük biçimde mücadele eden kesimlerin, nedenleri farklı da olsa bu yakın ilişkiyi olumlamakta ortaklaştıkları görülmekteydi. Bu kesimler arasında Kemalistleri de İslamcılarını da görmek mümkündür.” Örnek, *age*, 44-45.

⁸⁴⁹ Örnek, *age*, 96.

“Amerikanperverlik” ekseninde şekillenmiştir. Amerika’nın ideal ülke olması muasır medeniyetin nasıl tanımlandığına ve ona nasıl ulaşılacağına dair görüş farklılıklarının sembolik bir ifadesidir:

“Katı akılcılık, dini değer ve eski geleneklere karşı dışlayıcı tutum, kamu müdahalesine duyulan güven sorgulanmakta, bireysel inisiyatifi öne çıkararak, dini-geleneksel değerleri eskisi gibi dışlamayan, toplumsal mühendislik olgusuna aynı düzeyde güvenmeyen farklı bir modernleşme arayışı gayet bölük pörçük ve çok kaba bir biçimde dile getirilmektedir.”⁸⁵⁰

DP’nin tek parti dönemine hâkim medeniyet modelinden farklılaştığı çalışmamız açısından önemli boyutlarından biri ideal muasır medeniyetin niteliği ve ona nasıl ulaşılacağına dair yöntem seçimlerinde ortaya çıkmıştır. Bora, aydınlar nezdinde Amerika’nın 20. yüzyılın başlarından itibaren hatları giderek belirginleşen “yeni ve başka bir Batı silueti olarak” belirmiş olduğu dikkat çekmektedir⁸⁵¹. Daha önce dile getirildiği üzere erken Cumhuriyet döneminde de Amerika’ya olan ilgi devam etmiştir. Bora’ya göre Soğuk Savaş döneminde Amerika’nın daha “özdeşleşilebilir” olan bir Batı referansı olarak görülmesinin en önde gelen nedenini, ABD’nin antikomünizmin lideri olması durumu oluşturur. Amerika imgesi aynı zamanda güdüsünü iktisadi, pratik ve gündelik ihtiyaçlardan alan, pragmatist modernleşmenin bir imgesi olarak muhafazakâr bir modernleşme ufku açmıştır⁸⁵².

Menderes 3 Ekim 1956’da İskenderun’da yaptığı konuşmada hızlı bir şekilde muasır medeniyete erişileceğini şu sözlerle vaat etmektedir⁸⁵³:

“Sanayiini tekâmül ettirememiş bir memleketin istiklalini korumasına imkân ve ihtimal mevcut değildir. Asıl hedef ve gayemiz, yurdun müdafaasıdır. ‘Fabrikalar, yollar ve buna benzer bütün diğer işler, yavaş yavaş 20-30 senede hallolur’ diyenler Türkiye’nin uzun zaman kudretsiz ve kendini müdafaadan aciz olmasını terviç ediyorlar [destekliyorlar], demektir. Buna asla cevaz yoktur. Elimizden gelen bütün imkanları kullanarak bu memleketi en kısa zamanda muasır medeniyetin seviyesine mutlaka eriştireceğiz.”

DP için muasır medeniyetin temelinde özel mülkiyet ve serbest girişime dayalı olan kapitalizm yatmaktadır. Muasır medeniyete ulaşmanın yolu gelişmiş ülkeler gibi kapitalist olmaktan geçmektedir. “Böylece zenginlik, refah ve adaleti azamileştirdiği varsayılan piyasa toplumunun/kapitalizmin en iyi örneği olarak düşünülen ABD birçok DP’li için ideal toplumun temel özelliklerini bünyesinde taşır”⁸⁵⁴. Bu bağlamda Türkiye’nin küçük Amerika olacağına dair iddialar dile getirilmiştir. Amerika’nın Avrupalı emperyal güçlerden farklı olarak güçsüzleri koruyan ve

⁸⁵⁰ Demirel, *age*, 119.

⁸⁵¹ Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, 2. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 77.

⁸⁵² *age*, 79.

⁸⁵³ Kılçık, *Adnan Menderes, VII. Cilt*, 9.

⁸⁵⁴ Demirel, *age*, 118.

cömert bir ülke olduğuna dair bir kanaatin hâkim olduğu görülmektedir⁸⁵⁵. ABD'nin ve oradaki sistemin çalışkan olanların yükselebileceğini savunan kültürü de bir cazibe kaynağı olarak öne çıkmıştır⁸⁵⁶.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren Amerika'nın ilgisi ve yardımına mazhar olmak günlük politika dilinde “bir itibar ve güven ölçütü” halini almıştır⁸⁵⁷. Amerikan yardımlarının çeşitli iş birliği anlaşmalarıyla kurumsallaştırılması ABD'nin yöneticiler nezdinde dost ve müttefik olarak benimsenmesini getirmiştir. “ABD'nin temsil ettiği bir canlılık ve zenginlik alemi” dönemin kitle iletişim araçlarınca da sunulmuştur. “Medeniyete erişme” rüyasını gerçek kılacak araçları ve modeli vaat eden Amerika ve “medeniyetin, modernliğin yeni ve yüksek tecellisi olarak Amerikan hayat tarzı” referansı DP iktidarında, politik söylemin yerleşik bir unsuru haline gelmiştir⁸⁵⁸. Amerikan hayat tarzı referansının en açık ifadesini Bayar'ın “biz Türkler, siz Amerikalıların hayat tarzınızın ve dünya telakkinizin hayranıyız” sözleri yansıtmaktadır⁸⁵⁹.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Amerikanlaşma siyasal bir ideal halini almış ve “küçük Amerika” olma hedefi şeklinde söylemlerle de dile getirilmiştir. Türkiye'nin “küçük Amerika” olacağı yönündeki ifade ilk kez 1949'da “Eğer bir dış

⁸⁵⁵ Bayar, 1 Şubat 1954'te New York'taki konuşmasında Amerika'nın kendi refahını ve zenginliğini geri kalmış ülkeleri kalkındırmak yoluyla onlarla paylaştığını söylüyor. Şahingiray, *age*, 120. Yine başka bir konuşmasında Amerika'nın tüm insanlığı sefaletten kurtarmak amacıyla olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “Tarihi tetkik ediyoruz ve görüyoruz ki, cihan sulhunün korunması, beşeriyetin sefaletten kurtulması ve aynı zamanda insanların içtimai adalet prensiplerine göre müreffeh bir hayata kavuşmaları için Amerikan milleti kadar alicenap davranmış, başka bir milleti tarih henüz kaydetmemiştir.” *age*, 166. “Amerika Türkiye'ye en sadık müttefiki olarak güvenebilir, çünkü bizler Birleşik Amerika'nın dış siyasetinin bencilce bir siyaset olmadığını ve Amerika'nın insanlığın umumi refahı, hürriyeti ve bağımsızlığı için çalıştığını biliyoruz. Türkiye bu idealleri tahakkuk ettirmek için Amerika ile beraber çalışmaktan gurur duymaktadır.” *age*, 178. “Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye arasında son yıllarda büyük dostluk inkişaf etmeğe [gelişmeye] başlamıştır. Bu dostluğun taalluk ettiği [ilgili olduğu] sahalar çeşitli olmakla beraber, hepsinin üstünde önemi olanı bence iki memleketin, dünya ideali bakımından müşterek esaslarla hareket etmekte bulunuşudur. Filhakiki Amerika Birleşik Devletlerinin hedefi, yeryüzünde sulhün ve sükunun tesisini, insan haklarının ve hürriyetlerinin devamlı olarak korunmasını temin etmektir. Türkiye de, diğer hürriyetsever milletlerle beraber, aynı ideale samimiyetle bağlanmış, bu bağlılığını gerek dış siyasetindeki davranışlarıyla, gerek vatandaş yetiştirmek sahasındaki tedbirleriyle fiilen göstermiştir.” *age*, 130.

⁸⁵⁶ Demirel, *age*, 118.

⁸⁵⁷ Menderes ABD seyahati dönüşü sonrası 15 Haziran 1954'te DP meclis grubunda yaptığı konuşmada ABD'nin dostluğunun kazanılmış olduğunu ve ABD ile kader birliği içerisinde olduğunu şu sözlerle ifade eder: “Amerika'da hakikaten Türkiye hakkında derin bir muhabbet, engin bir takdir ve hudutsuz bir itimat caridir. ... Hakikaten bu büyük memleket ve milletle kader birliği yapmış olmanın memleketimizin asırlık ihmalleri bertaraf etmek için olduğu kadar hudutlarımızın emniyeti ve istikrarı bakımından da ne derecelere kadar mühim bir hadise teşkil ettiğini takdir edeceğinize emin bulunuyorum.” Kılçık, *Adnan Menderes, V. Cilt*, 68-69.

⁸⁵⁸ Bora, *Modern Türkiye'de*, 151.

⁸⁵⁹ Şahingiray, *age*, 183.

felakete uğramazsak ben memleketin yakın geleceği için çok nikbinim [iyimserim]. Çünkü yakın bir gelecekte Türkiye, küçük bir Amerika haline gelecektir” sözleri dahilinde CHP Milletvekili Nihat Erim tarafından kullanılmıştır⁸⁶⁰. Sonraki yıllarda da küçük Amerika olma ülküsü iştiaqla dillendirilmiştir. Bayar’ın ifadesiyle; “Biz memleketimizde Amerikalıların ilerleyişleri seyrini takip ederek çalışmaktayız. Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket 50 milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır”⁸⁶¹. DP “siyasi kültürümüze hediye ettiği”⁸⁶² “her mahalleye bir milyoner” sloganları ile küçük Amerika hayalini gerçekleştirmeye çalışmıştır⁸⁶³. Menderes 25 Eylül 1954’te Elazığ’da yaptığı konuşmada yurttaşlara geçmiş dönemdeki ihmaller yüzünden refah içinde yaşamıyor olduklarını söylemiş ve “iktidarımızın en kuvvetle azmettiği husus Amerika’yı buralara getirmektir. Bütün

⁸⁶⁰ Acar, **age**, 70. Bayar, Türkiye’nin yakın gelecekte Amerika gibi olacağına yönelik kanaatini ve idealini şu sözlerle dile getirmektedir: “Maalesef memleketin çok zaman kaybetmiş olmasına rağmen başka memleketlerin bizden elli sene evvel, yüz sene evvel yaptıklarını biz şimdi azimle ele alarak yapmak istemeliğimize rağmen, çok iş yapıyorsunuz, bütçenize fazla vazife ve yük tahmil ediyorsunuz ve memleketinizde enflasyonist bir hareket zuhur ediyor diye, Türkler’den konuşanlar bulunuyor. Ben bu işlerden kendimi anlarım zannediyorum. Size temin ederim ki, böyle konuşanlar bu memlekette icraat olmasın, bu memleket ileriye gitmesin diye, korkularından eteğimizi çeken insanlardır. Bunun ne ilme, ne iktisadiyata, ne maliye kaidelerine ve tekniğine istinad eden yeri vardır. Bir Avrupalı dostum beni ziyarete geldi ve kendisiyle de iş üzerinde beraber birçok müzakereler yaptık. Açık söyleyeyim, kendisi banka direktörüdür, bir iktisatçıdır. Memleketimizi dolaştı. Ankara’ya kadar gitti ve geri geldi. Benden görüşmek için randevu istedi. Bizim Hariciyede bu kabil işlerde çok sıkıdırlar. Devlet Reisiyle herkesi konuşturmak istemezler. Fakat benimle görüşmek istediğini haber aldım ve kendisi eski bir dostum olduğu için davet ettim ve konuştuk. Bana dedi ki: Memleketinizi tanıyorum. Bu defa da geldim, tetkik ettim. Harikulade ilerlemeler mevcuttur. Ve şu teşhisi koydum: Amerika’nın kalkınma devrinde Amerika ne halde idiye Türkiye de bugün o kalkınma devrindedir ve bu teşebbüslerinizi yılmadan, tereddüt etmeden ileriye götürürseniz yakın bir zamanda Türkiye’nin bir Amerika olacağına inanabilirsiniz. Ben de bu kanaattayım, ve bu kanaatimi bizzat Amerika’yı gördükten ve orada iktisadi, hatta ilmi müesseselerini de mümkün olduğu kadar gözden geçirdikten sonra bu kanaatimi teyidettim, inandım. Bugünkü iktisadi durumumuz, harici itibarımız, milli tenasüdümüz ve birliğimiz bize bu kanaati vermektedir ki, Türkiye, azami otuz sene sonra belki otuz seneye kalmadan daha evvel, otuz milyonla elli milyon nüfus arasında bir Amerika olacaktır. Acaba yine muhterem muarızlarımız, “Celal Bayar bol bol vaadde bulunuyor” diye endişeye kapılırlar mı dersiniz? Onları kendi haline bırakalım, biz işimize devam edelim. Bu bizim idealimizdir ve manzara da bu bizim idealimizde isabet olduğunu ve tahakkuk edeceğini bize göstermektedir. Bunu bir akademik mülahaza olarak söylüyorum. Bu büyük millet bana ve arkadaşlarıma itimad ederse, bunu tahakkuk ettirmek için kendimizde cesaret buluruz. İkinci bir iktisat alimiyle, yabancı bir iktisat alimiyle görüşmelerimi naklettikten sonra sözlerime son vereceğim. Yine memleketimizi tanıyan Amerikalı bir alim ve mütehasıs, memleketi dolaştı ve beni ziyarete geldi. Hayranlığımı söylüyordu ve hayranlığımı ifade için hiçbir mecburiyeti yoktu. Bizden ne nişan istiyordu, ne mükafat istiyordu. Sırf kendi mesleki zevkini tatmin etmek için Türkiye’de tetkikat yapmış, tetkikatının neticesini hususiyetle bana naklediyordu, böyle bir adam. O da, Avrupalı dostumun sözlerini tekrar etti.” Şahingiray, **Celal Bayar’ın Seçim**, 103-104.

⁸⁶¹ Alkan, **age**, 595.

⁸⁶² Rifat N. Bali, **Tarz-ı Hayattan Life Style’a**, 9. bs., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 23.

⁸⁶³ Özer, **age**, 163.

vatandaşlarımız kendi yurtlarında ve evlerinde refah ve saadete kavuşmanın yolunu bulacaklar, başka yerlere iş aramak mecburiyetinde kalmayacaklardır” demiştir⁸⁶⁴.

İdeal ya da model ülke olarak ABD'nin görülmesinin bir boyutu da bu ülkenin geniş yollar, gökdelenlerle dolu olması ve büyüklüğü vurgulamasıdır. Muasır medeniyetin her şeyden önce teknik, zenginlik, daha fazla üretim, daha fazla tüketim ve yoksulluktan kurtulmak şeklindeki ifadesi karşılığını ABD'de bulmaktadır. DP'nin taşıyıcılığını üstlendiği daha fazla üretim-daha fazla tüketim anlayışı ideal kapitalist ülke kavrayışından temellenmektedir. Ancak buradaki sorun model ülke olan ABD'de geçerli sayılabilecek formülün, tüketimini kendi kaynaklarıyla sağlayamayan Türkiye için geçerli olmamasıdır. Bu anlayış sonucunda dış ticaret açıkları ortaya çıkmıştır.

1950'li yıllarda yönetici elitlerin nezdinde vatandaş medeniyetin gereklerine ulaşmak istemektedir. Bir modernleşme ve kalkınma ideali olarak Amerika idealini Bayar'ın konuşmaları görünür kılmaktadır. “Medeniyet”ten ne anlaşıldığını Bayar şu şekilde ifade etmektedir: “Bugün Türkiye, bir baştan öbür başa kadar toprak yığındır. Vatandaş, insan gibi içinde yaşayabileceği ev ister, vatandaş yol ister, köprü ister, baraj ister, liman ister, bir kelime ile, medeniyet ister. Bu vatani böyle mi bırakacağız sanıyorlar?”⁸⁶⁵ Bayar ABD ziyareti sırasında sık sık Türk milletinin Amerikan milletine hayranlık duyduğunu söylemiştir. Söz konusu ziyaret sırasında yaptığı konuşmalarda “dost Amerika”, “Türkiye'nin yakın dostu ve müttefiki”, “serbest teşebbüs memleketi”, “Amerika'nın diğerkam [başkalarını düşünen] önderliği”, “20. asır medeniyetinin öncüsü” ifadelerini kullanmıştır. Bayar, New York'taki konuşmasında New York'u “yirminci yüzyıl medeniyetinin en gelişmiş sembolü” olarak nitelendirmiştir⁸⁶⁶.

Bayar ABD seyahati öncesi United Press'e verdiği ve ABD'yi “dünyanın kuvvet kaynağı” ve “harikalar diyarı” olarak nitelendirdiği demeçte, Amerikan yaşam tarzını yakından tetkik etmenin önemini altını çizmektedir:

“Aynı ideal uğrunda makedderat [kader] birliği yapmış olan memleketlerin birbirini yakından tanınması ve bilhassa devlet adamlarının yek diğerinin memleketlerinin halkını ve yaşayış tarzını kendi gözleriyle görmesi aralarındaki dostluğun yalnız gaye birliği itibarıyla değil,

⁸⁶⁴ Kılçık, Adnan Menderes, V. Cilt, 159.

⁸⁶⁵ Bayar, age, 139.

⁸⁶⁶ Şahingiray, Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (Dış Politika), 119.

karşılıklı anlayış ve sevgiye dayanan bir kardeşlik halinde inkişaf etmesi bakımından daima faydalıdır.”⁸⁶⁷

Tüketim toplumunun arketipi olan ABD'nin ideal ülke olarak görülmesi temelde tüketim toplumunun idealize edilmesidir. Bu çerçeveden bakıldığında Türkiye'nin de tüketim toplumu olma hedefinde olduğunu söylenebilir. Amerika'nın ulaşılması gereken hedef olarak sunulması yurttaşların tüketim kültürüne yönelmesinin ve tüketiciliğin gelişiminin esas unsuru olarak anlam kazanmaktadır. Menderes'in “büyük ve müreffeh cemiyetlerin, medeni memleketlerin en başında gelen Amerika”⁸⁶⁸ sözleriyle nitelediği, medeniyetin sembolü ülke olarak görülen ABD'nin ideal ülke olması, iyi bir yaşamın nasıl olması gerektiğinin bir örneği halini alarak tüketim normları da belirlemeye başlamıştır. Modern olmanın referansının kıta değiştirdiği sürecin gündelik hayata yansması ise tüketim kültürünün gelişimi şeklinde olmuştur. Siyasi iktidarın Amerika'ya yönelik ilgileri ve hayranlıklarına dair söylemlerinin Amerikan tarzı tüketim kültürünün yayılmasında etkili bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Söz konusu hayranlığın halk kesimleri için karşılığı Amerikan yaşam tarzı ve tüketim kültürünün arzulanması şeklinde olmuştur.

4.3.4. Tüketicileştirme Politikası ve Modern Yurttaş Anlayışı

4.3.4.1. Zenginleşme, Tüketim Gücünün Artırılması ve Yaşam Standartlarının Yükseltilmesi Söylemi

Kalkınma sorunu salt iktisadi bir sorun değildir, sosyal ve kültürel yönleri de iktisadi yönü kadar önemlidir. Timur'un vurguladığı üzere, Türkiye'de kalkınma sorunu her şeyden önce bir köylü toplumu olmaktan kurtulma ve şehirleşme olarak karşımıza çıkar⁸⁶⁹. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist dünya iktisadi kalkınma temasını ön plana çıkarınca, DP iktidarı yapay kaynaklara bir yatırım seferberliğine girişmiştir⁸⁷⁰.

Menderes'in kalkınma anlayışına göre gerçek anlamda kalkınmanın gerçekleştirilebilmesinin ön şartı köy hayatında esaslı değişiklikler yapılmasıdır.

⁸⁶⁷ age, 94.

⁸⁶⁸ Kılçık, Adnan Menderes, III. Cilt, 156.

⁸⁶⁹ Taner Timur, Türkiye Nasıl Küreselleşti? (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004), 175.

⁸⁷⁰ age, 181.

Menderes 16 Nisan 1952’de Yeni Asır gazetesine verdiği bir demeçte DP’nin “köylü davası”ndan söz eder⁸⁷¹:

“(…) Demokrat Parti nüfusunun yüzde 82’si köylerde oturan ve iktisadi bünyesinin temelini ziraat teşkil eden bir memlekette hakiki kalkınmanın ancak köy ve ziraat hayatında esaslı değişiklikler elde etmek suretiyle mümkün olabileceğine ve hatta bizim memleketimizde sosyal adaletin köylü ve ziraat davasını halletmekten ibaret olduğuna kani bulunuyor.”

Menderes “iktisaden az gelişmiş bir memleket”⁸⁷² olarak nitelediği Türkiye’yi konuşmalarında sık sık “bünyesi ziraat temeli üzerine dayanan” bir memleket olarak tanımlar. Menderes 21 Mayıs 1952’de Konya’da yaptığı bir konuşmada ülkenin kalkınmasının tarımdan geçtiğini şu sözlerle vurgulamaktadır⁸⁷³:

“Türkiye bir ziraat memleketidir. Memleketin iktisadi hayatı ziraata dayandığı gibi, nüfusumuzun yüzde 80’i de ziraatla meşguldür. Bu mevzuda bizim için üç büyük dava vardır: Ziraat, çiftçi ve köy davaları. Devlet ziraat davasını tahakkuk ettirmek [gerçekleştirmek] yolundadır. Köy ve köylü davasında yapmayacağımız fedakârlık yoktur. Memleketin kalkınmasını ziraat davasında buluyoruz.”

Daha önce dile getirildiği üzere DP döneminde ekonominin diğer sektörleri tarım sektörünün gelişimine bağlanmış durumdadır. Bu anlamda DP’nin kalkınma anlayışının temeli olarak ziraatın geliştirilmesi sanayinin gelişimi için de kaynak oluşturacaktır. Söz konusu anlayışa göre, ziraat hayat standartlarını yükselterek her türlü iktisadi gelişmenin kaynağı olacaktır. Menderes bu anlayışı 14 Şubat 1955’te İzmir’de yaptığı bir konuşmada şu sözlerle ifade etmektedir⁸⁷⁴:

“Biz, ziraatimizi iktisadi kalkınmamızın temeli telakki etmekteyiz. Ziraatımıza vereceğimiz büyük ehemmiyet sanayiimizin aleyhine asla olmayacaktır. Bilakis kuvvetli bir sanayiinin vücuda gelebilmesi için gayet kuvvetli bir zira bünyeye sahip olmanın zaruri bulunduğu eminiz. Ziraatımız memleketin ümranı, sanayileşmesi ve bütün servet kaynaklarımızın işletilmesi için dışarıdan getireceğimiz ve her gün daha geniş miktarlarla dışarıdan getirmek mecburiyetinde bulunduğumuz bütün envestisman maddelerinin ihtiyacı olan dövizini temin edecek bir kaynaktır. Aynı zamanda kurulmakta olan kuvvetli ve büyük Türk sanayiinin ham maddesini yetiştiren kaynak da yine ziraatimizdir. Fakat ve bunun kadar mühim bir nokta, ziraatimizin, üç dört milyon küçük işletme sahiplerinin hayat standartlarını yükseltmekle memleketin her türlü iktisadi faaliyeti üzerinde bir muharrik [itici güç] rolü oynamasıdır.”

Menderes, 1 Kasım 1952’de Yugoslav gazetecilerle yaptığı bir konuşmada köylü kesimin yaşam standartlarının yükseltilmesinin DP’nin birincil kaygısı olduğunu belirtmektedir⁸⁷⁵:

“Türkiye nüfusunun yüzde sekseni köylerde oturmakta ve bu yüzdenin hemen hepsi ziraatle iştigal etmektedir. (...) ziraatın ve köylü hayatı standardının yükseltilmesi, bu memlekette

⁸⁷¹ Kılçık, *age*, 92-93.

⁸⁷² Menderes, 8 Nisan 1951’de Amerikan basınına verdiği ve Amerika’da 500 radyo istasyonunda yayınlanan röportajında Türkiye’yi “iktisaden az gelişmiş bir memleket” olarak tanımlamıştır. Menderes’e göre Türkiye savunma harcamalarının yüksek olması nedeniyle Avrupa’da hayat seviyesi en düşük olan memlekettir. Kılçık, *Adnan Menderes, II. Cilt*, 320.

⁸⁷³ Kılçık, *Adnan Menderes, III. cilt*, 156.

⁸⁷⁴ Kılçık, *Adnan Menderes, V. cilt*, 248.

⁸⁷⁵ Kılçık, *Adnan Menderes, III. cilt*, 227

hükümette bulunacak mesul adamların daima birinci kaygısını teşkil edecektir. İşçilerimizi ve çiftçilerimizi bu vatanda müreffeh yaşatmak takibettiğimiz politikanın en mühim esaslarından birisidir. (...) Ziraatın makineleşmesi, sorduğunuz şekilde bir işsizlik yaratacak değildir. Bilakis, ziraatte makinenin tatbiki, yeni yeni iş sahaları açmakta, şimdiye kadar vasıtasızlıktan ekilemeyen birçok toprağın ekilmesi neticesini vermiştir. (...) Binaenaleyh, ziraatın ilerlemesi ve makineleşmesi, memlekette işsizliğe yol açan bir hadise değildir. Tam aksine, memleketi, servetini arttıran ve iş ve istihsal hacmini süratle genişleten neticelere götürür.”

Cumhuriyet, batılı yaşam tarzını bir “yaşam standardı” olarak ortaya koymuştur⁸⁷⁶. Erken Cumhuriyet döneminde de muasır medeniyetler seviyesine tedricen ulaşmak değil, acilen ulaşmak hedeflenmiştir. Bu dönemde söz konusu yaşam standardının sınırları siyasi iktidarca belirlenirken, DP dönemiyle birlikte gelişmiş kapitalist ülkelerin o andaki yaşam standartlarına doğru genişletilmiştir. Hayat standartlarının yükseltilmesi gerekliliği, Türkiye’nin kalkınmasının temeli olmasının yanında, Bayar’ın ABD ziyaretindeki bir söylevinde belirttiği üzere “komünizm tehlikesine karşı bir önlem”dir⁸⁷⁷. Bayar’a göre ABD yaptığı yardımlar vasıtasıyla dünyada cehalet ve sefaleti ortadan kaldırmak için çaba göstermektedir. Yardımlar aynı zamanda Türkiye’de hayat standardının yükselmesinde de önemli rol oynamıştır⁸⁷⁸.

Menderes, 18 Eylül 1954’te Eskişehir çimento fabrikası temel atma töreninde yaptığı konuşmada DP’nin izlediği iktisadi politikalarda ziraata öncelik verilmesinin sebebinin alım gücünün yaratılması olduğunu belirtir. DP’nin anlayışına göre iç pazarın hareketlendirilmesi için önce tüketicinin yaratılması gerekmektedir. Menderes, dünyanın “en ileri memleketleri seviyesine” bu şekilde ulaşılacağını vurgular⁸⁷⁹:

“Topyekün bütün ihtiyaçlarımıza şamil bir kalkınmanın içindeyiz. Ziraattan başlayarak ticarete, sanayide, enerjide, nafia işlerinde, inşaat malzemesi fabrikalarında velhasıl her sahada süratle ilerlemekteyiz. Acaba bu eskiden niçin olmuyordu? Çünkü marifet iltifata tabidir. Alıcı olmadıktan sonra mal ve mahsul yetiştirmenin bir manası yoktur. Bunun içindir ki, kalkınma davasında bulunan bir memlekette her şeyden evvel işira gücünün yaratılması lazım gelir. Biz de bunun için en geri kalmış olan fakat en geniş sahayı teşkil eden ziraate ehemmiyet verdik. Bu, hem kalkınma hareketine ilk hızı verecek, hem de asırlarca yoksul bırakılmış olan Türk

⁸⁷⁶ Demirel DP yönetici kadroları ile CHP kadroları arasında hayat tarzı ve dünyaya bakış açısı gibi konularda büyük farklılıklar olmadığına dikkat çekmektedir. Demirel’in vurguladığı üzere genel geçer yaklaşım DP’nin CHP’nin batılı yaşam tarzına yabancı olduğu yönündedir. Fakat bu düşünce DP’nin temsil ettiği bir kesim için doğru olsa da DP yönetici kadroları modern hayat tarzını içselleştirmişlerdir. Demirel, *age*, 116. “DP hakkındaki Cumhuriyetçi modernleşme projesine karşıtlık tespitinin yaygın olması, her iki partinin de bu imajdan faydalanmalarıyla ilgili olsa gerektir. Çizilen DP portresi kendilerini CHP’den farklılaştırmak isteyen partililer tarafından çürütülmemiştir çünkü parti bu kırılmanın yarattığı tepkiler üzerinden siyaset yapmaktadır. CHP çevresi aynı algıyı desteklemektedir, çünkü onlar da, DP’nin kendilerinin temsil ettiklerine inandıkları değerlere ve hayat tarzına taban tabana zıt olduğu iddiasıyla siyaset yapmaktadırlar.” *age*, 118.

⁸⁷⁷ “(...) komünizmin en büyük müttefikleri cehalet ve fakrû zarurettir. İdeolojik bakımdan hasma karşı sarsılmaz bir mukavemeti idame edebilmek [sürdürebilmek] için her memleket, kendi halkının hayat seviyesini yükseltmek çarelerini araştırmalıdır.” Şahingiray, *age*, 100.

⁸⁷⁸ Şahingiray, *age*, 100.

⁸⁷⁹ Kılçık, *Adnan Menderes, V. Cilt*, 140-141.

köylüsünü kalkındırmak için memleketimiz için içtimai adalet prensibine tamamiyle uygun bir hareketi teşkil edecekti. (...) Büyük kitlelere iştirâ gücü verdik. Bunu rey avcılığı sandılar. Halbuki bu ileri bir iktisadi görüşün icabıydı. Bu memleket halkının yüzde 80'inin artan iştirâ gücü, bütün istihlal ve istihlak pazarlarını harekete geçirecekti. Netekim de öyle oldu. Biz memleket şartlarının ve iktisadi kaidelerin tabii yolunda yürüdük ve muvaffak olduk.”

Menderes, 14 Aralık 1955'te DP'nin dördüncü hükümet programını okuduktan sonra yaptığı konuşmada geniş kitlelerin satın alma gücünün artırılmasının milli sermaye birikimi sağlayacağını ve iç pazarı hareketlendirerek sanayinin gelişimiyle sonuçlanacağını söyler⁸⁸⁰:

“Ziraat milli ekonomimizin temelidir. Bir taraftan milletimizin beslenme ve giyinme ihtiyacını ve sanayimizin hammaddesini temin ve diğer taraftan ihracatımızın da ana kaynağını teşkil eder. Aynı zamanda zirai kalkınmamız memlekette şimdiye kadar laşey [basit] mesabesinde [derecede] olan ve milli ekonomimizde yeri çok ehemmiyetsiz bulunan nüfusumuzun en büyük kısmının yaşayış seviyesini yükseltecek ve onları nisbi bir refaha kavuşturmak suretiyle memleketimizde içtimai [toplumsal] adaleti tahakkuk ettirecek ve milli bünyemizi takviye edecektir. (...) Büyük kitlenin iştirâ gücünün artırılması hem milli sermayenin terakümüne yol açacak, hem de memleket pazarını harekete getirecektir. Böylece diğer bütün sahalardaki kalkınma gayret ve hareketlerimiz, ticaretimiz ve sanayileşmemiz, zirai kalkınmamızdan en geniş feyzini alacaktır.”

1956 yılı ortalarından itibaren iktisadi sıkıntıların Menderes'in söylemlerine bir takım değişiklikler şeklinde yansıdığı gözlemlenmektedir. Kalkınma konusunda eski söylemlerini yadsıyan bir söylem değişikliği söz konusu olsa da yeni söylemin egemen olmadığı, sonraki konuşmalarda tekrar eski söylemlerine döndüğü görülmektedir. Bu durum DP popülizminin bir yansıması olarak yorumlanabilir. Menderes, 12 Temmuz 1956'da radyolarda yayınlanan konuşmasında yurttaşlara paralarını üretim için kullanmalarını öğütlemekte ve yurttaşa düşen görevlerden söz ederken üretici vasıflarını öne çıkarmaktadır:

“İktisadi ve ticari hayatımızda ucuzluğa kavuşabilmek, ahlaki bir nizamın ve her türlü zapturaptın tesisine muvaffak olabilmek hususunda bütün vatandaşlarımızın samimi bir anlayış içinde hareket ederek hükümete ve bütün vazifelilere yardımcı olmaları icap eder. Bu meyanda piyasadan yaptığı mübayaalarda [satın almalarda] vatandaşın ihtiyaçlarının hududu içinde kalması, parasına layık olduğu ehemmiyeti vererek hareket etmesi, parasını ve imkanlarını istihlal sektörüne çevirmeyi düşünmesi ve bu suretle milli gelirin yükselmesine de fiilen hizmet etmesi çok mühimdir. (...) Son zamanlara kadar Türkiye'ye bir ziraat memleketi denilirdi. Maalesef ziraati çok geri kalmış bir memleket, kaderini yalnız ziraate bağlamanın, hiçbir millet için emin, istikrarlı ve ileri bir iktisadi hayat temin edemeyeceği izah varestedir [izah gerektirmeyecek kadar açıktır]. Bu hakikate uyan hükümet, zirai kalkınmamıza büyük bir ehemmiyet atfetmek ve o nispette tedbirler almakla beraber, diğer istihlal sahalarna ve hususiyle sanayiye layık olduğu büyük ehemmiyeti vermekte gecikmemiş ve milletçe istikbalimizin teminatını teşkil eden büyük, küçük ve hepsi bir arada mütalaa edildiği takdirde muazzam bir yekûn teşkil eden pek çok eserler meydana getirmiş ve getirmektedir. Bu eserlerin bir kısmı işletmeye açılmış ve çalışmaya başlamıştır. Bir kısmı da perderpey bitirilmekte ve memleket hizmete hazırlanmaktadır. Pek yakın bir istikbalde bitirilmiş eserlerimizin büyük yekunu memleketimizde her türlü madde bolluğunu yaratacak, mühim miktarlarda döviz tasarruflarını mümkün kılacak ve bizi milletçe refaha kavuşturacaktır.”⁸⁸¹

⁸⁸⁰ Kılçık, Adnan Menderes, VI. Cilt, 85.

⁸⁸¹ age, 442-446.

Menderes'in söylem değişimini yansıtan diğer bir örnek de 21 Ekim 1956'da Aydın'da yaptığı konuşmadaki şu sözleridir⁸⁸²:

“Demokrat Parti iktidarı, Türkiye'yi bir müstemleke [sömürge] iktisadına sahip bir memleket olmaktan kurtarmayı birinci gaye ittihaz etmiştir ve memleketimiz böyle bir iktisadiyattan, şimdiye kadar içinde bulunduğu iktisadi tabiyetten kurtulmak üzere dir. Bir memleket ne istihsal ederse etsin, eline geçen parayı çimentoya, demire, kömüre, dokumaya, beze vermek suretiyle öteki eliyle başkasına verecek olursa, onun belini doğrultmasına imkân yoktur. Ne zaman bir memleket döviz kaybını önleyen bir ekonomiye girerse, pamuğunu kendisi kumaş yapar ve hatta bu kumaşı dışarıya da satarsa, toprağından pancarı çıkarır, onu şeker yapar ve kendi şekerini hem yer hem de harice satarsa, işte o zaman memleket istihsalinin gelirleri bizzat memlekette kalır. Aksi taktirde o memleket müstemleke iktisadına sahip aciz bir memleket olarak kalır. Demokrat Parti iktidarı, işte Türkiye'yi böyle bir müstemleke iktisadiyatına sahip bir memleket olmaktan kurtarmaktadır ve bu maksadı temin için merhaleler katetmektedir.”

Menderes, 25 Mayıs 1957'de Sivas'ta yaptığı bir konuşmada ülke kalkınmasının temelini ziraat olduğunu yineler. Menderes'e göre, iç pazarı hareketlendirmek için öncelikle köylünün tüketimini arttırmak gerekmektedir. Köylünün tüketiminin arttırılması yani satın alma gücünün yaratılması ise ziraatin gelişimini bağlıdır. Bu da geniş köylü kitlelerinin tüketicileştirilmesi anlamına gelmektedir⁸⁸³. Sanayinin kurulması için sermayenin de ziraattan sağlanacağını tekrarlayan Menderes'e göre toplumsal adalet ancak yurttaşların yaşama seviyesinin yükseltilmesiyle sağlanabilecektir:

“Türkiye gibi milli iktisat bünyesinin temeli çiftçi ve köylü teşkil eden bir memlekette, ziraat ciddi ve hakiki ve kalkınmaya kavuşturulmadıkça, ne ticaret genişler, ne sanayi kurulur, ne de yurt imar ve ümrana kavuşur. İşte böyle bir görüş ve inanışla vazifeye başlayan Demokrat Parti iktidarı, bu sahada büyük gayretler sarfederek herşeyden evvel ziraat alanında ciddi ilerlemeler teminine çalıştı, bu sahada ilk günden itibaren gereken bütün tedbirleri almakta kusur etmedi. (...) Zirai kalkınmamız, topyekün kalkınmamızın temelini teşkil eder, demiştim. Gerçekten, ancak ziraatımız ileri götürüldüğü taktirde dir ki, nüfusumuzun yüzde 80'ini teşkil eden köylü ve çiftçimizin satınalma gücü ve binnetice istihsal yani sarfetme gücü yükselecek. Bu hal ise iç pazarı harekete geçirecek, tüccar, esnaf kasaba ve şehir halkı bundan çok mühim nispetlerde istifade edecek. Diğer taraftan sanayi kurulması ve diğer iktisadi teşebbüslere girişilmesi için sermaye birikmeleri mümkün olacak, fabrikalar, silolar, limanlar, yollar yapılabilecek şehirler güzelleştirilebilecek; imar, ve kalkınma topyekün tahakkuk ettirilecek, sanayiinin ham maddeleri elde edilecek, ihracat da artacak ve bu yolda memleketin her türlü iktisadi kalkınma için muhtaç bulunduğu dövizin bol miktarda temin, mümkün olacaktı. (...) Bütün bunlar dediğim gibi büyük kitlenin istihsal, satın alma ve sarfetme gücünün artması ile mümkün olabilecekti. Nitekim de öyle oldu. Ayrıca şu noktayı da ilave edeyim ki, içtimai adalet bizim kanaatimizce Türkiye'de çiftçi ve köylü davasıdır. Bizim için sosyal adalet ve sosyal inkılabın asıl manası köylümüzün ve çiftçimizin yaşama seviyesinin yükselmesidir.”⁸⁸⁴

⁸⁸² Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 25-26.

⁸⁸³ 11 Mayıs 1953'te Kırşehir'de yaptığı konuşmada Menderes “köylünün tüketicileşmesi”nden söz eder: “Bugün köylü yeni baştan müstehlik hale gelmiştir. (...) Biz memleketin refahını bol istihsalde bulmaktayız ve bunu başaracağız.” Kılçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 512. 4 Aralık 1957 beşinci menderes hükümeti programı mecliste okunurken Menderes şunları söyler: “İstihsalimizi teşvik edecek, besleyecek ve devamlı kılacak geniş ve çeşitli talebi temsil eden modern bir pazar vücuda getirebilmek gayesiyle zirai nüfusun ve işçinin iktidar [güç kazanması] olması için büyük gayretler sarfedilmiştir.” Kılçık, **Adnan Menderes, VIII. Cilt**, 49.

⁸⁸⁴ Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 307-309.

Menderes'e göre, Batı'nın gelişmiş ülkelerini geri kalmış ülkelere farklılaştıran ve gelişmelerinin temel simgeleri medeniyetin somut/görünür/maddi yönleridir. Menderes, 11 Ekim 1957'de Afyon'da yaptığı konuşmada medeniyetin maddi veçheleri meydana getirilmeden ülkenin zenginleşmesinin mümkün olmadığını söylemektedir⁸⁸⁵:

“Ziraatı ıslah etmeden fabrikaları kurmadan, yolları, barajları, limanları, köprüleri yapmadan hülâsa, Garb'ın ileri memleketlerini geri memleketlerden ayıran esaslı tesisleri vücuda getirmeden, şöyle ufak bir ameliye ile, küçücük mali tedbir veya bir tertiple refaha kavuşabileceğinizi, daha iyi bir hayat seviyesine erişeceğinizi söyleyenler bulunursa, onlara tereddütsüz ‘Yalan söylüyorsunuz’ demelisiniz. Tekrar ediyorum: Bu tesisler vücut bulmadan memleketin zengin olmasına imkân yoktur.”

DP'nin egemen söyleminde satın alma gücünün artırılması ve yaşam standartlarının yükselmesi geniş halk kitlesi için refah getirecektir. Yaşam standartlarının yükselmesinin ana belirleyeni ise tüketim miktarı ve belirli türden malların kullanımınıdır. 1950'li yıllarda yaşam standartlarının yükselişinin ölçüsü, Amerikan yaşam tarzının temel unsurunu oluşturan mallara sahiplik şeklinde belirmiştir. Aynı zamanda aşağıdaki pasajda görüleceği üzere, Bayar'ın dillendirdiği gibi, Türkiye'nin gelişmiş ülkeler için pazar haline getirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda yaşam standartlarının yükseltilmesi söylemi bu süreci destekleme işlevi görmüştür. Bayar, ABD gezisi sırasında yaptığı bir konuşmada yaşam standartlarındaki yükselişin Türkiye'yi verimli bir pazar haline getireceğinin altını çizer⁸⁸⁶:

“Türk milletinin satın alma kudretinin artması ve hayat standardının yükselmesiyle memleket, mamul maddeler ve istihlak [tüketim] maddeleri için büyük bir pazar haline gelecektir...Hülâsa denilebilir ki, Türkiye'de sarfedilen her dolar, mümbit [verimli] bir toprağa ekilmiş refah ve bereket filizleri verecek birer tohum gibidir.”

Bayar'a göre insanlığın sefaletten kurtulabilmesi geri kalmış ülkelerin daha büyük üretici ve tüketici durumuna getirilmesiyle mümkündür:

“Biz şuna kaniiz ki, bütün beşeriyetin sefaletten ve içtimai tereddidi [toplumsal yozlaşma] ve tehlikeden kurtulmasına, iktisaden geri kalmış memleketlerin bir an evvel kalkındırılmasına ve daha büyük müstahsil [üretici] ve daha büyük müstehlik [tüketici] vaziyetine getirilmelerine bağlıdır. Gerek içtimai adalet, gerek iktisadi ve siyasi emniyet tamamıyla bu prensibin kabul ve tatbik edilmesine bağlı bulunmaktadır. Çünkü, dünya iktisadiyatı, istihsalin [üretim] ve istihlakın [tüketimin] daima ileri gitmesi suretiyle muvazeneli [dengeli] hale gelebilir.”⁸⁸⁷

Bayar'ın sözlerinden yola çıkarak, DP iktidarı döneminde yaşam standartlarının yükseltilmesine yönelik çabaların amacını, Türkiye'nin kapitalist blok içerisinde konumunu sağlamlaştırılması ve özellikle Amerikan ürünleri için verimli bir pazar haline getirilmesi şeklinde tespit etmek mümkündür. Bu anlamda yaşam

⁸⁸⁵ age, 354.

⁸⁸⁶ Şahingiray, age, 100.

⁸⁸⁷ age, 124.

standartlarını yükseltmeye yönelik politikaların yurttaşları tüketime ve tüketim kültürüne teşvik boyutunu da içerdiği söylenebilir. Belge, günlük hayatın Batılılaşması konusunda teşvik unsuruna şöyle dikkat çekmektedir⁸⁸⁸:

“Türkiye’de her türlü ‘batılılaşma’ gibi günlük hayatın Batılılaşmaya başlaması da büyük ölçüde devlete ilişkin bir konudur. Batılılaşma tercihini yapan da, uygulayan da öncelikle devlet olmuştur. Böyle ‘yukarıdan aşağıya’ bir süreç, mantiken, belli bir ‘zorlamayı’yı da içerir. Şüphesiz Türkiye tarihinin belirli dönemlerinde bu ‘zorlama’ ögesi daha fazla ön plana çıkmıştır. Gelgelim, uzun bir süredir devam eden karmaşık Batılılaşma sürecinin bütünü bu ögeyle açıklamanın önemli sakıncaları vardır. Devlet bazen ‘zorlama’, çok zaman ‘teşvik’ denebilecek tedbirlerle süreci desteklemiştir, kimi zaman ise sadece ‘göz yummuştur’”.

Belge’nin işaret ettiği iktidarın modernleşme sürecini teşvik tedbirleri ile desteklemesine yönelik söylemler, 1950’li yılların egemen siyasal söyleminde oldukça geniş yer kaplamaktadır. DP döneminde kapitalizmle eklemlenme ve tüketim kültürüne yönelik gelişmelere paralel olarak, gündelik hayatın modernleşmesi süreci içerisinde iktidarın; piyasa değerlerinin yayılması, medeni bir yaşamın nasıl olması gerektiği ve neler gerektirdiğine dair düşüncelerini sunduğu, refahın ölçüsünün ne olduğu ve nasıl bir tüketim zihniyetine sahip olunması gerektiğine dair söylemleri öne çıkmıştır.

4.3.4.2. Piyasa Değerleri, İmar-İnşa, Modern Yaşam Tarzı, Refah ve Tüketim Söylemi

DP döneminde modern bir yaşamın nasıl olması gerektiği, refahın tüketimle sağlanacağına yönelik fikirlerle biçimlenmiştir. Bu süreçte piyasa değer ve kuralları yayılmış, bireysel başarı, zenginleşme, daha fazla tüketim kutsanan yeni değerler olmuştur. Bu dönemde Menderes’in konuşmalarının ana motifini iktisadi zekâ, imar-inşa, medeni yaşam tarzı, yaşam standardının yükseltilmesi, kalkınma, gelişme, ilerleme ve refah gibi temalar oluşturmuştur. 1950’li yıllarda halk kesimlerinin piyasa ekonomisine dahil olması süreçlerine ve bu anlamda piyasa değer ve kurallarının yayılmasına dair Bayar, kendisinin de katıldığı bir bakanlar kurulu toplantısında şunları söylemektedir⁸⁸⁹:

“(…) Memleketin mamul madde ihtiyacı büyüktür. Türkiye kendi ihtisali için en büyük pazardır. Vakit geçirmeden, yeraltı servetlerini uyandırmalıyız. Paradan korkmayınız... Rantabilitesi olan bir işe her zaman her yerde para bulunur. Siz yeter ki yapılacak işleri koyun. Bizim ilk yapacağımız iş, büyük insan gücü sermayemizi piyasaya sürmektir. Bunun ne tükenmez bir hazine olduğunu gözlerinizle göreceksiniz...”

⁸⁸⁸ Belge, *age*, 841.

⁸⁸⁹ Bayar, *age*, 137-138.

DP döneminde belirli bazı “piyasa değerleri” teşvik edilmiş ve yurttaşlara tanıtılmaya çalışılmıştır. Söz konusu değerlerden biri olarak ele alınabilecek olan “kredi”⁸⁹⁰ Menderes’in konuşmalarında halka sunulmuş ve kredi-borçlanmaya yönelik çekingen tutumun “gereksizliği” vurgulanmıştır. Menderes, 21 Nisan 1954’te Trabzon’da yaptığı konuşmada kredinin hızlı kalkınmanın kaynağı olduğunu söyler ve krediye yönelik “eski” tutumun yanlış olduğunu vurgular⁸⁹¹:

“Onlar hala ninelerimizin ‘İşten artmaz, dıştan artar’ düsturunu gütmektedirler. Halbuki dıştan biraz artar, asıl artış işten olur. Süratle geliştirmek ve kalkındırmak kredinin mucize vasfıdır. Bugünkü medeniyet, kredi üzerine kurulmuştur, kredi medeniyetidir. Amerika, İngiltere, Fransa kredi yüzünden, kredi sayesinde bugünkü seviyelerine yükselmişlerdir. Bizim de çeyrek asır yerimizde saymamız onların bu sakim ve köhne düsturu yüzünden olmuştur. İşte isbatı: Biz bu desturu terkeder etmez, işler değişmiş, devlet varidatı iki misline çıkmıştır. İş ve istihsal hacmi artmış, milli gelir fazlaşmağa başlamıştır.”

Menderes, kredinin “ileri” ülkelerin mevcut durumlarına ulaşmalarındaki ana araç olduğunu ve hızlı kalkınma için kredi kullanmak gerektiğini daha sonraki konuşmalarında da dile getirmiştir. 10 Ağustos 1955’te düzenlediği basın toplantısında gelişmiş ekonomilerin gelişimlerini krediye borçlu olduklarını söylerken, kredinin aynı zamanda bireyler için de önemli bir kaynak olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır⁸⁹²:

“(…) Bütün bu işleri başarmak için elbette borç da ettik. Bugünkü medeniyet, bir kredi medeniyetidir. Bütün ileri memleketler ve bunların başında Amerika, bu ileri durumlarını krediye borçludurlar. Bu milletler için olduğu kadar fertler için de doğrudur. Misal olarak bizzat sizlerden hanginiz, kredisiz bir iş yaptınız. Eğer kredi keşfedilmemiş olsaydı, dünyada bugünkü terakkiler yarı yarıya dahi tahakkuk etmezdi.”

Menderes, 10 Şubat 1956’da mecliste yaptığı bir konuşmada üretim ve tüketim seviyesindeki artıştan söz ettikten sonra, muhalefetin kredi kullanımına dair eleştirilerini “zamana uymayan” “arkaik” bir düşünce olarak nitelendirir:

“Şimdi muhteremler arkadaşlarım; zevati aliye [yüksek makama sahip kimseler], diyorlar ki; biz yağımızla kavruluruz. Evet yirmi beş sene kendi yağı ile bu milleti cazır cazır kavurdular. Bu nereye gelir arkadaşlar? Bu, şuraya gelir; kredinin lüzumu yoktur, kredi yapmak suçtur. Muhterem arkadaşlar, bugünkü asrın icaznûma [mucize gösterir derecede] eserlerinden biri de kredidir. Dünyadaki eserler, kredi denilen mucizevi icat sayesinde vukubulmuştur. Hatta bu devre bu asra kredi devri dense sezadır. Şimdi tamamen arkaik bir zihniyetle 1600, 1700 senesine ait bir iktisadi tefelsüfle, krediye ihtiyacımız yoktur, kendi yağımızla kendimiz kavruluruz, deniyor. İngiltere kredi ile kendisini düzeltmiştir, Almanya kredi ile kendisini düzeltmiştir. Bugün bir beynelmilel [uluslararası] dayanışmanın, beynelmilel ticari, iktisadi ve mali mevzuların tedahülünün [birbirine girmesinin] arz ettiği manzaraya bakın, bir de şu arkaik fikre bakın. Kendi yağımızla kavrulmuşuz. Bizzat bütün dünyanın gözü önünde muazzam hacmi ile bir mucize gibi görünen dev Amerikan iktisadiyatının bu inkişafı bulabilmesi, yarım asır boyunca Avrupa sermayesinin ve tekniğinin oraya akmasıyla mümkün ve nasibolmuştur.

⁸⁹⁰ Ritzer’e göre kredi modern kitlesel tüketim toplumu haline getirmede kilit bir rol oynamıştır. Bu durum dünyanın geri kalanını da ihraç edilmiştir. Ritzer, *age*, 61.

⁸⁹¹ Kılçık, *Adnan Menderes, IV. Cilt*, 490.

⁸⁹² Kılçık, *Adnan Menderes, V. Cilt*, 403.

Şimdi bize diyorlar ki, kendi yağımızla kavrulmakta imişiz, şu imiş bu imiş. Arkadaşlar, biz asırlarca ıstırap içinde kıvranan, mahrumiyet tabiiyatısaneye haline gelen, hala toprak damlar altında yaşamakta olan muhterem milletimizin sefaletten bir an evvel kurtulması için hiçbir fırsatı ihmal ve fevt suçunu, cinayetini üzerimize alamayız.”⁸⁹³

Menderes’e göre, DP iktidarıyla birlikte yurttaşlar memleket işlerine dahil olmuş ve “herşeyi rakam olarak” düşünmeye başlamıştır⁸⁹⁴. Menderes’in sık sık üretim kalemleri hakkında rakamlar verdiği 25 Ekim 1956 tarihli Balıkesir konuşmasında belirttiği üzere, iktisadi kalkınma Türk milleti tarafından tamamen benimsenmiş ve “milli bir ideal” haline gelmiştir. Menderes, imar ve inşa eden yeni bir yurttaş tipinden söz ettiği konuşmasında⁸⁹⁵ “iktisadi istiklal mücadelesi” içinde olduğunu söylemekte ve muhalefeti bu sürece köstek olmakla eleştirmektedir:

“Türkiye’nin baştanbaşa inşasına girilerek bütün vatanı bir şantiye haline getirmeğe çalıştığımız bir sırada, memleketi kredi denilen cevherden, kredi denilen nimetten mahrum etmek istiyorlardı. Halbuki onların ‘kendi yağımızla kavrulacağız’ parolası altında bu milleti kendi yağı ile kavura kavura ne hale getirdiklerini bütün millet unutmamıştır. Türkiye gibi asırlarca geri kalmış bir memleketin, kendi imkanlarını seferber etmesi yanında, hariçten memleketlerle bu bakımdan sıkı bir iktisadi iş birliği tesis etmeden kalkınmasını beklemek bir hayali ham olurdu.”⁸⁹⁶

Menderes’in yukarıda aktarılan sözlerinde görüldüğü üzere, iktisadi iş birliği derken kastettiği kredi ve borç almaktır. Uluslararası iktisadi işbölümünde Türkiye’ye biçilen rol uyarınca tarımsal ürün satmak ve sanayi ürünü almak ana amaçlardandır⁸⁹⁷. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerinin sanayi ürünlerinin tüketicisi olmak hedefi söz konusudur. Menderes’e göre, ideal yuttaş vatanını imar faaliyetlerine katılmalı ve ileri-medeni bir hayatı arzulamalıdır: “Türk milleti vatanını imar etmek azim ve kararındadır. Bu vatan üzerinde ileri ve medeni bir hayata kavuşmak arzusundadır”⁸⁹⁸. Menderes, 21 Ocak 1960’ta yaptığı radyo konuşmasında krediyi medeni bir hayata ve refaha ulaşmak için kullanılması gereken başlıca araç olarak sunmaktadır:

⁸⁹³ Kılçık, **Adnan Menderes, VI. Cilt**, 173-174.

⁸⁹⁴ Kılçık, **Adnan Menderes, II. Cilt**, 359.

⁸⁹⁵ Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 37.

⁸⁹⁶ **age**, 42-43.

⁸⁹⁷ Menderes, 12 Eylül 1952’de Adapazarı şeker fabrikasının temel atma töreninde yaptığı konuşmada: “Kısa bir atide Türkiye’yi tanımak bile müşkül olacaktır. Türk milleti tam bir tesanüt [dayanışma] içinde ve milli varlığını korumağa azimli olarak muazzam bir kalkınma halindedir. Türk milleti medeni milletler arasında kendisine düşen vazifeyi liyakatla yapmağa azmetmiş bulunmaktadır.” Kılçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 201. Menderes, ABD radyolarında yayınlanan yeni yıl mesajında şunları söylemektedir: “Türkiye süratle artan nüfus için daha yüksek bir hayat seviyesi temin maksadıyla iktisadi ve sosyal sahalarda sarfettekte olduğu gayretlerin sulh ve emniyet davasına doğrudan doğruya veya bilvasıta hadim [hizmet ettiğine] olduğu kanidir.” Haluk Kılçık, **Adnan Menderes’in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**, IX. Cilt, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992, 1-2.

⁸⁹⁸ Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 69.

“Biz asırlarca ihmale uğramış, Halk Partisinin de ihmaline uğramış ve bütün ihmallerin mağduru bulunan bu aziz memleketi bir an evvel layık olduğu refah seviyesine erdirtmek istiyoruz. Onu iktisat, maliye, memleket müdafaası, velhasıl her bakımdan kudretli bir mertebeye çıkarmak istiyoruz. Bunun için dünyanın ve bütün medeni memleketlerin daima faydalandığı kredi müessesinden mümkün olduğu kadar geniş ölçüde memleketimizi faydalandırabilmeyi başlıca vazifemiz, hatta bir vatan borcu sayıyoruz. Kredisiz ve diğer memleketlerle her sahada geniş bir iş birliği kurulmadıkça, kati olarak söylüyorum ki bu emel edindiğimiz neticelere varılmaz.”⁸⁹⁹

Menderes, kalkınmaya dair yaptığı konuşmalarda Türk yurttaşının iktisadi zekâ ve çalışkanlığının tek parti döneminde yadsındığını ve kullanmasına müsaade edilmediğini, DP döneminde ise bütün iktisadi gelişmelerin kaynağının Türk iktisadi zekasından kaynaklandığını vurgulamaktadır⁹⁰⁰. Menderes’e göre DP döneminde yurttaşlar elde ettikleri satın alma gücü ile tüketmekte ve hayat seviyesine yükseltmektedir:

“Onların politikası, Türk çiftçisinin, mühtahsinin ekonomik zekasına, kabiliyet ve kudretine inanmamak esasına dayanır. Halbuki bugün gözlerimizle görüyoruz. Eline geçen fazla iştiha kuvveti ile, imkanlarla yaptığı hareket, traktör almak, hayat seviyesini yükseltmek, istihali fazlalaştırmaktır.”⁹⁰¹

Kılıçbay’ın ihtiyaç yaratılan-talep yaratılan dönem olarak nitelediği 1950’li yıllarda yurttaşların piyasa süreçlerine dahil edilmesine paralel olarak ihtiyaç geliştirilmesi, tüketim alışkanlıklarında değişim ve tüketicileştirme politikası Menderes’in şu sözlerinde somutluk kazanmaktadır⁹⁰²:

“Memleketin ihtiyaçlarını kısmak, ithalatı daraltmak suretiyle muvazene kolaylıkla temin edilir, fakat asıl marifet, istihali arttırarak ve ihracatı tezyit ederek muvazene tesisidir. Bizim iktisadi ve mali görüşümüz onlardan tamamıyla ayrıdır. Ayrı memleket, ayrı dünya görüşümüz var. Öyle olmasaydı 1950 ile 1952 arasındaki bu büyük farklar ortaya çıkarmıydı? (...) Türk milletinin on milyonu sicilli iktisada kaydedilmemiştir. Pazardan ne bir şey alır, ne de bir şey verirdi. Tarlasından sekiz çuval istihali yaparsa altısını yer, ikisini satarak ancak dört kalıp sabun, birkaç arşın bez alırdı. Bunu, iktisadi haymatlosluk [yurtsuzluk] telakki etmek yerinde olur. Biz Türk nüfusunun her birini iktisadi cereyana ithal ederek bu durumdan çıkarmaktayız. (...) Türk köylüsü, bir kefen bezi, bir pamuklu bulabilmek için et ve süt yemez, gıdasından kesmek suretiyle en basit ihtiyaçlarını asgari miktarda temine çalışırdı. Her sahada ‘Acaba memleket şu veya bu miktar istihali edebilir mi?’ sualine dayanan hesaplar dünkü dar zihniyete aittir. Türkün hesapları, dünya ölçüsünde hesaplar olacak ve Türk köylüsü bu suretle orta çağ sefaletinden kurtulacaktır.”

DP döneminde vatanperverlik ölçüsünün de değiştiği gözlemlenmektedir. Menderes vatanperverliği yeniden tanımlayarak yurttaşlara yeni görevler vermektedir. 14 Eylül

⁸⁹⁹ Kılıçık, **Adnan Menderes, IX. Cilt**, 140.

⁹⁰⁰ 11 Ekim 1953’te Adapazarı’da yaptığı bir konuşmada şunları söyler: “(...) bütün bu iktisadi cihazlanmamız, bütün elemanları ile, fabrikaları, limanları, barajları, yolları, bankaları ve su işleriyle, Türk milletinin evvela çalışkanlığının, sonra da iktisadi zekasının bir neticesidir.” Kılıçık, **Adnan Menderes, IV. Cilt**, 139.

⁹⁰¹ Kılıçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 247.

⁹⁰² **age**, 248-250.

1953'te Kütahya Şeker Fabrikası temel atma töreninde yaptığı konuşmada Türk milletinin vatanperverliğinin yepyeni bir sahada tecelli ettiğini söylemektedir⁹⁰³:

“Türk vatandaşı yurdunu, vatanını evi gibi benimsemiş ve onun her köşesinin bir an evvel mamure olmasını büyük bir heyecanla arzulamakta bulunmuştur. Şimdiye kadar vatanperverliğiniz sadece gelen felaketlere ve istilalara karşı bütün fedakarlığımızla mukabele etmek ve yurdumuzu korumak şeklinde tecelli etmişti. Şimdi de bu aziz vatani her köşe bucağında mamur [imar edilmiş] müreffeh ve ileri medeni bir seviyeye ulaştırmak için Türk milletinin büyük bir şevk ve heyecan içinde olduğunu ve bunun da yepyeni bir vatanperverlik şeklinde tecelli ettiğini söylemekte bir hata yoktur. (...) Şimdiye kadar adeta istidatlarınız [yetenekleriniz] kösteklenmişti. İmkanlar son derece tahdit edilmişti [sınırlandırılmıştı]. Fakat şimdi imkanlar, bütün genişliğiyle, iktisadi zekanızın ve çalışkanlığımızın emrine amade kılınmış ve yaratıcı emeklerinizin bütün neticeleri memleketin her tarafında mamureler vücuda getirmek şeklinde tecelli etmeye başlamıştır. İçine girdiğimiz bu yeni devrenin neticesi olmak üzere Türkün iktisadi zekâ ve dehasının memleketi artık kısa bir zamanda baştanbaşa mamureye çevireceğinden kimsenin şüphe etmeğe hakkı yoktur.”

Menderes'in yukarıda aktarılan sözlerinde görüldüğü üzere, Türk yurttaşının tüketim ölçüsü dünya standartlarında olmalıdır ve ancak bu şekilde sefaletten kurtuluş gerçekleştirilebilecektir. Menderes konuşmalarında sık sık ticaret dengesinin sağlanması adına tüketimin kısılması anlayışını eleştirir. İlerleme ve kalkınmanın tüketimin sınırlandırılmamasına bağlı olduğunu vurgular⁹⁰⁴. Menderes, tüketimi sınırlandırma ve ürettiğimiz kadar tüketiceğiz politikasının tek parti zihniyetine ait bir politika olarak görmektedir. Menderes'e göre tüketimin sınırlandırılmaması aynı zamanda demokratik bir yönetimin de gereğidir. Bu anlamda Menderes, en somut biçimleriyle Amerika'da egemen olan “özgür tercih üzerine inşa edilen tüketim söylemi”nin taşıyıcısı olmuştur. Daha önce ele alındığı üzere, Amerika'da tüketim özgürlük ve demokrasi ile ilişkilendirilmiş durumdadır. Yaşam seviyesinin artırılması söylemi, savaş sonrası Amerikan hak ve özgürlükleri söyleminin bir uzantısıdır. Menderes de konuşmalarında tüketimin sınırlandırılmasının özgürlükle bağdaşmayacağını ifade eder. Menderes, 10 Şubat 1956'da mecliste yaptığı bir konuşmada şunları söylemektedir⁹⁰⁵:

“Şeker az istihsal ediyoruz, fiyatını beş liraya çıkar, halk yemeyiversin, ne çıkar? Bu, tek parti tahakkümünün hükümran olduğu zamanlara ait bir zihniyettir. (...) Eğer bugün memleketimizde halkımız 300 bin ton şeker yiyorsa, biz bunu rasyonalize ile 250 bin tona indiremeyiz. Bunu dahilde istihsalimizle temin etmek, temin edemediğimiz miktar kalır ise dövizle dışarıdan getirmek mecburiyetindeyiz. Buna demokratik idare derler. Şekerin beş lira olduğu devir değil.”

⁹⁰³ Kılçık, **Adnan Menderes, IV. Cilt**, 126-127.

⁹⁰⁴ Örneğin, 19 Ekim 1957'de Kayseri'de yaptığı konuşmada şunları söyler: “Biz Halk Partisi gibi istihlakı baskı altında tutarak değil, milletin satın alma gücünü yükselterek ve yükselen istihlak seviyelerinin icabettirdiği fazla maddeleri temin etmek yolunu tutan bir iktisadi anlayışa sahibiz. Onlar tam aksine daraltma isterler, bu iki anlayış arasında akla kara kadar fark vardır. İşte 1950'den öncesini ve sonrasını ayıran mümeyyiz vasıf, bu iki görüş arasındaki farktan doğmaktadır.” Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 404-405.

⁹⁰⁵ Kılçık, **Adnan Menderes, VI. Cilt**, 174.

Menderes 14 Aralık 1955'te dördüncü hükümet programını okuduktan sonra yaptığı konuşmada, DP'nin iktisadi kalkınma vaat eden bir parti olduğunu ve demokrat bir hükümet olarak "ürettiğimiz kadar satın alacağız" politika anlayışına sahip olmadığını şu sözlerle dile getirmektedir⁹⁰⁶:

"(...) paşa Hazretleri, dış ticaret açığından bahsettiler. Bana hangi memleketi gösterebilirler ki, büyük investisman derinde, mali ve iktisadi kalkınma devrinde olsunlar da, dış ticaret açığı vermesinler. Bu eskiden kolaydı. Basit bir politikaları vardı. Sattığımız kadar alacağız. Basit... bundan basiti yok ki. Eğer bu demokrasi devrinde biz sattığımız kadar alacağımız politikasını beş sene, on sene daha devam ettirmiş olsaydık, halimiz nice olurdu? Vaadlerimizi yerine getirmediğimiz lafı o zaman haklı olarak söylenirdi. Demokrat Parti geniş bir iktisadi kalkınmanın vaatçisi olarak iş başına gelmiştir. Biz başka bir politikanın insanlarıyız. (...) Yani biz sattığımız kadarını almak gibi senelik tahditlere [kısıtlamalara] kendimizi mahkûm edecek olursak 10 sene, 20 sene sonra Türkiye'nin bulunduğu yerden bir arpa boyu ileri gitmesi mümkün olmazdı. Bizim politikamız bu değildir. Biz bunu açık olarak ifade etmekteyiz."

Menderes, tüketim artışının yurttaşların medeni bir hayat yaşıyor olmasından kaynaklandığını belirtir⁹⁰⁷. Bu bağlamda tüketimin bir modernleşme aracı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Odabaşı'nın dikkat çektiği üzere, gelişmiş ülkelerin tüketim düzeylerine benzemek modernliğin bir göstergesi olarak diğer ülkelerde kabul görebilmektedir⁹⁰⁸. Berkes'in vurguladığı gibi, gelişmiş kapitalist ülkelerde bir sonuç olan yaşam ideolojisi Türkiye gibi ülkelerde itici güç olmuştur. Bu anlamda gelişmiş ülkelerin tüketim ürünlerine/değerlerine hayranlık ve düşkünlük modernleşme ile aynı şey olmuştur⁹⁰⁹. Menderes'in konuşmaları bağlamında DP'nin bu anlayışın taşıyıcısı olduğu görülmektedir. Az gelişmiş ülkeler için kalkınma, büyük ölçüde kapitalist gelişmiş ülkelerin üretim ve tüketim seviyelerine ulaşmak olarak anlaşılmıştır⁹¹⁰. DP'nin tercih ettiği kalkınma yolunda da gelişmiş ülkelerin tüketim seviyelerine ulaşmak ve bu şekilde yaşam standartlarının

⁹⁰⁶ age, 107- 108.

⁹⁰⁷ Menderes 13 Aralık 1955'te DP meclis grubunda yaptığı konuşmada medeni yaşamın şartını tüketim artışına bağlayarak, ekonomik buhran sebebinin yurttaşların medeni seviyede yaşıyor olması olduğunu söyler: "Bugünkü buhranı istihlak artışına bağlamak lazımdır. Türk milletinin medeni bir seviyede yaşama haline gelmiş olmasına bağlamak lazımdır. (...) Bugün ilmin gizli tarafı yoktur. İktisadi meseleler... Bunlar mütearife. Her memleketin kendi görüşüne göre istikamet alan şeyler. Bir meşum [kötü] rükudat [eğilme] politikası, Halk partisi'nin iktisadi politikası. Bakınız 1930 ile 950'yi mukayese ediniz. Aradan yirmi sene geçmiştir. İstihsal de istihlak de olduğu yerde durmuş. Nüfus teyyüdünü bile karşılayacak bir vaziyet yoktur. Hem de yirmi sene içinde dış ticaret hacmi hatta daha aşağıya düşmüş. Neden? Meşum bir muvazene politikası; muvazene dedikleri, en aşağı seviyede bir muvazene. İstikrar dedikleri ne? 'Sefalette müstakar [istikrarlı] olmak' Hayır arkadaşlar. Bu memleket sefalette müstakar olmayacak." age, 78-81. 18 Kasım 1953'te mecliste yaptığı konuşmada: "Elbette memleketin dış tediyeleri [ödemeleri] nezaket kesbetmiştir [kazanmıştır]. Çünkü medeni seviye yükselmiştir, medeni memleketlerin yaşama seviyesine yaklaşmıştır memleket. Vatandaşın yediği et iki misline çıkmıştır. Kullandığı kumaş iki misline çıkmıştır, motörlü vasıtalar dört misline çıkmıştır. Medeni gayeler yolundayız..." Kılçık, **Adnan Menderes, IV. Cilt**, 210-211.

⁹⁰⁸ Odabaşı, age, 56.

⁹⁰⁹ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975).

⁹¹⁰ Güngen, age, 436.

yükseltilmesi hedeflenmiştir. DP döneminde tüketim artışının muasır medeniyete ulaşmanın olmazsa olmazları arasında resmedildiğini görülmektedir. Bayar'ın belirttiği üzere, “Türkiye bütün vasıtalarını kullanarak, bir an evvel daha yüksek bir hayat seviyesi temin etmek ve diğer devletlerin seviyesine varmak azmindedir”⁹¹¹.

DP'nin “yaşam standartlarını yükseltme” vaadi hayatı kolaylaştırmak anlamından daha fazlasını içermiştir. “Daha yüksek bir hayat seviyesi temin etmek” pratikte “tüketim”de gelişmiş kapitalist ülkelerin seviyesine ulaşmak şeklinde anlamını bulmuştur. Daha yüksek hayat seviyesini sağlanması ise Türkiye'nin kendi kaynaklarını kullanarak gerçekleştirilecek bir ülkü olarak görülmemiş, hayat seviyesinin yükselişi daha çok tarımsal üretim yoluyla ekonomik gelişme ve dış yardımlara bağlanmıştır. Menderes, 27 Şubat 1956'da mecliste yaptığı konuşmada Hürriyet Partisi'nden gelen eleştirilere verdiği cevaplar kapsamında muhalefetçe eleştirilen tüketim artışının DP iktidarının başlangıcından beri izlenen politikaların bir sonucu olduğunu söylemiştir⁹¹². Türkiye'nin “ileri” milletlerin yaşam seviyesine bu şekilde yetiştiğini belirtmiş ve tüketim yoluyla medeni bir yaşam seviyesine ulaşılabileceği düşüncesini yinelemiştir:

“İstihlak arttı, artacaktır. İnkâr eden mi var? İstihlak artacaktı, bunu çok iyi bilirler. İstihlakı zorla biz arttırmadık. 1956 senesinde Türkiye'de yaşayan ileri ve medeni bir milletin dünyanın diğer milletlerinin nasıl yaşadığını bilmemesi, anlamaması, medeni bir insanın ihtiyaçlarını takdir edememesi asla varit değildir. Böyle bir şey olmaz dünyada... Bu mücadele öteden beri devam etmektedir. Bu memleketin fakrû zaruriyetiyle boğuşulmasını bir tarih boyunca müşahede etmiştir. Türk milleti, kaderini, talihini inşa etmektedir. Bakınız 1923 ve 1930 arası, yedi sene zarfında sadece ve sadece şimendiferle uğraşmışız. Bunu bir muvaffakiyet olarak kabul ediyoruz. Haklıdır. Fakat, neye mal olmuş biliyor musunuz? Milletın geçim seviyesinde büyük teşevvüşler [bocalamalar] vaki olmuş, bu hareket yani Sivas'a kadar şimendifer yapmak dahi büyük iktisadi ve mali sıkıntıların sebebini teşkil etmiştir. Açınız okuyunuz, tarih böyle söylüyor. Geçmiş vesikalar böyledir. Tasavvur ediniz, demek ki o zamanki iptidai yaşama şartlarına rağmen, Sivas'a kadar bir şimendifer yapmaktaki külfetler yaratmış memleket ve milleti sefalet kadar uzanan bir maişet [geçim] seviyesine mecbur etmiştir. (...) Mal darlığından sızlanma duruma bugüne özgü değildir. Geçmişten bu yana böyledir. DP bu kadere dur demek için iktidara gelmiştir. İkinci dünya savaşı yıllarında tüketim belirli bir seviyede tutuldu ama bir sürü ıstırap pahasına tutuldu. (...) aşağı seviyede tuttuk da

⁹¹¹ Şahingiray, *age*, 185.

⁹¹² Hürriyet Partisi'nin tüketimi teşvik ettikleri yönündeki eleştirilere Menderes 22 Şubat 1956'daki meclis konuşmasında şöyle cevap vermektedir: “Şimdi deniliyor ki; siz istihsalı azdırdınız. İstihlakı harekete getirmese idiniz... muhterem arkadaşlar, istihlakı harekete getirip getirmemek meselesi başka memleketlerde konuşulabilir. Bizim memleketimize gelince büsbütün başka mana ifade eder. Biz ne ile istihlakı harekete getirdik? Büyük kütlelere işira kudreti vermek suretiyle... Bu işira kudretini vermese idik, derhal nazarı dikkatinize arz ederim, istihlak miktarı ile istihsal miktarının artması arasında sıkı bir münasebet olduğunu kabul etmek lazım gelir. Bu istihsalı teşvik işini herşeyden evvel içtimai adalet meselesi olarak ele aldık. İçtimai adalet dediğimiz zaman başka memleketlerde derhal işçi davası akla gelir, bizim memleketimizde köylü ve işçi davasıdır. Bir içtimai adalet davası olarak buğdayı 30 kuruşa alalım dedik ve bu suretle bütün iç pazarı harekete geçirmiş olmağımız hepimiz tarafından tasvibedilmiş bir politika idi. Eğer hatamız bu ise hep beraber yaptık ve bundan başka yol yoktu arkadaşlar.” Kılçık, *Adnan Menderes, VI. Cilt*, 204.

ne oldu? Şeker yok, ekmeklik buğday 100-150 kuruş, memleketin birkaç yerinde el tezgâhları var, pamuk var, fakat vaktinde iki tane iplik fabrikası düşünemediğimiz için çıplak kaldık.”⁹¹³

Menderes 3 Aralık 1957’de DP meclis gurubunda yaptığı konuşmada satın alma gücünü arttırıp “tüketimi harekete geçirdikleri” yönündeki eleştirilerin gerçeklik payı olduğunu ancak söz konusu gelişimin nedeninin “Türkiye’nin bünyevi olarak geçirmekte olduğu derin istihalenin [biçim değiştirmenin] de aranması” gerektiğini söyler⁹¹⁴. Menderes’e göre tüketim seviyesinin artması Türkiye’nin geçirmekte olduğu bünyevi biçim değiştirmenin yani dönüşümün sonuçlarından biridir. Menderes, dönemlerinde ortaya çıkan tüketim artışının yapay yollarla yaratılmadığını, tüketimin zaten artacak olduğunu, DP’nin sadece bu eğilimin önüne geçemediğini, eski dönemin yoklukları ve gelişmiş ülkelerin yaşam seviyelerine tanık olma durumunun bu sonuca yol açtığını söylemektedir⁹¹⁵:

“(…) istihlakın artmasına doğru olan temayül [eğilim], temayül değil şiddetli cereyan, son derece şiddetle akış, harp baskısının üzerimizden kalktığı gün kendini göstermiştir. Derhal geniş ithalat yapılması baskısı vasıl oldu. Hayatı o seviye de tutabilmek ... Türkiye’yi demir pabuç içinde ayaklarını dumura mahkûm etmek demektir. (...) Bu sebeple istihlak durdurulamadı, veya bu suni bir tahrik neticesi değildir. Demokrat Parti iktidarına atfedilmek istenen husus, olsa olsa istihlaki teşvik etmek gibi bir hususta olabilir. (...) Halbuki Türk milletinin yaşama seviyesi, o derece aşağıda idi ki, bunun Türk milleti tarafından hissedilip, başka bir hayat arzusunun bütün vatandaşların ruhunda tecelli etmemesine imkân tasavvur olunamazdı.”

DP geniş halk kitlelerinin modernleşmesi amacına gelir kaynaklarının arttırılması yoluyla piyasaya entegre olmuş köylü yurttaşlar yaratarak ulaşmaya çalışmaktadır. Menderes, 6 Eylül 1953’te Balıkesir’de yaptığı konuşmada bazı malların piyasada zor bulunuyor olmasının sebebini köylü yurttaşların medeni bir unsur haline gelmiş olmalarıyla açıklar:

“Vaktiyle yağını ve sütünü, en aziz gıdasını bir kalıp sabun, beş on metre bez, bir kilo tuz için pazara çıkararak köylümüz bugün başka gelir kaynaklarına sahiptir. ‘Eğer ortalıkta bir refah varsa, bu muayyen ve mahdut insanların refahıdır’ diyenlere karşı istihlal ve istihlak rakamları en güzel cevabı teşkil eder. Muayyen ve mahdut sayıda refahlı insanların eskiden de radyoları vardı. Onlar eskiden de şeker, yağ ve et yerlerdi. Eskiden de inşaat yaptırıyorlardı, giyinirlerdi. Bugünkü fazla talep geniş halk kitlelerinin talebidir.”⁹¹⁶

⁹¹³ age, 234.

⁹¹⁴ Kılçık, **Adnan Menderes, VIII. Cilt**, 27. Menderes, 15 Ocak 1959’da DP grubunda yaptığı konuşmada “Türkiye metamorfoz içindedir arkadaşlar. Yani dün ile bugünü birbirine uymaz, tanıyamazsınız onu mütemadiyen değiştiriyor” diyerek “yepyeni bir toplum ve memleket” vurgusu yapmaktadır. Kılçık, **Adnan Menderes, IX. Cilt**, 13. Menderes, 20 Aralık 1951’de Milliyet gazetesine yaptığı bir açıklamada “Türkiye’de iktisadi hayatta çok derin ve geniş bir inkılap olmaktadır. Adeta bünye değiştirir gibi gayet süratli bir iktisadi gelişmenin içindeyiz” demiştir. Kılçık, **Adnan Menderes, II. Cilt**, 481.

⁹¹⁵ Kılçık, **Adnan Menderes, VI. Cilt**, 234.

⁹¹⁶ Kılçık, **Adnan Menderes, IV. Cilt**, 117-118.

Menderes'e göre, aşağı bir hayat seviyesinde tutulan Türk milleti kaderine isyan etmiştir. DP'nin yeni yurttaş tipi hiçbir mahrumiyeti olmayan, daha fazla tüketen, kredi kullanan, tüketiminden kısmayan bir yurttaş olarak sunulmaktadır:

“Şimdi muhterem arkadaşlarım, hayat pahalılığını bu istihlakın artışıdaki taksiratını bize yüklemek, sureti katiyede doğru değildir. Biz Türk milletinin en iptidai ihtiyaçlara mahkûm olmasına göz yumacak mevkiye olamayız. (...) istihlakın artması hadisesi, önüne geçilmez bir hadisedir. İstihlakte; istihsalde maişet seviyesi çok yüksek olan Amerika'da dahi istihlakın durdurulması veya arttırılması ekonomik problemlerin başında gelir. Türk milletine, sen sırtın çıplak, yalın ayak yaşayacaksın, yüz bin ton şekerle geçineceksin, her şeyden mahrum olacaksın, sen Orta-Asya'nın şu köşesinde nasılsa baki kalabilmiş bir zavallı milletsin, senin kaderin budur, sen şeker yiyemezsin, hastanelerde teker teker yatmak senin hakkın değil, sen bu kadere mahkûmsun, demek kimsenin haddi değildir. Suni olarak istihlakimizin arttırıldığı iddiasını reddederim. Biz, hakikatte geri kalmış, hiçbir envestisman yapmamış memleketlerin tipik ekonomi gösteren bir memleketi idik. Bugün bu vaziyetten çıktık. Arz ettiğim memleketler dış ticaret ve tediye muvazenesinde daima açık verirlir, bu açık daima devam edeceği için bir takım tahdit tedbirleriyle, yani istihlakı daha da tahdit etmek, çok geri bir hayata milleti mahkûm etmek suretiyle vaziyet idare edilir. Bizim geçmişteki idareimiz böyle olmuştur. Fakat, demokrasi devrine girdikten sonra, harp bittikten yedi sene sonra, vatandaşa şekeri vesika ile yiyeceksin diyemezsiniz. Bir kahve eksikliği memlekette ihtilaller yapar.”⁹¹⁷

Erken Cumhuriyet dönemindeki muasır medeniyeti yakalama ülküsünün, DP döneminde muasır medeniyetle aradaki mesafeyi hızlı bir şekilde kapama ülküsüne dönüştüğü görülmektedir. Üretim ve sanayileşme süreçleri uzun zaman istediği için de önce tüketim aşamasında medeniyete yetişmek şeklinde anlaşılmış buna yönelik adımlar atılıp politikalar uygulanmıştır. Dolayısıyla öncelik olarak üretmek değil tüketerek yani tüketim yoluyla medeniyetle aradaki mesafenin kısaltılması amaçlanmıştır. Söz konusu anlayış, 16 Mayıs 1956 meclisteki bir konuşmasında Menderes'in şu sözlerinde somutlaşır⁹¹⁸:

⁹¹⁷ Kılçık, **Adnan Menderes, VI. Cilt**, 236. 1954 yılı başlarındaki bir demecinde ifade ettiği üzere Bayar'a göre geçmişte girilen savaşlar nedeniyle memleketin hayat standardı düşük kalmıştır ancak DP iktidarıyla birlikte hayat standardı yükselmeye başlamıştır. Bayar'a göre hayat standardının yükselişi sürecini sekteye uğratabilecek uygulamalardan kaçınılmalıdır: “(...) sıkı ve tahdidi tedbirler alacak olursak memleketteki dinamik kalkınma kuvvetlerini tehlikeye düşürürüz. Bundan başka tedbirler itti hazı [alınması], müstahsil [üretici] teşebbüsler kurmak ve yaratmak imkanlarını kaybetmemiz demek olur. O takdirde hayat standardımız düşer.” Şahingiray, **age**, 92.

⁹¹⁸ Söz konusu konuşmasında Menderes medeni normların yeniden belirlendiği koşullarda ihtiyaçların da artmış olduğuna işaret eder. “Arkadaşlar; pahalılık meselesine kemali cesaretle böylesine bahsediyorum, istihlakimiz artmaktadır. İstihlakimizin bu artışını düne nazaran fazlalaşan ihtiyaçlarımızın tatmin edilmesinde aramak lazım gelir, milletçe dünkünden fazla giyiyoruz, fazla yiyoruz, dünkünden daha iyi yerlerde oturuyoruz. (...) bunların istihlakini düşürmek lazımdır demek, halkın derdine, halkın ihtiyacına, halkın maişetine yardım etmek değildir. Çünkü ileri attığımız tez, halkın gıdasından halkın ihtiyacından halkın maişetinden kısmak suretiyle bir muvazene tesis etmek lazımdır iddiasıdır. Zahirde halkı korur gibi görünen iddialar halkın bugünkü maişetine göz dikmiş olmasından başka mana ifade etmez. (...) Bir kat dahi çamaşırı olmayan halkımızı insan gibi, hiç olmazsa üç kat çamaşırına sahip kılabilmek için, pabucu olmayanın pabucunu tedarik edebilmesi için, bir de istihlakı bugünün çok üstünde bir muvazeneye ulaştırabilmek için çalışmaktayız.” “Türk milletine, sen elbette daha iyi bir hayata namzetsin, demek istiyoruz. Çok görmüyoruz. Bilakis az buluyoruz. Bütün cehdü gayretimiz, bu memleketin en kısa bir zamanda saadetini temin etmekten ibarettir. Türk milleti bu seviyede kalamaz, bu seviyeye mahkûm edilemez. (...) Mütamadi

“Geride bıraktığımız asırların korkunç boşluklarını nasıl dolduracağız? İleri dünya ile bugünkü Türkiye arasındaki bu korkunç mesafeyi nasıl ortadan kaldıracacağız, beyefendiler? Nasıl ortadan kaldıracacağız? Ağır tempo ile gidecekmiz!... Hangi tempo ile?... Adamlar atom devrinde. 19 bin metreye çıkıyor, 20 bine çıkıyor yetmiyor. Eflake çıkacak. Biz ise iki çimento fabrikası fazladır diye münakaşa yapıyoruz. O medeni alemin arkasından koştuğu ideal ve hayaller ortada iken hür dünya için, hürriyet davası için, tecavüze karşı koymak için teşkil edilen set ve siperlerde bu derece cansiperane vaziyet alan Türk milletine sizin reva gördüğünüz yaşayış seviyesi bu mudur, hayat seviyesi bu mudur? Hayır. 260 bin ton şeker fazladır bu Türklere diyorlar, bu eti yememeli idi, bu yumurtayı yememeli idi diyorlar, ayağını yorganına göre uzat, yani istihsaline göre istihlakini yap diyorlar, tıpkı yirmi beş seneden beri yapıldığı gibi. Yani zaruri bir muvazenin hala hasreti içinde bulunuyorlar. Acınacak bir şey bu. (...) Daha ne kadar bekleyeceğiz? Biz medeni alemle aramızdaki mesafeyi kısaltmaya çalışıyoruz. Türk milleti bunu bilsin, bizim kalkınma hamlemiz gizli değildir. Aradaki mesafeyi kapamamız lazım gelir.”⁹¹⁹

DP döneminde yurttaşların hayat standardını yükseltmek için ithalat yapılması zorunlu görülmektedir. Hayat seviyesinin arttırmanın yolu tüketim maddeleri harcamalarını arttırmak olarak tespit edilmiş durumdadır. Menderes’in 23 Mayıs 1954’te dış ödeme güçlükleri konusunda DP meclis grubunu aydınlatmak amacıyla yaptığı bir konuşmasında yurttaşlara sıkıntı yaşatılmaması için çabaladığını söylemektedir:

“Yani hem envestisman yapacaksın, hem de vatandaşın hayat standardının yükselmesi için gayet geniş ithalat yapacaksın. (...) dünya kadar ithalat yapmak mecburiyetinde bulunan, 950’ye nazaran istihlak her sahada üç dört misline çıkmış olan bir memlekette hem envestisman yapmak; hem istihlak, müstehlik [tüketici] maddeler sarfiyatını arttırmak suretiyle hayat seviyesini yükselten bir memlekette hükümetlerin çok dikkatli ve gayretli olması lazım gelir. Biz bu kadar envestisman yaparken hayati zaruret olarak vatandaşa bu ana kadar bir sıkıntı göstermedik. (...) Hem envestisman yapmaktayız, hem de vatandaşın hayat seviyesini, istihlakini dört sene içinde bir mislinden fazla arttırmış bulunuyoruz. Vatandaş bunun ağırlığını hissetmiş değildir.”

çalışmalarla bütün memlekette tanınmayacak çehre değişikliği yaratan ve hayatın istihaleleri [başkalaşmaları] bakımından -eski tempoya nazaran- mazi ile irtibatını kesmişçesine bir hamle içindeyiz. Bu hamle daha da artacaktır. Çünkü insanlık öyle terakki hamleleri içinde ilim ve fende öylesine bir seviyeye vasil olmuştur ki, bizde olanlarla beraber yaşayabilmek ve medeni alem içindeki şerefli mevkiimizi bir an evvel elde etmek mecburiyetindeyiz.” Kılçık, **Adnan Menderes, VI. Cilt**, 328-329.

⁹¹⁹ Kılçık, **Adnan Menderes, VI. Cilt**, 322-324. Menderes söz konusu konuşmasında tek parti döneminde iktidarın iktisadi kalkınmadan haberinin dahi olmadığını söylemektedir. Menderes’e göre yaşanan iktisadi sorunlar DP’nin takip ettiği kalkınma politikalarından dolayı değil, önceki dönemde milletin çok düşük bir hayat seviyesine mahkûm bırakılmış olmasından kaynaklanmaktadır: “Türkiye, bütün dünya kitaplarında yazıldığı gibi, iktisaden geri kalmış bir memlekettir. İktisaden geri kalmış memleket nedir? İhtihali az, istihlakine yetmeyen memleket, mahrumiyet içinde yaşamaya mahrum memleket demektir. (...) Türkiye, iktisaden geri bırakılmış bir memleket olarak, sefalete, mahrumiyete mahkumdu. Bakınız, sene 1934, ne baraj var, ne yol yapıyoruz, ne şunu, ne bunu yapıyoruz, ne liman, hiç bir şey yapmıyoruz. Rübu asır statik bir iktisat sistemi içinde, dört şeker fabrikası, bir iki çimento fabrikası yapmakla geçirilmiş. Hiçbir şey yapmamışız. Sene 1934, İktisat vekili Celal Bayar, nutuk veriyor, diyor ki; ‘Memlekette kahve yok, bu memlekete kahve getirilemiyor, bugün kahve için bir lira dahi vermek; memlekete ihanettir.’ Tek parti döneminde (...) istihlakte o kadar aşağı seviyelerdeyiz ki, dünya rakamlarına bakılacak olursa bu millete nasıl bu kadar aşağı bir istihlak seviyesinde bulunmasının reva görülmüş olduğu, elemle, ibretle müşahade edilir. Ne söylüyorsunuz? Bu memleketin yiyeceğinden, içeceği, giyeceğinden kısmak suretiyle mi muvazeneyi tesis etmek istiyorsunuz? Bu memleketin hayat seviyesinden fedakârlık yapacak hiçbir tarafı yoktur. Alınız, bakınız, başka memleketlerle mukayese ediniz. Başka memleketlerin tıkına tıkına yediklerinin onda birini dahi milletimiz yiyememektedir.”

Menderes söz konusu konuşmasında tüketimin kısıtlanması tedbirlerinin yalnızca Türkiye için değil, gelişmiş ülkeler içinde doğru olmadığına dair görüşünü şu sözlerle belirtmiştir⁹²⁰:

“Geçen sene İngiltere’ye gittiğimiz zaman mutena otellerinde çay verirken şekeri ölçü ile dağıtıyorlardı. Dükkanlarda güzel bir kumaş görürsünüz... O kumaş İngiliz için değil, dışarıya satmak için... Çok ağır şeyler... Bunlar niçin?.. Diyorlar ki ‘Fabrikalarımız eskimiştir, şunlar olmuştur, bunlar olmuştur. Büyük investisman yapacağız. Bu memleketin istihlakinden kesmek suretiyle karşılayacağız.’ Sorarım arkadaşlar, Türkiye tarihinde görülmemiş hacimde büyük nispetlerde investisman yaparken hangi sıkıntıya maruz kaldık. Bilakis istihlakimiz arttı. İşte bu, tezadı izah ederken huzurunuzda münşerih [neşeli] olmak fırsatını buluyoruz.”

DP tek parti iktidarını tüketimi azaltarak halkın refah düzeyini düşürmekle eleştirmektedir. DP yöneticileri kalkınmayı toplumun geniş kesimlerinden fedakârlık istemeden gerçekleştirmeyi hedeflerken, gelir düzeyinin düşük olduğu demokratik bir rejimde tasarrufları arttırmanın zor ya da imkânsız olduğunu düşüncesindedir. Bu bağlamda tasarruflar dış kaynaklarla arttırılmaya çalışılmıştır⁹²¹. Menderes 19 Ocak 1954’te DP meclis grubunda yaptığı bir konuşmada tasarruf politikasının gereksizliğine işaret ederek İngiltere’de tüketimin kısıyor olması konusunda aşağıda aktarılan sözleri söylerken tüketim konusuna bakışını açıkça ifade etmektedir⁹²²:

“1945 de harp fiilen ve hukuken bitti. O günden bu yana İngiltere hala birçok maddeleri vesika ile vermektedir. Bunun sebebi şekere verecek para olmayışı değildir. Fakat istihlaklerinden yapacakları tasarrufla arttıracakları paraları investisman yapıp memleketin yarımını temin etmek bakımından sanayii yenileyecek, madenciligi ileriye götürececek, yeni yeni cihazlarla teçhiz edecek bir imkân yaratmak içindir. Bu itibarla bugün için birtakım zorluklara katlanmaktadırlar, yarını temin etmek için... Halbuki Türkiye, kendi ölçüleri ile ele alındığı takdirde, dünyanın hiçbir memleketinde görülmeyecek şekilde dört seneden beri muazzam bir iktisadi hareketin içindedir. (...) Madencilikte inkişaf gösteren memleketimizin refah içinde olduğunu katiyen korkmadan haykırmaktayım. İktisadın elifini bilmeyen insanlara haykırmaktayım: ‘Bir memleket çimento 950’ye nazaran iki misli istihlak ederse, şeker istihlaki iki misline çıkarsa, buğdayı beş misli istihlak etmeye kalkarsa; 950’ye nazaran bütün Türkiye’deki otomobillerin ve kamyonların mevcudu dört beş misli artarsa, memleketteki traktör adedi 3 binden 40 bine çıkarsa, ona göre lastik, ona göre petrol, ona göre yedek parça ve ona göre dış sermaye olacak.’”

Menderes, 19 Haziran 1957’de mecliste yaptığı konuşmada refahın ölçüsünün kişi başına düşen tüketim miktarı olduğunu söyler⁹²³:

“Fiyatların yükselmesine muvazi olarak başka bir hadise de cereyan etmektedir. Bu da dünya da vatandaş başına, insan başına yapılan istihlakın 1930’a nazaran bugün 3-4 misline çıkmış olmasıdır. İşte Türkiye’de cereyan eden hadiseler de budur. (...) Bir memlekette refah ölçüsü para olamaz. Refahın ölçüsü vatandaş başına yapılan istihlak miktarı, milletçe yapılan istihlakın toptan hacmidir. Bu ele alındığı taktirde, 1950 senesiyle 1957 arasındaki büyük fark ortaya çıkar, bunu en basit rakamlarla izah etmek mümkündür. Türkiye 7 milyon ton zahire

⁹²⁰ Kılçık, Adnan Menderes, V. Cilt, 10-11.

⁹²¹ Özcan, age, 40-41.

⁹²² Kılçık, Adnan Menderes, IV. Cilt, 325-326.

⁹²³ Kılçık, Adnan Menderes, VII. Cilt, 327.

istihsal ettiği zaman dışarıya zahire çıkarırdı. Halbuki 1956'da 13 küsur milyon ton istihsal eden Türkiye, dışarıdan zahire ithal etmek mecburiyetinde kaldı. Daha hangi birini söyleyeyim; hemen herşey öyledir.”

Menderes'in seçim gezisi sırasında 16 Ekim 1957'de Ordu ve Samsun'da yaptığı konuşmalarında tüketim artışı kalkınmanın bir sonucu olarak sunulmaktadır. DP'nin refah fonksiyonuna ağırlık veren popülizmi, tüketim artışını olumlu yapmakta ve tüketimin kısıtlanması dönemi olarak karakterize ettiği tek parti dönemine yöneltilen popülist sorgulamalarla Menderes'in konuşmalarında sıklıkla yer bulmaktadır. Tüketimin arttırılması hedefi dahilinde tüketimin teşvikinden; daha iyi bir yaşam seviyesine ulaşmak, medeni hayat seviyesine ulaşmak, yani daha iyi bir yaşam araçları olarak kodlanan radyo, otomobil gibi ithal ürünlerin tüketicisi olmak anlaşılmalıdır:

“Bugün kalkınma teşebbüslerine girişirken bu memlekette nümatenahi [sınırsız] artmış olan vatandaş istihlakini karşılayabilmekte bazı sıkıntılarımız da olmuş, mesela bu arada petrol sıkıntısı çekilmiştir. Fakat asıl kusur, bu memleketi sonsuz mahrumiyete terketmiş olanlardır. Vaktiyle 15 milyon dolarlık petrolden fazlasını sarfetmeyen memleket şimdi 100 milyon dolarlık petrol istihlak ediyor. Bu, bir kalkınmanın neticesidir. Esasen ‘iktisadi buhranı kaldıracamız’ derken onların düşündükleri tedbir şudur: Vatandaşın istihlak ve istihsalini muazzam bir baskı altına almak suretiyle memleketi o eski yalancı muvazeneye götürmek... Böyle bir hareket 30-40 sene Türkiye'yi olduğu yerde kalmaya mahkûm eder. Biz tam aksine, istihlakın 3-4 misli daha artmasına taraftarız. Şimdiki bütün gayretlerimiz bu imkânı hazırlamaya matuftur.”⁹²⁴

Menderes CHP'nin iktisat anlayışını eleştirdiği 12 Ekim 1957 tarihinde Erzurum'da yaptığı konuşmada kanaatkarlığın yadsındığı yeni bir iktisadi anlayışa sahip olduklarını şu sözlerle ifade eder⁹²⁵:

“Bir iktisadi buhran dedikleri bugünkü hale bakalım, bir de onların zamanındaki vaziyete: Onların iktisadi buhran içinde dedikleri memlekette yeni bir hayat gelişmektedir. Türkiye eski iptidai, durgun, kanaatkâr iktisadi görüşünden ve hayatından ayrılarak hareketli ileri memleket ölçüsüne doğru hızla koşan bir iktisadi görüşe dayanarak hamle yapmaktadır. 27 senelik iktidarlarının mümeyyiz [ayırmedici] vasfı istihlakî baskı altında tutmak, iktisadi hayatta bütün masraflardan, yatırımlardan kaçmak geri ve iptidai bir iktisadi bünyenin gelecek yıllar için dahi mahkûmu halinde bulundurmaktan ibarettir.”

Menderes konuşmalarında sık sık DP iktidarının memleketi baştan başa “yeniden inşa etme azminde” olduğunu söylemektedir. Ülkenin “yeniden inşa”sı bir zorunluluk olarak görülmektedir⁹²⁶. İkinci Dünya Savaşı'na katılan Avrupa

⁹²⁴ age, 378-379.

⁹²⁵ age, 358-359.

⁹²⁶ 7 Ocak 1953'te İstanbul Ticaret Odası'nda yaptığı konuşmada: “Baştanbaşa inşa edilmesi gereken bir memlekette yaşıyoruz. (...) köylerimizin hepsi, kasabalarımızın birçoğu, mahrumiyetlerin azami derecesinde bulunduğumuz zamanlardan kalmadır ve yeniden yapılması lazımdır.” Kılçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 333. 28 Haziran 1953'te Manisa'da yaptığı konuşmada: “Bu memleketin her tarafı imara muhtaçtır. Bütün memleketi yeni baştan inşa etmemiz icap ediyor. (...) Memleketimiz şimdiye kadar dünya çapında iktisadi bir kuvvet olmaya başlamıştır. Bu sebeple yabancı memleketler şimdi piyasalarını bize açmak gayreti içindedir. İstihsalimiz, istihlakimiz her sahada üç misli

ülkelerinin savaş sonrası yeniden inşası söyleminin DP döneminde Türkiye için de hegemon bir söylem durumunda olduğu görülmektedir. Menderes, 23 Kasım 1952’de Malatya’da yaptığı konuşmada memleketin yeniden inşasını “yeni fetih” olarak nitelendirir: “Bu memleketi kasabaları ile, şehirleri ile hassaten köyleri ile baştanbaşa yeniden inşa etmek mecburiyetindeyiz. (...) Kanımızla aldığımız bu memleketi, bundan sonra iktisadi üstünlüğümüzle imar ederek yeniden fethedeceğiz”⁹²⁷.

Menderes memleketin yeniden inşasının Türk milletinin ileri bir hayata ulaşması için bir gereklilik olduğunu söyler. Daha fazla tüketim daha fazla refah anlayışını şu sözlerle dile getirmektedir⁹²⁸:

“Biz memleketi baştan başa imar etmekteyiz. (...) Ayaklarımız, yalın ayaktı. Türk milleti elbette ki bugünkünden çok daha yüksek ve ileri bir hayata layıktır. İşte biz de bunu yapmaya çalışıyor, bunun için vatani baştanbaşa imar ediyoruz. (...) Vatani baştan başa imar ederken bunlara sıkıntı mı dersiniz? İstihlak rakamları elimizdedir. Bu rakamlar Türk milletinin 1950’ye nazaran üç misli istihlak ettiğini, yani üç misli müreffeh olduğunu ispat etmektedir.”

Menderes, 26 Şubat 1957’de mecliste yaptığı bir konuşmada medeniyete imar ve inşa ile ulaşılacağını ve yalnızca İstanbul değil, tüm Anadolu şehirlerinin modern kentler haline getirileceğini söyler⁹²⁹:

“Bir yeni İstanbul çıkıyor, Türkiye yeni ve muazzam bir kıymet kazanıyor. Yalnız İstanbul değil, memleketin her tarafında modern ve medeni şehirlerin Anadolu’yu kaplaması hedefimizdir ve bunun tahakkuku Anadolu’da yaşayanlarımızın tefekkür [düşünce] tarzına dahi tesir edecektir. Siz zanneder misiniz ki, arkadaşlar, izbelerde yaşamakla medeni tefekküre ulaşılır? Asla... Bu hedefe ulaşmak için bütün bunların esbabını [vasıtalarını] temin etmek gerekir.”

Menderes, 28 Nisan 1954’te İstanbul’da yaptığı bir konuşmada “yepyeni bir hayat tarzı”na erişmek için zihniyet alanında mücadele ettiklerini söyler⁹³⁰:

artmaktadır. Süratle gelişen sağlam bir iktisadi bünyenin bütün arazi ortadır. Türk milletinin muazzam iktisadi kudretine inanıyoruz.” *age*, 518-519.

⁹²⁷ Kılçık, **Adnan Menderes, III. Cilt**, 245. Menderes 5 Ocak 1960’ta Tarsus’ta yaptığı konuşmada muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için imar çalışmalarının gerekliliğine vurgu yapar: “Çalışkan kahraman vatanperver Türk milleti her türlü saadete ileri ve medeni bir memleketin nimetlerine mazhar olmak liyakatine sahiptir. Çalışıyoruz, memleketimizi yeni baştan kurarcasına imar ediyoruz. Cenabı hak, bu millete bu memlekete tabii ve kıymetli hazineler bahsetmiştir. Türk milletinin bu emsalsiz hazineleri, bu aziz mübarek vatanın imarında ihyasında vatanımızın milletimizin muasır medeniyet seviyesine eriştirilmesi gayesi emrine verilmiş bulunuyor.” Kılçık, **Adnan Menderes, IX. Cilt**, 104.

⁹²⁸ Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 340-341.

⁹²⁹ *age*, 223. Menderes 5 Ocak 1960’ta Tarsus’ta yaptığı konuşmada muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için imar çalışmalarının gerekliliğine vurgu yapar: “Çalışkan kahraman vatanperver Türk milleti her türlü saadete ileri ve medeni bir memleketin nimetlerine mazhar olmak liyakatine sahiptir. Çalışıyoruz, memleketimizi yeni baştan kurarcasına imar ediyoruz. Cenabı hak, bu millete bu memlekete tabii ve kıymetli hazineler bahsetmiştir. Türk milletinin bu emsalsiz hazineleri, bu aziz mübarek vatanın imarında ihyasında vatanımızın milletimizin muasır medeniyet seviyesine eriştirilmesi gayesi emrine verilmiş bulunuyor.” Kılçık, **Adnan Menderes, IX. Cilt**, 104.

⁹³⁰ Kılçık, **Adnan Menderes, IV. Cilt**, 517.

“Memleketimiz yepyeni bir hayat tarzına, hakiki medeniyet olan hürriyete refah ve saadete kavuşmak için, maddi ve manevi bütün gerilik unsurlarıyla yaptığı çetin, ve tarihi bir mücadeleye girişmiştir. İleri ve medeni bir hayat tarz ve görüşlere sahip olan zihniyetle tahakküm zihniyetine dayanan siyasi irtica boğuşmaktadır.”

Menderes, 24 Mayıs 1954’te üçüncü Menderes hükümeti programı okunduktan sonra yaptığı konuşmada DP’nin düşünce ve yaşam tarzını değiştirmek amacıyla olduğunu “filhakiki [doğrusu] bir milletin tefekkür [düşünce] ve yaşayış tarzında esaslı tesir ve neticeler yaratan büyük değişiklikleri bir anda ve bir hamlede gerçekleştirebilmek mümkün olamıyor”⁹³¹ sözleriyle ifade etmektedir.

Menderes, 29 Mayıs 1951’de Adana’da yaptığı bir konuşmada “modern toplumların her an artan ihtiyaçlarla yüz yüze olduğunu” belirtmiş ve “çok nurlu, müreffeh bir hayatın kapılarına” geldiğini, “yeni bir alemin eşliğinden içeri” girileceği vaadinde bulunmuştur⁹³². 29 Şubat 1952’de mecliste yaptığı bir konuşmada ifade ettiği üzere “hayat seviyesinde husule gelen [meydana gelen] yükselmeye muvazi [koşut] olarak memleketin gittikçe artan ihtiyaçları” söz konusu olmuştur⁹³³. Menderes’e göre medeni seviyede bir hayat belirli ihtiyaçlar gerektirir. Türkiye hızla kalkınmakta ve gelişmekte olan bir toplumdur ve bu kalkınmanın doğal bir sonucu olarak ihtiyaçlar artacaktır. Menderes söz konusu görüşlerini, 17 Eylül 1954’te Tunçbilek Termik Santrali’nin açılış konuşmasında “medenî seviyede bir hayatın icap ettirdiği ihtiyaçların karşılanmasındaki yeni güçlükler de elbette karşımıza çıkacaktır. Bunların hepsi gelişmekte olan bir cemiyetin süratli bir şekilde kalkınmasının doğurduğu tabii ihtiyaçlardır” sözleriyle ifade etmektedir⁹³⁴. 21 Eylül 1954’te Merzifon konuşmasında Menderes, yurttaşları medeni bir hayat seviyesine ulaştıracaklarını vaat eder:

“Biz elimizde bulunan mevcut imkanları son haddine kadar kullanarak, hatta mevcut olmayanları yaratmak hususunda beşer takatı fevkinde gayretler sarfederek bu asil milletin bunca ihtiyaç ve mahrumiyetlerini süratle sona erdirmek ve onu ileri medeni hayatın seviyesine ulaştırmak gayesini takip etmekteyiz. (...) Bizim iktidarımız geçmiş zamanların temposu ile değil, görülmemiş bir hızla vatandaş derdinin giderilmesine ve milletin kuvvetlenmesine çalışmak mecburiyetini hissetmektedir. Adına ihtiyatkarlık denen fakat haddizatında adeta meskenet [acizlik] ifade eden politikayı biz başkalarına terkettik.”⁹³⁵

Bora’ya göre “DP’nin karikatürleştirilen ‘her mahallede bir milyoner yaratma’ ülküsü” iktisadi girişim azmini ve refaha erişmeye yönelik arzuları, tek parti döneminin kültürel inkılaplarından çok daha etkili bir modernleşme teşvik edicisi

⁹³¹ Kılçık, Adnan Menderes, V. Cilt, 15.

⁹³² Kılçık, Adnan Menderes, II. Cilt, 365-366.

⁹³³ Kılçık, Adnan Menderes, III. Cilt, 70.

⁹³⁴ Kılçık, Adnan Menderes, V. cilt, 136.

⁹³⁵ age, 147-148.

olarak olumlanmasının bir ifadesidir. “Menderes’in söylemi, tek parti ideolojisinin kapitalizmin üzerine örttüğü ‘ar perdesi’ni yırtmış; kârın, tüketimin, kısacası iktisadi rasyonalite dilinin ‘meşrulaşması’na kapı açmıştır”⁹³⁶. Menderes’in konuşmalarında görüldüğü üzere, DP döneminde yurttaşlara tüketimleri yoluyla Amerika’nın seviyesine çıkılabileceği yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Söz konusu düşünsel yönelim için kırılma noktasını ise Marshall Yardımları çerçevesinde tüketimin bir modernleşme ve demokratikleşme aracı olarak görülmeye başlanması oluşturmaktadır⁹³⁷. Menderes’in söyleminde tüketim artışı refah artışının bir göstergesi olarak görülmekte ve modern yurttaş eskiye nazaran daha fazla tüketen niteliğiyle öne çıkan “tüketici yurttaş” olmayla özdeşleştirilmektedir. Bu bağlamda DP döneminde modern yurttaşın niteliklerine tüketiciliğin eklendiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde tasarrufa önem veren bir toplumdaki borçlanmaya yönlendirilen bir topluma doğru bir dönüşüm yaşandığı söylenebilir.

DP döneminde yurttaşlara üretici vasıflarından daha fazla “tüketiciler” olarak seslenilmektedir. Tüketici olmak toplumun bütün kesimlerinin ortak özelliği olarak tespit edilmiştir. Menderes, 20 Ekim 1957’de İzmir’de yaptığı konuşmada tüketiciyi şu şekilde tanımlar⁹³⁸:

“Müstahsil, tüccar, sanayici, madenci, çiftçi; bütün vatandaşların müşterek vasfı müstehlik olmaktır. Çünkü bir taraftan tüccarlık, çiftçilik, madencilik yaparken bir taraftan da istihlak ederler. Bu itibarla müstehlik dediğimiz zaman bilhassa büyük şehirleri de içine alan bir tabir karşısında bulunduğumuz meydandadır.”

Erken Cumhuriyet döneminden farklı olarak bu dönemde siyasi iktidarın yönlendirmesi, yerli malların tüketimine teşvik şeklinde değil, Amerika’dan dünyaya yayılan tüketim kültürüne katılma şeklinde belirlemiştir. 1950’li yıllarda tek parti döneminde siyasi iktidarın yönlendirici fonksiyonunun doldurduğu alana uluslararası piyasa aktörleri dahil edilmiştir. Menderes konuşmalarında tüketim artışına ve tüketilen mal çeşidinin artmış olmasına sık sık rakamlarla yer vererek, yurttaşları tüketime ve tüketim miktarlarına odaklanmasını teşvik etmiştir. Yeni bir yurttaş tipi olarak tüketici yurttaş tipi idealize edilmiştir. Bu bağlamda DP’nin ideal yurttaşının

⁹³⁶ Bora, **Cereyanlar**, 538- 539.

⁹³⁷ Marshall yardımları aynı zamanda ülkenin kalkınması içinde büyük öneme sahip görülmüştür. Menderes, TBMM’de 1950 yılı bütçe kanunuyla ilgili yaptığı konuşmada Marshall yardımının bütçe açıklarını kapama ve kalkınma konusunda faydalı olduğunu söylemiş ve yardımların dış alım gücü sağladığına dikkat çekmiştir: “Bunun ehemmiyeti çok büyüktür. Çünkü bu yardımı biz temin ettiği dış tediye kuvveti olmasaydı, iktisadi cihazlanmamız bakımından sonsuz denecek kadar çok olan ihtiyaçlarımızın yabancı memleketlerden temini nasıl mümkün olurdu?” Kılçık, **Adnan Menderes, I. Cilt**, 415.

⁹³⁸ Kılçık, **Adnan Menderes, VII. Cilt**, 418-419.

tüketici nitelikleriyle ön plana çıktığı söylenebilir. Menderes konuşmalarında sık sık yurttaşların ekonomiye tüketiciler olarak katılımını vurgulamıştır.

Erken Cumhuriyet dönemine dair kısımda ele alındığı üzere söz konusu yıllarda modern yurttaşlığın inşası tüketici niteliğini de kapsamıştır. Bu dönemde milli sermayeyi geliştirmek adına bir çaba bağlamında yurttaşların tüketimlerinde yerli olanı tercih etmesi yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde yurttaşlara tüketiciler olarak seslenilmesinin motivasyonu modern yaşam tarzına sahip yurttaş kitlesini yaratmak, DP dönemindeki motivasyon ise modern yurttaşı yaratmanın yanında gelişmiş kapitalist ülkelerin tüketim mallarının doldurduğu pazara bu ürünleri tüketme istek ve arzusuyla dolu tüketici kitlesinin yaratılmasıdır. Bu anlamda DP'nin söylemindeki tüketici yurttaş “evrensel” tüketici niteliklerine haiz bir yurttaştır.

Üretim düzeyi yetersiz durumdayken Amerika'nın örnek ve ulaşılması gereken ideal olarak sunulmasının işlevi; insanların tüketime yönelmesi, tüketimciliğin yaygınlaşması ve Türkiye'nin pazar konumunun güçlenmesi olmuştur. Bu süreçte, Amerikan kapitalizminin geldiği aşamanın bir ürünü olan yurttaş tipi olarak 1950'lerin tüketici yurttaş anlayışının da ithal edildiği söylenebilir. DP döneminde kendi refahını sağlamak adına hep daha fazlasını talep eden ve tüketen anlamında tüketimciliğin yeni bir yurttaş niteliği haline getirildiğini söylemek mümkündür. Erken Cumhuriyet döneminde tüketici yurttaş sorumluluk ve görev vurgusuyla birlikte söz konusudur. Bu dönemde kendi refahını artırma kaygısı duyan, seçimlerinde özgür, tüketim miktarlarında ve çeşitlerinde sınırlandırılmayan bir tüketici idealinden bahsedilemezken, DP döneminde tüketici yurttaşlar seçimlerinde özgürdür ve bu yolla hayat seviyesine yükselterek modern bir yaşama sahip olabilirler. Bu bağlamda modern yurttaş söylemi aynı zamanda tüketici yurttaşı yaratan bir söylemdir. Modern yurttaş özgürce tüketen, kendi isteklerini ön plana alan ve yaşam kalitesini yükseltme arzusunu duyan bir yurttaştır. 1950'li yıllardaki bu değişimler neoliberal dönemin tüketici yurttaşının nüveleri olarak okunabilir.

5. SONUÇ

Bu çalışmada tüketim kültürü ve tüketimciliğin gelişimi öncelikle kuramsal ve tarihsel düzeyde ele alınmış, konu siyaset ile ilişkisi bağlamında Türkiye özelinde tartışılmıştır. Tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünün sorunsallaştırıldığı bu çalışmada, Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde toplumda yayıldığı haliyle tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünün ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışmanın temel iddiası, ele alınan dönem çerçevesinde siyasi iktidarın uygulamaları ve söylemlerinin, tüketim kültürünün gelişmesi ve tüketim davranışlarının değişmesinde etkin bir rol oynadığıdır.

1950’li yıllarda tüketim kültürü konusunda yaşanan gelişmelerin önemi, dönem içerisindeki dönüşümlerin sonraki yıllarda yaşananların temelini oluşturmasıdır. 1950’lerdeki dönüşümler bu dönemle sınırlı kalmamış, gelecek nesillerin yaşam tarzlarını da yörüngesine alarak bugünü büyük ölçüde belirlemiştir. Amerika’da ortaya çıkan tüketim kültürünün 1950’lerde Türkiye’de yayılmasının en önemli sonucu, ideal yaşam tarzının bu tarihten sonra Amerikan yaşam tarzı olarak belirlenmiş olması ve kitlelere mal olmasıdır. Bu da günümüzde Türkiye’nin alışveriş merkezi sayısında dünyada ilk sıralarda yer alması ve tüketimciliğin kitleselleşmesi gibi sonuçlar doğurmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sanayileşme sürecini tamamlamamış fakat “refah değerleri” olarak kodlanan otomobil, radyo, elektrikli ev aletleri gibi “tüketim malları” ile tanışan kesimlerin genişlemesiyle birlikte tüketim kültürü ve zihniyeti değişmeye başlamıştır. Sonuçta, tüketim düzeyinin ülkenin kendi kaynaklarıyla karşılayabileceği düzeyi geçmesiyle birlikte, değişen tüketim eğilimleri ve tüketim kültürü birçok toplumsal-iktisadi sorunun önemli bir kaynağını oluşturmuştur.

Kapitalistleşme yolunda bir ülke olarak Türkiye’de 1945 sonrasında hem CHP hem DP nezdinde kapitalist bir ülkenin nasıl olacağına ideal hali Amerika’da somutlaşmıştır. Bu anlamda “kapitalist ve kalkınmış bir ülke nasıl olmalı”nın yanıtı da Amerika’ya benzemek olarak verilmiştir. “Tüketimde benzemek” bir an önce gelişmiş kapitalist ülkelere yetişme hedefindeki bir siyasi iktidar için de yapılması

gereken ilk şeylerden biri olarak görülüp, bir “sorun” olarak tespit edilmemiştir. Burada sorun derken ne kastettiğimizi şu şekilde açıklayabiliriz: İkinci Dünya Savaşı sonrasında tüketimcilik Amerika’da hali hazırda yaygınlaşmış olan bir pratiktir. Amerikan tüketiciliğinin temelini ise özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında söz konusu olan üretim artışı ve bu üretimin kitlesel tüketimle karşılaşması zorunluluğu oluşturmuştur. Ancak Türkiye’de böyle bir üretim olmadığı gibi tüketimi özendirilen mallar da ekseriyetle Amerika’dan ithal edilen mallar olmuştur. Bu bağlamda Türkiye’de 1950’li yıllarda ülkenin kendi kaynaklarının sağladığı ya da sağlayabileceğinden farklı tüketim kalıplarının yaygınlaşması, günümüze dek süren ve görünümünden birini dış ticaret açığının oluşturduğu bir “sorun”u teşkil etmektedir.

Çalışma Türkiye’de Amerikan tarzı tüketim kültürünün yaygınlaşmaya başladığı 1945-60 arası dönemi ele almakla birlikte esas olarak 1950’li yıllara odaklanmıştır. Çalışmanın ulusal literatürde sınırlı sayıda bulunan Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimine dair literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Söz konusu gelişim sürecinde siyasi iktidarının rolünün ele alınması ve konuya siyaset bilimi disiplinin temel kavramsal araçları kullanılarak yaklaşılması Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimine dair farklı bir perspektif sunmaktadır. Tüketimin dahil olduğu kültürel değişim süreçlerinde politik boyutu ön plana çıkartan böyle bir perspektifin başka çalışmalara öncülük edeceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de tüketim kültürü olgusuna eleştirel bir perspektiften yaklaşarak, yüksek tüketim eğiliminin tarihsel temellerine odaklanılmış ve hâkim toplumsal tüketim normlarının nasıl hâkim olduklarına dair “iktidar”, “yurttaşlık”, “hegemonya” gibi siyaset biliminin terimleri aracılığıyla bir analiz yapılmıştır. Siyaset ve tüketim kültürü ilişkisi zeminde Türkiye’de tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü sorunsallaştıran ilk çalışma olarak bu tez, tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünü somutlaştırmak adına önerdiği kuramsal çerçeve ve sosyo-ekonomik boyutların yanında düşünsel bağlamın vurgulandığı tarihsel gelişim değerlendirmesi ile bütünlüklü bir analiz sunmasıyla önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Çalışmada ulusal literatürde yaygın bir şekilde kapitalist ülkelerle ekonomik ve siyasi ilişkilerin belirlediği süreç olması bağlamında “kendiliğinden” bir değişim olarak okunan tüketim kültürünün gelişimi ve tüketim tarzlarının değişiminin, siyasi

iktidarın çabasının görünür olduğu ve aktif rol aldığı bir süreç içerisinde gerçekleştiği gösterilmeye çalışılmıştır. Başka bir anlatımla, tüketim kültüründeki değişimi gelişmiş kapitalist ülkelerde üretilen sanayi ürünlerinin ithalinin/tüketiminin gündelik hayata pratiklik katması boyutunun ön planda olduğu bir yönelim ve modernleşmenin tipik bir sonucu olarak görülmesine kuşkuyla yaklaşan eleştirel bir bakış açısından hareket edilmiştir. Tüketim kültürünün yayılması sürecinin yönlendiricileri olmaları bağlamında; dünyadaki genel eğilimler, İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin Türkiye'ye biçtiği rol ve Türkiye'de mevcut dinamiklerin karşılıklı etkileşimi tüketim kültürünün gelişimini belirlemiştir. 1945 sonrası konjonktürde uluslararası iktisadi iş bölümü içerisinde Türkiye'ye biçilen konumun yaygın kabulü Türkiye'nin Amerikan ürünleri için bir pazar olacağı yönündeki söylemlerde somutlaşmıştır.

Tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünün sorunsallaştırıldığı bu çalışmada siyasi iktidarın toplumu belli bazı pratiklere yönlendirme gücü olduğu ön kabulünden hareket edilmiş, temel araştırma alanı siyasi iktidarın söylemi olarak belirlenmiştir. 1950'li yıllarda tüketim eğilimlerinin değişimi olgusu siyasi iktidarın tercihiyle ilişkiselliği içinde ele alınmıştır. Yöneticilerin dünya görüşünün ve modernlik, modern yurttaşın yaşam tarzı, kalkınma gibi konularla ilgili anlayışlarının toplumda tüketim kültürünün yayılmasında rol oynadığı düşüncesinden hareketle bir süreç okuması yapılmıştır. Toplumu yönlendirme ya da etkileme gücü olan siyasi aktörlerin modernlik ve kalkınma anlayışına bağlı olarak şekillenen modern yurttaş anlayışları ve tüm bunların toplumda karşılık bulma biçimi olarak 1950'li yıllarda Amerikan tarzı tüketim kültürünün yayılımı söz konusu olmuş ve tüketim artışını modernleşmenin bir göstergesi olarak sunan hâkim söylem de bu sürece eşlik etmiştir.

Çalışma birbiriyle ilişkili ana birkaç soru üzerine temellenmiştir. Bunlar tezin üç ana bölümünde cevaplanmaya çalışıldıkları kısımlarda odak noktaları olmaları çerçevesinde kısaca şu şekilde özetlenebilir: 1) Siyasi iktidarın tüketim kültürünün gelişimi sürecindeki rolü nasıl tespit ve analiz edilebilir? 2) İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan hegemonyası altında ABD'den dünyaya yayılan tüketim kültürünün temelleri ve ayırt edici nitelikleri nelerdir? Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimi sürecine etki eden dış politik faktörler nelerdir? 3) Tüketim kültürünün gelişiminin içinde yer aldığı toplumsal dönüşüm sürecinde siyasal iktidarın tutumu

ne yönde olmuştur? Tüketim kültürünün geliştiği süreçte ideal modern yurttaş anlayışında değişimler olmuş mudur? DP'nin ideal modern yurttaş anlayışı tüketimciliğe dair nitelikler içermiş midir? Bu dönemde iktisadi kalkınma ve modernleşme hedefi için yurttaşla yüklenen görevler nelerdir? DP'nin tüketim artışına dair yaklaşımı ve değerlendirme biçimi nasıldır?

Çalışmanın birinci bölümünde ele alınan kavramsal çerçeve araştırma sürecinde hangi kavramlar ekseninde bir okuma yapıldığını göstermektedir. Bu kapsamda çalışmanın temel kavramlarını oluşturan tüketim kültürü, tüketimcilik, tüketici yurttaşlık gibi kavramlar, söz konusu kavramların tarihsel temellerini göz önüne alan bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Tüketim kültürünün temelleri, yaratılması ve yayılması süreci, konuya eleştirel perspektiften yaklaşan kuramcılarının analizlerine yer verilerek sunulmuştur. Temel zeminini kapitalizmin oluşturduğu tüketim kültürünün gelişimi olgusu kapitalizm, insan ve kültür ilişkisine dair yaklaşımları içeren bir okumayla değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Marx, Weber ve Frankfurt Okulu teorsiyenlerinin görüşlerine yer verilmiştir. Bölüm içerisinde ayrıca tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın rolünün tespitine olanak sağladığı düşünülen kuramsal çerçeve sunulmuştur. Buna göre, tüketim kültürünün gelişiminde siyasi iktidarın nasıl bir rol oynadığına başlıca siyasi aktörlerin kalkınma ve modernleşmeye dair söylemlerinin incelenmesi yoluyla ulaşmak mümkündür. Siyasi iktidarın modernleşme ve kalkınmaya dair söylemlerinde içerilen modern yurttaş anlayışı ile tüketimciliğe dair değerleri topluma sunarak yurttaşları tüketim kültürüne dahil olmaya teşvik edebileceği fikri ileri sürülmüştür.

Çalışmada analitik bir sunumu kolaylaştırması adına Menderes'in modernleşme ve kalkınma temaları altında toplanabilecek nitelikte olan konuşmaları incelenmiştir. 1950'li yıllarda tüketim kültürünün gelişimi, ideal modern yurttaş söylemi eşliğinde değerlendirilmiştir. Günümüzde hâkim tüketim kültürünün ve buna ait davranış kalıplarının köklerinin 1950'lerde aranması gerektiği düşüncesinden hareket edilmiştir. 1950'lerde yaşanan değişim-dönüşümlerin yönü ise 19. yüzyılda başlayan modernleşme gündemi ile ilişkilendirilmiş ve Amerikan tarzı tüketim kültürünün Türkiye'de yayılması süreci çerçevesinde siyasi iktidarın süreçteki rolüne odaklanılmıştır.

Tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde tüketim kültürü olgusunun kapitalizmin gelişim aşamalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu

görülmektedir. Üretim tarzındaki gelişmeler sonucunda söz konusu olan kitlesel tüketim ve tüketim kültürü 1950'li yıllara kadar ABD dışındaki ülkelerde yaygınlaşmamıştır. Bu dönem itibariyle önce Avrupa sonra diğer kapitalist coğrafyalara yayılan tüketim kültürü ve Türkiye'deki gelişimi ikinci bölümde ele alınan konulardandır. Kapitalizmin tarihsel gelişimi içerisinde birikim rejimi ve üretim tarzı anlamında farklılaşan her bir dönem içinde farklı nitelikleri ön plana çıkartılan ve yüceltilen insan tipi söz konusu olmuştur. Kapitalist üretimdeki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan ve şekillenen, en karakteristik özellikleriyle Amerikan yaşam tarzında somutlaşan tüketim kültürü İkinci Dünya Savaşı sonrasında diğer ülkelere yayılırken, yayıldığı ülkelerdeki insanların tüketim davranışlarını da dönüştürmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan hegemonyasının biçimlendirdiği koşullarda tüketici nitelikleri öne çıkan bir insan tipi idealize edilmeye başlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, tüketimciliğe dair değerlerin yaygınlaşmaya başladığı bu düzlemde, siyasi iktidarlar yurttaşlara tüketiciler olarak seslenmeye başlamış, piyasa ekonomisinin serpiştiği koşullarda tüketici olarak sosyalleşen yurttaş kesimleri de genişlemiştir.

Bocock'un dikkat çektiği üzere, 1950'li yıllardan itibaren seçim kampanyalarında halkın artan alım gücünü vurgulayan partiler seçimlerden galip çıkmıştır. Bu anlamda tüketimi vurgulayan söylemlerin karşılık bulduğu ve geniş kesimler için tüketimciliğin yönlendirici olduğu görülmektedir⁹³⁹. Türkiye özelinde de 1950'li yıllarda o dönemin en önemli propaganda araçlarından olan seçim afişlerinde “Daha Çok İş, İşçiye Refah ve Emniyet”, “Daha Çok Yol, Daha Çok Fabrika, Daha Çok Refah İstiyorsan Reyini Demokrat Parti'ye Ver”⁹⁴⁰ gibi vurgularla yer alan sloganları kullanan DP'nin üç seçimden galip çıkması refah artışına yönelik söz konusu vurguların seçmenler nezdinde karşılık bulduğunu göstermektedir.

Yine ikinci bölümde sanayileşme sürecini tamamlamış ülkelerde ve sanayileşmemiş ülkelerde tüketim kültürünün gelişiminin birbirinden farklı dinamikler eşliğinde söz konusu olduğuna dikkat çekilmiş ve Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimine dair bir analizin özgün bir takım boyutları göz önüne alması gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim Türkiye'de tüketim kültürünün gelişimine dair yapılan çalışmalarda siyasal

⁹³⁹ Bocock, *age*, 32-33.

⁹⁴⁰ Hakkı Uyar, **Demokrat Parti İktidarında CHP: 1950-1960** (İstanbul: Doğan Kitap, 2017).

süreçlerin söz konusu olgunun gelişimine dair etkisinin değerlendirmelere dahil edildiği görülmektedir. Bu çalışma kapsamında yapılan incelemeyle tüketim kültürünün gelişiminde siyasetin rolünün derinleştirilmesi amaçlanmıştır.

1950’li yıllarda tüketim eğilimlerinde söz konusu olan değişimde somutlaşan tüketim kültürünün gelişimi, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisiyle eklemlenme biçiminin yarattığı sonuçlardan biridir. İki süper gücün ortaya çıktığı konjonktürde, Sovyet tehdidine karşı Türkiye’nin Amerika’nın desteğini sağlamaya yönelik bir dış politikaya kaymasının toplumsal hayata yansımaları, Amerikan tarzı tüketim kültürünün ortaya çıkması ve yaygınlaşması biçiminde olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye kapitalist blokta yer alarak siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan ABD yörüngesine girmiştir. Temel kaynağını Amerikan hegemonyasının oluşturduğu Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimi, Amerika’nın ekonomik ve kültürel alandaki etkilerinin her ikisinin de izlenebileceği bir olgu olması anlamında derinlemesine bir incelemeyi hakeder. Bu amaç dahilinde çalışmada sosyal ve kültürel değişim deneyiminin bir karar verme sürecinin ürünü olduğu vurgulanmıştır. Amerikan ithal edilen mallarla birlikte tüketim kültürünün ve Amerikan yaşam tarzının vazgeçilmez unsuru olan tüketimciliğin de ithal edildiği 1950’li yıllarda siyasal, iktisadi ve kültürel olarak Amerika’ya açılım ve dönüşüm sürecinde siyasal tercih vurgusunu öne çıkararak bir analiz yapılmıştır. Yaşanan değişim sürecine siyasal iktidarın izlediği politikalar ve söylemleri aracılığıyla aktif olarak katılmış olduğu görülmüştür.

1945 sonrası dönemden başlayarak 1950’li yıllar boyunca ABD’nin kayıtsız şartsız ve gönüllü destekçisi portresi çizildiği konjonktürde; ithalatın serbestleşmesi, basın yoluyla Amerikan yaşam tarzının ve tüketiminin sürekli sunulması, siyasal aktörlerin söylemlerinin bu yönde olması tüketimi teşvik etmiştir. Üçüncü bölümde yer verilen Menderes’in konuşmalarında tüketime teşvik edici söylemlerin varlığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu söylemlerin çalışmanın savlarını doğrulayıcı nitelikte olduğu görülmüştür.

Çalışmanın üçüncü bölümünde öncelikle Türkiye’nin tüketim kültürüne entegre olma tecrübesi iç politik bağlam başlığı altında tartışma konusu edilmiştir. İncelemeye dahil edilen, söz konusu tecrübenin tarihsel arka planı, 1950’li yıllarda tüketim kültürünün gelişiminin tarihsel bir politika değişikliğinin sonucu olmadığını göstermektedir. Çünkü, her ne kadar 1930’larda yerli malı söylemi öne çıksa da

muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın yaşam tarzına dair boyutlar içermesi ve 19. yüzyıldan itibaren başlayan modernleşme sürecinde tüketim aracılığıyla modernleşme anlayışının varlığı tüketim kültürünün yayılabileceği koşulların bir anlamda ön hazırlayıcısı olmuştur.

Amerikan tarzı tüketim kültürünün hegemon hale geldiği 1950’li yıllar, tüketimciliğe dair değerlerin çeşitli araçlar vasıtasıyla topluma aşılandığı dönemdir. Bu dönemde Menderes’in konuşmalarında somutlaşan haliyle, tüketime dair geleneksel değerler siyasi iktidarca eleştirilmiş ve yeni davranış kalıplarının teşvik edici nitelikte olan söylemler etkin araçlar olarak kullanılmıştır. Bu dönemde tüketim artışı ve tüketim faaliyetleri “modern olmanın gerekliliği” ve “kalkınmanın göstergesi” olarak sunulmuştur. Bu anlamda tüketim kültürünün gelişimi modernleşme sürecine içkindir ve tüketim kültürünün kendisi günlük yaşamın modern olması gerektiği fikriyle yaygınlık kazanmıştır.

Osmanlı son döneminde Batılılaşma çabaları neticesinde yalnızca küçük bir grubun yaşam tarzı bu yönde değişmişken, 1950’li yıllarda kültür endüstrisi aracılığıyla söz konusu yaşam tarzı gözle görülür bir hal almaya ve satın alma gücü artan kesimlere doğru yaygınlaşmaya başlamış, yerli mallar pazarlarının yerini Amerikan pazarları almıştır. Daha da önemlisi bu yıllarda özellikle kentlerde yaşayan yurttaşlara ulaşılması gereken bir hedef olarak sunulmuş, böylece zihinsel anlamda da bu kültür yaygınlaşmıştır. 1950 yıllar itibariyle Amerikan malı “tüketmek” modernlik alametlerinden biri halini almıştır. Bu dönemde modern yurttaş Batı’da üretilen medeniliğin ya da medenilik alameti eşyalar olarak sanayi ürünlerinin tüketicisi/satın alıcısı olarak tasavvur edilmiştir. Nitekim hâkim söylemde yurttaşın üretici hasletlerinden daha çok tüketici hasletlerinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Toplumun belirli bazı zihniyet yapılarının belirlediği davranış kalıplarına ve pratiklere yönlendirme gücü olan siyasi iktidarın sözcüleri olarak toplumda kamuoyu oluşturma gücüne sahip siyasi aktörler dünya görüşlerini, modernlik, kalkınma gibi konulardaki anlayışlarını yansıtan söylemlerinde öne çıkan modern yurttaş tahayyülü ile yurttaşları tüketime yönlendirerek tüketim kültürünün gelişiminde etkin bir rol oynamıştır.

Menderes’in üçüncü bölümde aktarılan konuşmalarında görülebileceği üzere, DP döneminde tüketim konusunda herhangi bir Amerikalı ile benzer davranışlar sergilemesi hedeflenen bir modern yurttaş anlayışı söz konusudur. Menderes’in

konuşmalarının analizi ile ulaşılan modern ideal yurttaş tahayyülü, tek parti döneminin modern yurttaş anlayışı ile benzerlikler taşısa da modern yurttaş tarifinin yeni boyutlar kazandığı görülmektedir. Tezin sorunsallaştırdığı konu bağlamında söz konusu yeni boyutlardan en önemlisi tüketimciliktir. Pazar mekanizmasına dayalı kapitalizme geçiş çabaları paralelinde 1950’li yılların resmi söyleminde ideal modern yurttaş “iktisadi zekaya sahip”, kapitalist ilkeleri ve yaşam tarzını özümsemiş, sermayeyi kullanmayı bilen, girişimci, yatırımcı, kredi kullanmaktan ve borçlanmaktan çekinmeyen, gelişmiş ülkelerin tüketim seviyesini yakalayabilen, tüketiminden kısımayan ve hep daha fazlasını talep eden bir tüketici kimliğiyle özdeşleştirilmiştir.

Dışarıdan ihraç edilen tüketim kültürü DP’nin geniş halk kesimleri için refah sağlamaya yönelik özlemi ve pazar oluşturmaya dair izlediği politikalarla birleşmiş, Türkiye özelinde tüketim kültürünün ithalinin özgün boyutlar kazanmasına neden olmuştur. Bu dönemde tüketime dair söz konusu olan değişimleri, küçük Amerika olma idealinin ve komünizmi engelleme amacının bir sonucu olarak okumak mümkündür. Menderes’in ve Bayar’ın üçüncü bölümde aktarılan sözlerinde görülebileceği üzere, tüketim kültürünün Türkiye’ye yayılma sürecine DP’nin aktif destek vermesi söz konusudur. Bu bağlamda üçüncü bölüm dahilinde Amerikan çıkarlarına uygun nitelikte ve tüketim kültürünün gelişebileceği maddi koşulların sağlanmasına yönelik atılan adımları içeren tüketim kültürünün gelişiminin maddi boyutlarına yer verilmiştir. Tüketim yoluyla modernleşme konusunda geçmişten gelen miras ve tüketime dair değişimlere zemin sunan mirasın özellikleri de üçüncü bölüm dahilinde ele alınmıştır.

1930-45 yılları arasında CHP’nin uyguladığı yerli malı tüketimine dair politikalar ve tüketimde tasarrufu öne çıkaran söyleme karşılık, DP döneminde tüketimin kısıtlanmaması ve özgür bir tercih olarak tanımlanan tüketim faaliyetlerinin teşviki söz konusu olmuştur. Bu noktada erken Cumhuriyet döneminin idealize edilen tüketici yurttaş ile DP döneminin tüketici yurttaş arasındaki nitelik farkları kaydedilmelidir. Tek parti döneminde iktidarın tarifine uygun bir tüketici olma hali yurttaş olmanın gereklerindedir. Tek parti döneminde tüketici olmaktan çok yurttaş olmak vurgusu ön plandadır. Bu tarifteki tüketicinin neyi nereden ne şekilde tükettiği son derece önemlidir. Ayrıca iktidarın tüketici yurttaş olarak seslendiği kesimi de halihazırda tüketici olanlar teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu dönemde tüketime dair

söylemlerin yurttaşların tüketici niteliklerini öne çıkartmadığı, başka bir ifadeyle, söz konusu söylemlerin bir tüketicileştirme süreci içerisinde gelişmediğini söylemek mümkündür.

DP döneminde ise seslenen tüketici kapitalist tüketim kültürüne uygun niteliklere haiz başlı başına evrensel bir kategoridir. Tek parti döneminde yurttaşların tüketim pratikleri ile milli ekonominin tesisinde görev alması politikası öncelenirken, DP döneminde gelişmiş kapitalist ülkelerdeki refah seviyesini yakalamak adına tüketmek vurgusu öne çıkmıştır. Bu süreçte tek parti döneminde tüketimin kısıtlanmasına dair uygulanan politikalar eleştirilmiş ve DP'nin tüketime bakış açısının kısıtlama gibi tedbirler içermeyeceği sık sık dile getirilmiştir.

Cumhuriyetin modernleşme projesi “az zamanda çok işler yapma” hedefi ile bir an önce tamamlanması gereken bir proje olarak görülmüştür. Kuruluş yıllarından itibaren hâkim olan modernleşmeye dair bu bakış açısı, 1950’li yıllarda Menderes’in “bir an önce ve hızlı kalkınma” söylemiyle benzerlik taşımaktadır. Başka bir anlatımla, CHP ve DP yöneticilerinin ülkeyi muasır medeniyet seviyesine ulaştırma hedefi yolundaki süreçte söz konusu olan hızlı modernleşme ve kalkınma söylemleri bir takım ortak niteliklere sahiptir. Bunun yanında muasır medeniyete nasıl ulaşılacağı konusunda yöntem seçimlerine dair farklılıklar önemlidir. Konumuz bağlamında DP'nin tüketim artışını modernleşme ile açıklayan söylemi önceki dönemle arasındaki temel farklardan birini oluşturmaktadır.

DP döneminde ideal modern yurttaş olarak söylemlerde öne çıkarılan yeni ideal tip, toplumda tüketim kültürünün yayılmasını hızlandırmış ve özellikle ABD menşeli ürünler için verimli bir pazarın oluşturulması sürecinde etkili olmuştur. Üçüncü bölümde vurgulandığı üzere, tek parti döneminde iktidar için yurttaşların ney-nereden satın aldığına önemli görülmesinin kaynağını bu dönemde temel motivasyonun yurttaşları tüketicileştirmek değil, milli ekonomiyi tesis etmek olması oluşturmaktadır. CHP iktidarı söz konusu hedefe ulaşma yolunda üretim-tüketim döngülerinin tamamı üzerinde denetim kurarak milli ekonominin koşullarını kendi eliyle sağlamaya çalışmıştır.

DP döneminde tüketimin kendisi olumlanıp teşvik edilmiş ve tüketim artışı refaha erişmenin yolu olarak görülmüştür. Bu anlamda 1950’li yıllarda yurttaşların tüketicileştirilmesinin ülke kalkınması ve yurttaşlara refah sağlanması konusunda

temel motivasyon olarak öne çıktığını söylemek mümkündür. Tek parti döneminde refah vurgusu yerine modern yaşam tarzı vurgusunun ön planda olduğu görülmektedir. Bu dönemde modern yaşam tarzının gerekleri olarak kodlanan ürünlerin ülke içinde üretilmesi hedeflenmiştir. DP döneminde modern batılı yaşam tarzının içeriğine yaşam seviyesini arttırmak ve refah vurguları eklenmiştir. DP tüketicilere seslenirken önceki dönemden farklı olarak tek tek bireysel refahı artırma arzusuna seslenmiştir. Tüketime yönelik geleneksel tutumun eleştirildiği söylemlerde ihtiyaçlar da yeniden tanımlanmış ve istek, arzu, haz gibi unsurların tatmini tüketimin amacı olarak sunulmuştur.

1950’li yıllara kadar tüketim davranışlarında ve kültüründe gözlemlenen siyasi iktidarın sınırlarını çizdiği alan dışında konumlanan nitelikteki değişimler yaygın bir şekilde eleştiri konusu edilmiştir. 1950’li yıllarla birlikte bu tip eleştiriler geri plana düşmüş, Amerikan yaşam tarzına yönelik hayranlığa dair anlatımlar ön plana çıkmıştır. 1940’lı yıllarda “dışarıdan” gelen kültürel değişim araçlarının kentli nüfusun gündelik hayatında görünür olması eleştirilerin kaynağını teşkil ederken, 1950’lerde siyasi iktidarın aktif desteği ile “değişim” ve “modern olmak” ile kodlanan “yeni” “değerler”in kabul görmesi ve yaygınlaşması sürecine yönelik eleştiriler resmi destekten yoksun kalmış ve gözden düşmüştür.

Tüketime dair değişim sürecinde siyasi iktidarın resmi desteği, tüketim kültürünün kendi kapitalist gelişim dinamikleri sonucunda ortaya çıkmadığı Türkiye’de son derece önemli bir işlev görmüştür. Tüketim kültürünün temel niteliklerinin toplum içinde yaygınlaşması sürecinde siyasi iktidarın aktif desteği olmasa, tüketime dair yerleşik geleneksel tutumun ve 1945 öncesi tasarrufçuluğun ön plana çıkarıldığı düzlemde belirlenen tüketici yurttaş pratiklerinin değişiminin sağlanmasının bu hızda gerçekleşmesinin mümkün olmayacağı düşünülmektedir.

Yine Amerikan yaşam tarzının geniş kesimlerce ideal yaşam tarzı olarak kodlanmasının ve öykünülmesinin siyasi iktidarın içinde yer aldığı aktif bir yönlendirme sürecinin sonucunda ortaya çıkan bir olgu olduğu düşünülmektedir. Dönemin gazete ve dergilerinin yaşam tarzı sunumundaki rolü bir çok çalışmada işlenmiştir. Ancak ülke nüfusunun okuma yazma bilen ve yayınları takip eden küçük bir kısmına ulaşan söz konusu yayınların toplumun geneline hitap edemediği açıktır. Dönemin koşulları göz önüne alındığında tüketime dair değişim sürecinde siyasi iktidarın aktif rol oynaması gerekmiştir. Bir lokma bir hırka anlayışının en tepeden

ve en üst perdeden sorgulanması yerleşik davranış kalıplarında hızlı dönüşümün kaynağını oluşturmuştur. Ülke nüfusunun yüzde seksenini köylü nüfusun oluşturduğu tarihsel kesitte söz konusu kesimlerin aynı ekonomiden para ekonomisine geçişi zihniyet değişimini gerektirmiştir. Değişen devlet-yurttaş ilişkileri zemininde Menderes'in yönlendirici nitelikteki konuşmaları tüketicileşme sürecinde belirleyici olmuştur.

Üçüncü bölümde ortaya konduğu üzere, DP döneminde, ana öğesinin hep daha fazlasını tüketmeyi öğütleyen tüketimciliğin teşkil ettiği Amerikan yaşam tarzı idealize edilmiş, tüketimin artırılması vurgusu ile yaşam standartlarının yükseltilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda siyasi iktidarın Amerika'ya yönelik ilgileri ve hayranlıklarına dair söylemleri Amerikan tarzı tüketim kültürünün yayılmasında etkili bir rol oynamıştır.

Amerikan tarzı tüketim kültürü modern davranış tarzlarını içinde barındıran bir kültürdür. Söz konusu tüketim kültürü bir takım davranış biçimleri ve pratiklerle birlikte modern olarak tanımlanamayacak toplum kesimlerine de yayılabilir ve kitleselleşebilir. Buradan yola çıkarak, siyasi iktidarın modern yurttaş tahayyülünün topyekün karşılığı olmasa da geniş kitlelerin bu tahayyülün içerisinde bulunan niteliklerden biri olan tüketicilik özelliğini karşılamaya başladıklarını söylemek mümkündür. DP döneminde toplum zenginlik, refah, yüksek yaşam standartları gibi kavramlar üzerinden yeniden örgütlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu yeni kavramlar aracılığıyla yurttaşlar daha fazla tüketime ya da tüketimciliğe yönlendirilmişlerdir.

İhtiyaca dayalı tüketim anlayışından modern olmanın ve modern hayatın normlarının belirlediği tüketim anlayışına geçiş, kendine yeten bir toplum olma hedefi yerine hayat standartları yükseltme vaadiyle tüketim toplumuna geçme eğilimini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu süreç DP'nin yüksek hayat standartlarına hızla ulaşılması gerektiği anlayışından dolayı bunun nasıl yapılacağına dair detayların görünmez kılındığı bir niteliğe sahiptir. Bunun yanında 1950'lerde tüketim kalıplarındaki değişimler Türkiye'nin modernleşme çabalarının önemli bir boyutunu oluşturur. Bu çerçevede tüketim kültürü modernleşme süreci ile iç içe bir şekilde gelişmiş ve Menderes'in konuşmalarından sağlanan veriler ışığında görüldüğü üzere DP döneminde tüketimcilik siyasi iktidarca modernleşmenin bir gereği olarak sunulmuştur.

1950’li yıllarda Amerikan mallarının gelişmişlik alametleri olarak tüm ülkede yaygın kullanım alanı bulması, erken Cumhuriyet döneminde “modern” olarak tanımlanana yönelik çekince ve tepki besleyen kesimlerin tutumlarında bir dönüşüm olduğunu göstermektedir. Söz konusu dönüşüm sürecinde siyasi iktidarın rolüne odaklanan bu çalışmanın yeni soruların ve araştırma konularının ortaya çıkmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada vurgulanan ancak üzerinde daha ayrıntılı bir çalışma yapılması gereken noktalardan biri tüketime yönelik tutum değişimlerinin söz konusu olduğu koşulların deneyimlenme biçimidir. Daha açık bir ifadeyle, DP’nin seslendiği yurttaş kesimlerinin tüketime bakışlarında söz konusu olan değişimlerin nasıl gerçekleştiği ve geleneksel tutumdan uzaklaşmanın hangi motivasyonlarla ortaya çıktığı üzerinde durulması gereken konulardandır. Tüketimciliğe dair değerlerin kanıksanma sürecinin anlaşılması karşıt yönde bir dönüşümün de başlangıç noktasını oluşturacaktır. Bu anlamda tüketimcilik değerlerinin kabul görme ve yerleşme sürecine odaklanan çalışmalar yapılabilir. Tüketimciliğin gelişiminde siyasi iktidarın etkinliğini ortaya koyan bu çalışma yukarıda önerilen türden araştırmalar için önemli veriler sunacaktır.

Bu çalışmada değinilen ancak üzerine ayrıntılı çalışmalar yapılması gereken diğer bir konu da Amerikan yaşam tarzının idealize edilmesi sürecinde muhalefet partilerinin özellikle CHP’nin nasıl konumlandığıdır. DP öncesi dönemin iktidar partisi olarak, milli ekonominin yaratılması amacıyla tasarruf ve yerli malı tüketimine yönelik politikalar izleyen CHP’nin 1945 sonrası değişen konjonktürde Amerika’dan ithal edilen tüketimci değerlerin toplumda yaygınlaşması karşısında nasıl bir tutum takındığı Türkiye’de tüketim kültürünün gelişim sürecinin anlaşılması konusunda yararlı veriler sunabilir.

Çalışmada vurgulanan Türkiye’de tüketim kültürü olgusunun Türkiye’nin kendi kapitalist üretimindeki dinamikler sonucunda ortaya çıkmamış olmasının yol açtığı sorunların analizine yönelik çalışmalar yapılabilir. Böylece dış ticaret açığı gibi müzmin problemlerin kaynaklarına dair kavrayışlara katkı sunulabilir. Son olarak, ithal tüketim kültürü içerisinde sosyalleşen nesillerin “yeni” olana karşı “direnci zayıflığı”nın ya da ülke kaynaklarının karşılayamadığı bir tüketim eğiliminin ideolojik temelini kapitalist üretim tarzında meydana gelen değişim dönüşümlerin oluşturduğunu gözden kaçırmayan analizlerin güncel toplumsal problemlerin anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu çalışma sunduğu bütünsel

nitelikteki politik bağlam ile tüketime dair değişimlerde ideolojik boyutların etkinliğini göstermesi açısından bu türden analizler için bir başlangıç noktası işlevi görecektir. Benzer şekilde hep daha fazlasına yönelik bir tüketim davranışının yerleşmiş olmasının küresel çapta ortaya çıkan sorunların kaynağını oluşturduğunun dikkatten kaçırılmaması adına tüketicilik üzerinde duran çalışmaların artması gerekmektedir. Daha fazla üretim ve daha fazla tüketimin yol açtığı krizler tüketime bakışımızın yeniden değerlendirilmesini küresel bağlamda da bir gereklilik olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda tüketicilik ideolojisi üzerinde yeniden düşünülmesi ve tüketimci değerlerin sorgulanması tüm dünya yurttaşlarının üstlenmesi gereken bir sorumluluk olarak karşımızdadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Adalı, Coşkun. **Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine**. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- Ahmad, Feroz. **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**. çev. Sedat Cem Karadeli. 5. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Aktaş, Melih. **1950-1960 Demokrat Parti Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü**. İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.
- Althusser, Louis. **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**. çev. Alp Tümertekin. 3. bs. İstanbul: İthaki Yayınları, 2008.
- Amin, Samir. **Liberal Virüs: Sürekli Virüs ve Dünyanın Amerikanlaştırılması**. ed. Fikret Başkaya. Maki Basın Yayın, 2004.
- Arrighi, Giovanni. **Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**. çev. Recep Boztemur. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Baechler, Jean. **Kapitalizmin Kökenleri**. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1994.
- Baudrillard, Jean. **Nesneler Sistemi**. çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2010.
- _____. **Tüketim Toplumu: Söylenceleri Yapıları**. çev. Nilgün Tural, Ferda Keskin. 9. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Bauman, Zygmunt. **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**. çev. Ümit Öktem. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- _____. **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**. çev. Abdullah Yılmaz. 3. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Bayar, Celal. **Başvekilim Adnan Menderes**. der. İsmet Bozdağ. İstanbul: Baha Matbaası, t.y.
- Beaud, Michel. **Kapitalizmin Tarihi**. çev. Fikret Başkaya. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Bengi, Derya. **50'li Yıllarda Türkiye: Sazlı Cazlı Sözlük "Şimdiki Zaman Beledir"**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Berger, Arthur Asa. **Kültür Eleştirisi: Kültürel Kavramlara Giriş**. çev. Özgür Emir. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Berman, Marshall. **Özgünlüğün Politikası: Radikal Bireycilik ve Modern Toplumun Ortaya Çıkışı**. çev. Nursel Yıldız. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011.
- Biton Ruben, Ester. **İktisadın Unuttuğu İnsan**. 2. bs. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2013.

- Bocock, Robert. **Tüketim**. çev. İrem Kutluk. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.
- Bora, Taml. **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2009)**. 21. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2015.
- Bottomore, T. B., Maximilien Rubel. **Marx’ın Sosyolojisi**. çev. Zuhal Bilgin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2006.
- Buğra, Ayşe. **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**. 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Caillé, Alain. **Faydacı Aklın Eleştirisi**. çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Cantek, Levent. **Cumhuriyetin Büluğ çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Castells, Manuel. **Kent, Sınıf, İktidar**. çev. Asuman Türkün. Ankara: Phoneix Yayınevi, 2014.
- Chang, Ha-Joon. **Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü**. çev. Tuba Akıncılar Onmuş. 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Chang, Ha-Joon. **Sanayileşmenin Gizli Tarihi**. çev. Emin Akçaoğlu, 6. bs. Ankara: Efil Yayınevi, 2015.
- Clark, Gregory. **Fukaralığa Veda: Dünyanın Kısa İktisadi Tarihi**. çev. Egemen Demircioğlu. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Cohen, Daniel. **Dünyanın Zenginliği Ulusların Fakirliği**. çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Çavdar, Tefvik. **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992.
- _____. **Türkiye Ekonomisi Tarihi (1900-1960)**. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Demir, Ömer. **Akıl ve Çıkar: Davranışsal İktisat Açısından Rasyonel Olmanın Rasyonelliği**. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013.
- Demirel, Tanel. **Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Dikmen, Ahmet Alpay. **Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan**. 3. bs. Ankara: Nota Bene Yayınları, 2015.
- Divitçioğlu, Sencer. **Marksist “Üretim Tarzı” Kavramı: Devlet ve Artık-Değer (İki Deneme)**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1971.
- Douglas, Mary, Baron Isherwood. **Tüketimin Antropolojisi**. çev. Erden Atilla AYTEKİN. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999.
- Dowd, Douglas. **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi: Eleştirel Bir Tarih**. çev. Cihan Gerçek. 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Edib, Halide. **Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri**. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1955.
- Ekzen, Nazif. **Türkiye Kısa İktisat Tarihi**. 2. bs. Ankara: Odtü Yayıncılık, 2009.

- Erbaş, Hayriye. **Küreselleşme, Kapitalizm ve Toplumsal Dönüşümler**. Ankara: Palme Yayıncılık, 2009.
- Ercan, Fuat. **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**. 6. bs. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2012.
- _____. **Toplumlar ve Ekonomiler**. 7. bs. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013.
- Erdoğan, İrfan, Korkmaz Alemdar. **Öteki Kuram: Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi**. Ankara: ERK, 2002.
- _____. **Popüler Kültür ve İletişim: Halk Kültürü, Kitle Kültürü ve Popüler Kültürün Üretim Dağıtım Tüketim Pratiklerinin Doğası**. 2. bs. Ankara: ERK, 2005.
- Erhan, Çağrı. **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.
- Eroğul, Cem. **Devlet Nedir?**. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1990.
- _____. **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**. 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2017.
- Erol, Ümit. **Eleştirel Bir Gözle Serbest Piyasa**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1997.
- Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**. çev. Elif Kılıç, 8. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Featherstone, Mike. **Postmodernizm ve Tüketim Kültürü**. 3. bs. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Fiske, John. **Popüler Kültürü Anlamak**. çev. Süleyman İrvan. Ankara: Ark, 1999.
- Fromm, Erich. **Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum: Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde**. çev. Necla Arat. İstanbul: Say Yayınları, 1981.
- Fülberth, Georg. **Kapitalizmin Kısa Tarihi**. çev. Sadık Usta. İstanbul: Yordam Kitap, 2010.
- Gevgilili, Ali. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**. 2. bs. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1989.
- _____. **Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**. 2. bs. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1990.
- Giddens, Anthony. **Elimizden Kaçıp giden Dünya: Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Şekillendiriyor?** çev. Osman Akınhay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Gorz, André. **İktisadi Akılın Eleştirisi**. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Gramsci, Antonio. **Hapishane Defterleri**. cilt 2. ed. Josepf A. Buttigieg. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.
- Grazia, Victoria de. **Irresistible Empire: America’s Advance through 20th Century Europe**. The Belknap Press of Harvard University Press, 2005.
- Guerrien, Bernard. **Neo-Klasik İktisat**. çev. Ertuğrul Tokdemir. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Gündüz, Mustafa, Ferhan Gündüz. **Yurttaşlık Bilinci**. Ankara: Anı Yayıncılık, 2002.

- Güriz, Adnan. **Kapitalist İdeoloji Üzerine Bir İnceleme**. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1995.
- Gürses, Fatma. **Kul, Tebaa, Yurttaş: Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Ders Kitaplarında Yurttaşlık**. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2011.
- Güven, Sami. **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri: Hiltz Raporu, Thornburg Raporu, Barker Raporu**. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1998.
- Güvenç, Bozkurt. **Kültürün ABC'si**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Habermas, Jürgen. **"İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim**. çev. Mustafa Tüzel. 8. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Harvey, David. **Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri**. çev. Sungur Savran. 5. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Hobsbawm, Eric. **Parçalanmış Zamanlar: 20. Yüzyılda Kültür ve Toplum**. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2014.
- Horkheimer, Max, Theodor W. Adorno. **Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar**. çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Jay, Martin. **Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi 1923-1950**. çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2012.
- Karaömerlioğlu, Asım. **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Karpat, Kemal H. **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Kaynar, Hakan. **Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul'undan Gündelik Frangmanlar**. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012.
- Kazgan, Gülten. **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**. 17. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012.
- _____. **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Keleş, Ruşen. **Kentleşme Politikası**. 10. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2008.
- Keyder, Çağlar. **Toplumsal Tarih Çalışmaları**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- _____. **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**. 19. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Kılçık, Haluk. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**. I. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**. II. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri**. III. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991.

- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri.** IV. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri.** V. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri.** VI. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri.** VII. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri.** VIII. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992.
- _____. **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri.** IX. Cilt. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992.
- Kılıçbay, Ahmet. **Türk Ekonomisi: Modeller, Politikalar, Stratejiler.** Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984.
- Kızılçelik, Sezgin. **Frankfurt Okulu.** 2. bs. Ankara: Anı Yayıncılık, 2008.
- Koç, Yıldırım. **Türk-İş Tarihinde Portreler: Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler.** cilt 1. 2. bs. Ankara: TÜRK-İŞ Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayınları, 1999.
- Kongar, Emre. **Kültür Üzerine.** 2. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983.
- _____. **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği.** 8. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- _____. **21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı.** 37. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Köse, Yavuz. **Dersaadet'te Tüketim (1855-1923).** çev. Tefvik Turan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Leach, William. **Land of Desire: Merchants, Power and Rise of a New American Culture** New York: Pantheon Books, 1993. (Aktaran: Ritzer, George. **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi.** çev. Şen Süer Kaya. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).
- Lee, Stewart M., Mel J. Zelenak. **Consumer Economics: The Consumer in Our Society.** 10.bs Ohio: Publishing Horizons Columbus, 1990.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu.** çev. Boğaç Babür Turna. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008.
- Macfarlane, Alan. **Kapitalizm Kültürü.** çev. Remzi Hakan kır. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Makal, Ahmet. **Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963.** Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Marcuse, Herbert. **Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler.** çev. Aziz Yardımlı. 3. bs. İstanbul: İdea Yayınevi, 1997.
- Marx, Karl. **Yabancılaşma.** der. Barışta Erdost. 4. bs. Ankara: Sol Yayınları, 2010.
- _____. **Ekonomi Politüğın Eleştirisine Katkı.** çev. Sevim Belli. 7. bs. Ankara: Sol Yayınları, 2011.

- _____. **1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe.** çev. Kenan Somer. 4. bs. Ankara: Sol Yayınları, 2011.
- _____. **Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisi.** cilt. 1. çev. Mehmet Selik, Nail Satılğan. 6. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. **Alman İdeolojisi.** çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez. 2. bs. İstanbul: Evrensel Basın Yayın, 2013.
- Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi.** der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder. 19. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Metinsoy, Murat. **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Neziroğlu, İrfan, Tuncer Yılmaz. **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri.** Cilt 2. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2013.
- Odabaşı, Yavuz. **Tüketim Kültürü: Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma.** 2. bs. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2013.
- Orçan, Mustafa. **Osmanlı'dan Günümüze Modern Türk Tüketim Kültürü.** 3. bs. Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı, 2014.
- Öke, Mim Kemal, Erol Mütercimler. **Yalnızlıktan Saygınlığa Demokrat Partinin Dış Politikası.** Ankara: Demokratlar Kulübü, 2000.
- Ölmezogulları, Nalan. **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm.** Bursa: Ezgi Kitabevi, 2008.
- Örnek, Cangül. **Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı: Antikomünizm ve Amerikan Etkisi.** İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015.
- Özbudun, Sibel. **Kültür Halleri: Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde.** Ankara: Ütopya Yayınevi, 2003.
- Özdemirci, Ata. **Popüler Kültür, Tüketim Psikolojisi ve İmaj Yönetimi: Türkiye (1950-1980).** İstanbul: Beta Yayıncılık, 2012.
- Özer, İlbeyi. **Demokrat Parti Dönemi Siyasal ve Sosyal Hayat.** İstanbul: İskenderiye Kitap, 2015.
- Özkazanç, Alev. **Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası.** Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.
- _____. **Neo-liberal Tezahürler: Vatandaşlık-Suç-Eğitim.** Ankara: Dipnot Yayınları, 2011.
- Öztan, Güven Gürkan. **Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası.** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Öztan, Güven Gürkan, Serdar Korucu. **Tutku, Değişim ve Zarafet: 1950'li Yıllarda İstanbul.** İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Pamuk, Şevket. **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm.** 4. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Paquot, Thierry. **Lükse Övgü.** çev. Orçun Türkay. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2010.
- Pierson, Christopher. **Modern Devlet.** çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: Çiviyazıları, 2000.

- Polanyi, Karl. **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri.** çev. Ayşe Buğra. 12. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Ritzer, George. **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek: Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi.** çev. Şen Süer Kaya. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Roscoe, Philip. **Harcıyorum Öyleyse Varım: Ekonominin Gerçek Maliyeti.** çev. Aydın Çavdar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Sander, Oral. **Türk-Amerikan İlişkileri: 1947-1964.** Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.
- Savran, Sungur. **Üçüncü Büyük Depresyon: Kapitalizmin Alacakaranlığı.** İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Simmel, Georg. **Bireysellik ve Kültür.** çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Skidelsky, Edward, Robert Skidelsky. **Ne Kadarı Yeterli? Para Sevgisi ve İyi Yaşam Mücadelesi.** çev. Levent Konyar. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Skinner, Quentin. **Çağdaş Temel Kuramlar.** çev. Ahmet Demirhan. Ankara: Vadi Yayınları, 1991.
- Slater, Don. **Consumer Culture & Modernity.** Cambridge: Polity Press, 1997. (Aktaran: Velioglu, Özgür. "Türkiye'de Değişen Tüketim Kültürünün Türk Sineması Güldürü Filmlerine Yansımaları". Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
- Slattery, Martin. **Sosyolojide Temel Fikirler.** yay. haz. Ümit Tatlıcan, Gülhan Demiriz. 6. bs. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Smith, Philip. **Kültürel Kuram.** çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu. 2. bs. İstanbul: Babil Yayınları, 2007.
- Sombart, Werner. **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı.** çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008.
- Sönmez, Sinan. **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye.** Ankara: İmge Kitabevi, 1998.
- Spurk, Jan. **Toplumsal Aklın Eleştirisi: Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi.** çev. Işık Ergüden. İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Storey, John. **Popüler Kültür Çalışmaları: Kuramlar ve Metodlar.** çev. Koray Karasahin, İstanbul: Babil Yayınları, 2000.
- Şahingiray, Özel. **Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri: 1946-1950-1954.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- _____. **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1946-1950: Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- _____. **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (Dış Politika) 1933-1955.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

- Tanilli, Server. **20. Yüzyıl: Yeni Bir Dünyanın Aranışında**. Yüzyılların Gerçeği ve Mirası. Cilt. VI. 4. bs. İstanbul: Adam Yayınları, 2002.
- Tekeli, İlhan. **Gündelik Yaşam, Yaşam Kalitesi ve Yerellik Yazıları**. İstanbul: Tarıf Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. **Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi yayınları, 2004.
- _____. **Savaş Sonrası Ortamında 1947 İktisadi Kalkınma Planı**. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Tezel, Yahya S. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**. 5. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Timur, Taner. **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**. 3. bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Toker, Metin. **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973**. DP’nin Altın Yılları: 1950-195. 2. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.
- Tomlinson, John. **Kültürel Emperyalizm: Eleştirel Bir Giriş**. çev. Emrehan Zeybekoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Topak, Oğuz. **Refah Devleti ve Kapitalizm: 2000’li yıllarda Türkiye’de Refah Devleti**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**. çev. Hülya Tufan. 5. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Tunç Yaşar, Fatma. **Alafranga Halleri: Geç Osmanlı’da Adab-ı Muşeret**. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Türkay, Mehmet. **Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik: Türkiye Üzerine Notlar**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009.
- Uyar, Hakkı. **Demokrat Parti İktidarında CHP: 1950-1960**. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Urry, John. **Mekanları Tüketmek**. çev. Rahmi G. Öğdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Ünsaldı, Levent. **Bir Ekonomizm Eleştirisi: Türkiye’de Kalkınma Fikri**. Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014.
- Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı**. çev. Gülistan Solmaz. Ankara: Alter Yayıncılık, 2009.
- _____. **Ekonomi ve Toplum**. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Weeks, Kathi. **Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller**. çev. Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Wood, Ellen Meiksins. **Sermaye İmparatorluğu**. çev. Sami Oğuz. Ankara: Epos Yayınları, 2006.
- Yanıklar, Cengiz. **Tüketimin Sosyolojisi**. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2006.
- Yavuz, Hilmi. **Alafrangalığın Tarihi; Geleneğin Tasfiyesi ya da Yeniden Üretilmesi**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Zengingönül, Oğul. **Küresel Put: Tüketim Ekonomisi, Yeni Sapkınlık: Sosyal Bilinç**. Ankara: Nobel Kitap, 2012.

Zorlu, Abdülkadir. **Modern Tüketimin Tarihinden Tüketim Araştırmalarına Tüketim Sosyolojisi**. Ankara: Glocal Yayınları, 2006.

_____. **Üretim Kapitalizminden Tüketim Kapitalizmine Üretim ve Tüketim Teorileri**. Ankara: Altınordu Yayınları, 2016.

Editörlü Kitaplar

Akçay, Ümit, Mehmet Türkay. “Neoliberalizmden Kalkınmacı Yaklaşım; Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine”. **İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşı’ya Armağan**. yay. haz. Burak Ülman, İsmet Akça. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006: 49-65.

Alkan, Mehmet Ö. “Soğuk Savaş’ın Toplumsal, Kültürel ve Günlük Hayatı İnşa Edilirken...”. **Türkiye’nin 1950’li Yılları**. haz. Mete Kaan Kaynar. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016: 591-617.

Arıcıoğlu, M. Atilla. “Weber ve Düşünce Dünyası”. **Max Weber, Bürokrasi ve Otorite**. çev. H. Bahadır Akın. 5. bs. Ankara: Adres Yayınları, 2012: 11-30.

Atauz, Akın. “1950-60 Arasında Türkiye Kentlerinde Modernleşme ve ‘Modern’ Üzerine Fragmanlar”. **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye**. haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi, 2021: 179-217.

Atılğan, Gökhan. “1950-60: Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”. **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**. yay. haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu. 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2016: 393-520.

Barboros, R. Funda. “Editörden”. **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye**. haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi, 2021: 5-10.

Bekmen, Ahmet. “Marksizm: ‘Praksis’in Teorisi’”. **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**. der. H. Birsen Örs. 8. bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015: 165-252.

Belge, Murat. “Türkiye’de Günlük Hayat”. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 836-860.

Bıçer, Özgün. “Yanılsamalar Alanı Olarak Tüketim Toplumu”. **Yapıcılar Türkü Söylüyor I: Kapitalizmi Anlamak**. haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006: 333-347.

Bora, Tanıl. “Türkiye’de Siyasi İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi: “En” Batı ve “Başka” Batı”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**. cilt 3. Modernleşme ve Batıcılık. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 147-169.

Bora, Tanıl, Levent Cantek. “Köşe Yazarlığındaki Değişim ve Politik Düşünce Vasatı: Şu Köşeden Bu Köşeye”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**. cilt 9. Dönemler ve Zihniyetler. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 879-901.

Büker, Seçil. “Film Ateşli Bir Öpüşmeyle Bitmiyor”. **Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat**. haz. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber. çev. Zeynep Yelçe. İstanbul: Metis Yayınları, 2003: 159-182.

- Doğaner, Yasemin. “Atatürk Dönemi Türkiye’inde Sosyokültürel Değişim”. **Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (İCANAS 38) 10-15 Eylül 2007**. Ankara, 2012: 235-260.
- Durakbaşı, Ayşe, Dilek Cindoğlu. “Tezgâh Üstü Karşılaşmalar: Toplumsal Cinsiyet ve Alışveriş Deneyimi”. **Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat**. haz. Deniz Kandiyoti, Ayşe Saktanber. çev. Zeynep Yelçe. İstanbul: Metis Yayınları, 2003: 84-100.
- Eyüboğlu, Ercan. “Dar Zamanlar” Cumhuriyet’inde “Ölmeye Yatmak””. **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru**. ed. Artun Ünsal. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 49-66.
- Güneş-Ayata, Ayşe. “Laiklik, Güç ve Katılım Üçgeninde Türkiye’de Kadın ve Siyaset”. **75 yılda Kadınlar ve Erkekler**. ed. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 237-248.
- Güngen, Ali Rıza. “Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk”. **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014: 433-454.
- İnsel, Ahmet. “Siyaset, İktisat ve iktisat İdeolojisi”. **Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler**. ed. Yüksel Taşkın. 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016: 398-433.
- Jasper, James M. “Kültür, Bilinç, Siyaset”. **Siyaset Sosyolojisi: Devletler, Sivil Toplumlar ve Küreselleşme**. haz. Thomas Janoski, Robert Alford vd. 2. bs. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013: 135-162.
- Kadıoğlu, Ayşe. “Vatandaşlık: Kavramın Farklı Anlamları”. **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**. haz. Ayşe Kadıoğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2005: 21-30.
- _____. “Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi”. **Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara**. haz. Ayşe Kadıoğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2005: 167-184.
- Keyder, Çağlar. “İktisadi Gelişmenin Evreleri”. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. 4. Cilt. İstanbul İletişim Yayınları, 1983: 1065-1073.
- Kocabaşıoğlu, Uygur. “Radyo”. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. cilt 10. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 2732-2737.
- Metinsoy, Murat. “İki Savaş Arası Türkiye’de Sanayi, İthalat ve Ekonomik Kısılcında Zanaatkarlar”. **Tanzimattan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**. haz. Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015: 284-321.
- Oran, Baskın. “1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1- Dönemin Bilançosu”. **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)**. ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 479-498.
- Ökçün, Gündüz. “İzmir İktisat Kongresi”. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 4. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 1061-1064.
- Öniş, Ziya. “Girişimciler, Vatandaşlık ve Avrupa Birliği: Türkiye’de Devlet ile İş Dünyası Arasındaki İlişkilerim Değişen Yapısı”. **Küreselleşme**,

- Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık.** der. E. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu. ev. Bahar Ulukan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009: 197-226.
- Özcan, Feridun Cemil. “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”. **Türkiye’nin 1950’li Yılları.** haz. Mete Kaan Kaynar. 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016: 39-67.
- Öztürk, Özgür. “Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması”. **Yapıcılar Türkü Söylüyor I: Kapitalizmi Anlamak.** haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006: 213-276.
- Sınar, Alev. “1921 ile 1933 Yılları Arasında Yayınlanan İlkokul Okuma Kitaplarında Amerikan Tesiri”. **500. Yılında Amerika.** haz. Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994: 55-60.
- Sunar, İlkay. “Demokrat Parti ve Popülizm”. **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.** cilt 8. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 2076-2086.
- Şahinkaya, Serdar, Erinç Yeldan. “Savaş Sonrası ve Planlı Kalkınma Arasında Kırılğan Bir Köprü: 1950’ler Türkiye’si”. **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye.** haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi, 2021: 59-73.
- Şenses, Fikret. “1950’li Yıllar: Ne Getirdi? Ne Götürdü?”. **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye.** haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi, 2021: 17-31.
- Tekeli, İlhan. “1950’li Yıllar: Kendini Yeniden Üretemeyen Popülist Modernleşme”. **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye.** haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi, 2021: 33-57.
- Thorbecke, Erik. “Kalkınma Doktrininin Evrimi:1950-2005”. **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar.** der. ve haz. Fikret Şenses. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 123-175.
- Timur, Taner. “Türkiye’de Kimlik, Politika ve Gerçekçilik: Tarihi Bir Panorama”, **75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru.** ed. Artun Ünsal. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998: 127-138.
- Tüfekçioğlu, Hayati. “1950’de Türk-Amerikan İlişkilerinin Türkiye’de Geniş Çevrelerce Algılanış Biçimi”. **500. Yılında Amerika.** haz. Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994: 165-200.
- Türkay, Mehmet. “Türkiye’de Kapitalist Sermaye Birikiminin “Ulusal” Dönüşümü”. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi.** haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz, Fuat Ercan, vd. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006.
- Uslu, Ateş. “Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi (1945-1950): ‘Hür Dünyanın Saflarında’”. **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat.** yay. haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu. 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2016: 349-392.
- Ülgener, Sabri F. “Gösteriş Maksadiyle İstihlak Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”. **Makaleler.** haz. Ahmed Güner Sayar. İstanbul: Derin Yayınları, 2006: 186-191.

- Yalman, Galip. “Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya”. **İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı’ya Armağan**. yay. haz. Burak Ülman, İsmet Akça. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006: 35-48.
- Yaman Öztürk, Melda. “Kapitalizmde Krizler: Dünden Bugüne”. **Yapıcılar Türkü Söylüyor I: Kapitalizmi Anlamak**. haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006: 101-145.
- Yılmaz, Murat. “Sunuş”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**. cilt 7. Liberalizm. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 13-22.
- Zürcher, Eric Jan. “Editörden”. **Modernizmin Yansımaları: 50’li Yıllarda Türkiye**. haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi, 2021: 11-13.

Makaleler

- Albayrak, Mustafa. “Demokrat Parti Döneminde Milli Korunma Kanunu Uygulamaları (1955-1960)”. **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. c. 23. s. 67-68-69 (2007): 219-250.
- Altan-Olcay, Özlem. “Entrepreneurial Subjectivities and Gendered Complexities: Neoliberal Citizenship in Turkey”. **Feminist Economics**. c. 20. s. 4 (2014): 235-259.
- Aydemir, Mehmet Ali. “Yetinen Toplumdan Tüketen Topluma: Türkiye’de Modern Tüketim Kültürü’nün Tarihsel ve Toplumsal Gelişim Seyri”. **SÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**. s. 16. (2006): 201-214.
- Aydın, Ali Emre, Mehmet Marangoz, AYTEKİN FIRAT. “Tüketim Kültürü Çalışmaları Üzerine Bir Literatür Taraması”. **Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi**. c. 7. s. 1 (2015): 23-40.
- Aytaç, Ercüment. “Orkus’un Önündeki Parıltılı Dünya: Alışveriş Caddeleri Avrupalının Tüketim Alışkanlıklarına Eleştirisel Bir Bakış”. **Cogito**. s.5 (1995): 75-79.
- Başfıncı, Çiğdem. “Modern Türk Tüketim Kültürüne Yönelik Bir Araştırma”. **Millî Folklor**. s. 91 (2011): 115-129.
- Baudrillard, Jean. “Bir Tüketim Kuramı Üzerine”. **Cogito**. s.5 (1995): 89-102.
- _____. “Kredi”. **Cogito**. s.5 (1995): 157-161.
- Bıçakçı, İlker. “Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Tüketimin Evrimi ve Türkiye’deki Yansımaları”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**. c. 5. s. 1 (2008): 1-25.
- Çelebi, Çağdaş Lara. “İki Kutup Arasında Yaşam: 1950’li Yıllar Türk Basımında Türk Kadını”. **Türkiyat Enstitüsü Dergisi (TAED)**. s. 61 (2018): 477-496.
- Çubukçu, Aydın. “12 Eylül ve Kültür”. **Praksis**. c. 4 (2001): 267-275.
- Dağtaş, Banu. “Americanization of the Popular Culture in the 1950’s Turkish Magazine: Hayat”. **Rhetoric and Communications E-Journal**. s. 14 (2012): 1-21.
- Erkan, Birol. “Anaakım(ortodok-neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heterodoks Yaklaşım İhtiyacı”. **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**. c. 8. s. 14 (2016): 25-40.

- Ger, Güliz, Russel W. Belk. "I'd like to buy the world a coke: consumptionscapes of the 'less affluent world'", **Journal of Consumer Policy**. c. 19. s 3. (1996): 271-304.
- Güler Aydın, Derya. "Kapitalizmde Bireyin Sorgulanması: Yabancılaşma ve Demir Kafes". **Amme İdaresi Dergisi**. c. 43. s. 2 (2010): 17-32.
- Güngör, Esra. "1950'ler Türkiye'sinde Modernleşme ve Gündelik Hayat Değişimlerine Sinema Üzerinden Bakmak: *İstanbul Geceleri* Filmi". **Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)**. c. 2. s. 3 (2017): 94-112.
- İlter, Esat. "Tüketim Kültürünün Tarihsel Gelişim Süreci ve Bireysel, Toplumsal ve Kültürel Etkilerinin İncelenmesi". **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c. 12. s. 2 (2019): 461-476.
- Kılıç, İlker. "Türkiye'de Kapitalist Gelişme ve Yurttaşlık". **Çankaya University Journal of Law**. c.7, s.1 (2010): 43-80.
- Konyar, Hürriyet. "Basında 'Tüketici Yurttaş' Kimliği Yaratma Çabaları". **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**. c.1. s. 12 (2002): 147-167.
- Lewis, Bernard. "Türkiye'de Son Gelişmeler". **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. c. 9. s. 1-2 (1952): 27-42.
- Miles, Steven. "The Neoliberal City and The Pro-active Complicity of The citizen Consumer". **Journal of Consumer Culture**. c. 12. s. 2 (2012): 216-230.
- Oktar, Suat, Arzu Varlı. "Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası". **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**. c. 28. s. 1 (2010): 1-22.
- Orçan, Mustafa. "Modern Türk Gündelik Hayatında Alamerikanlaşma Eğilimleri". **Avrupa Günlüğü**. c. 6. s. 10 (2007): 125-140.
- Özkazanç, Alev. "Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-liberalizm Sorunu". **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. c. 64. s. 1 (2014): 247-274.
- Sungur, Zahide. "Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Tarım Politikaları ve Etkileri". **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c. 8. s. 14 (2016): 1-24.
- Takım, Abdullah. "Demokrat parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları". **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. c. 67. s. 2 (2012): 157-187.
- Taymaz, Erol. "Kriz ve Teknoloji". **Toplum ve Bilim**. s. 56-61 (1993): 5-41.
- Topay, Gülnihal, Ramazan Erdem. "Türkiye'de Tüketim Kültürünün Gelişimine Dair Kavramsal Bir İnceleme". **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. s. 35 (2019): 162-183.
- Toprak, Binnaz. "Economic Development Versus Cultural Transformation: Projects of Modernity in Japan and Turkey". **New Perspectives on Turkey**. s. 35 (2006): 85-127.
- Toprak, Zafer. "Tüketim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları", **Cogito**. s.5 (1995): 25-28.
- Trentmann, Frank. "Citizenship and Consumption". **Journal of Consumer Culture**. c. 7. s. 2 (2007): 147-158.

- Tunç, Sevecen. “Hayat’ın Yıldızları: 1950’lerin Türkiye’sinde Tüketim kültürü, Futbol ve Şöhret”. **Toplum ve Bilim**. s. 130. (2014):137-154.
- Turan, Gülname, Ayla Ödekan. “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Yerli Malı Kavramı ve İstanbul Yerli Malı Sergileri”. **İTÜ dergisi/b Sosyal Bilimler**. c. 6. s. 2. (2009): 15-26.
- Ünlü Bilgiç, Tuba. “The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960”. **bilig**, s. 72 (2015): 251-280.
- Yavuz, Şahinde. “Türk Toplumunun Tüketim Toplumuna Dönüşümünde Reklamcılığın Rolü”. **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**. s. 36 (2013): 219-240.
- Yolaç, Gökhan. “Consumerism: Literatür Tarama”. **Öneri Dergisi**. c. 9. s. 35 (2011): 159-162.

Lisansüstü Tezler

- Acar, Ayla. “Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye’ye Girişinde Basın (1945-1960)”. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Arıoğul, İpek. “American Turkish Relations 1945-1960: The Roots of a Long-Term Alliance”. Yüksek Lisans Tezi. Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Berin Okur, Fatma. “Conspicuous Consumption in Turkey in the 1950s: An Examination of Hayat Magazine”. Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007.
- Bozkurt, İbrahim. “Türk Kamuoyunda Amerika İmgisi (1945-1980)”. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008.
- Deys, Kellie Leigh. “Consumerialism: American Consumer Imperialism the Rhetoric of Freedom, and Female Embodiment”. Doktora Tezi. State University of Newyork, 2009.
- Duman, Doğan. “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti”. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1990.
- Gençtürk Hızal, G. Senem. “Modernleşmeyi Reklam Metinleriyle Okumak: 1928-50 Yıllar Arasında Türkiye’de İlan/Reklam”. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Karakaya, Elveda. “I. Demokrat Parti Hükümeti Döneminde Tüketicilerin Tüketim Eğilimlerini Belirleyen Genel Koşullar ve Fiyatlar”. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008.
- Küçükkülahlı, Sibel. “1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri”. Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Söğüt, Yasin. “Türkiye’de 1909-2017 Yılları Arasında Tüketim Kültürünün Oluşumunda Magazin Dergilerinin Rolü”. Doktora Tezi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Terzi, Hasan. “Türkiye’de Tüketim Kültürünün Gelişim Süreci ve Türk Tüketicilerin Tüketim Davranışları Üzerine Etkisi: Karabük İli Örneği”. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Velioglu, Özgür. “Türkiye’de Değişen Tüketim Kültürünün Türk Sineması Güldürü Filmlerine Yansıması”. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Zorlu, Abdülkadir. “Tüketici Davranışlarını Etkileyen Sosyo-kültürel Faktörler: Ankara Hipermarketler Örneği”. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

İnternet Kaynakları

Zorlu, Abdülkadir. “Batılı Bir Yaşam Tarzı Olarak Tüketim: Türkiye’de Tüketim Ürünleri ve Kültürünün Tarihi Gelişimi”. http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/zorlu_makale.pdf [22.05.2018].

“1838 Ticaret Sözleşmesi”, <http://www.urunlu.com/1-1838-ticaret-sozlesmesi> [01.01.2020].

“Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Türkiye”, <https://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-teskilati-ve-turkiye.tr.mfa> [19.02.2021].

Diğer Kaynaklar

Türkiye İstatistik Kurumu. **İstatistik Göstergeler 1923-2011**. Ankara, 2012.

Ersoy Sağlam, Berrin, Mutlu Demirkan. “Sam Amca’dan Marshall Masalı”. **Cumhuriyet Ekonomi Eki**. 2 Haziran 1997.